

Illés Péter

Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek

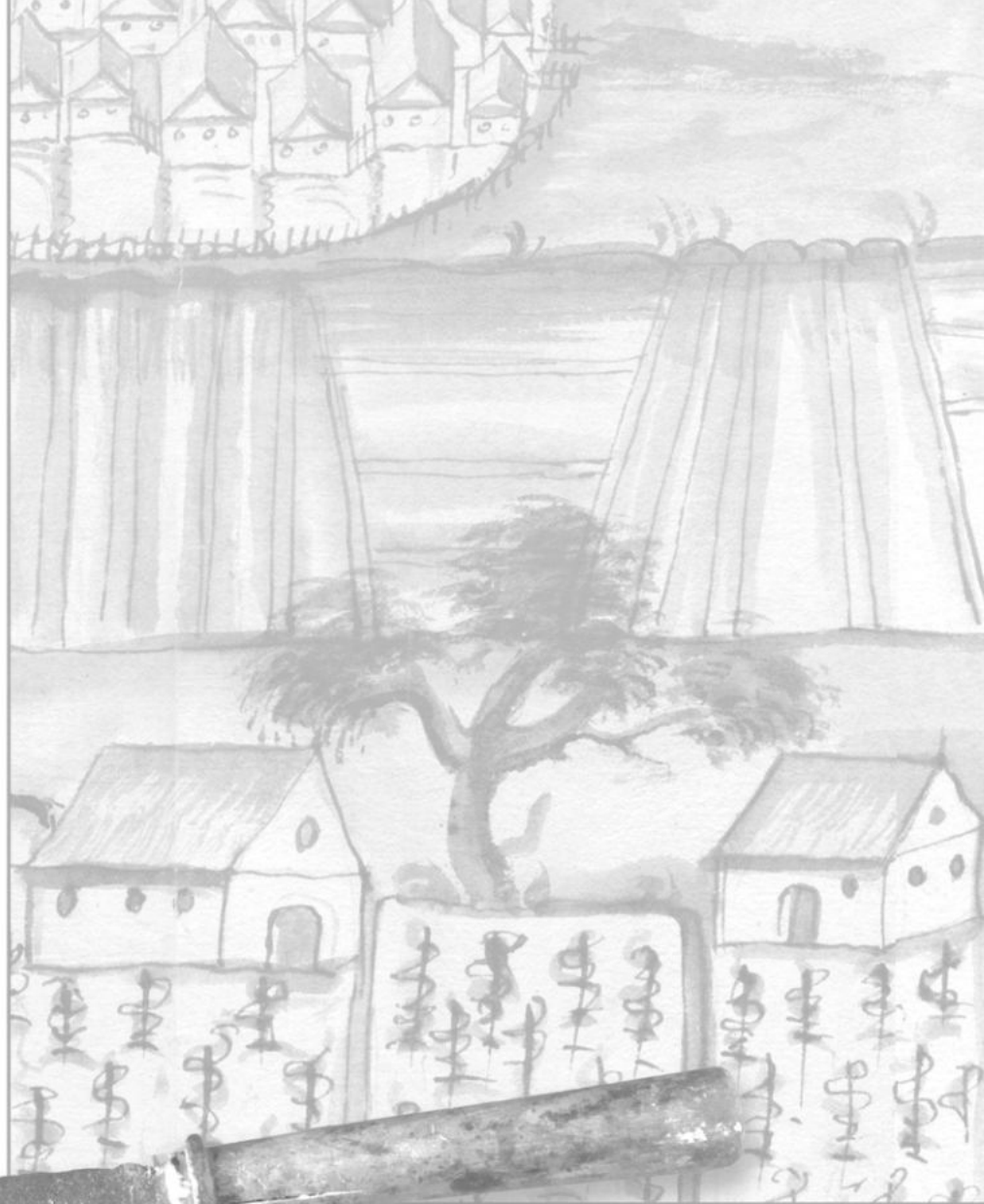
Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások
az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról

SAVARIA
MEGYEI HATÓKÖRŰ
VÁROSI MÚZEUM

Szombathely, 2017

*„A szőlőhegy magyarnál
különös szent hely.”*
Edvi Illés Pál (1835)

Illés Péter

TÁJFENNTARTÓ SZŐLŐHEGYI GAZDAKÖZÖSSÉGEK

Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások
az Órség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájokról

A kötet megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadási Kollégiuma

Vasi Múzeumbarát Egylet

© Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely, 2017

© Illés Péter, 2017

ISBN 978-963-9827-31-8

Felelős kiadó: Csapláros Andrea múzeumigazgató

Grafikai tervezés, borítóterv: Bonyhádi Károly

Szerkesztés és gondozás: Vig Károly

Nyomdai előkészítés: Koltai János (B.K.L. Kiadó)

Nyomdai kivitelezés: TERC Kft. – TERC – PRESS Nyomdai és Kereskedelmi Ágazata

Felelős vezető: a Kft. ügyvezető igazgatója

Savaria Megyei hatókörű Városi Múzeum
H-9700, Szombathely, Kisfaludy Sándor u. 9.

Telefon: +36 94 313 736

igazgatosag@savariamuseum.hu

www.savariamuseum.hu

Tartalom

Előszó	7
Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok	11
A kisparscellás szőlőhegyek mint örökség és identitás potenciál	11
A szőlőhegy, mint korokon átívelő menedék és ellenvilág	13
„Álmodtunk hegyet...”	18
Az emlékezés hegyei	19
A fenntartható kisparscellás szőlőhegyek felé	23
Konklúzió	25
Gyepűtiprók, hegypásztorok nyomában:	
a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton	27
A „paraszti szőlőhegyek” átalakulása a Vasi-Hegyháton	27
Városias igények és a lokalitás konfrontációja: a sótonyi „hegyláncok” mindennapjai	29
A sótonyi „hegyközség” mint elképzelt közösség	32
Helyi hagyományok a lokális fejlesztések szolgálatában: az oszkói civil szerveződés munkája ...	34
Összefoglalás	37
Parasztiból utóparaszti szőlőhegyek	39
Hegyközségi szervezetek felszámolása a II. világháború után	39
Paraszti szőlőhegyek a szocialista (kényszer)modernizáció idején	42
Háztáji szőlőterületek és szőlőhegyi zártkertek szerepe a szőlészeti-borászati utóparaszti hagyományokban	49
Hagyományos szőlőművelés és gyümölcsstermesztés az Őrségben	59
A török hódoltság hatása	59
A jobbágy-paraszti szőlőtermesztés fellendülése a 18. század elejétől a 19. század közepéig	60
A szőlőművelés és gyümölcsstermesztés tájformáló szerepe	66
Hegyközségek	79
Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében – különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra	85
Hegyháti szőlőhegyek földhasználata a filoxéravészt (1890-es évek) megelőző időszakban ...	85
A gyümölcsstermesztés fellendülése és térségi hatásai a 20. század első felében	94
Paraszti szőlőhegyek földhasználata a két világháború között – mikroelemzés (1929)	100
Vas és Sopron megyei hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése az 1940-es években ...	105
A szőlőhegyek állapota a második világháború után	108
A bűnös hegy: szőlőhegyi lakosok üldözése a Kemenesalján a 19. század első felében	111
Mindennapok és konfliktusok: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a 18. században	121

A hegyháti paraszti szőlőhegyek kialakulása	127
Paraszti szőlőhegyek rendje a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén	139
Írott hegytörvények elterjedése a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén.....	139
Az 1848 előtt írott hegytörvények mint történeti-néprajzi források	144
Paraszti szőlőhegyek elfeledett táji, épített és tárgyi öröksége	
a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén	163
Paraszti szőlőhegyek táji és épített örökségének középkori gyökerei	164
A 18. századi borkultúra emlékei	166
Présházpincék 18–20. századi épített és tárgyi öröksége	168
A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj	185
A „hegyhát” mint földrajzi köznévi és a vele kapcsolatos tájnév kialakulása	185
A „hegyhát” népi tájnév szórványos emlékei	
az uradalmi, az egyházi és a megyei igazgatásban	190
A vasi „Hegyhát” az etnográfiai kutatások és irodalom tükrében	195
A Vasi-Hegyhát szőlőtermesztő kistáj	199
Summary	205
Landscape sustaining wine-growing communities	
Ethnographical, historical and sociocultural anthropological writings	
on Őrség, Vasi-Hegyhát/Kemeneshát and Kemenesalja micro regions	
Objectives and questions of the research	205
Methods of material collecting and processing, used resource types	206
Peasant vineyards in the context of variable land use.....	207
Birth and development of wine-growing communities	210
Rövidítések jegyzéke	215
A tanulmányok eredeti megjelenési helye	215
Közgyűjteményi források	217
Statisztikai források	220
Egyéb források	220
Irodalom	221

Előszó

A „Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek” főcímű és „Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájokról” alcímű kötet szerzője Illés Péter, 2001 óta a szombathelyi Savaria Múzeum Néprajztudományi Osztályának etnológus munkatársa. Néprajzos muzeológusi tevékenysége részeként majd egy évtizeden keresztül vizsgálta a Vas megyei szőlőhegyi gazdaközösségek működését, történeti és társadalmi-kulturális jellegzetességeiket, azok 18. századtól napjainkig korszakonként változó tájalakító tevékenységeit. Ennek eredményeként a hosszabb-rövidebb megszakításokkal folyó, időnként publikációs lehetőségekkel és konferencia előadásokkal is megalapozott kutatómunka eredményeként 2012-ben *summa cum laude* minősítéssel sikeresen védte meg PhD-disszertációját (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Európai Etnológia PhD-program keretében).

E sorok írója abban a szerencsés helyzetben volt, hogy szinte a kezdetektől a disszertáció lezárásáig figyelemmel kísérhette a szerző kutató és feldolgozó munkáját.

A jelen kötet, valójában tizenegy önálló egységként (is) kezelhető tanulmány, ennek a több mint egy évtizedes átfogó néprajzkutatói, kulturális antropológiai és muzeológusi, komplex programot kísérő kutatómunkának a foglalata, mondhatni egybeszerkesztett formában az eredmények egyfajta összefoglalása.

Nem szokatlan, általában a könyvkiadásban, így a szakkönyvkiadásban sem, hogy az évek, évtizedek alatt megjelent – s olykor nehezen elérhető folyóiratokban, regionális kiadványokban, illetve szakmai periodikákban korábban megjelent – írásokat később mintegy az elérhetőség és az összehatás érdekében ún. gyűjteményes szerkezetben, önálló tanulmánykötetben jelentetik meg.

Ez a kötet is ebbe a sorba illeszkedik. Ám mindenekelőtt abba a tematikus szaktudományos

érdeklődésbe, melynek rangos előzményei vannak a magyar néprajzi kutatásban. A szerző alapos szakirodalmi tájékozottsággal mérte föl az által végezett kutatásban rejlő lehetőségeket, s meghaladva a tudománytörténeti tradíciókat több vonatkozásban újszerű megközelítéssel nyúlt tárgyához, innovatív szemlélettel kezelte választott témáját.

A kötet tehát lényegében illeszkedik az úgynevezett néprajzi/kulturális antropológiai változásvizsgálat folyamatába, aminek eredményeként a szerző narratívája a kistáj hegyközösségeiről és az általuk gondozott paraszti szőlőhegyekről nyerhető hiteles *örökség potenciál* feltáráshoz kínál adatokat, ismereteket, mégpedig annak reményében, hogy napjainkban, de főként a jövőben fontos jelentéssel bíró emlékekké alakulnak az általa bemutatottak. Vagyis a kutatási eredmények nem csak még további kutatásokat és alaposabb vizsgálatokban alkalmazható eljárások kidolgozását segíthetik, hanem vállaltan különféle szintű regionális fejlesztéseket inspirálhatnak.

Mindezen célok érdekében olyan néprajzi változásvizsgálatot igyekezett megvalósítani, melynek során a témára vonatkozó javarészt különféle közgyűjteményi forrásokat (országos és regionális, világi és egyházi levéltári, múzeumi adattári, fényképtári és gyűjteményi anyagokat) a teljes forrásfeltárás igényével dolgozott fel. Így például újszerű módon a néprajzi forrásértékű anyagokba a legújabb-kori, illetve a Kádár-kori levéltári forrásokat is bevont, és azokat is néprajzi szemmel vizsgálta és vallatta. Másrészt, e diakron elemző munka szinkron helyszíni terepmunkával, jelenkutatással is párosult. A kötet tematikája mindezt úgy tükrözi vissza, hogy a tanulmányok sorrendje a témafeldolgozásuk szerint mintegy a társadalmi jelenünkből kalauzolja vissza az olvasót a régmúltba, közben reflektálva az elmúlt korok anyagi-tárgyi és épített, valamint társadalmi-kulturális örökségének mai helyzetére.

Ez utóbbi szemléleti-szerkezeti struktúra a szép-irodalomból talán jobban ismert, de a tanulmánykötetet kézbevevő érdeklődőket a tudományos információkat tartalmazó „kemény” és „lágy” adatokat egyaránt fölhasználó szöveg, remélhetően meggyőzi olvasóit a választott, s szaktudományunkban kissé szokatlan módszer alkalmazásának jogosultságáról.

Nevezetesen: az eredmények összességében a szőlő- és borkultúránk történeti-táji tagolódásának jövőbeni mélyebb megismeréséhez járulnak hozzá, ám legalább ilyen fontos, hogy a könyv ilyen formán segíti megérteni a minőségi borvidéki besorolás alá nem eső, de jelentős táji és társadalmi értékeket őrző délnyugat-dunántúli szőlőhegyek jellegzetes történeti-néprajzi (szellemi) kulturális örökségének mai helyzetét is. A kötet mindezekkel összefüggésben betekintést kínál az 1989/90-es politikai rendszerváltást követő időszakban belső perifériára szorult magyar vidéki társadalom működésébe és az időben változó helyi hagyományok társadalmi-kulturális kontextusaiba, érzékletesen mutatja be a szőlőhegyekről, hegybéli közösségekről való helyi tudást, az egyéni és közös(ségi) gondolkodást.

A Savaria Múzeum kiadásában és gondozásában megjelenő tanulmánykötet, olyan írásokat ad közre, melyek korábban már különböző tudományos periodikákban (*Ethnographia*, *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, *Zalai Múzeum*, *Belvedere Meridionale*, *Vasi Szemle*, *Életünk*), illetve többszerzős kiadványban (*Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, az MTA Néprajzi Kutatóintézet és MTA Társadalomkutató Központ közös kiadásában; *Az Órségi Nemzeti Park I–II.*, az Órségi Nemzeti Park Igazgatóság kiadásában) publikálásra kerültek. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a korábban közölt írások többsége már az első megjelenéskor ran-

gos szakértői/szakmai lektorálást kapott, s a végleges változatok kialakítását folyamatos konzultációk előzték meg.)

E kötetben a tanulmányokat helyenként átdolgozva, kisebb pontosításokkal ellátva, a hivatkozott irodalmat pedig a kötet végi bibliográfiában egységesítve adja közre a szerző. Az így előállott könyv tehát szerkezetében nem egyszerűen korábban írott tanulmányok újraközlését tartalmazó tanulmánygyűjtemény, hanem egybefüggő, önálló művet alkotó teljesítmény. A kötetet, a tanulmányokban kifejtettek értelmezését segítő térképek, fekete-fehér és színes fényképek (melyek köréből több a szerző terepmunkája során készült), grafikai ábrák, táblázatok, diagramok, műtárgyábrázolások egészítik ki, illetve teszik teljesebbé.

A könyv végén az egyes tanulmányok angol nyelvű összefoglalója olvasható, megkönnyítve a nemzetközi szakirodalomba való betagozódást, illetve a külföldi olvasói érdeklődést.

Mindent egybevetve a könyv méltó arra, hogy minden – szakmai körökön kívüli – közkönyvtárban elhelyezésre kerüljön, biztosítva ezzel a minél szélesebb körű érdeklődés fölkelését és kielégítését. Fontosnak érezzük tovább megjegyezni, hogy különösen kívánatos lenne a kötetre ráirányítani a települési, területi-táji és kistérségi társulások, közösségek vezetőinek figyelmét is, azaz a közélet szereplőinek érdeklődését is, ugyanis meglátásunk szerint több, tágabb értelemben vett hasznosítható tanulságot is tartalmaz a kiadvány.

Szombathely, 2016. május 2.

Dr. Gráfik Imre CSc
néprajzkutató, ny. múzeumi főtanácsos

Hegyhátkisbér (Bérbaltavár), 2010

Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok

Az írás a Délnyugat-Dunántúl helyi társadalmához egykor oly jellegzetesen kötődő szőlőhegyi gazdaközösségek, illetve azok hagyományvilága, néprajzi öröksége és a mai falusi társadalom kulturális folyamatai közötti összefüggésekbe kíván betekintést nyújtani, különös tekintettel Vas megye területére.¹ A téma néprajzi-antropológiai értelmezését indokolja, hogy a magyar nyelvterület nyugati peremvidékeire jellemző apróparcellás (utó)paraszti szőlőhegyek átalakulásai igen érzékletesen magukon viselik a vidék politikai rendszerváltás (1989/90) utáni két évtizedének társadalmi-kulturális átalakulását, megítélésem szerint elsősorban a tradíció- és közösségvesztés, valamint a tradíció- és közösségteremtés változó állapotaira vonatkozóan.² Ezeknek az igen összetett gazdasági, politikai és társadalmi-kulturális hatások által befolyásolt átalakulási folyamatoknak az is a tétje, hogy a térségre jellemző aprófalvak és – ami a dolgozat lényegi mondanivalóját kínálja – a velük összefüggésben lévő, azok határában fekvő sok évszázados, lokális szőlőhegyek szerves társadalmiságot képező *antropológiai helyek*, eleven és alakuló társadalmi terek tudnak-e maradni az elkövetkező évtizedekben.³ Mégpedig annak ellenére, vagy azzal együtt, hogy a jelenleg hatályos 127/2009 (IX.29.) FVM rendelet alapján többnyire ma sem tartoznak az önellátás szintjét meghaladó, minőségi bort készítő, elismert történelmi borvidékek közé (1. ábra).

1. ábra. Szőlő- és borteremő települések Vas megyében

A kisparcellás szőlőhegyek, mint örökség és identitás potenciál

A tulajdonképpeni fenntarthatóság kérdésköre kapcsán meglátásom szerint igen kulcsfontosságú, hogy a regionális táji kultúra részét képező egyes lokális hegybéli kisvilágok milyen örökség és identitás potenciállal rendelkeznek napjainkban. A választást egyrészt abban kereshetjük, hogy az egykori paraszti, tehát alapvetően kézi munkaerővel és vegyes gazdálkodásban művelt kisparcellás szőlőhegyi területek a Délnyugat-Dunántúl hagyományos tájkarakterének szerves részét képezik. Az évszázadokig generációról ge-

¹ A dolgozat a *Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban* címmel Kolozsváron (Cluj, Románia), 2011. augusztus 22–27-én, a Nyelv és kultúra a változó régióban – VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, valamint a *Táj, kultúra és emlékezet a paraszti szőlőhegyeken* címmel Budapesten, 2012. május 16-án a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra és Városi Néprajz Szakosztálya felolvasóülésén tartott előadások átdolgozott és szerkesztett változata.

² Vö. KOVÁCH 2003: 62–64.

³ Vö. SZIJÁRTÓ 2008: 198–202.

nerációra öröklődő hegybéli közösségi kultúrának köszönhetően a délnyugat-dunántúli erdőségek mentén mind a mai napig számos olyan dombháti vagy domboldali szőlőhegyi reliktum területet találunk – például a Göcsejben, Őrségben, a Vasi-Hegyháton, a Kemenesalján vagy a Kőszeg-hegylán –, amelyek számos, régmúlt időket idéző tájelemet megőriztek.⁴ Ilyenek például a borona-, tömés- és kőfalú présházpincék és különféle hegybéli hajlékok, szőlőhegyi keresztetek, kápolnák, kutak és források, szőlőskertek, gyümölcsös kaszálók és egyéb gyümölcsös töredékek (magányos fák, gyümölcsös sövények, gyümölcsfasorok),⁵ gyepek, kapuk, mezsgyék, mélyutak, melyeket egyes hegyeken akár még eredeti funkciójukban is megtalálhatjuk. Hasonlóan jelentős környezeti és humán értéket képviselnek ezeken a jellemzően a falvak határában fekvő területeken a hagyományos paraszti gazdálkodás korából fennmaradt régi és/vagy helyi szőlő- és gyümölcsfajták, illetve azok tradicionális felhasználási módjai (pl. fahordós erjesztésű és érlelésű borászat, pálinkafőzés, ecetkészítés, befőzés, aszalás, sütés, főzés).⁶

A kisparcellás szőlőhegyek táji értékeit a történelmi korokat átívelő jobbágy-paraszti, majd (utó)paraszti mintájú hegybéli gazdálkodással összefüggő tájtörténeti, földhasználati folyamatok alakították, örökítették generációkról generációkra tovább.⁷ Ennek lényege, hogy ezeken a szőlő-monokultúrává sohasem fejlődő szőlőhegyeknek akár csak a kialakulásuk, de a mindenkori fenntartásuk is a hegybéli szőlő- és gyümölcsstermesztés érdekében szerveződött *lokális közösségek* gazdálkodásának és azok évről évre való tájformáló tevékenységeinek eredménye, illetve függvénye volt. Vagyis, a(z) (utó)paraszti szőlőhegyeknek napjainkig jellegzetesen megmaradt apróparcellás tájszerkezetét a szőlőterületek

középkori jogállása alapján létrejött, majd a változó társadalmi-gazdasági-politikai körülmények közepette évszázadokig valamilyen intézményszerű formában fejlődő, magukban zártan működő hegybéli gazdaközösségek formálták. Kialakult munkakultúrájukat alapvetően meghatározta a feudalizmus kori hegybirtokosok sokfélesége (helyi és extraneus birtoklás, zsellérek, jobbágyok, (kis)nemesek, helyenként városi polgárok alkotta közösségek), azok kishagyományaik és általában a családi önerőn alapuló gazdálkodásuk.

Tehát a kisparcellás délnyugat-dunántúli szőlőhegyeken ugyan a birtokosok külön művelték parcelláikon a szőlős-gyümölcsöseiket, azonban a szőlőhegy egésze a szomszédságokból szerveződő, önrendelkező valódi közösséget alkotott függetlenül a hegybirtokosok jogállásától. Ezeket a szőlőhegyi közösségeket sajátos területi szervezet fogta össze már a feudalizmus kori hegyvámos szőlők idejében is, ilyen formán alkotva egy-egy önálló helységet, amit így a „helység”, vagy a vele azonos értelmű „hegység” fogalmakkal illették.⁸ A szervezeti egységekbe a szőlőhegyeket művelő szőlőbirtokosok mindegyike kivétel nélkül személyesen beletartozott, a közösségek rendjét szokásjogok és írott hegytörvények szabályozták. A hegybéli helységek élén választott elöljáróság működött, melyek vezetését a *hegybíró* vagy *hegymester* végezte a mellette álló 4–12 *esküdt* vagy *esküdtbíra* alkotta tanáccsal.⁹

Szélesebb földrajzi és történeti áttekintésben a térség annak a feudalizmus kori közép- és nyugat-dunántúli országrésznek (Veszprém, Vas, Zala, Somogy) a szerves részét képezte, amelyet a vonatkozó néprajzi dolgozatok ÉGETŐ Melinda nyomán úgy tartanak számon, mint a 17–19. századi helyi földesúri hatalomtól korlátozottan, de mégis valamennyire mindvégig autonóm módon működő *szőlősgazda közösségek* jellegzetes vidékét.¹⁰

⁴ A zalai vonatkozásokban lásd GYARMATI 2005 és SIMON 2007.

⁵ A tájgazdálkodásban és az „alkalmazkodó gyümölcsészetben” rejlő lehetőségekről lásd LANTOS 2010.

⁶ A régi délnyugat-dunántúli gyümölcsfajták sokszínűségéről, felhasználásukról áttekintésként lásd GULÁCSI 1990; KOVÁCS 2010; DÓKA 2010.

⁷ Lásd ILLÉS 2009: 139–158.

⁸ ÉGETŐ 2001a: 36–59.

⁹ ÉGETŐ 2001b: 544. A délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos rendjét és annak rendszerét mutatja be a Vasi-Hegyhát néprajzi-történeti kistáj példáján keresztül: ILLÉS 2012: 253–277.

¹⁰ Lásd ÉGETŐ 2001a: 57–58.

Ugyanakkor a hegybéli földhasználaton alapuló közösségszerveződések történeti háttere kapcsán azt is látni kell, hogy a jobbágyfelszabadítást követő történelmi korok különféle megyei¹¹ és állami szintű törvényi szabályozásai ellenére az önellátás szintjén megragadó, a térségek közötti gazdasági és kereskedelmi értelemben kevésbé jelentős szőlőhegyek gazdaközösségei nagyon sokáig inkább sajátos önigazgató, elzárt világaikban fejlődtek-alakultak, öröklődtek tovább az egyre következő hegybirtokos generációkra. Ez együtt járt a századfordulós filoxeravésztt követően a paraszti vegyes gazdálkodást biztosító szőlőhegyek gyümölcsösként való egyre intenzívebb használatával, amit a szocialista mezőgazdaság idején az erőszakos kollektivizálásból való kimaradás, majd a többnyire zártkerti minősítés is tovább erősített.¹² Persze ezekben a folyamatokban nem mellékes körülmény, hogy az 1894-ben született első modern hegyközségi törvényt még követi az 1929. évi XVII. törvény és az 1938. évi XXXI. törvénycikk is.¹³ Azonban a nem elsősorban szőlőművelésből élő falvak lokális, mikroterületi jelentőségű szőlőhegyeinek gazdálkodása nem ezeken az állami szintű jogi-adminisztratív szabályozásokon múlt. Miként a későbbiekben látni fogjuk, a kisparcellás szőlőhegyek fenntarthatóságában valójában ma sem a hegyközségi hálózatokat 45 év után újból létrehozó 1994. évi CII. törvény és az 1997. évi CXXI. törvény (új Bortörvény), valamint az annak végrehajtásáról szóló 106/1997. FM rendelet, illetve az azt kiegészítő későbbi jogszabályok kínálta jogi keretek az igazán meghatározók, hanem sokkal inkább a szőlőhegyeknek az egyes falvak és vidékük társadalmi-kulturális életében betöltött mindenkori szerepük.

A szőlőhegy, mint korokon átívelő menedék és ellenvilág

A kisparcellás szőlőhegyek reliktum területekké válásának hátterét képezte sokáig nyilván a magyar paraszti polgárosulást általánosságban fékező *tradicionalitás* vagy *hagyományszerűség* (Kósa László).¹⁴ Más oldalról, a hagyomány élte hegybéli közösségekben a gazdasági érdekközösségekként való célszerű működés a 20. század közepére egyre több helyen háttérbe szorult. Ám a feudalizmus kori, régies szokásvilág továbbélő, tulajdonképpen Taylor-i értelemben vett klasszikus *survival* jelenségei¹⁵ a szőlőhegyi tartózkodásban meglévő kulturális értelem, a társadalmi tradíció megjelenítését és átélését továbbra is lehetővé tették. Vagyis a szőlőmonokultúrává soha nem fejlődő, egykori jobbágy-paraszti szőlőhegyeket továbbra is művelő gazdaközösségei a paraszti polgárosulás, majd az azt követő szocialista modernizáció időszakában a feudalizmus korából megörökölt tradicionális szokásvilágot és mentalitást (pl. rang, presztízs, kölcsönösség) tovább hordozták. Majd, mind a későbbiekben azt bizonyítani igyekszem, egyre inkább, mint *emlékezetközösségek* maradtak fenn és szerveződtek sajátos népi-népies kulturális emlékezetük köré, amely folyamat tulajdonképpen a mai napig tart. Ennek a gazdasági érdekközösségektől az emlékezetközösségek létrejöttéig tartó, lassú, évtizedeket átfogó szociokulturális folyamatnak meghatározója, hogy a paraszti hegyközségek egészen a közelmúltig magukban hordozták, és töredékesen helyenként akár még napjainkban is hordoznak egy-

¹¹ Vas vármegyében Szombathely és Kőszeg kivételével a szőlőhegyek rendtartását az 1877. évi megyei hegyközségi szabályzat egységesítette. Lásd SÖPTEI 2004: 68.

¹² ILLÉS 2011: 267–285.

¹³ Az 1894. évi VIII. törvény teremtette meg a lehetőséget, hogy a szőlőbirtokosok önkormányzati alapon, mint hegyközségek, országos érdekvédelmi szervezetbe tömörüljenek. A hegyközségek hatásköre elsősorban az ültetvények őrzése és a hegyrendészet, a szőlőbetegségek elleni összehangolt védekezés és a szőlőrekonstrukció megszervezésére, a modern szőlőtermesztési, a borkezelési eljárások bevezetésére terjedt ki. Az 1929. évi törvény egy háromszintű szervezet keretében már a 150 kataszteri hold összefüggő szőlőterületű hegyeken is kötelezővé tette a hegyközségek megalakítását, és előírta a területen termesztendő szőlőfajták összeírását. Az 1938. évi XXXI. tc. további szigorításként 50 kataszteri hold területre szűkítette a hegyközségek kötelezővé tételét, egybefüggő szőlőterületek nélkül, és erőteljesen fellépett a borhamisítás ellen. A témakör bővebb kifejtéseként lásd CsOMA 2011: 195–204.

¹⁴ KÓSA 2003: 353.

¹⁵ TAYLOR [1871] 1997: 120.

fajta rájuk jellemző „lokális tudást”, ami csoportidentitást volt képes teremteni. Ebben keveredett minden olyan gazdálkodási és gyakorlati ismeret, tudás, tapasztalat, kommunikációs forma és narratíva, ami a szőlőhegyeket, mint sajátos kontextusokban létező lokalitásokat a falvak többi hasznos gazdasági területeitől megkülönböztette, kiemelte, de egyben hasznossá is tette.¹⁶ Fontos különbség, hogy ezeknek a helyi hagyományaikban élő, a modernizációval dacoló, de mégiscsak egyre beszűkülő kisközösségeknek azonban már nem volt tagja feltétlenül minden, ugyanazon szőlőhegyet művelő gazda, mint a feudalizmus kori hegyvamos szőlők idején.¹⁷

A szőlőhegyi emlékezetközösségek kialakulásának folyamatára utal a „Sárvárvidéki” falvak életéről az 1940-es években kiadott kismonográfia is, mely a térség szőlőhegyeiről közöl korabeli fontosnak tartott adatokat.¹⁸ Így a Kis- és Nagy-Sitke falvak határában az 1930-as években fellendülő szőlőhegyi gyümölcsstermesztésről és szőlőművelésről (rajnai, olaszrizling, ezerjő, fehér mézes, furmint, othelló, kadarka, oportó, burgundi) is, melyet azonban elsősorban a sárvári és celldömölki piacainak köszönhetően a gyümölcsként fogyasztott csemegeszőlő (saszla, csabagyöngye, madelini) értékesítési lehetőségei változtattak jövedelmezővé. Ami viszont számkra a leglényegesebb, magát a hegyközségi szervezet működését pedig egyenesen a népszokások között említi az írás, kiemelten a Szent György napi (április 24.) *gyepűjárás* ekkor itt még élő hagyományát röviden leírva:

„[...] Szent György napján gyepűjárás volt szokásban. Ma már csak pár ember vesz benne részt. A hegybíró vezetésével valamikor minden hegybirtokos megjelent a kijelölt időben a hegykapunál. Jött velük néhány suhanc is. Megkerülték a hegyet, és megtapasztalták, hogy jókarban van-e a

gyepű. Ma is ugyanígy teszik. Régebben ilyenkor ítélkezett a hegyközségi ügyekben. A büntetést „pint” borokban szabta ki, amit együtt megittak. Szokásban volt még, hogy a fontosabb, főképp a község tulajdonát jelző megyeköveknél a velük lévő suhancokat lefoglalták és mogyoróvesszővel jól elverték. Ezután a hegybíró figyelmeztette őket, hogy ráemlékezzenek öreg korukban is, hol kaptak ki. [...]”¹⁹

Akárcsak, mint például még 1900-ban NAGY József, aki a korabeli körmendi és vasvári járásokban fekvő „Hegyhát-vidék” néprajzát bemutató tanulmányában említi szintén a „gyepűjárás”-t, mint a gyümölcs és szőlőérés előtti szőlőhegyi gyepűk (kerítés) közös ellenőrzését, ami a hegybíró és más elöljárók vezetésével „rendesen áldomással végződik”.²⁰ Vagyis a feudalizmus kori hegybéli közösségek egykori intézményei az egyes falvak határában már csak a közösségi és ünnepi alkalmakra okot adó szokásként, a lassan polgárosuló parasztság még hagyományosan önszerveződő és archaizmusokat őrző tevékenységeiként éltek tovább, majd váltak a falusi társadalmakban is sajátos közösségi identitást szervező eseményekké. Miként azt az alábbi petőmihályfai visszaemlékezés is megmutatja:

„[...] A kösségi elöljáróságon kívül még egy illen elöljárósága vót a hegykösségnek is, hegybíróve az élen. Ippen ugy választották, mind a kösségit. Csak a hegyen, a helségházná, karácsony harmadnapján, Szent Jánoskor. Mer ez enne a hegynek az ünnepe még most is. Ott van egy templom, ahunn még most is minden Szent Jánoskor van mise. Amellett vót a helségház is, ami még most se szünt meg egészen. De régebben a mise megkezdése előtt annyi boros öveget raktak az oltárra, hogy alig tudott a pap tülök mozognyi. [...]”²¹

¹⁶ Vö. GYÁNI 2010: 110–111.

¹⁷ ÉGETŐ 2001a: 37.

¹⁸ BABOS 1943: 219–221.

¹⁹ Uo.

²⁰ NAGY 1900b: 138.

²¹ FERENCZ 2004: 79. – az idézet a hegybíró választása mellett a Szent János napi (december 27.) borszentelés napjainkban is megtartott szokását említi a petőmihályfai Barkóca-hegyen álló Szent Bertalan templomban.

A már a szocializmus korszakára, vagyis a hegy-községi szervezetek felszámolása idejére jó példa BÁRDOSI János 1961-ben a sótonyi szőlőhegyeken végzett kéziratos feljegyzése, melynek szintén kiemelkedő lényegi része a fentebb említett gyepűjárás szokásának rövid leírása:

„[...] Minden év májusának első szombatján van a gyepűjárás, amit a hegyelöljáróság [így!] és szőlőtulajdonosok közösen végeznek. Minden pincébe betérnek, a gyepüket is ellenőrzik. Addigra minden gazdának meg kellett csinálni a gyepűt és ezek akkor ellenőrizték, hogy nem nyomta-e valaki esetleg kijebb a gyepűjét. Május első szombatjától a kapukat is felrakták, hogy az állatok kárt ne tehessenek a szőlőben. Gyepűjáráskor minden pincében van étel, sonka, pogácsa. Ilyenkor a gyepűjárók több csoportban jönnek, mert akinek pincéje van mind jön. Olyan ember Sótonyban viszont kevés van akinek nincsen pincéje. Azért szakadoznak széjjel több csoportra, mert egyszerre nem is férnek be egy pincébe. Május első szombatján a hegybe szekérrel bejönni nem szabad, de még szőlőt kapálni sem. Az első kapálást addigra mindenki úgy intézi, hogy erre az időre elvégezze, és a pince környékét is föltaakaríthassa. A gyepűjárók reggel először misére mennek és mise után jönnek ki a hegybe. Ezen a napon a hegy szolgáltatja misét. [...]”²²

A második világháború alatti és utáni évtizedek néprajzi gyűjtései szintúgy a filoxéravészt megelőző, ugyanakkor a két világháború közötti időszaknak is az újraélt „mitológiáit”, a régi hegybéli közösségek Assmann-i „rítusokká alvadó emlékeit” rögzíthették a paraszti szőlőhegyeken még gazdálkodóktól.²³ A délnyugat-dunántúli dombvidékek paraszti társadalmainak a hegybéli gazdálkodás mély életformabéli sajátosságát tanúsítja KARDOS Lászlónak az 1940-es években Őrségben tett gyűjtése is. Ebből jól kivi-

láglik, hogy az 1880–90-es években és még az 1900-es évek elején is pusztító filoxéravészt megelőző kort jó fél évszázaddal később még mindig a mítikus-idilli szőlőhegyi életvilágokhoz társított képekben őrizte a helyi emlékezet. Ráadásul az Őrségben még akkor is, ha ezen a kistájon a tradicionális szőlő- és borkultúra, akárcsak maguknak a szőlőhegyek jelentősége erre az időre már igen jelentősen visszaszorult:²⁴

„[...] A régi szőlőkkel való bánásmódot a mai öregek úgy emlegetik, mintha az akkoriaknak egyetlen gondja a szőlő lett volna. Mint mondják, életük jórésze a hegyen telt. Mindig volt alkalom a kinttartózkodásra. A földdel, amely egyébként silányul termett, alig törődtek. Ökröket hízlaltak télen át és a trágyát a szőlőnek hordták. De nem egy kint tartotta az ökreit is. A szőlőt viszonzó kalákában gondozták. Kapáláskor hosszú heteken keresztül kint tartózkodtak. A szőlőkben pincéket építettek fel, ahol aztán tanyázhattak. Valóságos második falut alkottak ezek a pincék. [...] „A rőbot-világban” – mint mondják – nagy ünnepséggel kezdődött meg a szüret. Nagyrákoson pl. a pap és a tanító imával, énekekkel megáldotta az Isten ajándékát, és csak azután fogtak a munkához. A szüreti ebéd *birka-gulás*-ból állott, ami nagy ritkaság volt. Szüret után meg *heggyűlés*-t tartottak, ahol a hegybevételet számolták el. Nagy mulatság követte ezt is. [...] A mult gazdag bortermését nem is lehet hasonlítani a maihoz, sem minőségében, sem mennyiségében. [...] Gyakran elismétlik az öregek: „kenyeret, saványat ettünk, de bor voút”. Nagy volt a pincézés a hegyekben, szomszédoltak, mulattak, sokszor fél éjjel is „eldandároztak” egymás szőlőlakában. [...]”

Érdekes módon a 20. században mindvégig jellemezte ezeket az egyre fogyatkozó tradicionális szőlőhegyi gazdaközösségeket az önkormányzatiságra, vagy egyenesen a falu társadalmától

²² Bárdosi J. SNA 320 (kézirat, 1961.); A Sárvár vidékén fekvő Sótony „hegyláncain” napjainkban is megtartott „gyepűjárás” szokásáról, annak kulturális reprezentációjává válásáról lásd ILLÉS 2005b: 354–356.

²³ Jan ASSMANN megállapításában: „A rítusok a kulturális értelem hagyományozási és megjelenési formáiként a kulturális emlékezet szférájába tartoznak.” (ASSMANN 1999: 20).

²⁴ KARDOS 1943: 165–177.

való elkülönülésre mutató sajátos igény. Ezzel együtt, már a 19. és 20. század fordulóján, de még jó fél évszázad múlva is a kisparcellás szőlőhegyek lényegüket tekintve a paraszti munkavégzés lehetséges gazdasági előnyöket biztosító munkatérként megrögzült funkciójukon és az egyre nyitottabbá váló hegyközségi intézmények keretein túlmutatva, vagy amellett, részben a szórakozás, részben az enkulturáció és a sajátos hegybéli azonosságtudat építésének színtereként őrizhették kiemelt lokális szerepüket.²⁵ Ennek a folyamatnak érzékletes lenyomata, hogy az 1930–40-es évekre a szőlősgazdák még az olyan szőlőhegyeken is vonakodtak a hegyközség modern formák szerint szervezett intézményétől, ahol pedig erre törvényileg kötelesek lettek volna.²⁶ Mindezzel együtt azonban azt is érdekes látni, hogy a GÖNCZI Ferenc nyomán már a 19–20. századok fordulójától is datálható ünnepi, majd tulajdonképpen szabadidős, vagy részidős családi-önellátó gazdálkodáson alapuló társadalmi térhasználatnak köszönhetően, ezek a szőlőhegyek tulajdonképpen olyan helyekként is működtek, ahol a mindenkori politikai-társadalmi-gazdasági kontextusok időlegesen felfüggesztést nyerhettek, és egyfajta közösségileg, de akár egyénileg is átélhető ellenvilágnak, egyfajta csendes, történelem nélküli időtlenséget nyújtó menedéknek adtak otthont:²⁷

„[...] Tavasztól kezdve késő őszig a szőlőhegy erre igazi paradicsom, mely a zöldre áhító városi embernek a legkedvesebb nyaralást nyújthatná. Szereti is a nép a hegyet nemcsak kedves voltáért [...] A szőlőhegynek most is megvan a külön előljárója, de koránt sincs oly széles hatásköre, mint a régi hegyesterek. Most jóval szabadabb a hegyi élet, sőt egészen szabad. Ki-ki mulatozhat ott tetszése szerint, káromkodhatik, a milyen nagyot s cifrát csak tud; bort vihet haza, a mikor s a mennyit akar, nem vonja őt senki kérdőre. [...] A nép életének legkedvesebb része most is itt

folyik le. Itt keresi – főleg ünnep- s vasárnaponként – lelki üdülését. Testi fáradalmaikat, elhevesítve, gyakran itt nyugossza ki. Itt önti ki bűját, bánatját [...] Mert az ivás volt – természetesen a fő [...] A komolyabbak, takarékosabbak magukban is elidögálnak, többnyire azonban társaságban folyik az ivás [...]”

Ezt a „paraszti szőlőhegyi idillt” aztán az egyre intenzívebben jelentkező városias igények alakították át. GÖNCZI Ferenc a századfordulós zalai Göcsej szőlőhegyei kapcsán szinte profetikus meglátásokat is papírra vetett, hiszen a 20. század első felében mindjobban visszaszoruló hegybéli szőlőterületek nem csak a falusi társadalom életmódváltását tükrözték. CSOMA Zsigmond Zalakaros szőlőhegye kapcsán hangsúlyozza, hogy szintén ekkor indul meg az a kulturális folyamat, amely a szőlő és bor szerepét egyre jobban elvontkoztatja annak áru értékétől, és a növekvő méretű kertekkel inkább a pihenés és a szórakozás, illetve a ház körüli szépséget szolgálja.²⁸ Ez a szőlőhegyek társadalmi szerepét tulajdonképpen újraértelmező városias, polgári szemlélet – amit még VAJKAI Aurél Cserszegtomaj kapcsán találóan úgy fogalmazott meg 1967-ben, hogy „a hegyközségek [értsd. nála a lakott szőlőhegyek] voltaképp falusi nyaralótelepek”²⁹ – leginkább aztán majd azokon a szőlőhegyeken terjed el és valósul is meg, jellemzően a Balaton mentén, amelyek az elkövetkező évtizedekben a környékre érkező vendégek, később a megszálló turisták és nyaralók igényei szerint alakulnak át. Ám, az eltérő regionális fejlődést mutatja, hogy például az Őrség, a Vasi-Hegyhát vagy a Kemenesalja belső periférikus vidékei a „villatelepekké” formálódásban helyenként csak az 1970-es években, néhány évtizedes késéssel kapcsolódtak be.

Az ország szőlőtermő vidékeinek életében jelentős fordulatot hozott, hogy az államosítás során a 3300/1949. Korm. sz. rendelettel országosan feloszlatták a hegyközségeket és a hegy-

²⁵ Lásd ILLÉS 2005b: 348–354.

²⁶ ILLÉS 2011: 268.

²⁷ GÖNCZI 1910: 161–166.

²⁸ Vö. CSOMA és NOVÁK 2009: 17–18.

²⁹ VAJKAI 1999d: 213.

közszégi tanácsokat, a szakigazgatás feladata a közszégi, járási és megyei tanácsok hatáskörébe került. Azonban még így is, tulajdonképpen ennek ellenére, a törvényi formalitásokat egyébként sem igénylő kisparcellás szőlőhegyek zárt gazdalközösségei a kiegészítő földművelés paraszti hagyománya, és a vele összefüggésben lévő társadalmi tradíciók erős identitásképző ereje mentén, informálisan mégsem szűntek meg feltétlenül. Vagyis az őstől megörökölt és az önellátásra, több lábon állásra alapozott paraszti értékrend konzerválta szőlőhegyek, még ha a korszerű minőségi bortermelés szempontjából nem is voltak igazán kedvező adottságúak, azonban a hagyományos társas élet és paraszti kultúra lehetséges továbbélő színtereiként mégis megerősítést nyerhettek helyi jelentőségükben. Miként azt szintén BÁRDOSI János megfogalmazta a hagyományos vasi paraszti szőlész-borász mentalitásról, az 1960–70-es években tett terepi tapasztalatai alapján:

„[...] Számukra a szőlőhegy a tőkék között megbúvó prэшázás pincével, – esetleg kis szobával – vasárnapi pihenő és szórakozóhely volt évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül, s bizonyos fokig az még ma is. Ilyenkor egy-egy pincében összejönnek a szomszédok, jóismerősök s borozgatás közben elbeszélgetnek napi eseményekről, a régmúlt időről. Olyan kikapcsolódás ez számukra – mint a városi embernek a kirándulás – s rövid időre feledtetni velük az előző heti munka fáradalmait. [...]”³⁰

A periférikus paraszti szőlőhegyek menedékjellege tehát csak tovább erősödött, amikor a falusi társadalmaknak az 1950–60-as években a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítését kellett elviselnie.³¹ Mindez szintén annak volt köszönhető, hogy a Délnyugat-Dunántúl falvai határában fekvő, a mai napig kézi erővel, kis mértékű kemizációval és gépesítéssel művelt, egykor paraszti vegyes gazdálkodásnak és földhasználaton (szőlő, gyümölcsös,

szántó, legelő, kaszáló, zöldséges) alapuló kisparcellás szőlőhegyek nagy része kimaradt a szocialista (kényszer)modernizációhoz kötődő erőszakos kollektivizálásból. Vagy ha tsz-területté is váltak, bérleményként meghagyták azt eredeti használatban a nagyüzemi gépesítés lehetőségei híján. Így a 20. század második felében, a történelmi parasztság eltűnése következtében az üdülőfunkcióval csak kevésbé bíró, periférikus térségekben „megbújó” vidékeken a szőlőhegyek sokáig tovább konzerválták a korábbi önellátó-termelő, a családok munkaerejére támaszkodó (utó)paraszti szőlő- és borkészítési hagyományaikat,³² társadalmi és közösségi tradícióikat.

A poszt-szocializmus elmúlt két évtizedében megélt társadalmi folyamatok eredőjeként mára a falvak általánosságban sem maradtak az agrárkeresők többségi lakóhelyei, de a vidéki családok jelentős részben még mindig kapcsolódnak valamilyen módon a mezőgazdasághoz (pl. föld bérbeadása, állattartás, idény- és fekete-munka), aminek egyik lehetősége a nyugdíjasként, vagy főállású munka mellett a szőlővel és gyümölcscsel, a „zárt- és házikerttel” való foglalatosság, akár kiegészítő gazdaság formájában is. Ennek következtén a délnyugat-dunántúli, jellemzően hátrányos helyzetű aprófalvakban élő falusi népesség számára – legyen az helybéli, elszármazott vagy újonnan oda kötődő – sok esetben a faluhatárban még meglévő apróparcellás, öreg szőlőhegyek hordozzák magukban az (egyik) utolsó kapcsolódási lehetőséget a termőföld lokális természeti és tradicionális adottságaihoz.

A még művelt kisparcellás szőlőhegyek a helyi kezdeményezések mentén többféle módon lehetnek jelen a helyi társadalom életében. Megítélésem szerint az 1990-es rendszerváltást követő időszakra a családi munkaszervezeten alapuló kistermelői stratégiát követő borászkodás helyett a hangsúly alapvetően a passzióból úzött, egyéni hobbiborászkodás irányába tolódott el ezeken a hegyeken.³³ Vagyis a gazdalko-

³⁰ BÁRDOSI é.n.

³¹ Vö. Ö. KOVÁCS 2012: 403.

³² ILLÉS 2011: 267–285.

³³ A Nagykanizsa (Zala megye) környéki szőlőhegyek hasonló folyamatairól lásd SIMON 2011.

dás elfoglaltságain túl a helyhez kötődő egyéni, családi vagy közösségi, akár rokoni vagy szomszédsági szórakozásra tartó igény igen lényeges elvárásként jelentkezik ezekkel a helyekkel szemben. Persze ugyanakkor az is elmondható, hogy a szórakozás idejére korlátozódó közösségi kapcsolatok gyakran szoros összefüggésbe kerülnek a munkálatok idejével (pl. permetezés, zöldmunkák, szüret), motiválják azt, a két tevékenységi szint folyamatosan egymást erősíti, ami lényegében a szőlőhegyek fenntarthatóságát segíti.³⁴ Mindennek következtében az ilyen hobbi-kertekből álló egykori paraszti szőlőhegy továbbra is egy önálló, belső összefüggésekkel rendelkező, „fenti” társadalmi-kulturális környezetet, sajátos lokalitást képez a falvak „lenti” világához képest. A hegybéli paraszti, vagy már csak paraszti közösségi kultúra így tulajdonképpen folyamatosan hol átalakulva, hol visszaszorulva, majd megújulva, valójában a közelmúltig, illetve egyes helyeken egészen napjainkig fennmaradt, és nem mellékes módon a tájalakító tevékenységében tartós nyomokat hagyott és hagy ma is.

Akárcsak a Dunántúl más aprófalvas régióiban, az 1990-es évek közepétől egyre intenzívebben jelentek meg Vas megyében is a természetközelséget, a vidéket és benne a szőlőhegyeket is akár fikcionális-valóságos világgént³⁵ megélő magyar városi vagy éppen külföldi beköltözők, pihenőház vagy hétvégi ház vásárlók.³⁶ Ennek köszönhetően elvéve, az ország más területeinek parasztházai mintájára, egy-egy régi présházpince az új tulajdonosoknak köszönhetően megújul. A „parasztházak”, „pincék” tulajdonképpen mind a vidékiek, mind a városiak számára a városi életmóddal, a modernizációval és a globalizációval ellentétben elgondolt „vidéki idill” megtestesítői, gyakran időszakos, akárcsak idényjellegű átélésének lehetőségei. A helyi adott-

ságokra építő, mégis számos esetben merőben szubjektív épület- és tér-elsajátítási gyakorlatokat általánosságban jelentősen befolyásolják a vidéket „használó” városiak igényei és képzetei a „nemzeti jelleg”-ről, illetőleg az „autentikus paraszti hagyomány”-ról.³⁷

„Álmodtunk hegyet..”

Miközben a rendszerváltás utáni időszakban a falusi társadalom az önkormányzatiság lehetőségét is megkapta, úgy a helyi közösségépítés korábban nem támogatott formái is újragondolhatóvá váltak. Ám, miként arra TÓTH G. Péter is felhívta a figyelmet, nem feltétlenül a néphagyomány és a helyi kultúra ismert vagy újra felfedezett jellegzetességei, illetve azok kizárólagossága mentén. Így például a Balaton-felvidék borvidékein sem a 18–19. századi hegyközségek alakultak látványosan újjá, hanem olyan középkorias, akár régészeti leleteket is magukba foglaló rítuskellékeket, közösségi szimbólumokat létrehozó és használó borlovagrendek születtek, melyekbe a helyi politika is aktív módon kapcsolódott be.³⁸

Azonban érdekes módon máshol éppen a rendszerváltás teremtett alkalmat „hegybéli közösségek” kialakulására. Így a Sárvár közelében fekvő Csényének például egészen 1994-ig nem, vagy igen régóra nem volt saját szőlőhegye. A tanácsi időszakban a helybeliek közül, akik szőlőműveléssel és saját borkészítéssel kívántak foglalkozni, az 1960-as évek divatjának megfelelően jellemzően akár a Balaton parton vettek szőlőket. Azonban 1990-es évek eleji földprivatizáció, vagyis a kárpótlások, illetve a tagi részarányok kiadása során a falu határában lévő, az 1970-es évekig közös használatú ősgyepes dombos legeből, majd szántóként hasznosított területből sikerült mégis szőlőparcellákat kialakítani. Kez-

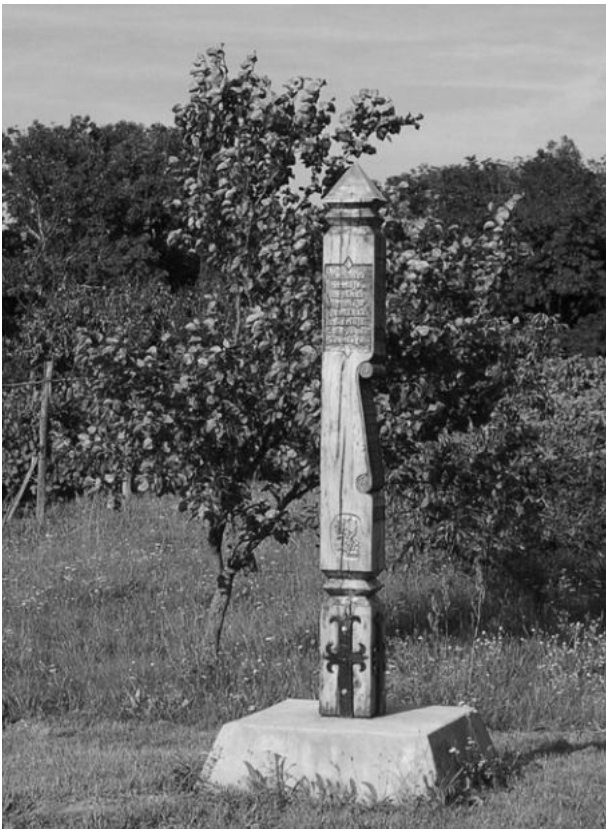
³⁴ ILLÉS 2005b: 348–354.

³⁵ Vas megyében erre a legérzékletesebb példákat kínálja Ambrus Lajos írónak a Kemenesalján fekvő Kissomlyó hegyről fogalmazott írásai és tevékenysége. Lásd AMBRUS 2002a: 98–114; 2002b: 115–128.

³⁶ Lásd például a Somogy megyei Somogyacsáról: SIMON 2005: 175–177, valamint SIMON és SZŐKE 2007: 192; a Vas megye Iklanberényről: GRÁFIK 2008: 802–812, a Zala megyei Alsópáhokról: SZARVAS 2007: 193–226; 2008: 162–169.

³⁷ CSURGÓ 2007: 62.

³⁸ Lásd <http://www.vmmuzeum.hu/rendezvenyek/borlovagok/> (Hozzáférés: 2011. augusztus 12.)

2. ábra. 2004-ben, a csényei szőlőhegy (Tevél) megalapításának tizedik évfordulóján állított emlékoszlop (Fénykép: Illés Péter)

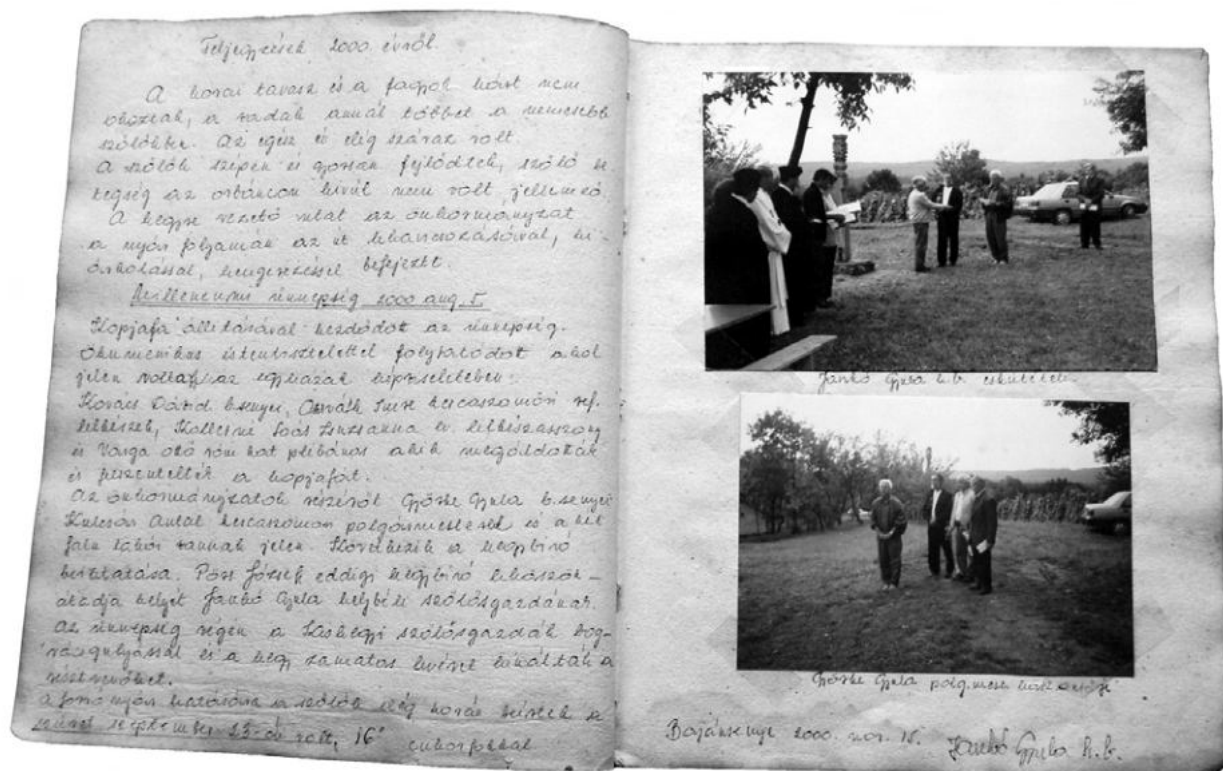
detben mintegy tíz tulajdonos részvételével. Jellemző, hogy az alacsony aranykorona értékben kiárusított földterületen volt, aki mindössze egy láda sör árért juthatott hozzá egy 10x100 méteres parcellához. Az ilyenformán megalapított mindössze másfél hektáros újparcellázású, mesterséges „szőlőshegy” a rekreációs igények kielégítésén túl a már nyugdíjas korú tulajdonosokból és családtagjaikból álló sajátos kisközösséget is teremtett a faluban, akik kezdettől a tudatos hagyományteremtés és közösségépítés szándékával is működnek. Már az első évben „Hegykönyvet” kezdtek vezetni, melybe szüreti beszámolókat írnak, térfás rigmusokat vezetnek, írással és fényképekkel dokumentálják a szőlőskertek fontosabb közösségi eseményeit, valamint a közeli kőszegi, 1740 óta vezetett „Szőlőjövésék könyve” egyéni parafrázisaként nem festik és rajzolják, hanem beragasztják a Szent György napi (április 24.) legnagyobb hajtásokat. Minden évben pünkösdkor a „Hegynap” alkalmával a

„gyepúti-práshoz” hasonló közös hegybejárást tartanak. 2004-ben, a szőlőhegy megalapításának tizedik évfordulóján a „hegybíró” fia által faragott emlékoszlopot is állított közösen a tizenöt „hegytulajdonos” (2. ábra). Az önkormányzat által felajánlott, fából készült oszlop felirata szerint „a hegygazdák, a munka, a szőlő, és a bor megbecsülésére” tették ezt, az emléket a helyi plébános is felszentelte. Szándékuk szerint ezzel a gesztussal azt akarták elérni, hogy később is emlékezzenek a szőlőhegy alapítóira. Az emlékoszlop ilyenformán megörökíti az alapító kisközösség hitvallását, küldetésnyilatkozatát is: „Álmodtunk hegyet, hát alkottunk egyet. Ha közös az akarat sokáig hegy marad.” és „Szőlőnek termője, kapának koptatója, gazdának izzasztója, Csényének ékesége.” – szól a jövő generációinak szánt üzenet.

Az emlékezés hegyei

A falvak határában lévő több évszázados múltú történeti szőlőhegyeken is különféle szőlőhegyi emlékezet helyek tűntek fel az elmúlt évtizedekben a termőterületeihez ragaszkodó idős és a helyi közösségekben tekintélyes borászgeneráció lassú kihalásával párhuzamosan. Az Őrségben, Bajánsenyén 2000. augusztus 5-én állítottak kopjafát „A kishegyi szőlőtermelők emlékére az ezredforduló alkalmából”. Az emlékmű-kopjafaállítás eltérően a korábban szerte Magyarországon meg tapasztalható egyéni (pl. Őrségi sőkfa) és nemzeti szintű (emlékmű) kopjafaállításoktól ezt itt világosan a kisközösségi csoporthagyományok kifejeződése.³⁹ A kopjafa a szőlőhegy legmagasabb részén áll, mellette a hegy legrégebbi pincéje, amely egykor a helyi református lelkészé volt. A kopjafaállítás részeként a helyi katolikus esperes, a református lelkész és az evangélikus lelkész asszony részvételével ökumenikus istentiszteletet is tartottak, a kopjafát megáldották és megszentelték. Ezt követően a megjelent közönség előtt a polgármester búcsúztatta a régi „hegybíró” és köszöntötte a megválasztott újat. A szőlőhegyi közösség életében jeles eseményt bejegyezték az itt 1828 óta

³⁹ Vö. SÜTŐ 2002: 282–285.

3. ábra. Részlet a bajánsényei szőlőhegy (Kis-hegy) 1828 óta vezetett Hegykönyvből

vezetett Hegykönyvbe is, amibe az alkalomról készült fényképeket is beleragasztott a már új, ugyanezen alkalommal megválasztott „hegybíró” (3. ábra). A Hegykönyvben az elmúlt több mint száznyolcvan évben csak az 1949 és 1970 közötti években nincsen összefoglaló bejegyzés, vagy számadás, ugyanis ez volt a határ menti település életében az úgynevezett „Títós időszak”. Ebben a két évtizedben a szigorúan őrzés alá vont államhatár közelében a szőlősgazdák is csak igazolvánnyal mehettek fel a Kis-hegyre. Annak ellenére, hogy törvényesen működő hegyközségi szervezet jó ideje egyébként sem működött a mindössze 21 kataszteri hold területű szőlőhegyen, a hagyományvilágába zárkózó hegybéli közösség még ezt az időszakot is átvészelte. A Hegykönyvet vezető „hegybíró” pedig leginkább egyfajta emlékezet-specialista maradt a későbbiekben.

Az új, talán utolsó Kis-hegyi „hegybíró” azonban 2011. március 12-én mégis lemondott tisztségéről, mivel úgy ítélte meg, hogy már nincs meg a régi összetartás az egykor közel száz, ma mindössze huszonnyolc család gondozta szőlőhegyen. Döntésébe nagyban belejátszott, hogy

a hegybéli közösség számára valamikor igen lényeges „szüretelhatározás” alkalmával 2009-ben már csak kilencen maradtak, és a meghatározott időpontban ketten jelentek meg. Ezeket a gyűléseket egykor úgy tartották, hogy a szüret előtt nagyjából három héttel minden szőlősgazda kapott személyes meghívást a hegybíró pincéjéhez, amikor is eldöntötték a közös szüret időpontját. Az ezredfordulót követően a szőlőhegyi kopjafánál gyűltek össze. Mivel az összes gazda régen sem tudott megjelenni ezen, a gyűlés után szájról-szájra terjedt a faluban a határozat. Napjainkra a hagyományt azonban értelmetlenné tette egyrészt az elmúlt évtizedekben lezajló egyéni ízlés szerinti szőlőfajta váltás, vagyis a különféle érési időszakok szerinti szüretelés, másrészt a generációváltással a közösségi kötelekek lazulása, majd annak az alig egy tucatnyi idős emberre való beszűkülése.

Az elmúlt években a zárt közösségi hagyományokból a nyitott, közönség számára is befogadható, látványelemekkel és díszletekkel dúsitott hagyományörzés felé tolódott el egyébként is a falusi ünnepi kultúra. Itt 2007-től rendezik az Őrségi Vigasságokat, melynek része a bajánsényei

4. ábra. A nyőgéri szőlőhegyen (Ardolmány-hegy) 2006-ban alapított Pincegyűjtemény épülete (Fénykép: Illés Péter)

iskolaudvaron felállított sátorban megrendezett „Parasztlakodalom a Kerka-mentén”. Ezen az őrségi lakodalmas hagyományokat felelevenítő, színpadi előadással és eszem-iszommal tarkított játékon belépővel mintegy 300–400 ember vehet részt. A legénybúcsúztatót viszont az ezt megelőző napon, a szőlőhegyen tartják. Ilyenkor a pincék nyitva vannak, pogácsával, gulyással és egyéb ennivalóval, borral várják a vendégeket, amikor is a helyiek mellett már turisták is bekapcsolódnak a szőlőhegy életébe. A bajánsényei Kis-hegy kapcsán kialakult helyzet jól megmutatja, hogy akármilyen meglepő, de a lényegileg *premodern* közösségi értékek egészen máig tovább élhetnek akár az egyes valamikori paraszti, kisparcellás szőlőhegyeken. Ugyanakkor azt is, hogy a posztmodern turizmus milyen hirtelenséggel képes újraértelmezni és átformálni lokális hagyományokat, tradicionális közösségi helyeket. Jó érzékelhetően miközben a turizmus a kulturális örökség számos elemét képes kínálni a vidéket hedonista attitűddel megközelítő turisták számára, éppen úgy tűntethet el, vagy értéktelenít el sérülékeny, tömegek számára él-

ményt nélkülöző generációs kisközösségeket és azok kevésbé látványos lokális hagyományait.

A periférikus paraszti szőlőhegyek hagyományvilágának helyi értéként való tudatosulása lehetőségét mutatja a Nyőgér közvetlen szomszédságában fekvő Ardolmány-hegyen 2006-ban alapított Pincegyűjtemény (4. ábra). A szőlőhegy egyik pusztuló tömésfalú pincéjében rendezte ezt össze a 2003-ban létrejött „Nyőgéri Hegyért Egyesület” titkára, aki a helyi kultúrotthonban 1982 óta dolgozó „népművelő”. A néprajzi tárgyakat még gyermekkorában a közeli Ság hegy környékén kezdte gyűjteni, és később Nyőgérben, az új otthonában fejlesztette tovább magángyűjteményét. Elképzelése szerint a közösségi használatra átadott, de továbbra is magántulajdon képező épületben berendezett Pincegyűjtemény célja nem csak a helybéli régi szőlőművelési eszközök bemutatása, hanem a szőlőhegyi életformához tartozó minden egyéb tárgyféleségé. Ugyanis a helyi emlékezet szerint Nyőgérben miután házasság útján fiatalok kerültek a családba, az idősebbek szinte az egész életüket a szőlőhegyen töltötték a pincéknél. Ezek

5. ábra. A nyögéri szőlőhegy artikulusának első oldala, 1661

rendszerint két helységből álló felszíni prészáz-pincék voltak, egy bortároló helyiséggel és egy huzamosabb tartózkodásra berendezett munkatérrel.

A szőlőhegyi Pincegyűjtemény létrehozása tulajdonképpen a helyben legfontosabbnak tartott szőlőhegyi szokás, a „gyepütiprás” hagyományának életben tartását is segíti. A szőlőhegy állapotát szemrevételező, a hegy törvényeit közösségben megülő, itt május elején tartott szokás az 1970-es és 1980-as években még zárt hegyközséget alkotó gazdatulajdonosok kihálásával együtt lassú kiüresedésnek indult. Mára legfőbb tartalma tulajdonképpen a már elhunyt szőlősgazdákról való közös megemlékezés lett. A nyögéri szőlőhegy hegykönyvében megőrzött és 1661-re datált artikulusra (5. ábra) való hivatkozással 2011-ben 350 éves „hegyünnep” továbbra is szentmisével kezdődik. Majd közösen kivonulnak a szőlőhegyre, immár a 2006-ban megválasztott új hegybíró pincéjéhez, aki köszönti a megjelenteket, és rövid beszédet mond a hegy aktuális közös dolgairól. Utána szendvicseket fo-

Petőmihályfai Hegyközségi Társaság

74. sorsz.

TAGSÁGI IGAZOLVÁNY

Név: Bedics István
 Foglalkozás: Határőr tiszti
 Szül. hely: Zalaegerszeg
 Személyi szám: 159121-1661
 Lakcím: Szombathely
 Petőmihályfa, 1999.08.18.

 elnökségi tag István Bedics elnök

6. ábra. Az 1990-ben megalakult Petőmihályfai Hegyközségi Társaság tagsági igazolványa

gyasztanak, és borozgatás kezdődik a Pincegyűjteménynél is. Napjainkban már csak nagyon kevesen vesznek részt a nyögéri gyepütiprásra, a három itteni „hegyláncról” mindössze 20–30-an jönnek ilyenkor össze. Így a tárgyi emlékek muzealizációja, illetve az emlékezetközösségként való működés révén a szőlőhegy hagyományos tárgyi/anyagi és szellemi kultúrája az általánoságban inkább rekreációs igényekre koncentrálnak, és válik valamiféle lokális vagy kisregionális érvényességű néprajzi örökséggé. A helyi hegyközségi hagyományok korábban erős, mára egyre halványuló társadalmi tradíciójára kínál példát a petőmihályfai szőlőhegy esete is. Az 1989/90-es rendszerváltozás utáni demokratizálódás rövidesen magával hozta az 1994. évi CII. törvényt a hegyközségi szervezetek újbóli megalakítására. Azonban például a Vasi Hegyháton már 1990-ben megalakult a Petőmihályfai Hegyközségi Társaság, ami azonban mindössze két évig működött (6. ábra). Petőmihályfa azóta sem lett hegyközségi település. A

társaságot a hegyközségi hagyományok felelevenítésére egy helyi kötődésű és megfelelő kapcsolatrendszerrel, befolyással és tekintéllyel rendelkező lokálpatrióta szervezte meg. A rendszer-váltás időszakában a társaság igen gyorsan mintegy százfős tagságra tett szert a jellemzően itt petőmihályfai, hegyhátszentpéteri és gersekaráti hegytulajdonosokból. Nem mellékes, hogy a hegybéli közösségnek korábban igen jelentős hagyománya működött ebben a faluban. Amit jól mutat, hogy még az 1949-es hegyközségeket országosan felszámoló rendelet után is, az ettől függetlenül tulajdonképpen megmaradt hegygazdák közössége 1954-ben emlékkeresztet állított a Barkóca-hegyen álló Szent Bertalan kápolna mellé. A régi hegygazdák emlékezetét őrző, az 1990-es évek eleji, alulról szerveződő „hegyközség” negyedévente tartotta meg gyűléseit. Még 1990-ben nagyszabású nemzetközi szőlőhegyi bált és borversenyt is szerveztek, azonban a szabadság és megújulás lehetőségének érzetében fellángolt kezdeti lelkesedés hamar alábbhagyott a jellemzően idős korú szőlősgazdák körében. Így a legfőbb szőlőhegyi közösségi alkalom az 1978-tól egészen napjainkig, augusztus 20-án megrendezett hegyi ünnepek, szőlőhegyi mulatságok maradtak.

A fenntartható kisparcellás szőlőhegyek felé

Napjainkban a petőmihályfai hegyen is hobbi-kerteket találunk, a mintegy 400 telektulajdonos 182 pinceépülete áll itt, amiből öt régi műemlékpince. Az elmúlt években a nagy múltú petőmihályfai szőlőhegyen mára egy új, fiatal szőlészborász generáció van kialakulóban, melynek tagjai egyre tudatosabban próbálják a megörökölt mintákon alapuló lokális kézműves borászati tudásukat fejleszteni, napjaink fejlett szőlő- és bor-kultúrájára a rálátásukat növelni. Aki megteheti, egyben a modern borászati eszközök és beszerzésére, gépesítésre (acéltartályok, modern szőlődarálók és prések, permetezőgépek, palackos tárolás) is figyelmet fordít, de továbbra is csak az önellátás szintjén. A helyi fejlődés motorja a

2004-ben Oszkón elindult szőlészeti-borászati képzés, ami 2005-ben Hegyháti Borbarát Körre is alakult. A civil szerveződés mögött az 1985-től fogva a környék szőlőhegyeinek épített örökségét megmenteni igyekvő, jelentős fejlesztési tapasztalatokkal bíró oszkói Hegypásztor Kör áll. A borbarát kör megpróbálja összefogni azokat az érdeklődőket a térségből, akik szőlővel-borral foglalkoznak. A programok (szakmai előadások és utak, borverseny, gyakorlati képzés) nagyjából hatvan taggal indultak, ebből negyvenen a mai napig is aktívak. A környék hobbiborászaiból álló kisközösség megszervezése abból a gondolatból nőtt ki, hogy a hegypásztorok az ezredforduló környékén belátták, nem elég az ódon szőlőhegyi épületeket felújítani, azok akkor maradnak életképesek, ha eredeti funkciójukban használják őket. 2005 óta a Hegypásztor Kör működése is arra koncentrál, miként lehet azt segíteni, hogy saját életüket, saját sorsukat formáló, önállóan erőforrásokat teremteni képes közösségek alakuljanak a hegyháti falvakban. Úgy veszik észre, hogy boraik jobbak lettek, a tagok kicsit többet és komolyabban foglalkoznak a szőlővel. A térségi hobbiborászokat megerősítő rendezvény a vas-zalai határtérség életében jelentős és 2005 óta az oszkói szőlőhegy megmentett préházpincéinél megrendezett „Orbán Napi Hegyi Vigadalom” (május 25. körül) és a szeptemberi „Oszkói Hegyi Mulatság és Helyi Termékvásár” rendezvények, melyek egyben a lokális borászati hagyományok kulturális reprezentációjának, önmegjelentésének is fontos színhelyei (7. ábra).

7. ábra. Orbán Napi Hegyi Vigadalom az oszkói szőlőhegyen (Ebtulok), 2009. május 24. (Fénykép: Illés Péter)

Tehát miközben az egyes falvak határában fekvő szőlőterületek gazdái az elhanyagoltság és pusztulás ellenében tehetetlenek, addig máshol tudatosan a helyi rurális imázs megteremtésében, a zöldszturisztika és gazdasági funkcióval bíró (újra)felfedezésben játszanak kulcsfontosságú szerepet. Erre képesek lehetnek egyes olyan borvidéki besorolással nem, illetve korábban rendelkező szőlőhegyek is, melyek a tudatosult helyi értékek megjelenítésével a lokális közösségek, illetve a kis- és nagy régió szintjein való felértékelődésükben, vonzásukban váltak a helyi fejlődés lényeges helyeivé.

Ezeknek a fejlődési folyamatoknak egy érdekes esete a Szombathely és Kőszeg között fekvő Lukácsházához tartozó Csömötei-hegy. Itt elsősorban a szőlőhegyi infrastruktúra több évtizedes folyamatos fejlesztésén nyugszik a szőlőhegyi tulajdonlás vonzóvá tétele és ezen keresztül nem csak a hétvégi házas üdülőterület, hanem a lokális szőlő- és borkultúra fennmaradása. A folyamatokban alapvetően meghatározó, hogy az 53 hektáros szőlőhegy Szombathelyhez és Kőszeghez való közeli fekvése, így a terület az 1970-es és 1980-as évek óta jelentős részben a városlakók telekigényének kielégítését is szolgálja. A szőlőhegyi hagyományok bűvópatakszerű mozgására jó példa, hogy a szőlőhegyet bejáró május végi-június eleji „határszemléket” még a tanácsi időszakban is megtartották, melyen a lukácsházi és szomszédos gyönygyösfalusi tanácsstagok, VB

8. ábra. A lukácsházi szőlőhegyen (Csömötei-hegy) 2010-ben emelt kilátó az 1867-ben épült „hegypince” mellett (Fénykép: Illés Péter)

titkár és téeszvezetők is részt vettek. A helyi elit szívügyének tekintett szőlőhegyen 1982-ben kavicsozott burkolattal is ellátták az utakat. Az ezredforduló környékén aztán újabb meghatározó beruházások történtek: 2001-ben villanyt vezettek be, 2004-ben vízvezeték-hálózat is kiépült, hasonlóan pályázati támogatással nagyobb teherbírású mészkőburkolatú bevezető utak épültek, jelenleg pedig aszfalt burkolatok épülnek. Az utak modernizációját a 2009-es új borvidéki besorolásnak köszönheti a szőlőhegy, miután a Csömötei-hegy is bekerült a Soproni Borvidék települései közé.⁴⁰ Így önkormányzati együttműködésben egy mezőgazdasági termelő és szolgáltató kft-vel el tudtak indulni a borvidékek megközelíthetőségét segítő pályázaton, amin támogatást is nyertek. A szőlőhegy központi részén, az eredetileg 1867-ben épült „hegypince” mellett 2010-ben kilátó épült, sátorhelyekkel (**8. ábra**).

Még szintén 1982-ben indult a lukácsházi kertbarát kör, ami a helyi szőlőkultúra fejlesztését célozta meg. Ekkor már borversenyt is indítottak, amit 1990 óta felváltva rendeznek a közeli Gencsapátival. Az ezredfordulót követően 2006-ban alakult a szőlősgazdák feleségeiből a Borbarát Hölgyek Köre egyesület, akik a szőlőhegyi rendezvények és a közösségi élet szervezői. Az egyesület gondozásába került a 2008-ban az önkormányzat által felújított „hegypince” is. A helyi hagyományteremtés, az összetartozás és a közösség élménye elsősorban itt a kőszegi és csepregi minták követésén nyugszik. Kőszegen már több mint tíz éve működik borbarát hölgyek egyesülete. Az Ivó-napi hegybejárás, vagyis az egymás pincéjének kölcsönös meglátogatása pedig a csepregi nyitott pincék programjához hasonló. A Csömötei-hegy körül formálódó civil szervezet kapcsolatrendszere tehát érdekes módon a közös borvidéki besorolású Kőszeg-hegyaljai, illetve csepregi szőlőhegy mellett, a hasonló adottságú, ám eltérő fejlődést bejáró Balaton-melléki Rezi irányába terjed – és nem Sopron felé. A borvidéki besorolással elvileg minőségi bor is kikerülhetne a hegyről, de az 53 hektáros területen mindössze egyetlen regisztrált bortermelő van, aki jelenleg OBI engedélyes bort árusít.

⁴⁰ Lásd 1. számú melléklet a 127/2009. (IX.29.) FVM rendelethez.

Konklúzió

Az apróparcellás szőlőhegyek az 1989/90-es politikai rendszerváltás utáni korszakban tendenciózan a hobbi-gazdaság irányába fejlődtek tovább Vas megyében is. A még ebben a formájában is tájfenntartó-tájmegőrző, a közösségi hagyományokat aktualizálni képes szőlőművelés és borkészítés ma már egyáltalán nem gazdasági kényszer. Ráadásul ez a fajta, továbbra is a családi munkaszervezetre épülő, szabadidős gazdálkodás így aztán nem is racionális kalkuláción alapul. Ilyen formán a saját *életminőséget* biztosító kisüzem a háztartás kereteit nem haladja meg, inkább azt kettőzi meg, vagy terjeszti ki.

Miközben a 2010 óta három szintből álló hegyközségi rendszerben működő szőlőhegyeken a hegyközségek feladata a szőlőültetvények képvisellete és összehangolása, vagyis a minőséget eredetvédelemmel garantáló bortermelés irányítása, illetve a közös arculat kialakítása, addig a borvidéki besorolással nem rendelkező szőlőhegyeken a különféle térségi-területi adottságaik mentén alakulhatnak, élhetnek tovább közösségi önszerveződések. A paraszti-történeti szőlőhegyek mivel hagyományosan soha nem a tömeges borkereskedelem kiszolgálására törekedtek, így fejlődési-fenntarthatósági feltételeiket is más irányokban találják meg. Melyek közül is a legjellemzőbb a szélesebb értelemben vett hegybéli komplex hagyományvilágaik és környezeti adottságaik egyes kiragadott, sztereotip elemeinek valamiféle aktualizálása a mában.

A helyi és térségi értékek megjelenítésének helyszínévé válva, illetve bekapcsolódva különféle turisztikai, örökségalapú és egyéb fejlesztési hálózatokba a szőlőhegyek olyan felértékelődésen, jelentés átalakuláson mehetnek keresztül, amely a helyi fejlődés fontos tényezőjévé teheti őket. Úgy tűnik, a társadalmi térhasználat kap-

csán azok a szőlőhegyek vannak/lehetnek előnyösebb helyzetben, amelyek a 20. század második felében a magyar vidéket súlytó erőszakos szocialista modernizáció során a közösségi és tájfenntartó gazdálkodási hagyományukat teljességgel nem veszítették el, illetve jelentős népi építészeti vagy tárgyi emlékeket, valamint táji értékeket tudtak megőrizni. Ugyanis a jó adottságú termőterületek és maguk a termett borok, gyümölcsök mellett az épített és táji környezet azok a kínálati elemek, amelyek a sajátos vidékimázsba, az adott tájhoz kapcsolódó képzetekbe és elképzelésekbe illeszkedve tehetik vonzóvá ezeket a helyeket, vagyis válhatnak meghatározójává a lakó- vagy üdülőhely-választásnak, illetve akár a turizmushoz kapcsolódó döntéseknek.

Mindeközben az is jól látszik, hogy a helyi adottságok menték kínálkozó lehetőségek, a kulturális és környezeti erőforrások kiaknázására csak a helyben közösségfejlesztésre és öngondoskodásra, forrásteremtésre, illetve tudatos örökség menedzsmentre és imázshasználatra képes helyi közösségek alkalmasak.

Adatközlők

Albert Csaba (sz. 1951), Lukácsháza
Albert Csabáné (sz. 1952), Lukácsháza
Bedics Károly (sz. 1959), Hegyhátszentpéter
Bozzay Lajosné (sz. 1955), Nyőgér
Fekete Imre, „hegybíró” (sz. 1942), Csénye
Györke Gyula (sz. 1949), Bajánsenye
Jankó Gyula, „hegybíró” (sz. 1941), Bajánsenye
Kámán Dianna (sz. 1970), Lukácsháza
Kovács Ernő (sz. 1963), Petőmihályfa
Kovács István (sz. 1972), Szombathely
Mészáros Tamás, „hegybíró” (sz. 1960), Nyőgér
Pup János (sz. 1944), Csénye
Szabó Miklós (sz. 1941), Csénye
Zágorhidi Czigány Ákos (sz. 1973), Oszkó

Nagymizdó, 2006

Gyepűtiprók, hegypásztorok nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton

A Vasi-Hegyhát mint a Göcsej és az Őrség peremvidékeitől a Kemenesaljáig húzódó dombvidék egykor jelentős szőlőművelése az önellátásra süllyedt.⁴¹ A mélyen történelmi gyökerű, a saját földjét művelő, kistermelő paraszti gazdaságokon alapuló, családi típusú szőlészet és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó borászkodás fennmaradása egyre kétségesebb a rendszerváltást követő időszakban. A közelmúltban még tevékeny, jelentős munkabírású borásznemzedéket követően, a falvak újabb generációit kevésbé hatja át a borászkodás szenvedélye. Ambíció hiányában, a kellő idő és anyagi ráfordítás nélkül pedig lehetőség sincs tovább művelni, de leginkább fejleszteni az örökségben maradt családi parcellák szőlőseit. A Vasi-Hegyhát dombjain meghúzódó szőlőhegyek, ha nem is nyújtanak minőségi bortermelést, lokális jelentőségükben mégis elválaszthatatlan, karakteres jegyei ennek a kistájnak. Az alig néhány tízhektáros területeken a Vasban és Zalában jellegzetes, tömés- és boronafalú, két-három „derékból” álló szobás, préházás „pincék” és azok eredeti funkciójukban történő használata a tájjal harmonizáló paraszti műveltség reliktumai. A fennálló probléma és körülményei gyökereiben érintik, megkockáztatható, mintegy esszenciálisan magukban hordják a Nyugat-Dunántúl helyi társadalmainak jelenleg zajló átalakulását. A kistájon belül sajátos környezeti és humán értéket képviselő paraszti szőlő- és borgazdálkodás jelen helyzetét, a közösségeken belüli szerepét két falu, Sótóny és Oszkó szőlőhegyein keresztül mutatja be az írás (9. ábra).⁴² A szőlőhegyekhez

9. ábra. Sótóny és Oszkó földrajzi elhelyezkedése (Horváth Ernő alaptérképe nyomán)

szorosan kötődő, de azok hagyományaihoz eltérő módon viszonyuló kisközösségek útkeresései a kortárs hazai falusi (civil) társadalmakban végbemenő folyamatok megértéséhez kínálnak adatokat.

A „paraszti szőlőhegyek” átalakulása a Vasi-Hegyháton

Vas megyében a nagyüzemi szőlőtermesztés és a borkészítés országos mércével mérve nem jelentős.⁴³ A kollektivizálást megelőzően a Vasi-Hegyháton is évszázadok óta a presztízs fogyasztást biztosító szőlő- és gyümölcsstermelés folyt, melyek helyén később zártkerteket alakítottak ki. Ennek ellenére a hagyományos szőlő- és bortermelésen keresztül a megörökölt, szívósság-

⁴¹ Az írás az MTA Néprajzi Kutatóintézete Társadalomnéprajzi Osztály által Budapesten, 2003. november 6–7-én megrendezett „Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

⁴² ANDRÁSFALVY 1962: 296; MÓD és SIMON 1999: 415–456.

⁴³ JÓZSA 1994: 35.

ból megmaradt, nyugat-pannon „paraszti szőlő-hegyek” az önellátásra alapozott paraszti mentalitás továbbélésnek színtereit őrizték. A háztájiba beszámított területeken túl a rajtuk megtermelt többlet termények piacra vitele és értékesítése jelentett esetleges további kiegészítő jövedelmet. A magántulajdonban hagyott területek eredeti művelési ág szerinti megtartásában, vélhetően az országos tendenciáknak megfelelően, a paraszti szemlélet olyan tovább élő elemeit kereshetjük, mint a több lábon állás és a hozzá kapcsolódó biztonságra törekvés követendő eszményképei.⁴⁴ A 20. század második felében, a paraszti családgazdaságok felbomlása közben, a lokális kapcsolatrend és a saját földtulajdonhoz való ragaszkodás hatására a kiscsaládok tovább kötődtek a presztízsértékű hagyományos szőlő- és bortermeléshez. A mindenkori makrogazdasági folyamatokból kirekesztett, azzal szerves kapcsolatokat nem ápoló, marginális helyzetben lévő szőlőhegyek önellátó kisüzemei a kisebb-nagyobb fejlesztéseken keresztül ('70-es években bakművelés helyett moser kordon használata, '80-as évek gépi rotációs kapák elterjedése) valójában a közelmúltig megőrizték tradicionális jellegüket. Érdemi mértékben palackozásra ezeken a hegyeken soha nem került sor. A manapság elszórtan házilag palackozott borok tucatjai csupán kedvtelésből, a reprezentáció igényéből fakadóan, de mindenképpen az önbecsülés és a helyhez való büszke ragaszkodás jegyében készülnek.

Az ország más vidékeihez hasonlóan a korábbi parasztüzemek fenntartása, vezetése során felgyülemlett sok évtizedes tapasztalatokat a 20. század második felének foglalkozási szerkezete nehezen kamatoztatta. A régi parasztok, az akkor legidősebb, még az első világháború előtt született generáció mezőgazdasági szakismereteinek a „szocialista” nagyüzemekben nem volt kifutása.⁴⁵ Akárcsak a családokon és a lokális kapcsolatrendszeren belül hagyományozott, már akkor is korszerűtlennek ítélt szőlészeti-borászati

ismerteknek sem. Általánosságban, a tájon található szőlőkultúrák régi telepítésűek voltak, kevésbé értékes direkttermő fajtákból tevődtek össze, ráadásul több helyen szétszórtan, a karózott szőlők között kisebb gyümölcsösökkel, a szőlők aljában meghagyott kaszálókkel vegyesen kerültek el. A feltételek a kor modern nagyüzemi termelési technológiáit alapjaiban akadályozták. Széles sortávolságú, kordonos művelésű csemege- és borszőlőkultúrákat először 1968-ban telepítettek, 59 kataszteri holdon a Bérbaltavári Hunyadi Mtsz-ben, a Vasi-Hegyhát Zala megyével határos, délkeleti részén. A termelészövetkezeti gazdaságok a kollektivizált szőlőterületeket nem közösen művelte, hanem egyrészt a termelészövetkezet tagjainak meghatározott, négyszögletenkénti díjtétellel hasznosításra átadták, másrészt a háztáji földterületbe beszámítva kiadták.⁴⁶ Bizonyos munkálatok idején, mint például a metszés, a permetezés, a kötözés, a szüret, a helyiek sokszor inkább a közös gazdaság kárára szőlőskertjeikkel foglalkoztak. Jellemző, hogy az 1970-es évek elején Oszkón a háztáji területek kapcsán kialakult helyzet botrányba fulladt, mivel a faluban élő „sógor-koma” szemlélet alapján a területeket sokszor a helyi központú termelészövetkezet gépeivel művelték.⁴⁷

Bérbaltavár ültetvényeit leszámítva, a megfelelő termőhelyi adottságok ellenére, a szőlőhegyek nem részei egyetlen borvidéknek sem, így bortermőhelyként sincsenek nyilvántartva. Ennek következtében a helyi szőlőtermesztés nem támogatható, helyben csak kismennyiségű szőlő feldolgozására és tárolására alkalmas körülményeket találunk, melyek a piaci igényeket kiszolgáló, minőségi árutermelést nem teszik lehetővé. Miként a visszaemlékezések szerint a tájon régebben is szokásos volt, a szőlőhegyek ma is főként a helyi kötődésű, érett korú, idősebb, sok esetben már nyugdíjas éveiben járó férfiak és családjaik közösségi kapcsolataiban játszik kulcsfontosságú szerepet. Az első világháborút megelőző időszakban született generáció kihalásával, a

⁴⁴ BALI 2000: 100.

⁴⁵ PALÁDI-KOVÁCS 1997: 170.

⁴⁶ SZÉLES 1972: 330.

⁴⁷ ILLÉS 2002: 237.

következő, a másodgazdaságban megőrződött „paraszti” kulturális mintákban szocializálódott, ma már idősödő generáció tagjai jelentik a zártkertek után megmaradt szőlőterületek művelőit, fenntartóit, ugyanakkor a lehetséges fejlesztések legfontosabb bázisát. Nem utolsó sorban ez az a generáció, melynek még vannak emlékei, példaképei a korábbi nagyszerű, kézműves típusú borásznemzedékek karakteres képviselői, akik, ha nem is készítettek jobb minőségű borokat, mint fiaik azt ma már megtehetik, de magatartásmintáikban, a szőlőhegyek szeretetében, az önzetlen munkaerő-ráfordításban mindenképpen eszményt jelentenek a számukra.

Városias igények és a lokalitás konfrontációja: a sótonyi „hegláncok” mindennapjai

Sótony a Vasi-Hegyhát Rába felé néző, nyugati határperemén fekszik, a dombság itt meredeken szakad le a folyó síkjára, alapvetően meghatározva az elterülő szőlőhegyek arculatát. A családok jelentős része napjainkban is kötődik szőlőbirtokaihoz a falut ölelő hét, a helyi szóhasználatban „heglánc” (Kalmár-hegy [“Kómár-hegy”], Gejer-hegy, Uraság-hegy, Kobak-hegy, Csuszkati-hegy, Belső és Külső Új-hegy) valamelyikén. A faluban az általános értékrend szerint legalább két szőlőterület művelése számított elismerésre méltónak, amit még napjainkban is számon tartanak. A művelés alatt álló szőlőparcellák nagysága mégis jelentős mértékben csökkent az elmúlt négy évtizedben. Mindez annak ellenére történt, hogy az 1970-es évek fejlesztéseit követően a faluhoz legközelebbi területeken a vizet is bevezették. Sőt, az 1980-as évek közepétől majd minden hegyen villany is van. 1965-ben Sótonyban még 63 hektár körül volt a szőlőültetvények összes területe, 2002-ben már csak 40,17 hektár. Az 500 m² feletti szőlőkultúra ugyanakkor 34,85 hektár, az 500 és 1000 m² területnagyság között ingadozó ültetvények együtt érnek el

13,46 hektárt. Az 1000 m² feletti ültetvények esetében összesen 21,39 hektár területről beszélhetünk, úgy, hogy az örökösödés útján egyre csak aprózódott telkek egyike sem éri el az 1 hektáros egybefüggő nagyságot. A szőlőültetvényekre vonatkozó legutóbbi országos összeírás eddig idézett adatain túl az is szembeötlő, hogy az egyébként is meglehetősen tarka fajtaösszetételű ültetvények mintegy háromnegyede jócskán régi telepítésű, 29,68 ha hektár harminc évesnél is idősebb tőkeállománnyal bír.⁴⁸

Sótonyban a foglalkoztatás szerkezetben a falu közelmúltja a következő képet vetíti elének. A 2001. évi népszámlálási adatok szerint a település népessége 707 fő volt, a dolgozó lakónépesség ezen belül összesen 292 fő. A helyben foglalkoztatott 61 személy közül 45 volt sótonyi, a faluból más településre járva ugyanakkor 247-en dolgoztak. A helyben dolgozók közül a mezőgazdaságban mindösszesen 16, az iparban 4 és a szolgáltatásban 25 fő foglalkoztatott volt. A más településre járó foglalkoztatott lakónépesség megoszlása a mezőgazdaságban 12, az iparban 179, a szolgáltatás területein 56 fő volt.⁴⁹ Az 1960 és 1990 között a magyar vidékre jellemző ipari-mezőgazdasági-háztáji összetevőkből kialakult megélhetési bázis⁵⁰ átstrukturálódása az ezredfordulóra Sótony vonatkozásában, jól láthatóan, a meglehetősen differenciált ipari és szolgáltatói tevékenységek túlsúlyát eredményezte. Megfelelő adatok hiányában is felvethető, hogy az ország más területeihez hasonló „alvófalvakra” jellemzően, a szomszédos Sárvárra, illetve a megyeközpont Szombathelyre, a közeli városokba ingázás a paraszti értékrendről való elhatárolódást, a falusi-életstratégia fölemésztését, a városiasodottabb értékcélokat és az autonómiaigény felerősödését vonta maga után az elmúlt évtizedekben.⁵¹ A munkaképes korban lévő helyi szőlőbirtokosok jelentős bázisa főmunkaidőben az iparban, a szolgáltatásban, kisebb hányaduk a mezőgazdaságban mint alkalmazottak dol-

⁴⁸ KSH 2002(a)

⁴⁹ KSH 2002(b)

⁵⁰ MÁRKUS 1996: 100–101.

⁵¹ A. GERGELY 1990: 55.

goznak. Az egyébként is szűkös megélhetési források mellett a szőlőskertek művelése nem jelent legális bevételi forrást. A tradíció nyomására működtetett szőlészet és borászat a szabadidő „rovására” történik, munkaidőn kívül, szabadnapokon, hétvégenként vagy a szabadság idején. A szőlő- és bortermeles nem piacorientált tevékenység, nincs gazdasági követelményeknek alárendelve.

A családi munkaszervezeten alapuló kistermelői stratégiát követő borászkodás helyett a hangsúly jelenleg a passzióból üzött, egyéni hobbiborászkodáson van, ahol a gazdálkodás elfoglaltságain túl a helyhez kötődő szórakozásra tartó igény lényeges elvárásként jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy még az idénymunkák idején is cél a minél kevesebb idő és munkaerő ráfordítás. Megfigyelhető, hogy az egyszerűbb művelhetőség érdekében a meghagyott szőlősök sokszor a pinceépület köré koncentrálnak, így a szőlővel beültetett területek évtizedek óta tartó folyamatos csökkenése tapasztalható. A falutól egyre távolabb eső részeken a parlagon hagyás növekedése is jól megfigyelhető. Ez utóbbi olyan földterületeket fenyeget elsősorban, melyekhez nem tartozik „pince”, ennek következtében ezek a parcellák megbecsülésükben, és főleg pénzügyi szempontból lassú elértéktelenedésnek vannak kitéve. Számos esetben a tulajdonos az egyéni művelést sem fizikailag, sem financiálisan nem képes vállalni, előfordul, hogy az örökségbe kapott területtel az újabb generáció szakismeretek és a korábbi családi munkaszervezet híján egyszerűen nem tud mit kezdeni. Jobb esetben az ilyen parcellákon gyümölcsösöket vagy gondozott fás területeket alakítanak ki. A fiatal generáció számára a szőlőhegy a szabadidő és a kapcsolati kultúra összefüggéseiben már nem tételeződik tartós élményorientációként, a helyhez kötődés táj-történeti tudata jócskán veszített jelentőségéből és mindez társult a modern, városi megélhetési stratégiák szerint az önellátásra törekvés elmaradásával. Ezek a tulajdonosok a terület művelését leginkább nyűgként élik meg. Jellemző, hogy az elmúlt években területet vásárlók nem feltétlenül telepítenek

újabb szőlőkultúrákat. Persze akadnak kivételek. A szabadidős tevékenységek térkapcsolati rendszerében a sótonyi „hegyláncok” elsősorban a környező falvak, a szomszédos Ikervár, illetve a már említett közeli városok, Sárvár és Szombathely lakosságának a telekigényét szolgálják ki. A közelmúltban megjelenő tucatnyi Ausztriából érkező tulajdonos, főként nyugdíjasok, a nagyszerű kilátásuk miatt a nyugati fekvésű domboldalakat részesítik előnyben a hétvégi háznak, „nyaralónak” kiszemelt parcellákon. Az épülethez tartozó telkek meghagyott szőlőseit több esetben is helyiekkel műveltetik, de egyesek maguk dolgoznak a területeken.

Ha nem is elszlömösödött, de sűrűn beépített, mintegy háromszáz „pincét” magában rejtő „hegyláncokon”, többnyire a lokális kötődésű közeli kertszomszédok négy-öt, esetleg valamivel több fős baráti társaságok mentén alkotnak némileg zárt, kisebb közösségeket. A társaságok szerveződésében fontos szerepet játszanak a régi szőlőbirtokosok kapcsolathálóinak még élő, közöttük tekintélyes tagjai. Nem felejtik a régi szőlősgazdákat, hivatkoznak rájuk, az örökségbe kapott, rajta maradt területekért ma felelős fiú, vagy éppen hozományán szorgoskodó vőteljesítményét is hozzájuk mérik, amire folyamatosan fel is hívják azok figyelmét. A szőlősök gondozása körüli munkákat mindenki saját maga végzi, legfeljebb a család munkaerejére (nukleáris család), azon belül is elsősorban az asszonyok segítségére számíthatnak. A borkészítés azonban önállóan végzendő, kizárólagos férfi-munka. A megörökölt szokásrendbe szervezett, az élet természetes részeként felfogott öncélú munkavégzés központi, hasznos jellegén túl a szőlőhegyeken a családfő, az idős férfiember ellenőrző funkciója is megmaradt.

A hagyományos falusi termelői tevékenységek kapcsán megfogalmazott „kettősfunkciójú közös munkák”⁵² alkalmait jelentheti a metszés, a szüret vagy a „ganajozás” (trágyázás) körüli feladatok lebonyolítása. A metszés közös szervezését nehezíti, hogy a szőlősgazdák csak olyanokban bíznak meg, akik általuk elismerten, megfelelő szakértelemmel bírnak. A szüretet többnyire

⁵² SZABÓ 1977: 81–82; 1978: 279.

10. ábra. Őszi „ganajozás” férfi-társasmunkában. Sótony, Kobak-hegy, 2003 (Fénykép: Illés Péter)

családon belüli ügyként kezelik. A „ganajozás” három-, négy- akár öt évenként, ősszel ismétlődő munkaigényes feladatai indokolják leginkább a mások segítségét, a kölcsönös munkavégzést (10. ábra). Nem csak a „hegyszomszédokat” hívják meg ilyenkor. A rokonok, a személyes, családi ismeretségi körbe tartozó munkatársak, falubeli barátok közül, hogy végül is a megbeszéltnapon kik jelennek meg az eléggé esetleges. A terület nagyságától függően heten-nyolcan, vagy akár többen is besegíthetnek. A szőlőhegyek mindennapos életéből kiemelkedő, férfi-társasmunkaként értelmezhető eseményen alapvető követelmény, hogy a résztvevők bőséges vendéglátásban részesüljenek (11. ábra). Még a munkavégzés közben is időnként borral, pálinkával kínálja a tulajdonos a többieket. A közösen elfogyasztott reggeli és ebéd idején is túl, a jó hangulatú együtt munkálkodás öröméhez lényegileg járul hozzá a folyamatos tréfálkozás és jókedv.

A legidősebbek, a hatvan év feletti korosztály társaságai közül egyesek szinte minden nap megfordulnak a szőlőhegyen, aminek során szinte elengedhetetlen a gazdák egymással való személyes kapcsolattartása is. Általában kerékpárral, vagy gyalogosan érkeznek pincéikhez, aki kocsival megy és ezért nem hajlandó a társasághoz kapcsolódni azt esetleg meg is szólják. A Kobak-hegyen, a szőlőkertjében tartózkodását egy kerttulajdonos úgy jelzi, hogy nemzeti színű zászlót húz fel a „pince” mellé állított póznára, ami a hegyen dolgozó vagy éppen már szórakozó töb-

biek számára lényegében felér a hívó szóval. Egy másik, ugyanezen a „hegyláncon” lévő baráti társaság tagjai amennyiben egymást keresik, de az illetőt helyben mégsem találják, akkor karót, vagy valamilyen idegen tárgyat helyeznek el a pincéjének ajtajában, jelezve, hogy érkezését követően keresse fel őket. Az összejövetelek szokás szerint alakuló időpontja, évszaktól függetlenül, a délután négy óra utáni időszak, ami az éppen szükséges munkálatok elvégzését követően néhány óra közös eltöltésében merül ki.

Nem ritka, hogy a társas összejövetelek során, az egykori szőlőhegyi pincészek mintájára, a szőlőbirtokosok egymás hajlékát közösen sorra meglátogatják. A kínált bor minősége, a pince belvilágának és környezetének tiszta állapota a közösségen belüli státuszértékkel bír, ezért a borkészítés és egyáltalán a szőlősterületek, az épületek tisztaságának tartása rivalizálást teremt. A szőlőhegyeken a szórakozás idejére korlátozódó közösségi kapcsolatok így szoros összefüggésbe kerülnek a munkálatok idejével, motiválják azt, a két tevékenységi szint folyamatosan egymást erősíti. A szenvedélyes borászemberek számára a szőlőhegy olyan területet jelent, ahol idős korukban is képesek munkaerejüket kamatoztatni, és magukat jól érezni mindazokon a feladatokon keresztül, amit a hagyományos fahordós erjesztésű és érlelésű borászat megkövetel. Egyszerűen értelmes, belátható és megvalósítható célt találnak mindabban, amivel foglalkoznak. Ugyanakkor a saját bor készítése az önkifejezés lehetősége és öröme is. Mindennek

11. ábra. Közös ebéd a társasmunka szünetében. Sótony, Kobak-hegy, 2003 (Fénykép: Illés Péter)

következtében a szőlőhegy egy másik, önálló, belső összefüggésekkel rendelkező társadalmi-kulturális környezetet, sajátos lokalitást képez a falu világához képest. A szomszédságot, a személyes és a közösségi szinteket összekötő, átvezető közös tényező az együttes borfogyasztás, a társas szórakozás élménye, a mindenkori helyzeteket és állapotokat övező bizalmas diskurzus, az információk kicserélése, a kölcsönös figyelem. Miután a szőlő- és bortermelés nem gazdálkodási kényszer, a helyhez ragaszkodás az, ami lényegileg fenntartja az idős generáció által még hordozott, paraszti mintájú öncélú szorgalom kiteljesedésének lehetőségét. Ebben a léptékben a szőlőhegy valójában nem egyszerűen a szőlő- és bortermelésnek kijelölt helyszín, hanem a személyes, bensőséges kapcsolatokra épülő, biztonságos közösséghez tartozás ősi igényének kielégítését szolgáló menedék. Az itt elfogyasztott bor nem az egyéni, hanem a közösségi léthelyzet kifejező-rejévé válik. A magánélet zártasága itt feloldódást nyer, a társas kapcsolatokon keresztül a közösség véleményének ellenőrzőereje, a kapcsolatháló szervező funkciója létjogosultságot szerez. A helyhez kötődő ragaszkodás nem csak a borital fogyasztásának megnyilvánulása, hanem életforma-szervező erő. Megkockáztatható, a közösen, szabadidős tevékenységként ilyen formán eltöltött idő, a „premodern”, hagyományos közösségekben (*Gemeinschaft*) lejátszódó folyamatokhoz hasonlóan,⁵³ az enkulturáció és az azonosság-tudat építésének színtere is egyben.⁵⁴

A szőlőskertek művelése, gondozása, rendben tartása a kortárs falusi társadalom szabadidő felhasználásának, azon belül a társasági-közösségi élet egy lehetséges formájaként érthető meg leginkább. A legalább hobbi gazdaság szintjének működtetése nem közvetlenül kapcsolódik a létfenntartási folyamatok rendszeréhez, mégis munka jellegű, társadalmi kényszerített-szerű tevékenységről van szó. Ezzel együtt a fennmaradó tényleges szabadidő összefüggései jelentősen meghatározóak. Amennyiben a napjainkban a szőlőhegyhez kötődő tevékenysége-

ket szerves, belső összefüggéssel bíró cselekvések együtteseként szemléljük, észrevehetjük, hogy a „munka” és a szórakozás mint „mellék-funkció” szoros kapcsolata a társasmunkák alkalmain túl is jelen van, még ha az időben nem is esik egybe. A szőlő és a présház egyrészt „munkatérként” tételeződik, majd az aktuális feladatok elvégzését követően a borfogyasztás elsődleges helyszíneként a társas szórakozás, a felüdülés vagy akár passzív pihenés lehetősége is. A „munkavégzés”, a szőlészet és borászat ezen a szinten igazán a szórakozás feltételeinek, környezetének megteremtésében nyeri el értelmét.

A sótonyi „hegyközség” mint elképzelt közösség

Se Sótonyban, se a szomszédos Nyőgérben ténylegesen működő, törvényesen bejegyzett hegyközség nincsen, de a több évszázados ragaszkodás nyomait a hagyományozódás útján, a rendszerváltást követően is magukon őrzik a „hegyláncok”. Ne felejtjük, Sótony és Nyőgér szőlőhegyeinek legkorábbi forrása az 1661-ben íródott szőlőhegyi rendszabályok.⁵⁵ Annak ellenére, hogy 1949-ben a szőlészeti és borászati felügyelőségeket, a hegyközségi tanácsokat és magukat a hegyközségeket felszabták (3300/1949. Korm. sz. rendelettel), a sótonyi és nyőgéri szőlőhegyek öngazgatási szervezetei informális módon tovább működnek a mai napig. Sótonyban a jelenlegi „hegybíró” 1967 óta, harminchat éve tölti be feladatát, ugyanis senki más nem vállalja a „tisztseget”. A hegyközségi szervezet mintáinak, legalábbis gondolatának hosszas továbbélésében igazán figyelemre méltó, hogy közös pénzen az utolsó „hegyőrt” még 1977-ben fogadták fel a szőlőbirtokosok. A hagyományosan betöltendő feladata a szüreti időszak heteiben az érő szőlő őrzése volt, jellemzően október körül négy-öt héten át.

A szőlőhegyeken külön-külön szerveződő kisebb társaságokat felölelő, az összes „hegyláncot” átfogni igyekvő alkalom az ünnepi térépítésen

⁵³ FÉL 1940; 2001: 354–365; KÓS 1972: 81–96; SZABÓ 1968: 142–150; SZENDREY 1938: 273–286.

⁵⁴ PIRÓTH 1998: 34.

⁵⁵ SNA 1499.

keresztül helyi folklorisztikus életmód egy még élő eleme, a tavaszi „gyepűjárás” (vagy „gyepűtiprás”) szokása, amit a sótonyiak május első szombatján tartanak. A „hegybíró” minden alkalommal előadott nyilvános beszéde tanítás is egyben (12. ábra). Az elhangzottak fontos szerepet játszanak a régi idők nagyszerű szőlősgazdájáról, a szőlőhegy egykor volt, letűnt életvilágáról szóló általános, a közbeszéd szintjén is megjelenő, elfogadott narratíva megkonstruálásában:

„[...] mer’ tudjuk annak idején tele volt minden istálló tehénnel, minden hidas disznóval, a majorság tele az udvaron, a kanász kinn ült ott a hegyterületnek a végén, a keleti oldalát községi legelők borították. Ott őriztek. A délután a gyerekek kigyűttek két órakor az iskolából, az apja mondta nekik: „Hajtsátok ki a teheneket legelni!” – a hegy mellé, ugye az erdőbe, a közös legelőre. A kanászaink, a sertéspásztorok ugye rendesen csordába őrizték a helyén a disznókat, ugye, azok is itt őriztek a hegyterületünkön, a közös legelőn voltak. Hát aztán ugye voltak olyan kanászaink, olyan jó kis borivóak, borszerető emberek, mikor jött a János bácsi, a Jóska bácsi, „Gyere be Ernő!” vagy „Gyere be, igyál egy pohár bort!”. Bement, aztán többet is ivott, a disznók meg elzüllöttek, mentek be a hegybe. Ugye ezér’ a hegygyepüket, a hegykapukat, ezér’ a dolgok miatt szigorúan a hegyvezetőség ellenőrizte. Mer’ ugye hát, hogyha kárt csináltak, ugye a parasztnak, az illetőnek, akinek csinálták, ki kellett fizetni [...]”

A 2003. május 3-án előadottak további hangsúlyos része volt az egykori szőlősgazdák és családjaik közötti emberi kapcsolatok példázatként történő ábrázolása is, ahol a lokális közösség harmonikus, minőségi értéként elfogadott és igényelt kohéziója a hegyközségen belül még általános volt:

„[...] Ugye azok a régi elődeinknek, az a valódi baráti szeretet köztük volt, megvolt náluk. Ugye oszt egymásért éltek haltak azt lehet mondani [...] máma nincsen olyan összetartás, mint annak idején volt. Sose felejtem el, még amibe én eleinte benn voltam, azok a régi hegybirtokos asszonyok, hatvan-hetven éves asszonyok – hegybirtokosok voltak ugye – azok annyira a szívükön viselték ezt az ünnepet, hogy el nem engedték volna a világ pénzéért sem. Amikor mentünk, innen elindult a menet, végig a hegyen,

12. ábra. A sótonyi „hegybíró” beszéde „gyepűtipráskor”. Sótony, Kalmár-hegy, 2003 (Fénykép: Illés Péter)

azok már az asszonyok már mind a pincaajtóban álltak, ott várták a menetet. Aztán üdvözöltek. Az asztalok megrakva paprikástúróval, púpos tányér paprikás túróval, házilag készített sajtokkal, töpörtös pogácsával, azzal vártak bennünket. [...] A barátság, az emberi szeretet, az összetartás, az együttérzés. Azok olyan szívén vették, viselték annak idején – ezt gyepűjárásnak mondták ugye akkor hivatalosan – annyira szívén viselték, hogy ezt semmiért el nem hagyták volna. Azok egymást, egymásnak a barátságát őrizték, becsülték, évülték, minden. Úgyhogy, azok azt tartották, hogy ez a hegyünnep, annál szebb nincsen, mer’ az nincsen. Úgyhogy, én is, az én elvem szerint most is azt mondom, hogy ezt a régi módszert azért ne felejtsük el, ezt a régi szokást ne felejtsük el. Ezt a régi hagyományokat őrizzük, ápoljuk tovább, mer’ azért én szerintem is, én is azt tartom: az emberi szeretetnél, az emberi barátságnál szebb, jobb nincsen. Nem tartok annál jobbat, szebbet. [...]”

Az ünnepi eseményen jelölik ki és választják meg három évre a „hegymestereket” is (a szomszéd Nyőgér „hegyláncain” öt évre választanak „hegymestert” és „kishegymestereket”), úgy, hogy mind a nyolc szőlőhegynek legyen egy saját felelőse, ami a „hegypásztori” teendők ellátását is magába foglalja. Ez utóbbi valójában annyit jelent, hogy a szőlőkertek tulajdonosai elnézik, ha a „hegybíró” vagy valamelyik „hegymester” a területükön tartózkodik és szemlélődik. A beszéd végén az aktuális vitás kérdésekhez hozzá szólhatnak a megjelent szőlősgazdák, majd az 1933 óta vezetett „hegykönyv” megfelelő oldalát min-

den résztvevő aláírja. A 2003 májusában tartott „gyepütiprás” alkalmával a hegybíró beszédéhez kapcsolódó hozzászólásokban megfogalmazódó általános nézet szerint a jogok és kötelezettségek rögzítésére hegytörvényalkotás szükséges, még akkor is, ha nem is minősülnek a „hegyláncok” hegyközségnek, a hegybíró pincéjét pedig még életében emlékhellyé kívánják alakítani.

A hagyományból az elmúlt több mint fél évszázad alatt a szórakozás és a kulturális reprezentáció funkciói kerültek előtérbe. Ezt erősítette az is, hogy az 1980-as években Vas megye és Burgenland politikai vezetői rendszeres résztvevőivé váltak az eseménynek. Ekkor már az ünnepi alkalmat a megszokott hivatalos nyilvánosságtól eltérően vette birtokába a politika, sajátosan „ceremonizálva”, önmagát reprezentáló „kvázi-nyilvános” szféraként.⁵⁶ A rendszerváltást követően az ausztriai kapcsolatok lassan elhaltak. A társadalmi eszmények fokozatos háttérbe szorulása, az öntudatos civil szféra hiánya, a különböző szinten szerveződő közösségeket egységesítő tendenciák fokozatos gyöngülése és a korábbi közösségi tevékenységek individualizálódása mellett a „hegyünnep”, a „gyepütiprás” az utolsó esély arra, hogy annak rituális és integratív funkcióin keresztül a „hegyláncok” tagjainak elképzelt közössége, törékeny lokalitása egyáltalán magukban a szőlőbirtokokban megfogalmazódjon.⁵⁷

Helyi hagyományok a lokális fejlesztések szolgálatában: az oszkói civil szerveződés munkája

A Vasi-Hegyhát más részeihez hasonlóan, Oszkó újkori történetének is fontos szereplője volt a gondozott, ligetszerű, gyümölcsösekkel is tarkított szőlőhegy.⁵⁸ A parcellák jelentős része az utóbbi fél évszázad alatt jórészt lassan leromlott, esetenként gazdátlaná vált. A rendszervál-

tást követő időszakra a 8,78 hektár szőlőterülettel bíró szőlőhegy (Új-hegy [régi nevén „Ebtulok”], Csillag-hegy) mint az idősebb férfiak által bizonyos fokig önállóan szerveződött, sajátos világ a korábbi formájában képtelen volt fennmaradni. A jelenlegi szőlőhegyet bejárva szembetűnő, hogy csak minden második vagy harmadik telket gondozzák. A még egymás mellett, „fésűs” rendben megmaradt ódon, düledező présházak között elvétve találkozhatunk olyan, főként idős emberekkel, akik továbbra is bakműveléssel gondozzák szőlősüket és borászkodásra használják a „pincéket”.⁵⁹

Az 1970-es évek közepén az egyre romló állapotú szőlőhegy megmentésére tenni vágyó, akkor még egyetemisták, tanácsi dolgozók és fiatal értelmiségiek köré szerveződő társaság alakult a faluban. Tevékenységük kiváltó momentuma az a hegybejárás volt, amin az engedély nélküli építések vizsgálták a szőlőhegyen, melynek kapcsán mind a régi és mind az új épületek fotózásra kerültek, egyesek pedig leírásra kerültek.⁶⁰ A tapasztaltakon felbátorodva felmerült az igény a szőlőhegy értékeinek mélyebb áttekintésére, felfedezésére. A spontán, önkéntes társuláson alapuló kezdeményezés a későbbiekben, 1985-ben egyesületi formát öltött Hegypásztor Kör néven. Kezdetben a falun belül egy néhány fős kisebbség a hagyományőrzés „ürügyén” szervezte meg az életét úgy, hogy jól érezzék magukat helyben, és ne legyen okuk elkiváncozni a szülőfalujukból. A lelkesedésből következően sikerült elérni, hogy a szőlőhegy egyik legszebb „pincéjét” műemlékké nyilvánítsák, a cél az volt, hogy Oszkónak is legyen végre valami igazi nevezetessége. Az öröm nem tartott sokáig, a tulajdonos fia építkezni szeretett volna, de kiderült nemcsak lebontani nem szabad a műemléket, de még a környezetét sem lehet átalakítani. Hatalmas családi vita alakult ki az ügyből, a konfliktus megmutatta, hogy a szőlőhegy értékeinek megmentését rendeletekkel

⁵⁶ BODÓ 2000: 178–182.

⁵⁷ APPADURAI 2001.

⁵⁸ ZÁGIRHIDI Cz. 2002: 81–84.

⁵⁹ ILLÉS 2002: 235–240.

⁶⁰ ZÁGORHIDI Cz. 2000.

13. ábra. A Hegypásztor Kör „Gombás-pincéjének” sározása. Oszkó, Új-hegy (Ebtulok), 2003 (Fénykép: Hegypásztor Kör)

nem lehet megoldani, maguknak a gazdáknak kellene újfajta, korábban ismeretlen viszonyuláson keresztül kezelniük tulajdonaikat. Valójában mindenki a sötétben tapogatózott. Kínálkozó megoldásként 1986-ban a vasvári tanácstól kapott tízezer forintból megvásároltak egy omladozó öreg préházat, amit 1988 és 1992 között megrendezett néprajzi táborok keretében újíttak fel.

A tizenhét éves, megyei szinten egyik legkorábbi civil szervezet/NGO⁶¹ vezetői eddig egyetlen család testvérei közül kerültek ki. Az egyesületet jelenleg a harmadik, legfiatalabb fiú fogja össze. Gyakorlatilag a kör a tizennégy-harminc éves helyben élő fiatalok szerveződése, melynek keretei alapvetően meghatározzák az oszkói helyi társadalom karakterét. Tagjainak száma jelenleg 62 fő a 2001-ben 707 lélekszámot mutató településen. Jelenleg 10847 m² területtel rendelkeznek az oszkói szőlőhegyen. A „hegypásztorok pincéje” mellé vásárolt területen lévő szőlőt kivágták, melyek helyébe csak az utóbbi években ültettek telepítést, szőlőtermesztéssel a préház eredeti funkcióját betölteni képes mértékben nem foglalkoznak, amit egyes még gazdálkodó idős emberek rendki-

vül nehezményeznek. Szerintük éppen ezért nem is igazi „hagyományőrök”, hiába van préházuk, ha bort nem készítenek benne. Területükön tanösvény kialakításán is igyekeznek, ami a környék jellegzetes növényvilágát mutatná be.

1990-ben, a rendszerváltást követően kibővítették tevékenységüket, támogatásukkal újra kezdte működését a helyi Rozmaring Színjátszó-csoport. 1995-ben a Vasvári Művelődési Házzal közösen létrehozták a Palotás Néptánccsoportot. 2001-től a Nyugdíjasok Hegyháti Otthonában bérelt irodájuk Teleházként⁶² működik. A közelmúltban fiatalokon túl az idősebb korosztályra is sikeresen kiterjedt a szervező tevékenységük, még 2001-ben az egyesület támogatásával megalakult az oszkói nyugdíjasklub, Gyöngyvirág Daloskör néven. Mindeközben 1993 óta a minden év augusztusában tartandó falunapot, sőt az októberi szüreti felvonulásokat is ők rendezik.⁶³

A kulturális örökség megőrzésének égisze alatt, 1997-től kezdve nagyszabású turizmusfejlesztési programot dolgoztak ki, természetesen a szőlőhegy építészeti és természeti értékeire, mint látványosságokra alapozva. Több országos és Európai Unió pályázaton vettek részt, például 1998-ban Phare CBC programtól nyertek támogatást. 2000-ben az ausztriai Burgenland tartományban fekvő Heiligenbrunn bevonásával, osztrák–magyar „hegyigazda” találkozót szerveztek, ahol ötven ausztriai bortermelő, főként borturizmusból élő gazda részvételével és az oszkói szőlőbirtokosok közreműködésével vitatták meg a helyi szőlő- és bortermelés körülményeit, lehetőségeit. 2002-ben további határon átnyúló kapcsolatfelvétel keretében, a szlovéniai Filovci szőlőhegyén nyolc oszkói gazda bevonásával, közösen ültettek szőlőt, ahová mintegy jelképesen helyi oltványokat is vittek magukkal.

Az utóbbi évek elképzelései szerint a szőlőhegy „eredeti” szerkezetét megbontva, a tönkre-

⁶¹ „Az NGO olyan nyitott, önkéntes alapon szerveződő, nem választott egyének csoportja, akik közös célok megvalósítására törekednek az önmaguk által meghatározott szervezeti keretekben és működési szabályok szerint. A meghatározó tényező a tevékenység, amely nem közvetlen gazdasági célokat szolgál, nem törekszik a tagok között szétosztandó nyereség elérésére (vagyis non-profit jellegű), de célja lehet a tagok gazdasági előmenetelének elősegítése is.” – írja Kondorosi Ferenc. Lásd KONDOROSI 1988: 72.

⁶² <http://www.oszko.hu>

⁶³ ILLÉS 2002: 244–248.

14. ábra. A felújítási munkálatokhoz szükséges rozs aratása a Hegypásztor Kör szervezésében. Oszkó, 2003 (Fénykép: Hegypásztor Kör)

ment, rossz állapotú présházak anyagát felhasználva a saját területükön újabb présház-rekonstrukción dolgoznak (13. ábra). Ezzel együtt további présházfelújítást, sőt egy egész „pincesor” kialakítását tervezik a helyi szőlősgazdák bevonásával, ami a civil szervezet szőlőhegyi és falun belüli partikularizációját is ellenpontozni igyekszik. Pillanatnyilag öt szőlőhegyi ingatlan tulajdonosával állnak együttműködési megállapodásban. Az épületek kihasználtsága önmagában jelképes: két présházban még borászkodnak, a másik három magára hagyottan áll. Legvégső céljuk a szőlőhegy valamennyi zsúpfedeles présházának felújítása. Eredményességüket jelzi, hogy az elmúlt évben nem csak az oszkói szőlőhegyen végeztek rekonstrukciós munkálatokat, szorgalmuknak köszönhetően a közeli Petőmihályfa szőlőhegyén is megújult egy épület.

A falusi közösségből, „alulról” kinövő szervezet hangsúlyt próbál helyezni a tradíciók élményszerű átélésére is. A népszokások felelevenítésén túl a letűnt korok hétköznapijainak rekonstruálása jegyében, a felújítási munkálatokhoz szükséges zsúp egy részét a közösség maga állítja elő, az általuk szervezett „Aratóhét” keretein belül (14. ábra). Ezek az alkalmakon akár

25–30 fő is részt vesz, majd a szükséges cséplést és zsúpkettőzést a falu egy udvarának pajtájában végzik. A helyben élők részéről a hagyományos/népi/paraszti kultúra egykori ünnepi szokásainak és munka gyakorlatainak felelevenítése a „szűkebb pátria” (Heimat) megkonszuálásának, tartalma kitöltésének aktusai is egyben,⁶⁴ akár csak a sárvári kistérségben fekvő Sótönyban a „gyepütiprás”.⁶⁵

A Vasvár központú kistérség társadalmi-gazdasági szempontból országos szinten is elmaradottnak és kiemelten támogatandónak számít.⁶⁶ Vas megye más elmaradott kistérségeihez hasonlóan a rendszerváltást megelőző másfél-két évtizedben a termelőszoövetkezet volt az egyetlen gazdasági egység az adott tanács körzetben, amelyik pénzzel, eszközökkel, társadalmi munkával tudott bekapcsolódni a környező települések fejlesztésébe. A fennmaradásukért küszködő szövetkezetek már az 1990-es évek elején sem voltak képesek a korábbi típusú kapcsolatokban partnerként részt venni.⁶⁷ Ebben a környezetben, az átható állami jelenlét eltűnését követő vákuumhelyzetre válaszképpen, az oszkói civil szervezet kísérletet tesz arra, hogy átvegye a kortárs regionális fejlesztési törekvések szempontjait.⁶⁸ A megfogalmazott irányelvekkel összhangban, a helyi adottságokban rejlő lehetőségek keresése és a hagyományok pragmatikus, gazdasági szempontú kiaknázására való törekvés lett a Hegypásztor Kör jelenlegi generációjának igazi sajátja. Mindez már máshova teszi a hangsúlyt a szőlőhegy felismert értékeihez kezdetben romantizáló attitűdhez és elképzelésekhez képest, a kezdeményezés utóélete a mélységeiben átalakult társadalmi-gazdasági feltételrendszerben mára jócskán túl nőtt azokon.⁶⁹ Ennek ellenére a helyi közösségen belül érvényesülő, a civil szervezetet megteremtő bizalom, a közösségi összetartás és az individualizmus összhangjának ideája, illetve gyakorlati

⁶⁴ KÖSTLIN 1996: 321–338.

⁶⁵ A Nyugat-Dunántúlon a kulturális-néprajzi hagyományok aktivizálásáról lásd HORVÁTH 2001: 81–95.

⁶⁶ CSAPÓ 1996: 412.

⁶⁷ CSAPÓ et al. 1991: 47.

⁶⁸ <http://www.euregio.hu/dokutar/dok/nyudutfp.htm>

⁶⁹ ILLÉS 2002: 242.

szerepe továbbra is kulcsfontosságú a kezdeményezés utóéletében.⁷⁰ A Vasi-Hegyháton és azon belül Oszkóban a civil összefogás alapvető szerveződési szintet jelöl a modern falusi, vidéki kulturális élet kialakításában. Az egyesület helyi hagyományokhoz ragaszkodása a lokális kapcsolathálón belül inspirálni és kombinálni képes a közösségszervezői tevékenységet a helyi fejlesztésekkel.

Összefoglalás

Sótonyban és Oszkón a szőlőhegyekhez kötődő hagyományos műveltségben gyökerező, annak mintáit fenntartó szőlőtermesztés és borászat nem jelent számottevő, hosszútávon kalkulálható, potenciális megélhetési forrást. A mélységeiben jócskán átalakult társadalmi-gazdasági és politikai környezet ellenére a 20. század első

felében még törvényesen működő hegyközségek közös gazdálkodási, kezelési és vagyonvédelmi szervezkedéseinek karaktere áttételesen a mai napig hatást gyakorol a szőlőhegyek életére. Sótonyban az egykori hegyközségi szervezet hagyományos tovább élése a környék szőlészeti és borászati műveltségének artikulációját segítheti, Oszkón a szőlőhegy irányába kialakult tudatos civil érdek- és értékvédő jelenlét kulcsfontosságú a helyi társadalom szerveződésének folyamatában. A piacorientált gazdasági magatartás feltételeinek hiányában a szőlőskertek munkaterületei a környezeti értékek megőrzése mellett a közösség szerveződési keretek, áttételesen a helyi civil társadalom formálódásában játszanak kiemelkedő szerepet. A szabadidős tevékenységek vonatkozásain túl a kölcsönösség és viszonyosság alapuló, lokális, kisközöségi együttműködésre tartó igény kiindulást nyújthat a helyi fejlesztések megvalósításában.

⁷⁰ SELIGMAN 1997: 176; URRY 1990: 139.

Parasztból utóparaszti szőlőhegyek

A hegyközségi szervezetek 1949-ben kormányrendelet útján történő felszámolása alapvető mérföldkövet jelentett szerte az ország szőlőhegyi gazdaközösségeinek életében. Úgy vélem, az erre az időszakra és az elkövetkező évtizedekre vonatkozóan a szőlőhegyekhez kötődő paraszti hagyományok fejlődését és átalakulását megközelítő néprajzi-antropológiai vizsgálatok azokban a térségekben is tanulságosak lehetnek, melyek nem tartoznak az önellátás szintjét meghaladó, vagyis árutermelő jelleggel és kereskedelmi céllal minőségi bort készítő, elismert történelmi borvidékek közé. Egy ilyen érintőleges változásvizsgálatot megkísérelve, a dolgozat lehetőségeihez mérten először is az 1949-es rendelkezést megelőző időszak hegyközségeinek mindennapi életét igyekszik feltárni, mégpedig levéltári források elemzésének segítségével és egy, hagyományosan főként önellátásra berendezkedett szőlőtermesztő kistájra, a Vasvár vidékét övező Vasi-Hegyhátra fókuszálva. Az írás második része a történeti-néprajzi kistájhoz kötődő, szőlő monokultúrával soha nem bíró, jellegzetesen vegyes gazdálkodással művelt, apróparcellás paraszti szőlőhegyek helyzetét kísérli meg felvázolni a magyar mezőgazdaság 1950–60-as években történt szocialista (kényszer)modernizációja idején. Majd a forráselemzés harmadrészt annak megvilágítására törekszik, hogy a kistájon „lent” milyen konfliktusos élethelyzeteket teremtett, illetve Vas megyén belül milyen „fentre” is ható mezőgazdasági tendenciákat vont magával az egyéni parasztos munkavégzéshez, erkölcshez való ragaszkodás és a mezőgazdaság kényszermodernizációja összeütközése. Ugyanis a kistáj falvai határában fekvő kézi erővel, kis mértékű kemizációval és gépesítéssel művelt szőlőhegyi területek ugyan Bérbaltavár kivételével teljességgel kimaradtak a kollektivizálásból, ám gazdasági jelentőségüket egyúttal mégsem veszítették el. Ennek alapját jelentette, hogy a kistáj szőlőhegyi parcellái, akár

csak egyéb szórvány szőlőterületek a nagyüzemi gazdálkodást kiegészítő háztáji területekbe beszámítva, vagy zártkertekké átminősítve váltak a megörökölt paraszti életmódminták szerint szerveződött családi munkaszervezetek visszaszorulásának jellegzetes helyeivé. A speciális jogi, politikai és társadalmi helyzetben, illetve ezek eredőjeként a történelmi parasztság eltűnése következtében már nem igazi paraszti, hanem úgynevezett utóparaszti szőlészeti-borászati hagyományok formálódtak, melyek további vizsgálatát indokolja, hogy azok hatása egyes térségekben tulajdonképpen az 1989-es rendszerváltást követő időszak újabb társadalmi átalakulásában is meghatározóak maradtak.

Hegyközségi szervezetek felszámolása a II. világháború után

Az 1938: 31. tc. értelmében a legalább 50 kataszteri hold szőlőterületű hegyeken a nem működő hegyközségek kötelező újjászervezését az 1940-ben megalakuló Vas és Sopronvármegyei Hegyközségi Tanács próbálta meg elvégezni Vas megyében.⁷¹ A hegyközségi tanács egyben igyekezett segítséget nyújtani a szőlősgazdáknak például védekező anyagok beszerzésével, műtrágya akciókkal, hordóabroncsokkal, permetezőgépekkel és fatisztító eszközökkel, gyümölcsfa és szőlőoltványokkal. Azonban a második világháború végi kaotikus állapotok heroikus küzdelmét jól jellemzi, hogy 1945 első felében a háborús események következtében a szervezet már nem tudott működést kifejteni és még ugyanebben az évben a Szombathelyen működő irodahelysége bombatalálat következtében majdnem teljesen megsemmisült.⁷² Ugyan a Gazdasági Egyesület helyiségében már 1945. október 1-től újra kezdte működését a két megye szőlő- és

⁷¹ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 334. f.

⁷² MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 490–491. f.

gyümölcsstermesztőit átfogó nyugat-dunántúli hegyközségi tanács, ám sajnos az ingó vagyona nagymértékben elveszett, ráadásul a készpénz vagyona az infláció következtében elértékeltelenedett. Miután a háború alatt a szőlő és gyümölcssterületek kimutatásai is megsemmisültek az újrakezdéskor megpróbálták ezeket újra összeállítani. Az újonnan igényelt gyümölcsfaoltványok beszerzésein túl a védekezőszerek (rézgalic, permetezőanyagok, nyersnikotin) terjesztését is beindították és igyekeztek pénztárukba beszedni a meglévő szőlő és gyümölcsfák után járó tanácsi járulékokat, melynek költsége 1946-ban kataszteri holdanként egy forint 40 fillért jelentett.⁷³ Utóbbi, ha megalakult hegyközség nem is volt a településen, akkor a körjegyzőségek illetve a községi előljárók útján intézték, vagyis, hogy kellett volna intézni. Hiszen példának okáért a délkelet-vasi Hegyhát vidékén a szarvaskendi körjegyzőséghez tartozó Szarvaskend, Döbörhegy, Döröske, Nagymizdó és Halastó községek a hegyközségi járulékot 1945 után már egyáltalán nem vetették ki.⁷⁴ Nem utolsó sorban pedig a vasi és soproni szőlőhegyeken a hegyközségek újjá alakítását a világháborút követő kitelepítések és a kitelepítéssel kapcsolatos telekkönyvezések is hátráltatták.⁷⁵ A hegyközségi tanácsnak a másik, de igen minimális bevételi forrása a kiadott permetezőgépek használati díjából származott.⁷⁶ Történetesen például a csipkerekeli hegyközség tizennégy darab permetezőgépet kapott még 1943-ban, melyek eredetileg a hegyközségi tanács tulajdonát képezték.⁷⁷ A tanács az adott hegyközség garanciavállalása mellett olyan kölcsönösen hasznos feltételekkel adta oda a gépeket a gazdáknak, mely szerint hét éven keresztül évi 18 pengő díjat kellett csupán fizetniük a használóknak, mikorra is, elvben a gépek ára megtérült. Ezután a permetezőgé-

pek a gazdák tulajdonába szállt volna át. A valóságban viszont így maradt meg Vasboldogaszony (ma Zala megye) és Gósfá (ma Zala megye) községekben is két-két darab permetezőgép, melyekért végül sohasem fizették ki a használati díjakat.⁷⁸

Az 1938-as törvény 1947-ben tett módosítása (4.600/1946 M.E.) szerint a 100 kataszteri hold területnél kisebb szőlőhegyeken már nem volt kötelező a hegyközségek megalakítása. Mégpedig olyan módon, hogy a hegyközségi terület megállapításánál a gypúvel határolt területeknek nem csak a szőlő és gyümölcsfával beültetett részét kellett számításba venni, hanem a szőlők és gyümölcsösök közé ékelődő egyéb művelési területeket is. Még ilyen feltételek mellett is a gazdák félve a tanácsi járuléktól inkább elutasították az újjáalakulást, ez pedig azzal járt, hogy működő hegyközség hiányában a községi előljáróságoknak kellett átvenniük a hegyközségi ügyek intézését a gazdák önrendelkezése helyett.⁷⁹ A zavaros időkre jellemző, hogy a szőlősgazdák még az olyan szőlőhegyeken is vonakodtak a hegyközség modern formák szerint szervezett intézményétől, ahol pedig kötelesek lettek volna erre, miközben – még ha nem is voltak vele tisztában mindenhol – a tanácsi járulékot minden szőlővel és gyümölcsrel beültetett terület után be kellett (volna) fizetni.⁸⁰ A hegyközségek általános országos válságáról PESTHY Pál szőlészeti és borászati főfelügyelő így fogalmazott:

„[...] A gazdák idegenkedtek a hegyközségi gondolatától: ennek oka talán az újításokkal szembeni tartózkodásban, az egyesülések iránti közömbösségben s nagyrészt abban található, hogy anyagi megterheléstől féltek. Ismertes, hogy legtöbb helyen hivatalból kellett megalakítani a hegyközségeket, amely így kezdettől fogva nélkülözte a belső, moto-

⁷³ MNL VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 263. f.

⁷⁴ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 576. f.

⁷⁵ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 399. f.

⁷⁶ MNL VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 446. f.

⁷⁷ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 77. f.

⁷⁸ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 77. f.

⁷⁹ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 629. f.

⁸⁰ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 122. f.

rikus erőt és az önként megalakult hegyközségek nagy része is később inkább a haladó szerepét vette fel. A nem működő és nem fizető hegyközségek miatt a legtöbb hegyközségi tanács sem tudta és tudja betölteni egészen, szép hivatását. [...]”⁸¹

A hegyközségek javarésze igen minimális költségvetéssel dolgozott, többségének gazdálkodása nem haladta meg még az évi 2 000 forintot sem, amit legnagyobb részben az állandó vagy időszakos hegyőrök kifizetésére fordítottak. A hegyőrök készpénzfizetését hiába szabályozták törvényileg,⁸² azt is csak kevés helyen tartották be. A Hegyhát vidékén, Nagytilajon például a hegyőr fizetése 1946-ban egy évre minden pince után hét kilogramm kenyérgabona és minden mezsgye után egy pint (1,6 liter) bor volt.⁸³ A Kemenesalján, Borgátán a csak időszakosan, augusztus 1-től a szüret végéig, október 10–20-ig fogadott hegyőr fizetése viszont hat mázsa búza volt. 1947-ben az osztály miatt már csak keveset tudtak vetni és az erre a célra kifizetett gabonát nem is számíthatták be az elszámolásoknál, így leginkább a pénzbeni kifizetés mellett döntöttek a hegygazdák, de a gabona korabeli alacsony ára miatt (6 mázsa = 80 forint) ez is problémát okozott számukra.⁸⁴ A hegyőrt el kellett látni fegyverrel, hegyőri jelvényvel, szolgálati könyvvel és síppal.⁸⁵ Minisztériumi rendelet⁸⁶ értelmében a sörétes vadászfegyverrel rendelkező ellenőrök fegyvertartási engedélyt kaphat-

tak, bár ez csak csekély számban valósult meg Vas megyében, mivel ilyen fegyvereket kevés helyen használtak.⁸⁷

A hegyközségek egyéb kiadásokra – például utak javítása, hegybíró tiszteletdíja, adminisztráció – csak minimális költségeket fordítottak. Fizetett hegybírók és nagyobb adminisztráció egyébként is csak a szombathelyi, kőszegi, és soproni hegyközségekben voltak. A vasvári hegyközség tárgyleltárában pénztárkönyv, jegyzőkönyv, hegybirtokkönyv, körbélyegző és bélyegzőpárna, illetve a gyümölcstermelők kézikönyve szerepelt.⁸⁸ A hegyközségek vagyonát tekintve a jelentősebb borgazdálkodást folytató Ságon a szeszfőzde épület a berendezésével és a hozzá tartozó ötven négyszögöl területtel ért összesen 15 000 forintot, mely mellett volt még két darab csöbör, egy fokoló, egy literes mérő, és egy tölcser, na és 2017 forint hegyközségi járulékkövetelés készpénzben.⁸⁹ Szintén példaként említhető, hogy 1948-ban a déneslaki (ma Zala megye) hegyközség tulajdonát képezte egy 3000 forint értékű gyümölcsaszaló, ingóságai pedig harmincnyolc darab aszalócserenyből, hozzájuk két hőmérőből, két darab tanácsi kölcsön permetezőgépből, illetve a körbélyegzőből és a gyümölcstermelők és állattenyésztők kézikönyvéből állt.⁹⁰

Az egykor szebb időket élt délkelet-vasi, hegyháti szőlőhegyek közül 1948-ban már csak Bér-

⁸¹ PESTHY 1947: 2.

⁸² 1948-ban: „[...] Az Országos Mezőgazdasági Munkabérmegállapító Bizottságnak az 1948. évre 28.261/1948. sz. alatt hozott határozata értelmében az I. osztályu hegyőr havi bére a márciustól novemberig terjedő időszakban élelmezés nélkül 400 Forint, a decembertől februárig terjedő időszakban élelmezés nélkül 340 Forint. A megállapított havibérek 80 %-a a II. osztályu, 60 %-a pedig a III. osztályu munkás havibérének felel meg. Elsőosztályu munkásnak számít az a hegyőr, aki 18. életévét betöltötte és nehéz munka kifejtésére is képe. Másodosztályu munkásnak számít az a hegyőr, aki teljes munkabírásu és a 15. életévét betöltötte, de a 18. életévét még nem, vagy aki a 18. életévét betöltötte, de nehéz munkára nem képes. Harmadosztályu munkásnak számít az a hegyőr, aki a 15. életévét még nem töltötte be, vagy aki a 60. életévét már betöltötte. A hegyközség a hegyőrt készpénzben tartozik fizetni és azt a hegyőr készpénzben köteles elfogadni, kivéve a gabonafejadagja címén gabonára átváltható készpénzösszegeket. Ennek átszámításánál az érvényben lévő hatósági árak az irányadók. [...]” (MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 183. f.)

⁸³ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 543v. f.

⁸⁴ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 186–190. f.

⁸⁵ MNL VaML IX.214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 127. f.

⁸⁶ 267.500/1946. B.M.

⁸⁷ MNL VaML IX.214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 369. f.

⁸⁸ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 131. f.

⁸⁹ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 10. f.

⁹⁰ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 67–69v.

baltaváron, Nagytilajon, Petőmihályfán, Vasváron és a ma zalai Déneslakon, illetve Egerváron működött hivatalosan hegyközség.⁹¹ Végül 1949-ben a 3300/1949. Korm. sz. rendelettel országosan feloszlatták a hegyközségeket és a hegyközségi tanácsokat, a szakigazgatás feladata a községi, járási és megyei tanácsok hatáskörébe került. A tanácsok és a hegyközségek alkalmazottainak szükség szerint felmondtak, a Magyar Közlöny 1949. április 9-i számában 3.300/1949. szám alatt megjelent kormányrendelet értelmében hegyőröket is immár a községek tartoztak alkalmazni.⁹² Azonban még így is, tulajdonképpen ennek ellenére, a törvényi formalitásokat egyébként sem igénylő paraszti szőlőhegyek zárt hegybéli gazdaközösségei a kiegészítő földművelés paraszti hagyománya és a vele összefüggésben lévő társadalmi tradíciók erős identitásképző ereje mentén informálisan mégsem szűntek meg. Ez még akkor is így volt, ha társadalmi-gazdasági kereteik az 1950–60-as években jócskán meg is változtak.

Paraszti szőlőhegyek a szocialista (kényszer)modernizáció idején

Magyarországon az 1949-től 1965-ig tartó időszakban alakultak meg azok a szocialista szőlőtermesztő üzemek, melyek a korban korszerűnek ítélt gépesített nagyüzemi ültetvényformák meghonosítását tűzték ki célul.⁹³ Ezt megalapozóan 1948-tól beindult a szovjet kolhoz típusú, közös gazdaságként működtetett mezőgazdasági szövetkezetek szervezése, ami kezdetben három szinten történt.⁹⁴ A kollektív gazdaságok kezdetleges formájában csupán egyes munká-

kat végeztek közösen a tagok, ez volt a Termelőszövetkezeti Csoport (tszcs). Ettől fejlettebb szinten, a későbbi szakszövetkezetek elődjeiként, már az egyénileg termesztett termékek összeadását és újraelosztását is elvégezték. Míg a harmadik, legkifejlettebb termelőszövetkezeti (tsz) formában megvalósult a föld és állatok, illetve eszközök teljes tulajdonközössége, ugyanakkor a közös munkavégzés. A teljes hazai szőlőgazdaság átszervezésének előkészítését szolgálta 1949-től az ország szőlővel rendelkező településeit feltáró-leíró, tíz éven át készülő magyarországi szőlőmonográfia, melynek nyomán kidolgozták a borvidékek felújításának elvi alapjait. Hasonlóan beindították a szaporítóanyag-termelés és a nagyüzemi termesztéstechnikai tudományos kutatásokon keresztül megalapozott kifejlesztését.⁹⁵ Ám a paraszti, a monokultúrát nem hordozó, sokkal inkább paraszti vegyes gazdálkodással és földhasználattal (szőlő, gyümölcsös, szántó, legelő, kaszáló, zöldséges) művelt, jellemzően apróparcellás szőlőhegyek okozta nehézségeket jól jellemzi, hogy 1959-ben, vagyis a kollektivizálás második hulláma idején (1959–62) Vas megyében a „szőlőtermelési vonalon számottevő tsz.” még nem volt.⁹⁶

A Vasi-Hegyháton, akárcsak szerte a Délnyugat-Dunántúlon (Vas, Zala, Somogy) a korábbi hegyközségek területén lévő önellátásra termelő paraszti művelésű szőlőkultúrák javarészt régi telepítésűek és szétszórtak voltak, alapvetően akadályozták a nagyüzemi extenzív, kevés élőlombon alapuló termelési technológiák meghonosítását.⁹⁷ Ezeken a szőlőhegyeken ugyanis még ekkor is azt az elsősorban kézierőt igénylő hagyományos munkarendet követték, mely szerint a férfiak a családok nőtagjaival gyakran együtt dolgoztak.⁹⁸ A 20. század közepén is, a

⁹¹ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 35–36. f.

⁹² MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 335. f.

⁹³ OLÁH 2002: 268–269.

⁹⁴ PALÁDI-KOVÁCS 2007: 220–221.

⁹⁵ OLÁH i.m. uo.

⁹⁶ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 40.355/1959. 5. f.

⁹⁷ SZÉLES 1972: 321–343.

⁹⁸ Bárdosi J. SNA 292. (kézirat, 1959); Bárdosi J. SNA 320. (kézirat, 1961); Király I. SNA. 1118. (kézirat, 1978); Király K. SNA 1525. (kézirat, 1985)

15. ábra. Új szőlő telepítése. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1706.) „Új szőlő telepítése az agyagos, kavicsos talajban nagyon nehéz és fáradtságos munka. Kiássák a levert karók mellett a 20–30 cm mély gödröket, és a gödör falához tapasztják a csíráztatott vesszőket.”

megrögzült hagyományos szőlőművelési eljárásokat követve, a szőlőtelepítéshez a földet ős-szel, esetleg télen 70–80 cm mélyen forgatták át ásóval, ritkábban ekével, amibe tavasszal aztán az akár 40–50 cm mély lyukakat készítették a kövérebb földdel megsegített gyökerezett vesszőknek (15. ábra). A vesszőket rozsvirágzáskor nagy-csomókba összekötve csíráztatták, melyhez egy oldalt ledeszkázott gödröt ástak, ebbe rakták a venyigét, amit mohával és 10–15 cm földdel takartak, majd azt igyekeztek nedvesen tartani. A szőlőültetés legegyszerűbb és egyben legarchaikusabb módja volt, ha a frissen szántott földbe méter sortávolságban karót vertek, majd az így nyert lyukat iszappal töltötték fel, és ebbe beledugták a szőlővesszőt, aztán vizes földet tettek rá, végül körül-taposták. Ehhez a művelethez az 1920-as évektől fa és vasfűröt használhattak. A két világháború közötti időszakról kezdtek csak az oltást alkal-

mazni, mint például a „zöldoltás”, a „hasításos” vagy a „kecskekörmös” oltás. A vadalanyba oltásról a következőket mondták el Gősfán (ma Zala megye) DÖMÖTÖR Sándornak 1953-ban:

„[...] Zöld oltással piros héjú burgundit vad alanyba oltanak júniusban. A venyigét iskolában nevelik egy évig. A vad gyökeret elültetik és 2-3 évig nőni hagyják. Ezt tavasszal elültetik és júniusban oltják. A következő évben már terem, némelyik mindjárt fél litert. Mindenkinek van vad szőlője, külön vad telepe van mindenkinek. Régebben 4-5 méteres oszlopokat ástak le és drótot húztak körülöttük ernyőszerűen. Erre futott fel a vadszőlő. Ezeket a hajtásokat gyökerezettették és iskoláztatták. Lehet frissen is oltani, fás oltással is, de itt ezt nem alkalmazzák, csak Szentgrót [ma Zalaszentgrót, Zala megye – megjegyzés tőlem] vidékén. Ribália, Portálsz, meg még egy fajta a vad szőlő, amit használnak. Házaknál lugasnak szokták használni a vadszőlőket. [...]”⁹⁹

A szőlőszaporítás, -pótlás közismert módja volt a márciusban–áprilisban végzett „döntés”, amikor az eredeti tőkén meghagyott egyik szálat a tőke mellett a földbe takarták, hogy csak egy-két szem álljon ki.

A családi munkaerőre támaszkodó szőlőmunkák rendszeresen tavasszal kezdődtek, a nyitással és a metszéssel, majd az első kapáláskor a sorok között a földet felhúzták „bakhátra”. Az általánosan a vidékre jellemző, egymástól minden irányban egy méterre ültetett alacsonyművelésű tőkéket karózták, illetve két-három szemre metszték. Kopaszmetszést csak az öreg tőkén alkalmaztak, a gyalogtőkének meghagyott szőlőn később a hajtásokat a szél ellen egyszerűen felül összekötözték. A szőlőkötözéshez a hársfa, akácfa kéreg alatti héját használták, de elterjedt volt a réti sás és a zsúpszalma is, amit még kötözés előtt áztattak, esetleg a kenderkóc. Akárcsak a Nyugat-Dunántúlon sok helyen, a nyirkos szalmával kötözést az Y-formájú, villaelágazású „szógá”-nak nevezett eszközzel segítették (16. ábra), amit a kötöző ember mindig maga elő szúrt le a földbe és erről húzta le azt a néhány szál szalmát, amit aztán ujjára tekerve ve-

⁹⁹ Dömötör S. SNA 221/IV. (kézirat, 1953)

16. ábra. Szőlőkötözés „szóga” segítségével. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1811.)

17. ábra. Permetlé betöltése. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1814.)

18. ábra. Permetezés. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1816.)

19. ábra. Szőlőkapálás. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1854.)

20. ábra. Parasztkocsi fonott kassal. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1703.) „A messze lakó szőlősgazdák kocsival járnak a hegybe, különösen, ha többen jönnek, vagy kihoznak szerszámokat, anyagokat. Fonott kast tesznek a kocsira, hogy el ne veszelődjön valami. A lovak a szőlők végében pihennek, míg a gazda a szőlőben dolgozik.”

tett át a karón.¹⁰⁰ Később, a 20. század második felétől a boltban árusított raffia mint kötöző anyag is elterjedt. A 19. század végétől a „növényi betegségek” elleni (peronoszpóra, szürkerothadás, lisztharmat) évi két-három permetezés többnyire csak a férfiak munkája volt, amit messzes vízzel kevert kékgáliccral végeztek. A permetlevet korábban ágseprűvel fröcskölték a szőlőre, majd az 1920-as évektől ezen a vidéken is kezdtek elterjedni a réz permetezőgépek, melyeket aztán évtizedekig használtak (17., 18. ábra). Április végén, május elején volt a „zöldkapálás” vagy újítás ideje, „másoggyára” aratás előtt, még a nyári kánikulát megelőzően kapáltak és gyomláltak (19. ábra). Ugyanekkor „tetejezték” a szőlőt, vagyis levágták a hajtások végeit, hogy azok ne zavarják a szőlőbéli munkákat. Az utolsó permetezést követően történt a „fattyazás”, a felesleges hónalj vagy oldalhajtások levágása. Utána „bepucuták” a szőlőtőkét, azaz, hogy harmadszor

21. ábra. Présházás pince előtt marhafogatolású szekér, hordóval. Petőmihályfa, 1959 (Fénykép: Bárdosi János, SNF 3236.)

22. ábra. Kapálásba menő szőlősgazda. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1716.) „Bíró Gyula a kapanyélra akasztott csuhészatyorban ennivalót visz magával, de a korsórol sem feledkezik meg (szódás bor van benne, egy nap megiszik 3–4 litert idekinn).”

érés alá kapáltak. A szüretet követően a szőlőt a téli fagyok ellen végül rendszerint betakarták, ahol ez utóbbit nevezték bakhátnak. A távolabb lakó gazdák a munkavégzéshez rendszerint ló vagy marha fogatolású szekereikkel jártak ki a szőlőhegybe (20., 21. ábra), a közelebb lakók akár gyalogosan (22. ábra).

¹⁰⁰ CSOMA 1994–1995: 183; Király I. SNA. 1118. (kézirat, 1978)

A Vasi-Hegyhát mezőgazdasági termelésében a kollektivizáláson alapuló szocialista átszervezés az országos folyamatokkal összhangban csak igazán 1960–1961-ben vált uralkodóvá.¹⁰¹ A mezőgazdaság átszervezésekor alapvető megoldandó problémaként jelentkezett a termelés visszaesésének féken tartása és az élelmiszerhiány megakadályozása. Ezért a szövetkezetek tagjainak megengedték, hogy a korábbi egyéni gazdálkodó szegény- és gazdagparasztok önfenntartásukat javarészt a saját háztáji és kiegészítő gazdaságokon keresztül fedezzék. A termelőszövetkezeti szocialista mozgalom kezdeti időszakában a háztáji gazdaságokat szigorú beszolgáltatásokkal terhelték. A „kapitalista veszély” elhárítására tett korlátozások hatására a háztáji tevékenységek igen jelentősen visszaszűkültek, ezért még 1953-ban a háztáji földterületek felső határát egy kataszteri holdban állapították meg és eltörölték a tej- és borbeadási kötelezettséget.¹⁰² A kollektivizálás során ezeken a belépő tagok számára meghagyott, általánosságban is egy kataszteri hold méretű földterületeken – beleértve a ház körüli kerteket is – a műveléshez szükséges saját eszközök használata tovább folyhatott, illetve a belépéskor két számosállatnak megfelelő állatállomány is megmaradhatott.¹⁰³ A háztáji és a közös kapcsolatában az évtizedek alatt különféle szintek alakultak ki. A közös gazdaság minden évben kijelölte a háztáji földet, ugyanakkor elvégezhetette a háztáji gazdaságok legalapvetőbb olyan munkáit, mint a szántás, vetés, segíthetett a szállításban. Ez kiegészülhetett a háztáji szaporítóanyag és alapanyag ellátásával, illetve növényvédő szerek és egyéb ipari termékek beszerzésével is. A háztáji és a közös legszorosabb együttműködésében, a közös szervezte a háztáji termékeinek értékesítését is.¹⁰⁴ Hiszen az 1960-as évek végére az árutermelő kisüzemekké fejlődő háztáji gazdaságok fenntartói a közös támogatásával már az áruforgalmi terme-

lésbe is bekapcsolódhattak.¹⁰⁵ A kistájon jellemző módon, szüret után Oszkóról 10–20 szekér indult már előző este, hogy reggelre tényleg a szombathelyi piacon legyenek az árusonként 30–40 láda *othello* szőlővel, amit kilónként 15–30 forintért tudtak ekkoriban itt értékesíteni.¹⁰⁶ Mások biciklivel hordták a szőlőhegyi termést a vasvári piacra. A háztáji politikai és jogi védelmében jelentős előrelépésnek számított az 1967. év III. törvény, mely megerősítette a közös és háztáji gazdaságok együttműködését, szerves egységét, egyúttal immár a háztáji föld jogát a termelőszövetkezeti tagoknak, mint egyéneknek rendelte. Vagyis a korábbi „család mint egység” elvétől elrugaskodva immár mindenki számára lehetővé tették a háztáji területek növelését.¹⁰⁷ 1972-ben a magyarországi termelőszövetkezeti tagok vélhetően több mint fele azonban nem valamilyen felvevőpiacra, hanem saját fogyasztásra folytatott többoldalú, vegyes háztáji gazdálkodást és csak egyötödében jelentkezett az árutermelő szándék. Kisebb részben valamilyen szakosodással, mint például a tej- vagy hústermelés, a zöldségkertészet vagy a szőlő- és bortermelés.¹⁰⁸

A nagyüzemi szőlőgazdálkodás kialakításáról, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szőlőgazdálkodásával kapcsolatos kérdéseket, így a háztáji szőlők ügyét országosan a földművelésügyi miniszter 20/1959. (VII.12.) F.M. számú rendelete szabályozta. Az ebben meghatározottak szerint nagyüzemű szőlőtáblát elsősorban az „európai (*hazai*)” szőlőkből kellett kialakítani ott, ahol nagyobb összefüggő szőlőterületek voltak. Ennek a hegyvidéken a legalább öt, síkvidéken a legalább tíz kataszteri hold területet tekintették. A szétszórtan fekvő szőlők esetében ehhez a közbülső területek betelepítését irányozták elő. A termelőszövetkezetbe való beviteli kötelezettség kiterjedt a termelőeszközökön túl a közös gazdálkodás céljára szükséges és a háztáji szőlő

¹⁰¹ SZÉLES 1972: 321.

¹⁰² JUHÁSZ 1980: 26–27.

¹⁰³ VALUCH 2001: 200.

¹⁰⁴ JUHÁSZ i.m. 39.

¹⁰⁵ VALUCH i.m. 196–197.

¹⁰⁶ Király K. SNA 1525. (kézirat, 1985)

¹⁰⁷ JUHÁSZ i.m. 34.

¹⁰⁸ i.m. 42.

szükségeit meghaladó pincére, illetve a szőlőfeldolgozó felszerelésre és eszközökre, a hordókra is. A nagyüzemi célokra még átalakítással sem alkalmas kis pincéket a termelészövetkezeti tagok, illetve családtagjaik számára meghagyták. A rendelet háztáji szőlőt csak olyan tsz tag részére engedett visszahagyni vagy kijelölni, aki a termelészövetkezetbe szőlővel lépett be. A termelészövetkezetbe haszonbérelt szőlővel belépő tag háztáji szőlőre viszont csak akkor tartathatott igényt, ha a bevitt szőlőt a belépést megelőzően legalább három évig haszonbérelte. Vagyis azok a tagok, akik a termelészövetkezetbe szőlő nélkül léptek be, háztáji szőlőt nem kaphattak. A saját gazdálkodást biztosító háztáji szőlők elsősorban a község vagy város belterületén, vagy a tag lakása körüli területen maradhattak. Amennyiben ez nem volt lehetséges, akkor a belterületnek a külterülethez csatlakozó részét írták elő. A külterületen lévő szőlőket lehetőleg zárt kertben, illetve zárt kertté nyilvánításra alkalmas területen összefüggően kellett visszahagyni, kijelölni. Háztáji szőlőnek a termelészövetkezet olyan szétszórtan fekvő, kisebb területű vagy hegyvidéki szőlője is megmaradhatott, melynek célszerű nagyüzemi kezelését, gépesítését nem lehetett megoldani. Ezek területét a termelészövetkezet közgyűlése határozatában állapította meg, mégpedig úgy, hogy a háztáji gazdaságon belül az csak 400–600 négyszögölige terjedhetett, ugyanakkor a háztáji szőlő területe nem haladhatta meg a tag által a termelészövetkezetbe bevitt szőlőjének területét. A háztáji szőlőbe a ház körül lévő szőlőt és gyümölcsöszt is beszámolták. Ha a belterületen a ház körül lévő szőlő vagy gyümölcsös a megállapított terület mértékét meghaladta, de megosztása nem volt célszerű, akkor a közgyűlés azt a termelészövetkezeti tag tulajdonában szintén meghagyhatta.

A megye szőlői az 1959. évi 23. sz. törvény szerint részben a Vas megyei jó bortermő helyhez – Kőszeg, Vaskeresztes, Sítke, Bérbaltavár, Kíssomlyóhegy (Borgáta és Kíssomlyó), Sághegy (Cellődömök–Alsóság, Kemeneskápolna, Mesteri) –

vagy pedig a Dunántúli-bortermőhelyhez tartoztak. A Vasvári járásban 1965-ben Bérbaltavár számított jó bortermő helynek, míg Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Győrvár, Nagytilaj, Oszkó, Petőmihályfa és Vasvár a Dunántúli-bortermőhelybe kapott besorolást. A környék hegyein ekkor főleg *olaszrizling*, *mézesfehér* és *kékfrankos* mellett többnyire olyan direkttermőket termesztettek mint az *othello*, a *noah*, esetleg a *féhérdelaware*, melyeken kívül még a *chasselas* és más csemegeszőlők voltak többnyire megtalálhatók.¹⁰⁹ A kistájon széles sortávolságú kordonos művelésű csemege- és borszőlőt csak 1968-ban telepítettek 59 kataszteri hold területen a Bérbaltavári Hunyadi Mtsz.-ben, melyet 1970-re 100 kataszteri holdra kívántak fejleszteni.

A Vasi-Hegyhát vidékén a termelészövetkezetek megalakulásának idejében a gyümölcsfák szórvány gyümölcsösök formájában, a zárt kertekben szőlők között és belsőségi területeken voltak megtalálhatók, melyek jórészt a kistáj népességének saját fogyasztását elégítették ki, nagyüzemi jellegű árutermelő gyümölcsöszt csak 1964 után telepítettek. Az 1962–1963-as évekre vonatkozóan a házikertek és szórványgyümölcsösök megyei helyzetét a Vas Megyei Népi Ellenőrzési Bizottsága is vizsgálta.¹¹⁰ Adataik szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezését megelőzően, 1959-ben Vas megye területén a gyümölcsfa állomány több mint fele (51,2%) házikertekben állt, melyet arányaiban legnagyobb mértékben a szórványgyümölcsösök követték (35,5%), a szőlőközi és árugyümölcsösök együttesen pedig nagyjából egyenlő nagyságrendben alig több mint tizedét (7,1 és 6,2%) tették ki (*1. táblázat*). Az 1950-es évek végén Vas megye gyümölcsfaállományának 87,6%-a (2 430 600 db) szórvány és házikert gyümölcsös volt. Ez az arány még magasabb lehetett, ha a szőlőközi magántulajdonban maradt gyümölcsfaállományt is hozzá vesszük. A bizottság kalkulációja szerint ebből az akkor 287 000 lélekszámú megye lakosságának gyümölcscellátását 50 kg/fő értékkel biztosítani lehetett volna, sőt, 50%-a még kivitelre is

¹⁰⁹ NÉMETH 1965: 27–35.

¹¹⁰ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.886/1963. 1–9. f.

lehetőségeket kínált volna. Ámde természetlag statisztikák nem voltak ismertek, és a megye magántulajdonában lévő leromlott és elhanyagolt szórvány és házikert gyümölcsösei még a megyei lakosság fogyasztását sem tudták biztosítani. A szórványgyümölcsösök védelme érdekében a megyei tanács mezőgazdasági osztálya 1963. február 6-án rendeletet adott a megye harmincöt kiemelt községében azok növényvédelmére vonatkozóan. Ezzel párhuzamosan a községi tanácsoknál a gyümölcstulajdonosok vizsgálatakor azt tapasztalták, hogy „a legnagyobb része szakmailag képzetlen, a gyümölcstermelést nem tekintik megélhetési forrásnak, mivel a megye mint állattenyésztő megye szerepel és ez a szemlélet az egyénre is rányomja bélyegét.”¹¹¹ A sárvári járásban az is előfordult, hogy egyes magántulajdonosok a megszervezett permetező brigádot nem engedték gyümölcsösükbe, de a vegyszereket maguk sem használták. Viszont a Vasi-Hegyháton, szemben a megyei tendenciákkal, a községekben azért nem dolgoztak a termelősövetkezetben, mert a szórvány gyümölcsösből és szőlőből is megéltek.¹¹²

A korabeli nagyüzemi gyümölcs- és szőlőtelepítések azonban a gyenge termőadottságú, nagyüzemi gépművelésre teljesen alkalmatlan és veszélyesek területek hasznosításában is szerepet kaptak. Például 1968-ban az olaszfai „Biztos Jövő” Mtsz. kérelmére¹¹³ a megyei tanács végrehajtó bizottsága mezőgazdasági osztályával vizsgáltattak olyan 60 kataszteri hold méretű intenzív gesztenyetermelésre kijelölt területet, melyek részei egymással összefüggő meredek lejtésű, erodált domboldalon helyezkedtek el, egyúttal a vízerózió is erősen károsította őket. Hasonlóan szilvatermesztésre kívántak felhasználni mintegy 41 kataszteri hold földet az mtsz.

gazdasági központjától távol eső, nehezen megközelíthető, hullámos felszíne miatt kedvezőtlen domborzati adottságú területen. A szőlőtelepítésre előirányzott 20 kataszteri hold földterületet egy nagylejtésű délnyugat irányú, erősen szabdalalt domboldalon jelölték ki, amely ugyancsak erős vízromboló hatásoknak kitett földrészekből tevődött össze. Hasonló földhasználati megfontolásból a hegyháthodászi „Hegyháti Új Élet” Mtsz. 1969-ben 10 kataszteri hold szilvást akart létesíteni egyik szántóterületének erősen lejtős részén, ahol a laza szerkezetű homokos vályogtalajon a gépi művelés kiváltképp veszélyes volt.¹¹⁴

Mindemellett az 1960-as években a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején új típusú termőtájak kialakításával is megpróbálkoztak a térségben. Ilyen volt a Fölművelésügyi Minisztérium Kertészeti Főosztálya által propagált és kiemelten támogatott málnatermelés fejlesztése, különösen a Szentgotthárdi és Körmendi járások őrési területein.¹¹⁵ Nem mellékes körülmény, hogy a kisüzemi gazdálkodás helyi hagyományai és a térségi lehetőségek figyelembe vételével a központi, tervutasításos gazdaságirányítással például Pest megye északi és Nógrád megye keleti részén ekkorra már önálló, az országban a legnagyobb málnatermelési tájat sikerült kialakítani.¹¹⁶ Vas megyében azonban ez előtt csak kis mennyiségben, házikertekben termesztettek málnát. A két dél-vasi járásban 1960-ban mégis huszonegy málnatermesztő szakcsoport alakult, melyek aztán közel 500 kataszteri hold nagyüzemi málnást telepítettek. A Keszthelyi Agrártudományi Főiskola Szentgyörgyvölgyi Kísérleti telepének kiadásában még a málnatermelés népszerűsítését szolgáló borssúrát is megjelentettek az „Őrség aranya” hangzatos cím alatt.

¹¹¹ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.886/1963. 9. f.

¹¹² MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.886/1963. 9. f.

¹¹³ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.028/32/1968. 1–2. f.

¹¹⁴ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.028/2/1969. 1. f.

¹¹⁵ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.481/1/1966. 15v. f.

¹¹⁶ BALI 2005a: 66–69.

1966-ban viszont már világosan látszott, hogy a telepítéstől eltelt évek kudarcai következtében a tájegységen majdnem felére csökkent területeken a málna nem hozta el a várva várt mezőgazdasági sikert. Az újonnan létrehozott málnások ilyen gyors leromlásában a hivatalos indoklás az Őrség talajának kötöttségét és a nagyon rossz vízgazdálkodását valószínűsítette.

De a Nyugat-Dunántúlon sem mindenhol volt a málna termesztése ennyire kudarcra ítélve. Például a Győr környéki Kisbarát és Nagybarát (ma Győrújbarát, Győr-Moson-Sopron megye), Écs (Győr-Moson-Sopron megye), Csanak (ma Ménfőcsanak, Győr-Moson-Sopron megye) és Nyúl (Győr-Moson-Sopron megye) szőlőhegyein annyira sikeressé vált, hogy számos szőlősgazda az 1950-es években a szőlőjét is kivágta a jobban értékesíthető málnatermés érdekében.¹¹⁷ Ugyanis az egyéni kocszmák megszűntével a bor eladása mindenhol komoly nehézségekbe ütközött, főleg az olyan szőlőterületek számára, melyekbe jelentős számban direkttermő fajtákat telepítettek. Hiába volt a Sokoróalján (is) a borgazdálkodásnak régi hagyománya, a földreform hatására a jobban jövedelmező szántóföldi művelésnek¹¹⁸ egyébként is útjában álló szőlőtermesztés egy újabb alternatívája leginkább a kertkultúrák kiteljesedése,¹¹⁹ és azon belül is a málnatermesztés lett. Ami különben jól illeszkedett az asszonyok csemege-szőlővel való piacozásához is. Kisbaráton már az 1940-es évek óta nagy mennyiségben termesztettek málnát. Az 1950-es években a faluban működő szövetkezetben gyűjtötték össze a termést, kilójáért 8–10,5 forintot is fizettek, amit aztán Győrbe szállítottak. 1948-ig szerződéses úton exportra is felvásároltak, melyet külföldi kereskedőknek értékesítettek, még Svédországba és Hollandiába is. Itt az 1950-es években átlagosan egy 300 négyszögöl nagyságú területen 7–8 mázsa közepes terméssel lehetett kalkulálni,

amit egy évben háromszor-négyszer kapáltak, minden évben metszettek úgy, hogy öt-hat szálát meghagytak, a többit visszavágták. Az eladott málnán túl a szőlősgazdák leginkább családjaik önellátásra házilag szörpöt készítettek belőle.

A Győr környéki falvaktól eltérően a Vas megyei Vasvári járásban éppúgy kudarcra ítélt vállalkozás maradt a nagyüzemi szinten is megvalósítani kívánt málnatermesztés, mint a tőle délnyugatra fekvő szomszédos Őrség környékén. Ráadásul ebben itt nyíltan szerepet játszott a korábban ismeretlen tájhasználattal szembeni idegenkedés, és az ebből következő hanyag hozzáállás, amit jól mutat, hogy még kedvezményekkel sem tudták ösztönözni a Hegyhát vidékének lakóit.¹²⁰ A málnaültetvényeket jellemzően inkább kiszántották, vagy a nagymérvű csimaszkártételek, valamint a nem megfelelő ápolás miatt olyan állapotba hagyták kerülni, hogy gazdaságos helyreállításuk már nem volt lehetséges.¹²¹

Háztáji szőlőterületek és szőlőhegyi zártkertek szerepe a szőlészeti-borászati utóparaszti hagyományokban

A szövetkezesítés következtében lezajló társadalmi (gazdasági funkcionális), strukturális (társadalmi osztály és érdekképvület szerinti) és kulturális (nemzeti identitást újraalkotó) *paraszt-talanítás* vagy *parasztiatlanodás*¹²² évtizedeiben az ország más hasonló táji adottságú vidékeihez hasonlóan a Vasi-Hegyhát lakosságának életében is a kollektivizálásból kiszorult szőlőhegyekhez, szőlőskertekhez kötődő kisüzemi gazdálkodás, akárcsak mint részidős önellátó gazdálkodás élt tovább. Az 1949 előtti hegyközségi gyümölcsfák szaporulatával a 20. század közepére lényegesen megnövekedett kertek területe

¹¹⁷ Bárdosi J. SNA. 2269. (kézirat, 1957)

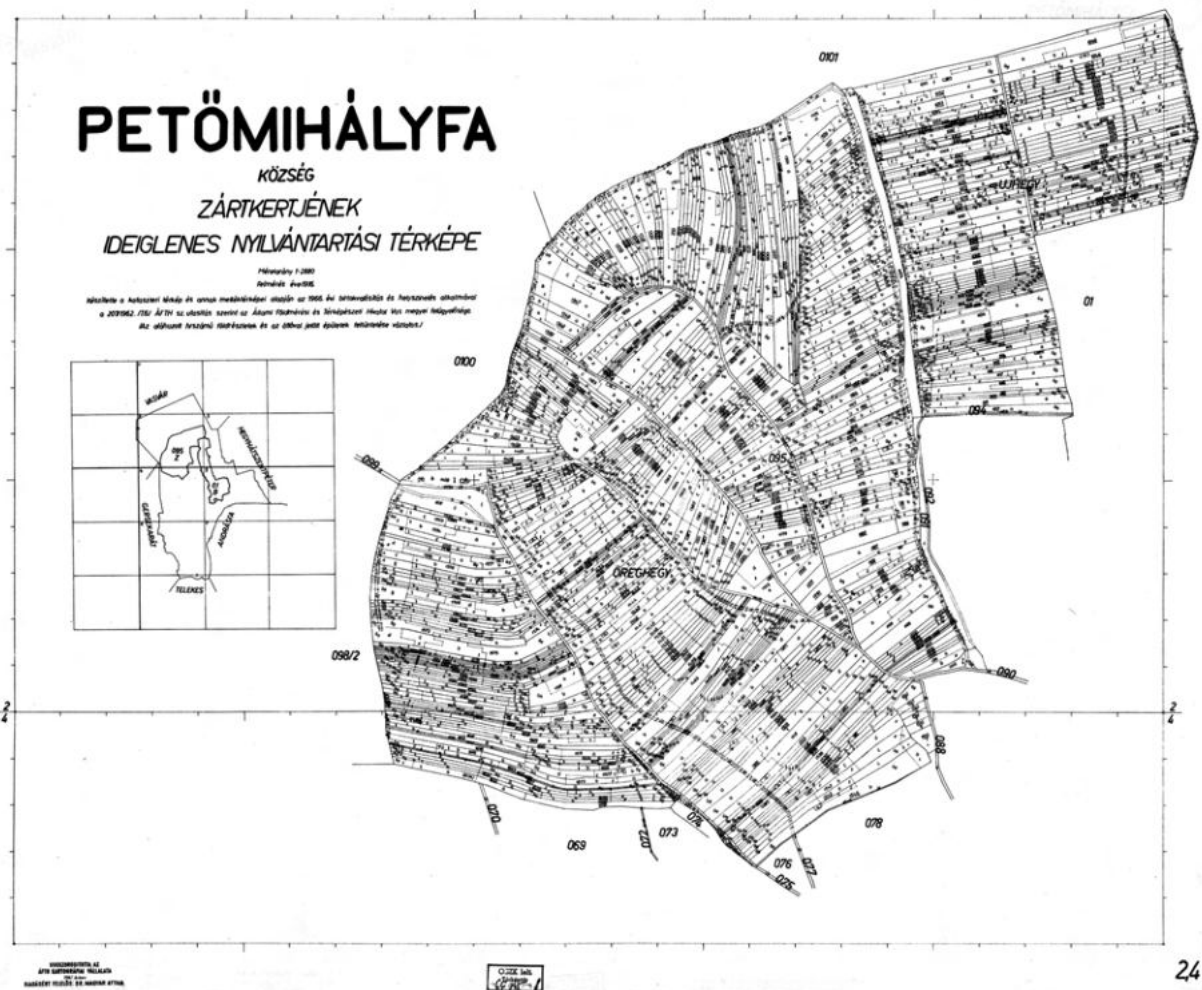
¹¹⁸ TANAI 2009: 259.

¹¹⁹ GÉBER 2009: 285.

¹²⁰ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.481/1/1966. 31. f.

¹²¹ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.481/1/1966. 31. f.

¹²² KOVÁCH 2003: 53.

23. ábra. A petőmihályfai szőlőhegy zártkertjeinek ideiglenes nyilvántartási térképe 1966-ban (Országos Széchenyi Könyvtár, Térképtár ST. 66.)

nagymértékben hozzájárult a század második felében a kistájon jelentős területeket foglaló zártkertek kialakulásához.¹²³ Országosan a mezőgazdasági külterülettel rendelkező településeken azokat a határrészeket, melyek a nagyüzemi művelésre művelésre alkalmatlannak, de kertszerűen kertszerűen művelésre alkalmas-

nak ítélték zártkertté nyilvánítva, magánterületnek meghagyták. Ennek eredményeként előbb a 14/1955. (III.3.) MT sz. rendelet, valamint az 1967. évi IV. tc. alapján a történelmi szőlőterületek 95%-át zártkertté minősítették (23. ábra).

A zártkertek¹²⁴ az ország más területein is eleinte termelő funkciót láttak el, elsősorban olyan

¹²³ Vö. SZÉLES 1970a: 185.

¹²⁴ Például a Szarvaskend környéki zártkerteket a következő leírást adta a községi közös tanács 1972-ben: *Döbörhegy* község: zártkert összesen 33 ha és 7972 m² ebből 3 ha és 368 m² erdősrész, az összterület 9%-a, amely 147 birtokos között oszlik meg, ebből 17 személy bebíró; *Döröske* község: zártkert összesen 42 ha és 8874 m² ebből 6 ha és 4224 m² erdősrész, az összterület 15%-a, amely 122 birtokos között oszlik meg ebből 28 személy bebíró; *Halastó* község: zártkert összesen 32 ha és 4555-m² ebből 4 ha és 7241 m² erdősrész, az összterület 14%-a, amely 156 birtokos között oszlik meg, ebből 28 személy bebíró; *Nagyvizdó* község: zártkert összesen 38 ha és 7490 m², ebből 6 ha és 7982 m² erdősrész, az összterület 17%-a, amely 107 birtokos között oszlik meg, ebből 19 személy bebíró; *Szarvaskend* község: zártkert összesen 40 ha és 1562 m², ebből 7 ha és 316 m² erdősrész, az összterület 17%-a, amely 201 birtokos között oszlik meg, ebből 36 személy bebíró. Továbbá: „[...] Megjegyezni kívánom, hogy a birtokos között több egyéni gazda, illetve tulajdonos is szerepel. Működési területünkön lévő községek zártkerti összterülete 188-ha 453-m² amelyből az erdősrész 28-ha 2131- m² amire ezideig 82-drb fakitermelési kérelmet nyújtottak be a tulajdonosok a Községi Közös Tanácshoz. [...]” (MNL VaMLXXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.133/1972 1–5. f.)

vidékeken, ahol nem honosodott meg a szakszövetkezeti forma, de jelentős szőlészeti vagy gyümölcsészeti hagyománnyal lehetett számolni.¹²⁵ A szakszövetkezetek, mint a termelők önkéntes társulásának ideáját leginkább megközelítő közös gazdálkodási szervezetek ugyanis szintén elsősorban a gyümölcs-, zöldség- és bortermelő vidékeken (pl. Bács-Kiskun megye szőlő- és gyümölcsstermelő területein) jöttek létre, de már a szövetkezesítés második hullámában. Ezekben az egyéni árutermelést a tagi gazdaság keretei között működtették, amit aztán a vállalati gazdálkodás elvei mentén koordinált értékesítésen keresztül váltottak jövedelmezővé.¹²⁶ Létrehozásukban alapvető szempontként játszott közre az ekkorra már országosan nyilvánvalóvá váló tapasztalat, hogy az eredendően kisüzemi formában telepített, intenzív, munkaerőigényes területeket nagyüzemi, gépesített formában nem lehet működtetni. A termelőszövetkezeti gazdaságok így a Vasi-Hegyháton sem közösen művelték tovább a szőlőhegyeket, hanem egyrészt a termelőszövetkezetek tagjainak meghatározott, négyesgölenkénti díjtétellel hasznosításra átadták, másrészt a háztáji földterületbe beszámítva inkább kiadták.¹²⁷ Miként az 1960-as évek első felében a Rába és a Zala közti vasi dombvidék szentgottvárdi, körmendi és vasvári járásaiban volt háztáji gazdaságok vizsgálatából is kiderült, a dél-vasi térségben a termelőszövetkezeti családok a háztájiból és az abból származó áruértékesítés fő jövedelemforrása az állattartás volt, mégpedig a szarvasmarha- és a baromfitartás.¹²⁸ Tulajdonképpen a háztáji szántóterület hasznosítás is a takarmánygabona előállítás igényéhez igazodott. Emellett azonban a szőlőtermelő vidékeken a családok minél nagyobb szőlőterületeket igyekeztek a háztájiban megtartani, ami a családi szükségletek biztosításán túl további jövedelemforrást biztosított. Ezért a termelőszövetkezetek a közös gazdaságban a nem gazdaságos területeket, így például az elszórt kisebb parcellákat, a

tagság vette bérbe, mely eljárás főleg a szőlő és gyümölcssterületek esetében volt jellemző.¹²⁹

Az 1964-ben a termelőszövetkezetekhez benyújtott földkiadási kérelmek Vas megyében (is) egyre nagyobb megoldandó feladatokat jelentettek. A legtöbb probléma az öröklés címén támasztott földkiadási igénylésekkel volt kapcsolatos. Ezek megoldására a Termelőszövetkezeti Tanács Vas Megyei Megbízottja úgy rendelkezett, hogy a földkiadást a termelőszövetkezetek csak akkor engedélyezzék, ha az örökös mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozó személy. Egyes helyi ügyek a megyei végrehajtó bizottság mezőgazdasági osztályáig is eljutottak, melyek a hétköznapiakban a termelőszövetkezeti, a háztáji és az egyéni tulajdonban maradt területek körül kialakult élethelyzetek nehézségeiről tanúskodnak. A generációkat átívelő hagyományos paraszti gazdálkodási értékrend, erkölcs és az erőszakos kényszermodernizáció között feszülő ellentmondások mindennapos problémát jelentettek. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének korszakából fennmaradt levéltári iratok bizonyos fokig betekintést nyújtanak abba a még élő hagyományos, de már utóparaszti mentalitásba, mely mereven ragaszkodott a szőlő és gyümölcsstermesztés önellátó és jövedelembiztosító funkciójához. Mindez azonban már nem igazi paraszti, hanem egy olyan paraszti közösségi hagyomány részeként működtette tovább az egykori kisparcellás paraszti szőlőhegyek földhasználatát, ami a szocialista kényszermodernizáció hatásában formálódott. Miként a politikai intézkedések által felszámoltatott történelmi parasztság kapcsán SZILÁGYI Miklós az utóparaszti hagyomány lényegére rávilágítva írja: „Ám a munkás lét, az alkalmazotti lét felszíne alatt (azaz: a téesz-tagként, téesz alkalmazottként való foglalkoztatás, de a „háztáji” művelése, ipari munkásként, de „kétlakiként” való ragaszkodás a kiegészítő földműveléshez) a szétterjedő egységes paraszti hagyomány meghatározó elemeihez való eltökélt igazodást is jelen-

¹²⁵ BALI 2005b: 158.

¹²⁶ SCHWARZ 2002: 36–40.

¹²⁷ SZÉLES 1972: 330.

¹²⁸ RENDEK *et al.* 1992: 408.

¹²⁹ i.m. 393–394.

tette.”¹³⁰ Ezek voltak elsősorban a parasztgazdaságokhoz hasonlóan a személyes döntésen alapuló munkaszervezés, az idős generáció által a még korábbról hordozott paraszti erkölcsön alapuló, kéziszerszámokra és állati vonóerőre támaszkodó munkavégzés a munkáért önmagáért, továbbá az önellátás és a több lábon állás eszményeihez való igazodás, valamint a család mint jövedelemtermelő és javakat halmozó egységben történő felfogása.¹³¹ Továbbá a kialakuló utóparaszti bortermelés, de különösen a háztájiba beszámított, vagy akár zártkertté minősített szőlőhegyi területeken tovább folyó családi gazdálkodás kapcsán még két hagyományos elem fontossága megkockáztatható. Az egyik az önellátás eszménye mélyén rejtekező felfogás vagy hit, mely szerint a föld, a parasztbirtok gazdájának minden szükségessé képes megadni. Másrészt pedig az a gazdag érzésvilág, mely a korábbi paraszti gazdálkodásban természetett növények, a terület-birtok és a gazda között állt fenn és melyre CsOMA Zsigmond a következő megfogalmazással hívta fel a figyelmet: „Az eltelepítéstől, a szaporítás különböző szakmunkáin keresztül a termés betakarításáig és a misztikus nagy átváltozás eredményeként kapott borig, minden munkára vonatkozott ez a kegyes, érzelem- és munkadús kapcsolat.”¹³² Mindezek a még parasztnak született generáció hordozta mentalitásbéli sajátosságok azonban a 20. század második felének szocialista kényszermodernizációja következtében ösztársadalmilag értéktelenedtek el véglegesen.

A szocialista mezőgazdaság és az egyéni paraszti gazdálkodás hordozta hagyomány és mentalitás között feszülő konfliktusos helyzetekre jó példákat kínálnak a Sárvári Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága 1964-ben hozott határozatai és azok az írásos panaszlevelek, melyeket a felháborodott-sértett sótonyi szőlőtulajdonosok fogalmaztak meg. Így eredményezhetett kényes helyzetet az a termelőszövetkezet táblájában meghagyott direkttermő szőlős terület is,

melynek felszámolását és szántóterületté való alakítását azért is rendelte el a járási tanács, mert megítélése szerint a szőlő kiüregedett, bár „felújítása külsőségben nem indokolt”. A tulajdonosok a szőlőkivágásról szóló határozatot azonban megfellebbezték, ily módon az ügy megyei tanács elé került, majd a járási tanács végrehajtó bizottságán lévő mezőgazdasági osztályon a következő indoklást adták a döntéséről:

„[...] Tekintettel arra, hogy a Bizottság nem csak az egyénileg gazdálkodók, hanem a tsz. Tagoknak háztájiba visszatartott, de a tsz. Táblájában lévő és a tsz. Földkönyvében szereplő direkttermő szőlők kivágását is javasolta, így a bizottság megállapítása szerint a tsz. Tagok körében nagyfokú elégedetlenséget váltana ki, ha csak az ő háztájiként használt szőlőjüket kivágását javasolnák, az egyének pedig sértetlenül használják tovább [– kiemelés tőlem.] [...]”¹³³

Egy másik esetben a szőlőtulajdonosokat arra kötelezték, hogy a 440 négyszögöl területű, engedély nélküli direkttermő szőlőjüket határidőre, 1965. december 31-ig kivágják, és a területet eredeti szántó művelési ágban hasznosítsák. A szőlőterülethez kötődő család életét felkavaró döntésre adott szülői (így!) válasz a következő volt:

„[...] a Járási Mezőgazdasági Osztály utasítja a S. K. és G. nevű gyermekem, hogy [...] 440 négyszögöl szőlőterületemet vágják ki. Ezen helyrajzi számú birtok első házasságomból származó kettő leányom K. és G.. K. lányom férjhez ment és a neki eső részt a birtokból G. lányomnak ajándékozta, mert G. teljesen siket-néma. Én a fenti területet betelepítettem szőlővel, azért, hogy halálom után szerencsétlen gyermekem a négy mostoha testvére mellett valami kis megélhetési lehetőséggel bírjon [– kiemelés tőlem.]

Kérésem az lenne, szíveskedjenek továbbra is e területet szőlőnek meghagyni. Annál is inkább, mert ezen terület az egyéninek kialakított birtokrészben van és a TSZ táblás művelését

¹³⁰ SZILÁGYI 2009b: 156.

¹³¹ SZILÁGYI 2009a: 147–157; 2009b: 158–161.

¹³² CsOMA 2006: 50–51.

¹³³ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.958/1964. 13. f.

nem akadályozza. A terület teljesen kavicsos, mezőgazdasági művelésre nem alkalmas, mert minden kiég benne [...].”¹³⁴

Egy újabb ügyben a 232 négyszögöl direkttermő szőlő kivágását és gyümölcsösítését azért rendelték el, mert a járási tanács szerint a talaj ennek felel meg a legjobban és a távlati tervek szerint a környező termelészövetkezeti táblák is gyümölcsösítve lesznek. A tulajdonosi replikázás ebben az esetben sem maradt el:

„[...] Azzal a kérelemmel fordulok az m.g. osztály vezetőségéhez, hogy [...] 232 nöl. Szőlőt gyümölcsfásítsam be, amelyet el is fogadok! Már a legközelebbi alkalommal meg is csináljuk! De a szőlőre vonatkozólag a mellékelt rajzon feltüntetett othelló szőlőt minthogy annak gyógy bora van a határozásukat megváltoztatni szíveskedjenek, hogy nekeljen kivágni [– kiemelés tőlem]. A szagos (sic!) és a szürkebarát ügyis nemesítettek. Ez nincs kárára a gyümölcsösnek sem, mert a szőlőgondozás mellett a fák is nagy gondozásban részesül! Nem veri fel a gaz a fa koronájáig mind sokat látni! Amennyiben ezen dolgot nem hajlandok megváltoztatni akkor szíveskedjék a Megyei Mezőgazdasági osztályra továbbítani a mellékelt rajzzal együtt [...].”¹³⁵

A direkttermő területek gyümölcsösítésén keresztül történő felszámolására tett kísérletek több esetben is feszültséget okoztak. Így történetesen annak a szőlőtulajdonosnak az esetében is, akit tanácsi határozattal köteleztek arra, hogy az 564 négyszögöl, részben már gyümölcsösített direkttermő szőlőjét teljesen gyümölcsösítse be, a szőlőt pedig szintén 1965. december 31-ig vágja ki. A tanulságos védekező fellebbezés itt sem maradt el:

„[...] Szőlő és gyümölcsös állományom olyan helyen van, hogy az a nagyüzemi szocialista

szektor mezőgazdasági kultúráját nem akadályozza és viszont az én művelésemben lévő szőlő és gyümölcsösöm pedig népgazdasági szempontból előnyös. Mint említettem a kérdéses ingatlanomon intenzív körülmények között /magasnyomású permetezés, korszerű növényvédelem, alkalmas rovarirtás/ végzem a munkálatokat, így úgy érzem, hogy a Járási Tanács VB megértő támogatására számíthatok.

Súlyos kárt okoznék azzal, hogy szőlőtermelésre alkalmas területet olyan kultúrába vennék, ami ott nem díszlik a népgazdaságnak és teremre pedig évtizedes szorgalmas munkám gyümölcsét tenném lehetetlenné. *Négytagu családom megélhetését és azok foglalkoztatottságát csak az eddigi művelés szerint látom biztosítottnak és miután kormányzatunk célja a mezőgazdasági művelés egyre belterjesebbé tétele is ezt követeli meg, így kérem a Járási Tanács támogatását [– kiemelés tőlem] [...].”¹³⁶*

A Kádár-korban újra átalakuló mezőgazdasági kistermelés eltérő táji változatosságát mutatja, hogy miközben az Alföldön a háztáji területben a szántó aránya a 90%-ot is meghaladta, a délnyugat-dunántúli Vasi-Hegyháton ettől jócskán eltérően, mindössze 45–47% volt a szántók aránya, a fennmaradó 53–57% viszont a háztájiba beszámított belsőségi és zártkerti gyümölcsös, szőlőterület és gyepek voltak.¹³⁷ 1965 júliusában a balatonfüredi Magyar Állami Pincegazdaság Badacsonyvidéki Üzemének felvásárlási osztálya által készített termésbecslésből jól kirajzolódik az akkori négy különféle mezőgazdasági szektor – termelészövetkezeti, háztáji, egyéni és állami gazdasági – szőlőtermesztésének arányos jelentősége Vas megyében (2. táblázat).¹³⁸ Az összes szőlőterület (3383 kataszteri hold) mindössze 7,6%-a (258 kataszteri hold) volt termelészövetkezeti tu-

¹³⁴ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.958/1964. 4. f.

¹³⁵ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.958/1964. 12. f.

¹³⁶ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.958/1964. 11. f.

¹³⁷ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26.958/1964. 11. f.

¹³⁸ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 26323/1965. 2. f.

lajdonban, az állami gazdaság kezében művelt szőlők pedig 1%-nyi (31 kataszteri hold) területet sem értek el. Velük szemben a családok önellátását biztosító háztáji szőlők az összes terület majdnem felét, 48,7%-át (1648 kataszteri hold) felölelték, mindeközben a családi kisüzemi gazdálkodásnak szintén további teret biztosító egyéni magántulajdonban maradt szőlők a további fennmaradó 42,7%-ot (1446 kataszteri hold) tették ki. A becsült szőlőtermés a területi arányokkal párhuzamosan közel hasonló mértékű eltéréseket mutatott. Az 1965-ben becsült 81 218 mázsa összes szőlőtermés 6,6%-át (5379 mázsa) várták csak a termelészövetkezetektől, hasonlóan nem egész 1%-ot az állami gazdasági szektortól. A háztáji gazdaságok adták a várható összes szőlőtermés több mint felét, pontosabban az 51,6%-át (41 917 mázsa). Ezzel együtt az egyéni tulajdonban hagyott tőkéken volt a be-

csült termés 41%-a (33 276 mázsa). A megyén belüli kistáji eltérések vizsgálatakor az is kiderül, hogy az összes háztáji szőlő terület több mint fele, 55,6%-a (917 kataszteri hold) volt a Vasvári járás, vagyis jórészt a Vasi-Hegyhát területén. A szőlőtermesztés szempontjából megyei szinten a másik jelentős szektor, az egyéni tulajdonban hagyott és művelt szőlők eloszlása a járási szinten valamivel arányosabb képet mutatott. Ezen belül

	Faállomány (darab)	Arány (%)
Házikert	1 435 100	51,20%
Szöllőközi	198 900	7,10%
Árügyümölcsös	175 300	6,20%
Szórvány	995 500	35,50%
Összesen:	2 804 800	100%

1. táblázat. Vas megye gyümölcsfaállománya 1959-ben

Járás	Összes szőlő terület (kataszteri hold)	Ebből termő (kataszteri hold)	Átlagtermés (mázsa/kataszteri hold)	Összes termés (mázsa)
Termelészövetkezeti				
Celldömölk	75	50	25	1 250
Sárvár	31	31	18	558
Szombathely	48	48	20	960
Vasvár	11	11	26	286
Körmend	56	56	25	1 400
Szentgotthárd	37	37	25	925
Összesen:	258	233	23	5 379
Háztáji				
Celldömölk	158	158	28	4 424
Sárvár	272	272	20	5 440
Szombathely	256	256	20	5 120
Vasvár	917	917	28	25 676
Körmend	27	27	28	233
Szentgotthárd	18	18	28	504
Összesen:	1 648	1 648	25,4	41 917
Egyéni				
Celldömölk	449	379	28	10 618
Sárvári	186	140	25	3 500
Szombathely	277	240	25	6 000
Vasvár	323	323	28	9 044
Körmend	152	120	25	3 000
Szentgotthárd	59	40	28	1 120
Összesen:	1 446	1 242	26,7	33 276
Állami gazdasági				
Kemenesaljai	30	28	22	616
Kőszegi	1	1	30	30
Összesen:	31	29	22,2	646
Megye összesen:	3 383	3 152	25,7	81 218

2. táblázat. Az 1965. évi szőlőtermésbecslés Vas megyében

Megye, község, szektor	Összes szőlő terület (kataszteri hold)	Ebből termő (kataszteri hold)	Átlagtermés (mázsa/kataszteri hold)	Összes termés (mázsa)
Termelőszövetkezeti				
Celldömölk	90	79	20	1 580
Sárvár	30	30	20	600
Szombathely	36	36	24	864
Vasvár	136	136	18	2 448
Körmend	39	39	23	897
Szentgotthárd	32	32	23	736
Összesen:	363	352	20,2	7 125
Háztáji				
Celldömölk	349	349	22	7 634
Sárvár	365	365	18	6 570
Szombathely	338	338	24	8 112
Vasvár	661	661	18	11 898
Körmend	136	136	23	3 128
Szentgotthárd	33	33	23	759
Összesen:	1 882	1 882	19	35 901
Egyéni				
Celldömölk	202	202	22	4 444
Sárvári	215	215	15	3 225
Szombathely	157	157	24	3 768
Vasvár	314	314	18	5 652
Körmend	44	44	23	1 012
Szentgotthárd	22	22	23	506
Összesen:	954	954	19,5	18 607
Szakcsoporti				
Szombathelyi	72	72	24	1 728
Szentgotthárdi	26	26	23	598
Körmendi	25	25	23	575
Összesen:	123	123	23,5	2 901
Állami gazdasági				
Szombathelyi	3	3	24	72
Celldömölki	51	18	26	468
Összesen:	54	21	50	540
Megye összesen:	3 376	3 330	19,5	65 074

3. táblázat. Az 1968. évi szőlőtermésbecslés Vas megyében

viszont a Celldömölki járás emelkedik ki, a maga 31%-nyi (449 kataszteri hold) egyénileg művelt szőlőterületeivel, mely után nagyság szerinti sorrendben ismét a Vasvári járás következett a maga 22%-nyi (323 kataszteri hold) magántulajdonban hagyott szőlőterületeivel.

1968 júliusából ismert a következő termésbecslés (3. táblázat), mely már az új zártkert kijelölések első nagyobb hullámának idejére, az 1967 és 1970 közötti évekre esett.¹³⁹ A megyén belüli összes szőlőterület nem változott jelentősen, 3376 kataszteri hold körül volt. Az állami gazdasági szektorban a

megyei szőlők mindössze 1,5%-át (54 kataszteri hold) művelték. Azonban a termelőszövetkezeti szőlők több mint 100 kataszteri hold nagyságrenddel megnövekedtek, mely az összterület 10,7%-át (363 kataszteri hold) jelentette ekkor. A háztáji szőlők a teljes megyei szőlőterületnek így is már több mint felére, 55,7%-ára (1882 kataszteri hold) nőttek. Az egyéni tulajdonban lévő szőlők viszont visszahozták a 28,2%-os (954 kataszteri hold) arányra, miközben megalakultak a szombathelyi, körmendi és szentgotthárdi szakcsoportok, melyek 3,6%-ot (123 kataszteri hold) képviseltek.

¹³⁹ BALI 2005b: 158.

Nem mellékes, hogy Vas megye területén 48/1968./XIII.31./ MÉM. R. alapján 1972-ben már 86 egyszerűbb mezőgazdasági társulás működött. A mezőgazdasági szakcsoportokról szóló 28/1972./IX.27./MT. sz. rendelet szerint a mezőgazdasági társulásokat át kellett alakítani mezőgazda-

sági szakcsoportokká és a mezőgazdasági szakcsoportoknak új működési szabályzatot kellett elkészíteni (4. táblázat).¹⁴⁰ A törvényességi felügyeletet ellátó szervezeteknek a szakcsoportok 1973. szeptember 30-ig kellett beküldeniük működési szabályzatukat a jóváhagyáshoz (5. táblázat).

Tevékenységi kör	Társulás száma (db)	Tagok száma	Közös érték 1972-ben	1000 forint-ban
Sertésenyésztő	1	60	Hús 441 mázsa	978
Méhész	22	938	Méz 2 625 mázsa	5 038
Nyúltenyésztő	42	1 253	Hús 2 952 mázsa	8 360
Baromfi és tojás	4	89	db. 4 089/m	5 673
Libatenyésztő	1	17		
Kisállattenyésztő	4	165		3 914
Szőlő és gyümölcs	5	852	Bor hl. 720	1 577
Kerthasznosítású	6	410		
Egyéb	1	10		
Összesen:	86	3 794		25 540/m forint

4. táblázat. Mezőgazdasági társulások tevékenységi köre és főbb feladataik Vas megyében, 1972-ben

Államig. Terület:	Tevékenységi kör									
	méhész	nyúl	tojás	kert	gyümölcs	kisállat teny.	sertés	géphaszn.	tag	Összes
Szombathelyi j.	4	2							187	6
Sárvári j.	4	6			1				230	11
Celldömölki j.	3	13	1			2			676	19
Körmendi j.	8	8	3	2	1				900	22
Szhely. város	1		1	9	3	1		1	12 444	16
Kőszeg város	1			1	1	1	1		357	5
Sárvár város	1		1						117	2
Összesen:	22	29	6	12	6	4	1	1	3 711	81

5. táblázat. A megalakult szakcsoportok tevékenységi körei Vas megyében, 1973-ban

¹⁴⁰ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.057/2/1973. 21. f.

A szakcsoportokat a következő képen jellemezték Vas megyében a MÉM szövetkezeti főosztály vezetőjének:

„[...] A kert és gyümölcsstermelő szakcsoportok tagjai zömében gyárok, üzemek dolgozói. A szabadszombatok bevezetésével a pihenőidő célszerű felhasználásának egyik módja a kertgyümölcs termesztő szakcsoporti tagság. Szombathely és Kőszeg városában 87 kh. 522 öl nyitlatterületet adott bérbe a tanács, ahol egy főre jutó területegység 150-200 négyszögöl. Igaz, hogy a kertészeti-gyümölcsstermesztő szakcsoporti tagok többsége nem piacra termel, de tevékenységük népgazdaságilag is hasznos, mert háztartásukat zöldség, ill. gyümölcsféléséggel ellátják. [...]”¹⁴¹

Miként a fentiek már érintették, a kollektivizálás következtében kialakult helyzetben lényeges problémaként jelentkezett a kistájon, hogy a hegyháti termelőszövetkezeti tagok és családjaik a főbb munkacsúcsok idején (metszés, permetezés, kötözés, szüret) a közös gazdaság kárára időszerű feladataikat csak megkésve és rossz minőségben végezték el. A Vasvárral szomszédos Oszkón az egyéb háztáji területek kapcsán kialakult helyzet az 1970-es évek elején egészen botránnyba is fulladt, mivel a faluban élő „sógor-koma” szemlélet alapján „az egyéni érvényesüléshez” még a saját területeket is sokszor a termelőszövetkezet gépeivel művelték.¹⁴² A közös termelőszövetkezetekkel szemben a saját vagyoni biztonságra való törekvés eredményeként

a térségben, 1967-ben a Körmentői járási tanácsról a Vas megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Mezőgazdasági Osztályára a következő kétséges adatközlést küldték be:

„[...] A háztáji gazdaságokkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy járásunk területén a tagok körében helytelen szemléletek vannak és félreértik a sajtóban, egyéb folyóiratokban megjelent cikkeket a háztáji állomány növeléséről. Ennek következtében, jelentős számban túlméretezés következett be, ami a hegyháti községekben gátólag hat a közös munkák végzésére is. Ezért járásunk területén nincsenek olyan problémák, hogy a tagokat ösztönözni kellene a háztáji gazdaság fejlesztésére, mert e nélkül is elég sok a túlméretezés [...]”¹⁴³

Az 1970–80-as évek a zártkertekben a mezőgazdasági funkció visszaesését hozták általánosságban, mindamelllett egyre inkább azok üdülőfunkciója vált egyre erősebbé. Jellemző, hogy a kifejezetten üdülőként hasznosított zártkertek elsősorban a városi agglomerációban, a kiemelt üdülőkörzetekben és a történelmi borvidékeken alakultak ki.¹⁴⁴ Miközben például az üdülőfunkció a Balaton partján szinte kizárólagossá vált, addig a periférikus, Vas–Zalai határtérségben „megbújó” Vasi-Hegyhát vidékén a szőlőhegyek sokkal inkább tovább konzerváltak a korábbi önellátó-termelő, ekkor már nem is igazi paraszti, csak paraszti vagy utóparaszti hagyományokat és váltak maguk is parasztból utóparaszti szőlőhegyekké.

¹⁴¹ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.057/2/1973. 23. f.

¹⁴² MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.156/3/1970. 4–34. f.; DÁVID 1970: 2–3.

¹⁴³ MNL VaML XXIII. 8. b. Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok. 25.161/5–8. 1. f.

¹⁴⁴ CROS KÁRPÁTI *et al.* 2004: 55.

Oszkó, 2009

Hagyományos szőlőművelés és gyümölcsstermesztés az Őrségben

A szőlőterületek az antik római idők óta kiemelt jelentőségű tájformáló, tájalakító elemek a Dunántúlon. A még meglévő sok évszázados nyugat-magyarországi szőlőhegyek közül számos egészen középkori eredetű, ám ezeknek az akár napjainkig folyamatosan vegyes gazdálkodással művelt apróparcellás szőlőhegyeknek a mai tájszerkezete a 18–19. században formálódott ki.¹⁴⁵ Ilyen szigetszerűen fennmaradt, mind a mai napig főként kézi munkaerővel művelt történeti szőlőhegyeket az Őrségi Nemzeti Park területén is találunk, miként szerte a Közép- és Délnyugat-Dunántúl dombvidékein. Ezeket a kisparaszti eredetű szőlőhegyeket, ha termelt boraik ugyan nem is emelik a minőségi borvidékek közé, ám megannyi megbecsülendő, a természettel és tájjal harmonikus gazdálkodási, kultúrtörténeti és társadalmi, ökológiai értéket hordoznak. Az Őrség és a Rába-vidék hagyományos gyümölcskultúrája csodálatos gazdagsággal bírt korokon át, gyümölcsfák díszlettek nem csak a szőlő- és hátrábeli gyümölcsös kaszálókon, hanem szórványosan mindenfelé (magányos gyümölcsfák, gyümölcsös sövények, gyümölcsfasorok), az utak, mezsgyék mentén, a ház körüli kertekben és az erdőkben.

A török hódoltság hatása

A dunántúli török hódoltság megszűntével, valamint a kuruc kort követő időszakban a szőlőművelés és borkészítés az egész országban igen

fontos művelési ággá vált.¹⁴⁶ Ezek a gazdasági folyamatok azonban nem voltak minden előzmény nélkül, aminek az Őrség és a Rába-vidék kapcsán különös jelentőséget ad, hogy a 17. század elején a Rába képezte a török hódoltság határát.¹⁴⁷ A töröknek meghódolt, ám a magyar urak parancsait is teljesíteni köteles őrségi jobbágyság számára a korszak leginkább egyfajta kettős függést eredményezett.¹⁴⁸ Amit az is jól mutat, hogy a középkori jogi kiváltságokról nevezetes, egykor határvédő ősről elnevezett Őrség falucsoportja ugyan török fennhatóságú hódoltság területen feküdt, mégis külön *districtus*-t alkotott a németújvári uradalom szervezetében, aminek az élén a választott őrnagy állt. Ő képviselte az Őrség falvait a földesúr, a vármegye és a kanizsai török tisztségviselői előtt. Az ínséges, pusztító korszakhoz kötődő térségi szőlő- és borkultúra kivételes emléke, hogy 1642-ben Bedő György őrségi őrnagy a németújvári Batthyány Ádámmal írt levelében kéri meg magyar földesurát, hogy adjon neki a szentpéteri (ma Őriszentpéter) hegyben levő hegyvám- és dézsmaborból egy kis hordóval, mivel a lányát férjhez adva nincsen bora a lakodalomhoz.¹⁴⁹

A 17. század végén, Velemér és Szombatfa (ma Magyarszombatfa) határában lévő szőlőhegyeken már bizonyosan földesúri majorsági szőlőtermesztés is folyt. Erről tudósít a két falu jobbágiai és a földesúr Békássy Miklós között 1689-ben megkötött szerződés, amit Óvári Péter veleméri prédikátor jegyzett le.¹⁵⁰ E ritka és igen fontos történeti forrás a korabeli szőlészet és bo-

¹⁴⁵ CSOMA 1990: 362.

¹⁴⁶ FEYÉR 1970: 33.

¹⁴⁷ GELLÉN 2000: 234.

¹⁴⁸ STAHL 1974: 218–236.

¹⁴⁹ MNL Batthyány levéltár. Kérvények 127/18

¹⁵⁰ MNL VaML IV.12/c. Fasc. 38. N° 27. (1730) Vasvármegye törvényszékének iratai, Polgári perek. Veleméri és szombatfai jobbáginak alku levele, 1689.

rászat termesztéstechnikai és technológiai szintjéről is képet ad:

„[...] Az minémő majorságok Szőleje eő Kegyességének itt az Veleméri és Szombatfai Hegyben vagyon, azon Szőlőnek mindenféle munkáját, úgy mint: *háromszor való megh Kapálását, ganájozását, buitását, Kötését*, úgy Szoval minden szőlőbéli annuatim [évente] való Szükséges munkáját, *megh Szedését, présölését*, tartozunk bősületesen végben vinni, és ezen Szőlőnek terméssét edgyütt az Hegyvámval oda vinni, az hová eő Kegyelmekek fogja parancsolni. [...]”

Majd egy évvel később, Kanizsának a töröktől való visszavétele évében, 1690-ben készült az első ismert összeírás,¹⁵¹ ami a vidék szőlőinek (*vinea*) méretét is rögzítette. Ebben a kapás (*fossor*) mérték szerint számolták össze a szőlőterületeket, ami mértékegység az egy nap alatt egy ember számára megkapálható szőlőtőkék mennyiségét jelentette (1 kapás max. 1500–2000 tőke).¹⁵² Az összeírók szerint a veleméri és szombatfai hegyek déli és nyugati fekvésű részein a két falu mintegy 500 kapás szőlővel bírt, amiről tizedben gyümölcscsel (*frugum*) és borokkal (*vini*) is adóztak. Békássy Miklósnak ugyanitt 80 kapás fehérbort (*vina alba*) termő szőlője volt.¹⁵³ A szőlőhegyeket megművelők számáról és összetételéről újabb további kivételes forrás áll rendelkezésünkre, mégpedig a szombatfai szőlőhegynek az 1705-ből fennmaradt hegyvámos összeírása (**6. táblázat**).¹⁵⁴ Ebből kiderül, hogy a hódoltság megszűnése utáni századfordulós időszakban a szombatfai szőlőket hatvan szőlősgazda művelte, akik közül tizenhat volt gödörházi.

Térségi kitekintésben, az 1690-ben készült összeírás további adatai alapján az is megállapítható, hogy a török kor végére alig maradtak

szőlőhegyek az Őrség és a Rába-vidék falvainak határában. Az egyik ilyen szőlőműves falu volt Istvánfalva (ma Apátisvánfalva), ahol a paraszjobbágyok 52 kapás szőlőjükről fizettek hegyvámot és tizedet a szentgotthárdi uradalomnak.¹⁵⁵ Ezen kívül még Kapornak (ma Krplivnik, Szlovénia) határában álltak 53 kapás, közepesen termő szőlők.¹⁵⁶ A török hódoltság alatt bekövetkezett pusztítást jól jellemzi, hogy Sido (Zsida) határában ugyan még tudtak egy 40 kapás méretű elvadult parlagszőlőről, de ennek művelésével ekkor már huszonnégy éve felhagytak.¹⁵⁷

A jobbágy-paraszti szőlőtermesztés fellendülése a 18. század elejétől a 19. század közepéig

Általánosságban a Dunántúlon, a majorsági szőlőterületek korabeli növekedésének ellenére a szőlőtermesztés főként jobbágy-paraszti üzemág maradt.¹⁵⁸ Szőlő- és borkultúránk a 18. század első felében aztán új lendületet vett, jobbágyok, kisenemesek és városi szőlőbirtokos polgárok részvételével jelentős telepítési hullám indult meg a Nyugat- és Közép-Dunántúlon.¹⁵⁹ A szőlőterületek gyarapodásának egyébként is alapvetően kedvezett, hogy a feudalizmus évszázadokig érelődő rendjében, az egyéb jobbágybirtoktól eltérően, a földesúrnak lerótt hegyvám (*jus montanum*), kilenced, esetleg tized, vagy egyesség alapján történő pénzmennyiség, illetve a szőlőhegyi munkálatok rendes elvégzése fejében a szőlőhegyi parcella birtokosa szőlőterületét viszonylag szabadon használhatta. Értve ez alatt, hogy termését megtarthatta, parcelláját eladhatta, vehette, zálog és csereszerződést köthetett

¹⁵¹ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 347. p.

¹⁵² BOGDÁN 1990: 339.

¹⁵³ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 547. p.

¹⁵⁴ MNL VaML IV.12/c. Fasc. 38. N° 27. (1730) Vasvármegye törvényszékének iratai, Polgári perek. Anno 1705 die 5^{bris} Velémi szombatfai Hegyvám és Dezma Laistrom.

¹⁵⁵ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 65. p.

¹⁵⁶ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 347. p.

¹⁵⁷ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 39. p.

¹⁵⁸ CSOMA 1994–1995: 17.

¹⁵⁹ ÉGETŐ 1999: 555–572.

	Vödör	Pint	P: Restal	XXX
Cseké Adam	1	10	10	
Cseké Mihok	02.jan			Res.
Pohovics Gyurko	1			R.
Cseké Szábo Adam	1	10		Sol.
Cseke Márcsin	2	15		Sol.
Cseké Adam	1	15	12	Sol.
Németh Marton	3		10	Sol.
Sipos Marton		17		Sol.
Németh Ferenc	2			Sol.
Kistokár Istok	[...]	[...]	[...]	[...]
Zohar Szábo	5			Sol.
Úrkös Thámas	3			Sol.
Bott Istok	1	15	-	R.V:
Csoi Janos		10		Sol.
Bicsak Mihaly	2	3	18	Sol.
Bicsak Adam	2	5	-	Sol.
Bicsak György	5			Nil.
Farkas Gyurko	1	10	16	Sol.
Farkas Istok	1	10		Sol.
Bott Peti		15		Sol.
Balogh Bálas	2			Sol.
Antal Adam	2		5	Sol.
Antal Mátyas	3		10	Sol.
Antal Janos	3			RV:1
Bott Istok	1	10		Res.
Pohovicz Peter	1	5		Sol.
Vas Mihok	1	5		Sol.
Vas Miklos			18	
Vas Janczi		12		Sol.
Vas Gyurko	1			Sol.

	Vödör	Pint	P: Restal	XXX
Katona Gyurko		15	9	Sol
Balogh Marcsin	1	15		Sol
Balogh Istvan	1	5		Sol
Jenésse Istok	1	10		Sol
Soos Gergel	1	10		Sol
Soos Gergel	1	10		Sol.
Könye Thamas	1	4		Sol.
Szépe Istok	1	10		Sol.
Soos Gyurko	1	7	10	Sol
Soos Istok	1	3		Sol
Szépé Mihály	2			Sol
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
Soos Gyura	2			R.V:1.
Bicsak Janko			15	
Gődör Haziak				
Varga Mattyas	2			Sol
Tott Ambrus	1			Sol
Kasza Janos	2	10		Sol
Cser Istok	2			Sol
Nemeth Istok	2			Sol.
Szakai Mattyas	2	15		Sol
Németh Peter	2			Sol
Szákal Peter	1			Res
Varga Thámas	1	8	12	Sol
Varga Peter	2	5		Sol
Vukan Peter	1		12	
Kis Varga Peter	1	10		Sol
Varga Gergel	2	10		Sol
Varga Gyurko	1	10		Sol
Toth Peter	1	13		Sol
Molnar Peter	2	14		Sol.

Jelmagyarázat: R., Res. = tartozás; Nil. = semmi; Sol. = megfizetve; P: Restal = valahány pinnel való tartozás; R. V. = valahány vödörrel való tartozás, [...] = olvashatatlán

6. táblázat. A Velemér Szombatfai Hegy hegyvám és dézsma lajstroma 1705-ben

rá, illetve örökösei között széteszthatta. Ennek a viszonylag szabadabb birtoklási formának köszönhetően akár a házatlan zsellérek is élvezheték a szőlőhegyeken (*promontorium*) a szőlőművelés és borkészítés, gyümölcsstermesztés és kertművelés kisebb-nagyobb gazdasági haszonnal együtt járó előnyeit. A török hódoltság megszűntével a magyar földesurak, legyenek azok régiek vagy újak, nagy elszántsággal kezdtek neki uradalmaik megszervezéséhez. Miután a bor a kor

egyik legfontosabb árucikke volt, ezért amennyire az csak lehetséges lehetett, a szőlőhegyeket is igyekeztek fennhatóságuk alá vonni.¹⁶⁰

A szőlőtermesztés és a tőle elválaszthatatlan borkészítés 18. századi fejlődéséből a Szentgottárd környéki és őrségi falvak sem maradtak ki. Sőt, lényegben ekkor indul meg igazán a szőlőhegyek telepítése ebben a térségben. A török hódoltság végéhez képest a 18. századi fellendülést jól érzékeltetik az 1728-ban készült adóosz-

¹⁶⁰ i.m. 559.

szeírás és az 1785-ben rögzített hegyvamos szőlők adatai, valamint azok ütköztetése az 1784–1787-ben végzett első magyarországi népszámlálással (7. táblázat). Már maga az egyszerű tény is igen beszédes, hogy 1728-ban már tizennégy község határában műveltek hegyvamos szőlőket, ami aztán huszonkettőre emelkedett 1785-re. Mindez azzal is járt, hogy azokban a községekben, amelyek határában a 18. század végén szőlőhegyek is voltak, a jellemzően jobbágy-paraszti családi gazdálkodáson keresztül a helyi népesség több mint fele kapcsolódott a szőlőtermesztéshez. Az összeírásokból kinyert adatok azt is jól megmutatják, hogy a Habsburg uralmat kiteljesítő évszázad folyamán a szőlőgazdák

száma többnyire meg is sokszorozódott minden szőlőtermesztő községben. Még akkor is így volt ez, ha a szőlőművesek számának emelkedése nem járt feltétlenül ezzel egyenes arányú szőlősterület növekedéssel. Mára beláthatatlan, hogy ez mennyiben és milyen arányban jelentette új erdei irtásterületek létesítését, illetve a parlagon maradt egykori szőlők megújítását. Az őrségi szőlőtermesztés sok évszázados hagyományát mindenesetre jól érzékelteti, hogy például a 18. század végére újra felvirágzó kercai (ma Kercaszomor) szőlőhegyen (24. ábra) 1534-ben egykor még Batthyány Ferenc is adományozott nemesi szőlőbirtokot rákosi Sáska Györgynek, a németújvári alvárnagyának.¹⁶¹

Birtokos neve	Község	Családok	Szőlőgazdák				Szőlőparcellák területe (kapás)		Szőlőterület (kapás)	
			Helyi		Extraneus		1728	1785	1728	1785
1784–1787			1728	1785	1728	1785	1728	1785	1728	1785
Batthyány Alajos gr.	Felső Szölnök	101	28	45	1	-	1–4	½–5	66	105
Batthyány János gr.	Hodos	40	-	17	-	2	-	½–2	-	19
	Kapornak	16	6	10	3	14	1–6	½–3	40	26½
	Szomorócz	22	17	11	2	4	1–3	1–4	70	34
	Szócze	88	-	47	-	16	-	½–6	-	166
	Velemér	32	12	26	8	-	1–13	½–2	46	22½
Batthyány Kajetán gr.	Bükallya	18	-	15	-	4	-	½–2	-	18½
	Kotormány	11	-	7	-	-	-	1–2	-	12
	Dávidháza	17	7	n.a.	6	n.a.	1–3	n.a.	30	n.a.
	Szombatfa	23	9	16	-	23	1–5	½–7½	24	64
Batthyány Károly gr.	Kercza	31	10	25	15	25	1–3	1–3	100	67½
Batthyány Lajos gr.	Daraboshegy	n.a.	-	16	-	1	-	1–4	-	38
	Halogy	58	-	15	-	1	-	1–6	-	33
Közbirtokosság	Jakabháza	45	-	27	-	3	-	1–30	-	78
Szentgotthárdi apátság	Csörötnek	80	13	51	-	-	2–5	1–3	45	90½
	Farkasfa	54	12	n.a.	-	n.a.	1–10	n.a.	55	n.a.
	Gödörháza	31	-	21	-	-	-	¼–1	-	16¼
	Gyarmath	91	31	n.a.	-	n.a.	1–6	n.a.	60 ½	n.a.
	Istvánfalva	67	33	40	1	-	1–8	½–3	93	69
	Magyarlak	71	6	46	-	10	1–3	1–4 ½	12	117
	Orfalu	37	10	19	15	9	1–4	1–4	66	58½
	Zsidó	24	-	16	-	4	-	½–3	-	31

Jelmagyarázat: n.a. = nincs adat

7. táblázat. Földesurak, hegyvamos szőlőkkel bíró községek, szőlőgazdák és szőlőterületeik az Őrségben és a Rába-vidéken 1728-ban és 1785-ben

¹⁶¹ MNL VaML XIII-54. A nagyrákosi Fölnagy család iratai (1362–1939). Batthyány Ferenc Rákosi Sáska Györgynek, németújvári alvárnagyának a Kercza-i szőlőhegyen szőlőbirtokot adományoz. Németújvár, 1534. december. 1 f.

24. ábra. Kerca és Dávidháza szőlőhegyei az 1780-as években

A 18. század eleji termett hegyvamos borokról viszont további ismeretekkel is rendelkezünk. Az 1720. évi adóösszeírás¹⁶² szerint ezen a vidéken egy kapás szőlő csak fél, egy, esetleg két akó (1 akó = 50–70 liter) bort adott, aminek ára általában egy forint – egy forint 45 krajcár körül volt. Az 1728-ban készült összeírás szóveges leírásaiban Cseretnek (ma Csörtönek), Gyarmath (ma Rábagyarmat) és Farkasfa kapcsán külön kiemelésre került, hogy az itteni újtelepítésű szőlőket csak néhány esztendeje kezdték művelni, ezért kevés a termés. Jellemzően, a felsőszőlőnői borok félévig sem voltak elegendők, a szomoróciaké (ma Kercaszomor) pedig még egy évig sem állt el. Így, a vidék parasztjai a még önellátás szintjét sem meghaladó mennyiségű boraikkal legfeljebb egymás között kereskedtek. Vályi András 1799-ben kiadott ország leírása szerint Vas vármegye délnyugati részén, az Őrséggel szomszédos, többségi vend-szlovén népességről elnevezett „Tótság” (Vendvidék) térségében alakultak ki inkább jelentős bortermő helyek.¹⁶³ Ilyen volt Nuszناهegy (ma Moščanci,

Szlovénia) vagy Szt. Bibrócz (ma Sebeborci, Szlovénia), az Őrségtől északra, a Rábán túli németajkú területen, pedig Németújvár (ma Güssing, Ausztria) környéke. A Rába-vidék és az Őrség lokális jelentőségű szőlőtermesztése tulajdonképpen ezeknek a nálánál jobb minőségű bor- és gyümölcstermő térségeknek a periferiáján fejlődött a sajátos zárt regionális keretei között. Sőt, az Őrségtől keletre szomszédos, Körmen és Vasvár közvetlen vonzáskörzetében húzódó „Hegyhát” és Farkas-erdő vidékén is nagyságrendekkel kiterjedtebb táji munkamegosztáson és térkapcsolati rendszeren alapuló, vagyis nagyobb számú idegen, nem helyi birtoklást (*extraneus*) is magába foglaló jobbágy-paraszti szőlőtermesztő kistáj alakult ki a 18. század végére.¹⁶⁴ A Rába-vidék és az Őrség népességének szőlészeti-borászati törekvését mégis annak fényében kell értékelnünk, hogy a történeti Vas vármegye délnyugati térsége, illetve a velük délről szomszédos zalai Göcsej együttesen az egész Nyugat-Dunántúlnak a földrajzi és gazdasági értelemben is leginkább hátrányos helyzetű vidékei voltak.¹⁶⁵

Ugyanakkor akárcsak szerte a Délnyugat-Dunántúlon, az Őrségben és a Rába-vidéken is a földesúri, uradalmi és majorsági szőlőterületek mellett valamennyi szabad szőlőket is műveltek. Ilyen volt például a 18. század közepén a felsőszőlőnői Nagy-hegyen is az eredetileg a plébániához tartozó tizenkét kapásnyi terület, ami egy 1724-ben történt csere útján vált hegyvámjogtól mentessé.¹⁶⁶ A vend, német és magyar nyelvet egyaránt beszélő plébános 1754-ben egy hold saját szőlőt művelt, pincéje is volt prüssel, amit közös használatban a hívek tartottak fenn és a saját területen szabad borkimérést is folytatott. A 19. század első fele a feudalizmus kori jobbágy-paraszti szőlőkultúra addigi fellendülésének kiteljesedésének korát hozta el. Ebben az időszakban, 1818-ban veti papírra Nemesnépi Zakál György az „*Őrség hnek Lírása...*” című kéziratos

¹⁶² MNL VaML Conscriptio Regnicolaris Comitatus Castriferrei de Anno 1720.

¹⁶³ VÁLYI 1799: 610.

¹⁶⁴ ILLÉS 2010: II.2. 2. ábra.

¹⁶⁵ VÖ. ÉGETŐ 2004: 124.

¹⁶⁶ SZPL, Batthyány-féle canonica visitatio. 1756. 1280–1316.

művét.¹⁶⁷ A korai népleírás szűkebb értelemben az *Eör Sz.Péter* (ma Óriszentpéter) mezőváros és a környező tizenhét falut (*Eörséghnek Tartomány*), vagyis a középkori jogi kiváltságaikról híres határőrök által még az Árpád-korban benépesült településeket mutatja be. E szerint korának legjobb őrségi bortermő helyeknek számítottak a Kercza, Dávidháza és Sanyaháza (ma Kercaszomor és Bajánsénye) határában fekvő *Kis Hegy* és a Bükallya (ma Domanjševci, Szlovénia) északi határában lévő, déli fekvésű *Bükhegy*.¹⁶⁸ A páratlan forrásmű első része a térség bortermeléséről aztán így tudósít:¹⁶⁹

„[...] A' Bor sem utolsó termés Eörséghben, noha én itt azt utóllýára említtem. Kis Hegyen és Bükhegyen kívül, a' mellyekről már emlékeztem, minden Helységnek vannak különös Szőlő ültetései közel a' Helységekhez a' magasabb Helyeken, és ha idejébe szüretölne a' nyalánk Ember, meg lehető Borokat sajtolhatna. Nevezetesen pedig a' Kerczai és Kapornaki Ültetéseken termő borok a' *Tót Borokkal* vetélkedhetnek. A' Szőlőnek közönségesebb Nemei ezek: A' *Kadarka*, a' melynek savanyu erős bora van, ez leg több; – a' *Fejér szőlőnek* többféle Nemei, – a' *Vállas szőlő*, a' mellnyek váll formájú fürtjei vannak, – a' *Tót szőlő*, ez igen leves; – a' *rák szőlő*; – a' *bajor*, – a' *Csillongás Szőlő*, – ez apró szemű édes; – a' *tök szőlő*, ez igen nagy szemű iztelen; – a' *muskatal*; – a' *lépavina*, tótul neveztetik; – a' *Czigány Szőlő*, a' mellyet másutt *fekete bajornak* hívják; – a' *Rósa Szőlő*, a' mely igen édes és husos, ezt a' Balaton mellett *tulipirosnak*, a' Hegyajján pedig *Rózsásnak* nevezik; – a' *ketske tsötsü* a' *Sz.Mártony szőlő*, a mely későn erő fanyar, satb- [...]”

A szőlőben végzett társas-munkáról pedig a következő rövid leírást is nyújtja a 19. század eleji leírás:¹⁷⁰

„[...] A' nagyobb munkakban, p.o. a' szőlő-kapálásban, aratásban, kaszállásban a' szomszédok egymást Segíttik, úgy, hogy egyik nap egyik-

nek, másik nap másíknak megyen munkára az öszve elegendett két ház népe. [...]”

Az idézett kézirat megszületését követően, majd két évtized múlva, 1836-ban Pesten jelent meg nyomtatásban Fényes Elek nagyszabású országleíró műve, amely reformkori „statistikai és geographiai” jellemzései sorában igen dicsérte a vasi gyümölcstermést, a vármegyei bortermő vidékeket még osztályozta is.¹⁷¹ Sorrendben a Kőszeg, Monyorókerék (ma Eberau), Langczal (ma Langczeil) vidéke után a negyedik helyen a „tótsági”, majd a „hegyhádi” és végül hatodikként a „kemenesallyai” borok következtek. Az Őrség magyar nyelvű települései a tótsági járás legkeletibb részén feküdtek, így Fényes Elek jellemzése több szempontból is érvényes térségünkre:

„[...] Negyedik, a' tótsági, a' hason nevű jársban. Itt a' szőlőmivelés annyira elterjedt, hogy majdnem minden háztelekhez egyszersmind szőlő is tartozik, 's ha rossz esztendő jön a' borra: a' szegény vendusnak valóban semmije nincsen: mert nem csak elveszítette azt, a' miből magát táplálni szokta: hanem a' hegyvám miatt még adósságba merül: 's ezen tekintetben rosszabb állapotjok van azoknál, kik adózásokat dézmával szokták lefizetni. Egyéberánt a' föld kövecses, de jó bort ad; különösen fő tulajdonsága: hogy seprűn sokáig el áll, főfájást nagyobb ital után sem okoz, vizelletet hajt, 's vidámságot szerez. [...]”

A rövid összegzés igen érdekes mozzanatként tesz megjegyzést a hegyvámos szőlők körül kialakult korabeli társadalmi problémákra. Ennek megértéshez tudni kell, hogy a hegyvám egy olyan a földesurat megillető adónem volt, ami egyszer és mindenkorra megszabott bor- vagy mustmennyiség, esetleg annak pénzértéken való megadását (*kappanypénz*) róttá a szőlőgazdákra a szőlőbirtok művelése és haszna fejében. A dézsma az éves termésből az egyháznak fize-

¹⁶⁷ NEMES-NÉPI ZAKÁL 2002. [1818]

¹⁶⁸ i.m. 10–11.

¹⁶⁹ i.m. 20–21.

¹⁷⁰ i.m. 46–47.

¹⁷¹ FÉNYES 1836: 342–343.

tendő tizedet, vagy a kései feudalizmusban a kilencedet, mint második tizedet jelentette.

A szabadságukat visszaszerezni törekvő őrségeket állandó társadalmi konfliktushelyzetben tartotta a földesúri terhek kijátszására törekvés. Az egyes falvak határában húzódó kisebb, lokális szőlőhegyeken a helyi szőlősgazdák közösségeinek belső kapcsolatai és a földesurakkal való szembenállásuk egészen sajátos helyzetekhez vezethettek. Ennek példája a hodosi (ma Hodoš, Szlovénia) *Öreg-hegyi* szőlőkről adandó hegyvám körül kialakult, évtizedekig elhúzódó per a 19. század első felében. Egy 1827-ben keletkezett *emlékeztető levél*¹⁷² és az 1830–40-es években tett úriszéki tanúvallomások¹⁷³ alapján valamennyire felvázolható a hodosi apróparcellás jobbágy-paraszti szőlőhegy 18. század közepi kialakulása és fejlődése. A 19. század első felének emlékezte szerint a hodosi szőlők kezdetben mindössze két, Könye nevű család birtokában voltak. Miután a Könyék az örökösödési osztozkodást követően aztán négy külön saját házba költöztek, a két szőlőparcellát mégsem osztották tovább. Az idők folyamán az aprócska szőlőhegyet önhatalmúlag jobbágyteleknek (*sessio*) tekintették és nem földesúri birtoknak, ámde az 1767-ben tett úrbérendezés a csákányi uradalom javára mégis ez utóbbiról rendelkezett. Így történhetett meg, hogy egyikük szőlőbirtokára a földesúr megkezdésével az egymás között kialakult „hegyvám” fejében egy újabb, nem a rokonsághoz tartozó, Román nevű szőlősgazdát is befogadtak. Bő termésű évben, szüret idején aztán jelentős feszültség támadt az egyetlen közös használatú prés körül a szőlőhegyi kisközösségben. A préselésre való várakozás során ugyanis a Romának még törkölyén megromlott a mustja, ráadásul az ebből megadott „hegyvámot” Nagy Könye Mihály a földre kiöntötte, ezért a megalázott szőlősgazda felháborodásában a csákányi uradalomhoz fordult, és felajánlotta, hogy inkább

a földesúrnak fizet adót. Az uradalmi tisztartó a hodosi Öreg-hegyre kiszállva az öt szőlőbirtokos közül a legtekintélyesebb gazdát – „*legelső ember volt, mind a' helységben, mind a' Hegyben, és egyszersmind irástudó is*” – Könye Mártont adómentességgel kínálva hegymesternek nevezte ki, majd az ő segítségével szedte be ezután a földesúrnak járó hegyvámot. Ahogy az a többi uradalmi szőlőhegyeken is szokásban volt, minden tizedik akó bort. Az általános tendenciáknak megfelelően a hodosi Öreg-hegy is gyarapodásnak indult, az 1785-ben végzett hegyvám összeírás szerint ekkorra már tizenhét gazda művelte a tizenkilenc kapás mennyiségű szőlőket. Az 1836-ban készült vármegyei hegyvámos összeírás másolati példánya szerint a szőlőhegy területe ekkor már nem növekedett tovább. A szőlőbirtokosok száma is csak tizenkilencre emelkedett, akik közül egy kapornaki és egy kotormányi külső szőlőbirtokos vált a hodosi szőlősgazda közösség tagjává. A per végén, az 1840-es években arra a hegybirtokosra is kivetették a hegyvámot, aki a különféle, köztük a hegymester felmenőjére való hivatkozásokkal addig sikeresen elkerülte a földesúri adózást.

A jobbágyfelszabadítás idején az 1848. évi áprilisi törvények a földesúri hegyvámot nem törölték el, ráadásul a szőlő után fizetett adók megszüntetésére vonatkozó szeptemberi törvények végrehajtása is kudarcba fulladt.¹⁷⁴ A „szőlőváltság”, a szőlőbirtok utáni tartozás eltörlése majd egészen az 1868. évi 29. tc. megjelenéséig húzódott.¹⁷⁵ A forradalmi időszakban a szőlővel kapcsolatos magas adóterhek körül kialakult korabeli társadalmi feszültséget jól érzékelteti, hogy 1849-ben a Rába-vidékkel szomszédos Muraszombati járás rakicsányi (ma Rakičan, Szlovénia) és tótmaráci (ma Moravske toplice, Szlovénia) uradalmaiban a tartozásaiktól szabadulni kívánó szőlősgazdák csak közvetlen karhatalmi fenyegetés hatására adták meg a hegyvámot és annak pénzbeni megváltását.¹⁷⁶

¹⁷² PÁVEL 1936: 211–212.

¹⁷³ MNL VaML Urbéri Pörök Fasc. 19. No. 1. 11386/846

¹⁷⁴ BENCZIK *et al.* 2008: 362.

¹⁷⁵ FEYÉR 1970: 227.

¹⁷⁶ BENCZIK *et al.* 2008: 364.

Az Őrségben a földesúr Batthyány grófokkal való több mint másfél évszázados szembenállás és ellenszegülés további szőlőhegyeket sem került el. A folyamatokra jól rávilágít a Bükkalja (ma Domanjševci, Szlovénia), Kapornak (ma Krplivnik, Szlovénia), Dávidháza, Kotormány (ma mindkettő Bajánsenye része) és Velemér szőlősgazdái ellen az 1867 és 1869 között lefolytatott hegyvamos per is.¹⁷⁷ Az említett falvak szőlőbirtokosai 1848-ig megfizették a hegyvamosot, ám a jobbágyfelszabadítást követően azt megtagadták. Batthyány Zsigmond gróffal szemben a falvak nem tudták igazolni, hogy a hegyvamos szőlőbirtokok a volt úrbéri telkek részét képeznék és azt sem, hogy a tartozásukat az 1848. évi 13. tc. által megszüntetett papi tized fejében teljesítették volna. Így a húsz év alatt felhalmozódott hegyvamos-tartozások után Bükkalját 770 forint 35 krajcár, Dávidházát 592 forint 90 krajcár, Hodost 264 forint 53 krajcár, Kapornakot 711 forint 34 krajcár, Kotormányt 326 forint 90 krajcár és Velemért 330 forint 5 krajcár összeg megfizetésére kötelezték a Batthyány uradalom részére. De még további 494 forint perköltséggel is megterhelték őket. A szigorú ítélet szerint kirótt összegeket három év alatt, hat félévenként fizetendő, egyenlő részletekben kellett a községeknek megfizetniük. A per további érdekessége, hogy annak lefolyása közben jelent meg a polgári szőlőbirtoklás bevezetését előirányzó törvény. A földesurakat azonban mindenképpen kártalanítani kellett, amihez az állam magas kamattartalmú kölcsönöket biztosított csak. Érdeemes megjegyezni, a szőlő utáni terhek megváltásával kapcsolatos törvény végrehajtása Vas vármegyében egyébként is óriási adminisztrációs terhet jelentett, elsősorban a megye korabeli nagy kiterjedése és a több ezer hegyvamos szőlőparcella miatt.¹⁷⁸

A szőlőművelés és gyümölcsstermesztés tájformáló szerepe

A 19. században a Szentgotthárd környéki, Őrségi dombvidéki napos magaslatok és lejtők erdős területein lévő irtásokban a jobbágy-paraszti szőlőhegyek mintegy zárványszerűen ékelődtek a tájba, akárcsak a szomszédos Vendvidék, Hegyhát és a zalai Göcsej erdőségeiben. Miként szerte a Dunántúlon,¹⁷⁹ az ilyen apróparcellás szőlőhegyeket elősövényből, venyigéből és egyéb vágott ágakból, tüskéből, valamint árokból álló gyeppel építették körbe. A szőlőhegy nagyságától és fekvésétől függően, a gyeppén keresztül csak egy vagy két, három kapun (fenyőfa *kalátok*) keresztül lehetett szekéren vagy gyalogosan bejutni,¹⁸⁰ így védve az értékes termőterületet a vadon élő vagy erdei legeltetésre, makkoltatásra terelt állatok kártevéseitől, illetve a nem kívánatos idegenektől. A gyümölcsfákkal, kaszálókkal és a földesúri adózás elkerülésére kisebb veteményeskertekkel (pl. karórépa, káposzta, burgonya, kukorica), gabonaszántókkal művelt és haszonfákkal tarkított szőlőhegyeket belső dűlőutak tagolták, az egyes szomszédos parcellákat a mezsgye, illetve barázda választotta el. A szőlőhegyek fontosabb határpontjaira megyeköveket helyeztek, de gyümölcsfák (pl. körte, gesztenye) meghagyásával (*megyefa*) is jelöltek határos területeket.

A szőlőparcellák nagyságára vonatkozóan a szőlősgazdák egymás között használatos mértékegysége általánosan a *köz* volt, ami egy területileg sajátos, Vas vármegyében is kivételes földmértéknek számított.¹⁸¹ A szentgotthárdi apátság 1756–1847 között keltezett irataiban,¹⁸² az egyes jobbágy-paraszti hagyatékok felbecslésekor is kizárólagosan ezt a mértékegységet találjuk, mint például: „*darabos Közök szőlőbe, allá-*

¹⁷⁷ MNL VaML IV. 303. Vas vármegye Bizottmányának iratai. Vas megye 1869. július 5-én lefolytatott közgyűlése jegyzőkönyve, 377–379. pp.

¹⁷⁸ MNL VaML IV. 303. Vas vármegye Bizottmányának iratai. Vas megye 1869. április 15-én lefolytatott közgyűlés jegyzőkönyve, 332–333. pp.

¹⁷⁹ ÉGETŐ 2001b: 539–541.

¹⁸⁰ Avas K. SNA 1265. (kézirat, 1981)

¹⁸¹ BOGDÁN 1990: 375–376.

¹⁸² MNL VaML A szentgotthárdi apátság gazdasági iratai 1756–1847.

25. ábra. Gyümölcsfákkal szegélyezett karós támrendszerű szőlő. Bajánsenye, Kis-hegy, 2011 (Fénykép: Illés Péter)

val és egy kis Fenyősel 40 f.” (No. 21. 140. Csörötnek, 1824.), „Négy köz szőlő kevés kaszálló és földel együtt 25 f.” (No. 24. 159. Háromháza, 1831), „Az alsó Hegyben három köz szőlő allával fölivel és szántó földel együtt 38 f.” (No. 24. 461. Csörötnek, 1833. május 21.) „2 Köz szőlő és 1 Köz szántóföld 30 f.” (No. 25. 210. Csörötnek, 1834. július 28.). 1828-ban a dávidházai és kercai határban (ma Bajánsenye és Kercaszomor között) fekvő Kis-hegyet tizenhét dávidházai (84 és fél köz), tizennégy senyeházai (68 köz) és négy kercai hegybirtokos (57 és fél köz) művelte az összesen 210 köz méretű szőlőhegyen.¹⁸³ A kifejezés alatt minden bizonyítással a szőlővel ültetett kisparcellákat értették, mivel az adózáshoz ugyanitt a fentebb már említett kapás szerint írták össze a szőlőket. Vagyis, miként más térségek paraszti szőlőhegyein is az megszokott volt, egy szőlősgazdának akár több szőlője is lehetett ugyanazon a hegyen.

Igen fontos kiemelni, hogy a házak körüli kerteken és határbéli egyéb gyümölcsös kaszáló-

kon túl a szőlőhegyek igen jótékony hatással voltak a jobbágy-paraszti gyümölcsstermesztésre. A párszáz négyszögöles apróparcellákból álló falusi szőlőhegyek ugyanis nem csak a szőlőstermesztés és borkészítés területei voltak, hanem kifejezetten gyümölcsfanevelő helyek is (25. ábra). Ennek jelentőségét adja, hogy a 18. század közepétől a földesurak igyekeztek kizárni jobbágyait a közös használatú erdőkből, ezzel visszavetve a népi gyümölcsstermesztés középkori eredetű gyakorlatát, vagyis a gyümölcsösök eredeti növesi helyükön való gondozását (oltás és átültetés).¹⁸⁴ Miként arra ÉGETŐ Melinda is felhívta figyelmet, szerte a Közép- és Délnyugat-Dunántúlon (Veszprém, Vas, Zala, Somogy) ugyan az uradalmak arra törekedtek, hogy visszaszorítsák a szőlők közötti gyümölcsfaültetést, ám a szőlőhegyi parcellák aljában és fejében (szőlő allával fölivel), vagyis a szőlőtőkékkel beültetett részt (szőlő derék) övező kaszálókon igenis ösztönözték a gyümölcsfák ültetését.¹⁸⁵ De még a szőlőhegyi

¹⁸³ Kis-hegyi protocollum. Jankó Gyula „hegybíró” (Bajánsenye) magántulajdona.

¹⁸⁴ ANDRÁSFALVY 2001: 494, BELÉNYESSY 1955: 28.

¹⁸⁵ ÉGETŐ 2004: 98.

belső utak mentén, a parcellákat elválasztó közös barázdákban is gyümölcsfák sorakoztak. Sőt, számos vasi hegyvamos szőlőterületen a gyümölcs fogalmába nem csak a fák termését értették bele, hanem magát a szőlőt is.¹⁸⁶ A fákon, oltványokon termett gyümölcsök (szilva, Barack, cseresznye, alma, körte, berkenye) ugyanis nem csak táplálékul szolgáltak, hanem a kor értékes piaci árucikkének is számítottak, valamint nem utolsósorban a pálinkafőzés alapanyagaként további szép hasznot hajtottak. Az őrségi gyümölcs régi jó hasznát jelzi, hogy 1690-ben a szócseiek a töröknek aszaltgyümölcsöt (*siceorum fructuum*) is szolgáltatottak.¹⁸⁷ Jó fél évszázaddal később, egy 1754-ben Pankaszon lejegyzett tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint, pedig nemes Sáska János két szekér szilvát szállított a Kőszeg környéki Nemescsóra nemes Ács Dávid házához.¹⁸⁸ Az éppen Gyümölcsoltó Boldogasszony nap (március 25.) megalkudott összeg szerint a szilva mázsájáért 3 forint 60 krajcárt, összesen 135 forintot kellett kifizetni. A házi gyümölcsaszalás (alma, körte, szilva), a napon és kemencével szárítás még a 19. század első felében általános volt, a nyers gyümölcsöt legnagyobbreszt így hasznosították Vas megye szerte. Sőt, még a 20. század elején is az Őrség vidékén az aszalt gyümölcsöt télen megfőzve, mint „böjti ételeket” fogyasztották, gyerekek és felnőttek egyaránt.¹⁸⁹ Az olyan erdei vadon termő gyümölcsökből, mint a vadalma vagy a vadmörte, pedig leginkább gyümölcsecet készült.¹⁹⁰

Az Őrség és a Rába-vidék falvai határában lévő általánosan silány, nehéz, kötött termőtalaj alapvetően meghatározta a gazdálkodási lehetőségeket. Miként arra ANDRÁSFALY Bertalan is felhívta a figyelmet, a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan dombvidékek szerte a Kárpát-medencében évszázadokon keresztül fontos gyü-

mölcsstermő vidékek voltak.¹⁹¹ Így volt ez az Őrség környékén is, amit FÉNYES Elek a fentebbi-ekben már említett, 1836-ban írt munkája is alátámaszt:¹⁹²

„[...] Gyümölcse Vasnak jó is, sok is. — A' nyugoti járások, mellyeknek kevesebb természet ajándék jutott, kettőztetett szorgalommal igyekeznek ezen hiányt kipótolni. Innen sok gyümölcsfát ültetnek, 's almájokat, körtvélyeiket a' róna magyar vidékeire hordván: ott gabonával cserélik fel. A' vendustótoknak legkedvesebb gyümölcsök a' szilva, úgy hogy a hegyekallyai ezen fáktól szinte ellepettettek, 's a szilvapálinka égetés, — melly izére igen édes és erős, — majd minden háznál folyamatban van. [...]”

A 19. század eleji őrségi termesztett gyümölcsfajtákra vonatkozóan is felbecsülhetetlen értékű dokumentációt jelent NEMESNÉPI ZAKÁL György írása, amiben a teljesség igénye nélkül konkrétan mintegy tíz termesztett almafajtaról, nyolc körtéfajtaról és további tizenegy szilvafajtaról, részben azok hasznáról készített jegyzetet:¹⁹³

„Az Igyekezeti avagy szelid Eörséghe Termések között még említett érdemelnek a' Gyümölcstfák, a' mellyeknek bősége van. Az almának sokféle nemei közt legközönségesebb a' *pogatsa alma*, - az ugy nevezett *metétt alma*, a' melly édes és más Tartományokba nem igen látni, - a' *piros alma*, - a' *macz alma*, a' melly hosszukas Zöld és Savanyu, igen kemény és sokáig álló, - a' *muskota alma*, apró, fehér, édes, - a' *tök alma* a' mely igen Nagyra nyón; - a' *bális alma*, borizü; - a' *Vaj-alma*, édes és porhanyu; - a' *fehér pogatsa alma*, - a' *koszos alma*, és mindezeknek többféle nemei, a' mellyek korábban vagy későbbben érnek. - A' Körtvélynek hasonlóképpen sok nemei találtnak; legnevezetesebbek a' *búza érő*, - *zab érő*. - *Sárga*, - *torsátlan*, - *vörös*, - *Somogyi*, - *Sózu*, - *fekete*

¹⁸⁶ i.m. 92.

¹⁸⁷ MNL U. et. C. 1690. Fasc. 29. No. 1. 347. p. és 199. p.

¹⁸⁸ MNL VaML XIII-54. A nagyrákosi Főlnagy család iratai (1362–1939). Tanúkihallgatási jegyzőkönyv nemescsói Ács Dávid Sáska Jánost illető tartozásáról. Pankasz, 1745. aug. 21.

¹⁸⁹ Avas K. SNA 1399. (kézirat, 1984)

¹⁹⁰ TÖMBÖLY 1939: 31.

¹⁹¹ ANDRÁSFALVY 2001: 524.

¹⁹² FÉNYES 1836: 341.

¹⁹³ NEMES-NÉPI ZAKÁL 2002 [1818]: 21.

satb. Körték.. Ugy nem különben a' Szilváknak még több nemei vagynak u.m. a' korán érő Szilvák, a' *Sárga Szilva*, a' mely tiszta Sárga és magva válós, a' *fejér Szilva*, rövidebb, édessebb és magvaválótlan; - a' *buza érő*, - *Zab érő*, - *apró*, - *dobzu Szilvák*, a' mellyek mind többnyire fejérek vagy pirossak, és igen könnyen nyavalyát hidegtelest Vérhast okozók. A' *duránczi Szilvának* többféle nemei; a' *hosszu Szilva*, leg több; - a' *Varju Szilva*; *kőkény Szilva*, *Lómony Szilva* satb. – Régen az Eörségiek a' Szilvát meg aszalták és úgy használták; máрма az Emberi torkoskodás azt hozta magával hogy minden Szilva pályinkának főzetessen fel. – A' Borocznak többféle Nem emlitem. [...]"

Akárcsak a „Tótsági járás” belsőbb vendvidéki (mai szlovéniai Muravidék) területein, a Rába-vidék és Őrség falvainak szőlőtermesztése is a rossz termőadottságú, kavicsos talajú dombságok hasznosításán alapult. Az 1828-ban rögzített adóösszeírások megfogalmazásai a szőlőhegyek kapcsán több helyen is utalnak erre: „*földje sárga veresses és kövétsel vegyes agyagból*” (Velemér), „*földje kemén sárga agyagból álló*” (Szomoróc és Bükkalja), „*földgye kövétsel vegyétett sárga, homokos*” (Szóce), „*kövítsel vegyes sárga agyag*” (Ritkaháza), „*földgye kemény sárga agyagból álló, melly kövétsel vegyes*” (Kercza), „*kövétssel vegyétett homokos*” (Gödörháza). A 19. század első feléből származó összeírás a vidék szőlőművelési módjára is értékes adatokkal szolgál. Ezek szerint a tájékon az általános szőlőmunkák az évente *kétszeri kapálás, metszés, kötözés, gyomlálás* és *trágyázás* voltak. Ritkaháza (ma Kétvölgy), Istvánfalva (ma Apátistvánfalva), Szombatfa (ma Magyar-szombatfa), Gödörháza, Csörötnek és Halogy határában lévő szőlőket kapáláskor rendszerint *karózták* is, amihez jó alapanyagot szolgáltatott a környék tölgyes erdőségei. A korabeli művelési módra vonatkozó, másik igen fontos forrásunk a 19. század elején írt halogyi, daraboshegyi és almakuti hegytörvény, ami szerint az itteni ura-

26. *ábra.* Boronafalazatú ódon szőlőhegyi hajlék. Bajánsénye, Kis-hegy, 2011 (Fénykép: Illés Péter)

dalmi szőlőknek a földesúr által megkövetelt éves munkálatai voltak a *metszés, kapálás, karóztatás* és *gyomlálás*.¹⁹⁴ Az 1812-ben készült vasi vármegyei napszámos árszabásban is ezek a szőlőmunkálatok köszönnek vissza: *metszőnek, kapásnak, bujtónak* (értsd. bujtással szaporítás) tartás nélkül – 18 krajcár, *gyomlálónak, kötözőnek*, és *karóverőnek, szőlővenyige hordónak* és *trágya hordóknak* tartás nélkül – 10 krajcár, *szedőnek* tartás nélkül – 6 krajcár, *puttonyosnak* tartás nélkül – 10 krajcár, *prés mellett lévő munkásnak* tartás nélkül – 16 krajcár.¹⁹⁵

Lehetőség szerint a falusi szőlősgazdák a hegybéli utak mentén elterülő kaszálókra épületeket (*hajlék, pince*) is emeltek (26. *ábra*). A szőlőhegyi tanya egyike volt a gazdálkodó parasztok telephelyeinek, azonban az időszakos használaton túl, a szőlőhegyi szórványoknak lényeges szerepük lehetett a népfelleg helybentartásában, vagy a legszegényebb rétegek lakhatási gondjainak enyhítésében.¹⁹⁶ CsOMA Zsigmond összefoglalása szerint Nyugat-Magyarországon, ideértve az Őrséget és a Rába-vidéket is, a táji adottságoknak megfelelően a 18–19. század eleji szőlőhegyi épületek elsősorban ácsolt fagerendákból a földfelszínen összeállított keresztboronás, vagy zsilipelt és csapolt boronafalú, földes padozatú, ollólábas-szelemenés tetőszerkezetű, rozsszalmával fedett pincekamrák voltak.¹⁹⁷ Az

¹⁹⁴ MNL VaML Szőlőhegyi rendszabályok. Halogy, 1806.

¹⁹⁵ MNL VaML Vas megyei közgyűlés iratai. 402. cs.

¹⁹⁶ BÁRTH 1996: 94, 215.

¹⁹⁷ CSOMA 1990: 361–402.

egyes, eltérő korú épületrészek bővítésekor alkalmazhattak még talpas, favázás sövényfalú, később föld- és téglafalú megoldásokat is. A szőlősgazdák számára a legértékesebbet, a bortároló pincerészt azonban mindig boronafallal építették, amit a területi adottságoknak megfelelően esetleg félig vagy harmadában a földbe is süllyesztettek a boroshordók hűsén tartásához.¹⁹⁸ A pincék köré ültetett gyümölcsfák jótékonyan vetett nyári árnyékukkal szintén ezt a célt szolgálták, akárcsak az épületek padlásán és a külső falakat takaró takarmányszéna tárolása. Legegyszerűbb formájukban a présházpincék csak egyetlen helyiségből (*derék*) álltak. A tehetősebb szőlősgazdák a munkaterek szétválasztására és a hegyen tartózkodást kényelmesebbé téve két, három, vagy akár öt derékből álló présszínes, présház, istálló, szobás, konyhás épületeket emeltek. Miként a dávidháza és kerca határában fekvő Kis-hegyi jegyzőkönyv (*protocolum*) is írja 1842-ben: „*Dávidházi Balla Dávid Atyai jussa három Derékből álló pintze présház konyha rozzant hajlékok új építést kíván, most megbetsülte, betsű ára tizen két forint pengőre bizonyítjuk*”. Az egyes épületrészeket és a nagyméretű *bálványos* préseket a családtagok és rokonok közösen is használhatták, illetve arányosan tulajdonolhatták. A bárdal faragott préseket helyi faművesek, ácsok készítették, ilyen „*préscsinyáló emberek*” voltak az őriszentpéteri Baksák, akikről még a 20. század közepén is tudni vélték, hogy nem pénzért, hanem kosztért és borért dolgoztak.¹⁹⁹ A 19. század első felének paraszti hagyatéki összeírásai a Szentgotthárd környéki szőlőhegyi présházpincékre vonatkozóan további tanulságos példákkal szolgálnak: „*három derékül álló Pintze Présház és Sziny 14 f.*” (No. 21. 140. Csörötnek, 1824), „*A szőlő hegyen Szoba Konyha Présház és Kis szín 38 f.*” (No. 21. 293. Magyarlak, 1826), „*25. Zsidai Hegyen három közbül álló szőlő egy derik pintzével és egy kis présszinnel együtt 30 f.*”

(No. 24. 46. Talapatka, 1830.), „*50. Fölső Hegyben egy kis pincze fél préss, és 1/3 rész Konyhát 26 f.*” (No. 24. 255. Istvánfalu, 1832.), „*15. Magyarlaki Szőlő Hegyben egy köz szőlő allával rajta lévő kis rozzant Pincze és kis tűzzellőhely [...] 30 f.*” (No. 24. 156. Magyarlak, 1831.), „*42. egy derék Pincze 16 f., 43. A Prés közös a többi atyafiakkal*” (No. 24. 159. Háromháza, 1831.), „*egy pincze konyha présház 38 f.*” (No. 24. 265. Csörötnek, 1831.) Hegybéli hajlék vagy szőlőhegyi bortároló helyiség híján a szőlősgazdák szekéren hordták a házaikhoz a termést, ahol azt a kisebb *srófós* (állócsavaros) prés, vagy az udvar valamely erősebb fájához erősített orsónélküli, kőnehezékes *kancaprés* segítségével dolgozták fel, amely utóbbi inkább a Rába mentén volt elterjedtebb.²⁰⁰ A fahordós erjesztésű és érlelésű borászkodásra a ház kamrájában volt lehetőség, amit a pince helyettesítő szerepe miatt szintén pincének neveztek a Szentgotthárd közeli falvakban.²⁰¹

Az őrségi és Rába-vidéki szeres és szórvány településformával beépült térségben a szőlőművelés és gyümölcsstermesztés azonban nem csak a gyeppel zárt, pincesoros belső utakkal tagolt szőlőhegyi területekre korlátozódott. Vörös Ottó tizenegy település (Bajánsenye, Ispánk, Kercaszomor, Kistrákos, Nagyrákos, Pankasz, Órimogyorósd, Őriszentpéter, Szalafő, Szatta, Viszák) földrajzi neveire szűkítve vizsgálta az Őrséget és úgy találta, hogy a 19. században még virágzó és intenzív szőlőművelés idején a *hegy* kifejezéssel illeltek minden szőlővel beültetett területet, akkor is, ha az sík területen feküdt.²⁰² Az ilyen szűkebb értelemben vett őrségi kistájon ötvenöt földrajzi elnevezés utótagjában találta ezt meg, mint például *Balla-hégy, Ebédlesü-hégy, Nyiresi-hégy, Öreg-hégy*²⁰³ A 19. század közepén készített kataszteri felmérés térképei és az azokhoz íródott jegyzőkönyvek a szórványos, csak néhány parcellából álló, határbéli szőlőskertek korabeli elterjedtségére további értékes adatokkal szolgálnak. Így például Őriszentpéter 1864-ben történt leírásakor a település

¹⁹⁸ i.m. 362.

¹⁹⁹ Dömötör S. SNA 273/I. (Kézirat, 1957)

²⁰⁰ KARDOS 1943: 173–174.; vö. SIMON 2012: 85.

²⁰¹ Vakarcs K. SNA 130/III. (kézirat, 1950)

²⁰² VÖRÖS 1978: 151.

²⁰³ Uo.

A község neve	A községben lévő szőlőbirtokok száma	A szőlő		1873-ban termelt bor		
		területi nagysága		fehér	vörös	siller
		1600 négyszögölös hold	négyszögöl	akó		
Velemér	90	46	896	60	-	-
Magyarlak	80	20	150	-	-	-
Csörötnek	80	35	300	30	20	10
Kercza	70	160	-	20	-	400
Felsőszőlők	58	25	554	40	-	-
Szombatfa	50	35	-	-	-	300
Kapornak	50	140	-	-	-	200
Daraboshegy	49	14	593	6	6	-
Bükalla	40	80	-	-	-	205
Nagyrákos	32	11	-	-	-	-
Kisrákos	32	5	243	-	-	-
Hodos	30	102	-	-	-	100
Domaföld	5	12	-	-	-	100
Gödörháza	23	15	-	-	-	200
Kotormány	20	30	-	-	-	120
Szentjakab	20	4	-	-	-	-
Szomorócz	15	15	-	-	-	120
Pankasz	12	5	-	-	-	-
Ispánk	8	2	-	-	-	-
Orfalu	7	4	400	5	-	-
Senyeháza	6	10	-	-	-	-
Szalafő	6	3	-	35	-	-
Dávidháza	3	3	-	-	-	210

8. táblázat. Szőlőbirtokosok, szőlőterületek és a termelt bormennyiség az Őrségben és a Rába-vidéken az 1860–1873. évi összeírás alapján

különböző dűlőiben huszonegy szőlőterületet számolhatunk össze. Ezek a nagyrészt a paraszti háztartás önellátására elegendő bormennyiséget termő szőlőterületeket akkor is fenntartották, ha azok csak kevés és fanyar, jellemzően siller vagy fehér borokkal szolgáltak (8. táblázat).²⁰⁴ A 19. század közepén a szalafői szerek körül is tíz dűlőben álltak szőlőskertek a szántókkal, kaszálókkal, gyümölcsös kaszálókkal, legelőkkel vegyes mozaikos tájon (27. ábra). A földrajzi elnevezések országos felmérésére Pesty Frigyes által 1864-ben szervezett gyűjtésben Szomorócz (ma Kercaszomor) leírásakor is ezekről olvashatunk:

„[...] A község határában előforduló nevek: [...] - mezei Szántóföld és szőlő hegy. – Nagytoi fordulat, Szántóföld és Szőlő kertből áll, [...] – Kiskő,

árkos és több vegyített bokrokból álló haszontalan fák, vannak, [...]ennek északi részére nyúlló hosszú dűlő szántó föld, felső részen ennek északi végén *kis mezei szőlő hegy*, hasonlóan hosszú szinte szántóföld, és Bükös erdőből áll nagyobb része [...]” – *kiemelések tőlem*.

A 19. század közepének gazdag és intenzív szőlő- és borkultúrát jól jellemzi, hogy ekkor az Őrség és a Rába-vidék falvainak nagyobb részében voltak szőlőterületek.²⁰⁵ Az 1860-as évek földhasználatát bemutató statisztika szerint az elsősorban szántóföldek (44,9%), erdők (28,4%), legelők (11,2%) és rétek (10%) mellett a szőlők (494 katasztrális hold 1275 négyszögöl, 0,9%) térségi szinten is jól kimutatható hasznos területeket foglaltak el. A vidéken belül Kapornak, Szom-

²⁰⁴ MNL VaML Leírása Őr=szent Péter adóközségben létező dűlőknek és mezőknek. 1864

²⁰⁵ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Budán. A magyar kir. egyetemi nyomdából. 1865. adatai alapján.

27. ábra. Szántók, kaszálók és gyümölcsös kaszálók közé ékelődő határbéli szőlőskertek a mozaikos tájszerkezetben, Szalafő–Pityerszer határában a 19. század közepén
6186 Bata József szőlőskertje (Weingarten) 278 négyszögöl; **6187** Bata József szőlőskertje (Weingarten) 425 négyszögöl; **6188** Bata József kaszálója (Wiese), rajta kis fából épült ideiglenes szállás; **6196** Zsoldos József szőlőskertje (Weingarten) 383 négyszögöl; **6255** Tamaskó János szőlőskertje (Weingarten) 265 négyszögöl; **6306** Matus József szőlőskertje (Weingarten) 315 négyszögöl; **6307** Matus József gyümölcsös kaszálója (Wiese mit Obstbäumen) 1080 négyszögöl, rajta kis fából épült ideiglenes szállás; **6331** Laczó Györgyné szőlőskertje (Weingarten) 150 négyszögöl; **6332** Laczó Ferenc szőlőskertje (Weingarten) 202 négyszögöl

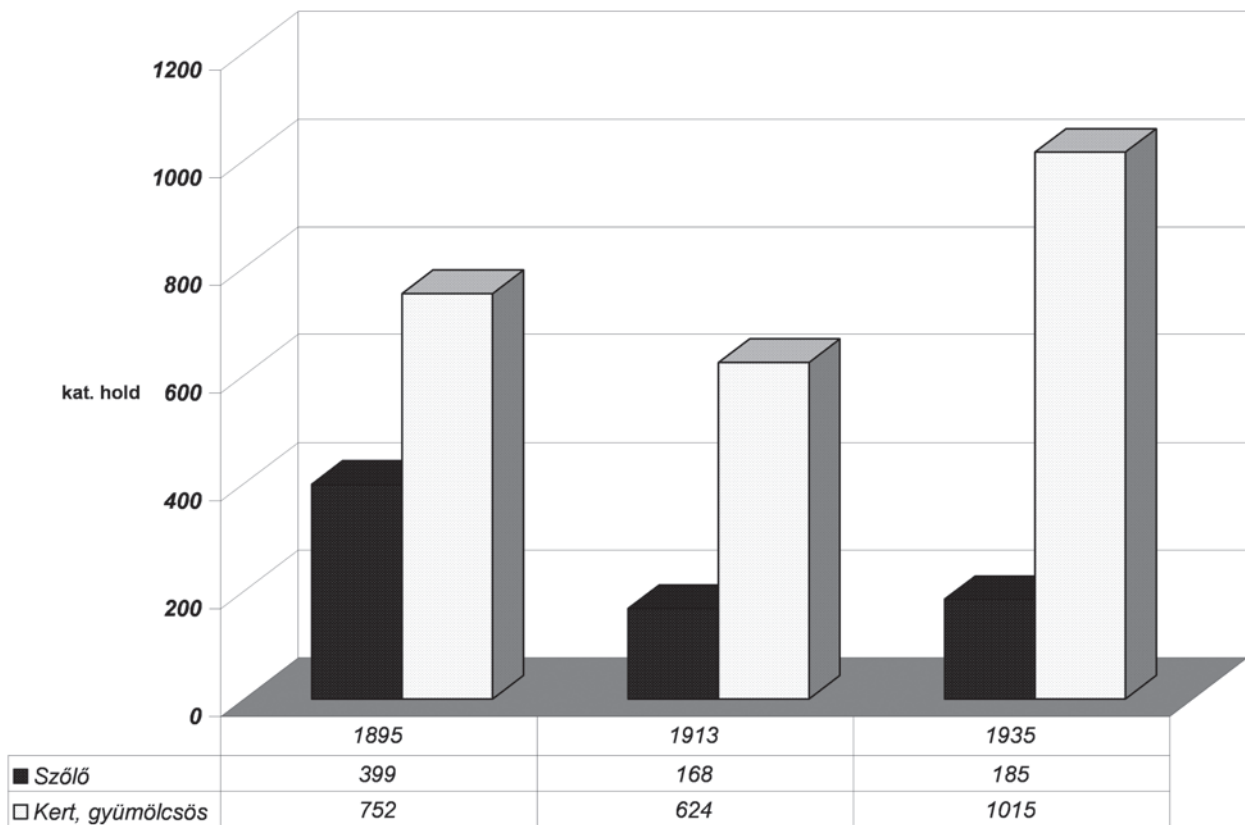
batfa és Szomoróc határában a szőlőföldek aránya 4%-nál is több volt. A jobbágy-paraszti szőlő és borkultúrának ezt a 18. századi eredetű, gazdag és intenzív korszakát zárta le a 19. század végén az ország minden részét végig fertőző filoxerajárvány, ami az addig termesztett hagyományos őrségi szőlőfajtákat javarészt kiirtotta. Így merültek lassan feledésbe Őriszentpéteren is a Kovács-szer feletti Szarka-hegyi és ebháti szőlők, vagy a Baksa-szerhez tartozó egykori Öreg-hegyi és Kóró-hegyi becses szűrt borok.²⁰⁶

A dualizmus kori törvénykezés a gyümölcsfa-nevelés és gyümölcsstermesztés fellendítésére, az oltványkészletek terjesztésére községi faiskolák felállítását és fenntartását rendelte el ország-szerte, majd állami és járási faiskolákat is szerveztek.²⁰⁷ 1868-ban az őrségi járás területén tizenegy községi faiskolának jelöltek ki területeket.²⁰⁸ Ezek közül Nagyrákoson (1 kataszteri hold), Senyeházán ($\frac{3}{4}$ kataszteri hold, Bajánsegye része), Iváncon ($\frac{1}{2}$ kataszteri hold), Kistrákoson (500 négyszögöl) és Hegyhátszentmártonon

²⁰⁶ Dömötör S. SNA 273/I. (kézirat, 1957)

²⁰⁷ SURÁNYI 2005: 3.

²⁰⁸ MNL VaML Vas Vármegye Alispánja Közigazgatási iratai 1868. (IV. 256/b. 57.) Fő- és alszolgabírók jelentése a 1868. március 16-án kelt 1318/868 alispáni elrendelésre a községi faiskolák mibenléte, mikénti kezelése és számuk összeírására.

28. ábra. Kertek, gyümölcsösök és szőlők területváltozása az Órségben és a Rába-vidéken az 1895., 1913. és 1935. évi statisztikák alapján

(600 négyszögöl) voltak beültetett és bekerített, az iskola tanítók felügyelete alatt működő faiskolák. Óriszentpéteren (1 kataszteri hold), Szalafőn (1/2 kataszteri hold), Hodoson (ma Hodoš, Szlovénia) (3/4 kataszteri hold), Ispánkon (1/2 kataszteri hold), Kondorfán (600 négyszögöl) és Magyarósdon (ma Órimagyarósd) (1/2 kataszteri hold) a kijelölt területek még üresen álltak. A Szentgotthárdi járásban községi faiskolák ekkor még egyáltalán nem működtek a megfelelő szakértelem híján, miként azt Széll Kálmán járási szolgabíró, későbbi pénzügyminiszter és miniszterelnök 1868-ban megfogalmazta:²⁰⁹

„[...] Óhajtandó volna, hogy a tanulók a papi neveldekből, és a tanítói képezdekből a gyümölcsfa tenyésztésre vonatkozólag szintén kiképeztetnének, mert mindaddig, míg ez nem történik, a községi faiskolák üdvös eredményére számítani alig lehet. [...]”

A Felső-Órségben, a Vas vármegyei felsőőri (ma Oberwart) járásában viszont egyenesen feleslegesnek tartották az állami hatósági intézkedéseket az amúgy is virágzó gyümölcskereskedelem miatt. A nyugat-magyarországi népi gyümölcs-termesztés egészen szemléletes jellemzését is megfogalmazta Vajda József kőszegi szolgabíró az alispánnak írt jelentésében:²¹⁰

„[...] Egyébiránt a községi Faiskolák hiánya a Járás vidékein 'a gyümölcsfa tenyésztésének hátrányára lenni éppen nem mondatthatik, mert itten 'a kevés földdel bíró mezzei-gazdának 'a gyümölcs eladásából folyván be nevezetesebb jövedelme, – azok 'a fáknak, kertekben, mezőn, völgyekben, árkos helyeken, erdők közt található nyílt tereken, és meredek hegy oldalakon is: nevelék 's szaporítják oltás, szemzés, átültetés által 'a mindennemű gyümölcsfákat; ezen foglalkozás az Apáru 'a fiúra szállván az Iskolás=gyer-

²⁰⁹ MNL VaML Vas Vármegye Alispánja Közigazgatási iratai 1868. (IV. 256/b. 57.) Fő- és alszolgabírók jelentése a 1868. március 16-án kelt 1318/868 alispáni elrendelésre a községi faiskolák mibenléte, mikénti kezelése és számuk összeírására.

²¹⁰ MNL VaML Vas Vármegye Alispánja Közigazgatási iratai 1868. (IV. 256/b. 57.) Fő- és alszolgabírók jelentése a 1868. március 16-án kelt 1318/868 alispáni elrendelésre a községi faiskolák mibenléte, mikénti kezelése és számuk összeírására.

29. ábra. Szüret határbéli szőlőskertben. Szalafő, 1953 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF 1738.)

30. ábra. Zsuppos lakóház eleje szőlőlugassal. Csákánydoroszló, 1934 (Fénykép: Csaba József, SNF 460.)

31. ábra. Cseresznyeszedés. Óriszentpéter, Keserűszer, 1950 (Fénykép: Lehmayr Ferenc, SNF 1235.)

mek is gyakorolja már. – 'A szorgalom és Iparkodás 'e tekintetben meg volna; az Iskola-tanítók által kezelendő Faiskolák csupán 'a különféle jobb fajtu Alma, és Körtvély megismertetésére, és szaporítására szolgálhattnának [...]'

A századfordulón az őrségi és Rába-vidéki szőlőtermesztés drasztikus csökkenése ugyan a gyümölcsstermesztés visszaesésével is együtt zajlott, mégis ez utóbbi a két világháború között erőteljes fejlődésnek indult (**28. ábra**). Főként az első világháború után, az olyan régi szőlőfajták helyett, mint a *kadarka*, a *lipavina* (hárslevelű), a *tökszőlő* és a *vállasszőlő*²¹¹ a hegyoldali kötött talajú hegyeken a filoxérának ellenálló amerikai eredetű direkttermő fajtákkal (pl. *noha*, *kormin*, *százsoros*, *othello*, *izabella*) igyekeztek pótolni az elpusztult szőlőket. Ezek az idegen fajták terjedtek el a faluhoz közelit telkeken és a házak körüli lugásokon is, amelyek a családi szükségleteket szintén jól kielégítették (**29.**, **30. ábra**).²¹² Több falu határában felhagytak a régi szőlőhegyi termőhelyek művelésével, így maradt lassan parlagon például a nagyrákosi *Öreg-hegy* és *Nyiresi-hegy* is, vagy a felsőjánosfai *Pacsa-hegy*.²¹³

Ugyanakkor a gyümölcsstermesztés vált inkább a hangsúlyossá. Az őrségi, Rába-völgyi falvak szinte mindegyikét „gyümölcsfa erdők” vet-

²¹¹ GÁYER 1936: 154.

²¹² Avás K. SNA 1169. (kézirat, 1979); Uó. SNA 810. (kézirat, 1971)

²¹³ Avás K. SNA. 1040. (kézirat, 1976)

ték körül, a dombtetőkön a dűlők, a ház körüli udvarok is tele voltak gyümölcsfákkal (31–32. ábra). Tavasszal a virágos fák, nyáron és ősszel a gyümölcsükkel roskatag fák alapvetően meghatározták a táj arculatát. Az 1895-ben készített mezőgazdasági statisztika²¹⁴ alapján kijelenthető, hogy az Őrségben és a Rába-vidéken kimagaslóan a legnagyobb arányban a szilva-, alma- és körtetermesztés volt tradicionálisan a jellemző (9. táblázat). A gyümölcsstermesztésre alkalmas táji adottságok kihasználásának a legjobb példája Felsőszölnök, amely község fontos felvásárlási

központtá is fejlődött a szomszédos Alsószölnökkel együtt az 1930-as évekre.²¹⁵ VAKARCS Kálmán beszámolója szerint elsősorban a téli almák (*masánszki, aranypármén*) gazdag termése került itt értékesítésre, de már ekkor országos hírű volt a *tótságiszilva* is, amit aszalva és *szilvórium*nak kifőzve is fogyasztottak.²¹⁶ A pálinkafőzéshez az Őrség vidékén a patakok mentén zsuppal fedett kis kör vagy nyolcszög alaprajzú boronaépületeket (*pálinkáskunyhu*) építettek, ahol a gazdák főztek és főzettek a kiadott rész fejében.²¹⁷ Az egyéb almafajtákon (*tökalma, cigányalma, aranyrenet,*

32. ábra. Gyümölcsös kaszáló. Kétvölgy, 2010 (Fénykép: Illés Péter)

²¹⁴ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest, 1897.

²¹⁵ VAKARCS 1939: 49.

²¹⁶ i.m. 49., 159.

²¹⁷ Avas K. SNA 943. (kézirat, 1974)

Közégs	Szőlő		Gyümölcsfák													Összesen
	beültetve	parlag	alma	költe	cseresznye	meggy	őszibarack	kajszi	barack	szilva	dió	mandula	gesztenye	eper (szeder)		
Gsákány	-	1	409	109	17	45	12	10	137	43	-	-	1	2	785	
Daraboshegy	-	2	237	139	111	168	32	19	445	62	1	-	-	71	1 285	
Halogy	-	3	178	95	62	69	41	15	240	88	-	-	-	77	850	
Ispánk	1	4	244	234	23	28	12	15	499	29	-	-	1	7	1 092	
Ivánc	-	-	1 389	430	83	194	51	14	1 292	146	-	-	23	567	4 189	
Magyarósd	-	-	779	235	73	251	68	19	924	59	1	-	1	20	2 430	
Pankasz	5	4	265	178	37	26	3	1	298	3	-	-	1	6	823	
R-Doroszló	-	-	130	69	37	61	31	-	219	20	-	-	1	8	576	
Szaknyér	-	-	47	38	1	-	-	-	70	-	-	-	-	-	156	
Szatta	2	8	58	65	6	-	1	-	158	5	-	-	-	5	298	
Szent-lakab	-	3	184	89	3	14	-	-	109	-	-	-	-	16	415	
Szóce	9	7	558	395	142	271	95	-	1 054	106	4	4	4	68	2 697	
Viszák	-	-	316	302	52	75	29	-	862	49	-	-	1	47	1 733	
Csörönek	18	-	901	444	203	284	94	37	1 511	78	1	4	1	58	3 615	
Davidház	7	-	175	130	29	28	33	2	392	26	-	-	-	15	830	
Farkasfa	-	-	571	363	88	14	43	6	986	78	1	9	-	2	2 161	
Felsőszőlők	1	11	738	298	100	1	5	1	1 056	34	-	-	2	2	2 237	
Hodos	10	-	927	662	338	37	72	7	3 320	55	2	13	87	5 520		
Istvánfalu	-	4	667	277	136	13	14	1	1 979	49	-	4	-	-	3 140	
Jakabháza	10	-	710	182	97	11	95	25	548	42	1	7	-	-	1 718	
Kapornak	16	-	471	289	147	9	28	2	2 397	51	-	17	12	12	3 423	
Kercza	46	3	441	324	69	69	54	1	1 461	47	-	2	2	53	2 521	
Kerkaköpolna	5	2	243	197	14	21	24	-	586	9	-	1	1	240	1 335	
Kethely	-	-	653	282	61	19	19	-	757	39	12	8	1	30	1 880	
Kondorfá	-	-	1 028	783	24	49	14	-	2 506	14	-	6	400	4 824		
Kotormány	8	-	327	271	54	76	6	1	999	63	-	2	49	1 848		
Magyarlak	13	-	549	286	82	18	40	3	485	15	-	-	14	1 492		
Orfalu	-	5	562	186	77	-	14	-	1 383	41	-	-	-	-	2 263	
Orszentpéter	5	16	1 696	1 313	272	420	93	12	2 804	180	2	8	202	7 002		
Permise	-	-	179	61	33	-	-	-	415	19	-	-	-	-	707	
R-Gyarmat	-	-	1 068	588	127	198	34	26	995	45	-	7	6	3 094		
Ritkaháza	-	-	105	51	20	-	-	-	191	9	-	-	-	376		
Senyeháza	1	4	344	296	27	74	39	1	931	2	-	-	69	1 774		
Szakonyfalu	-	1	480	185	43	1	13	-	538	9	-	5	2	1 276		
Szalafo	1	11	684	546	110	40	18	8	1 819	64	-	1	18	3 308		
Szomoróc	18	-	406	324	51	18	89	2	1 448	41	-	9	24	2 412		
Talapátka	-	-	313	160	43	8	6	-	319	3	-	2	10	864		
Tótfalu	-	-	661	390	162	43	304	19	691	11	1	29	6	2 317		
Zsidó	-	-	946	171	80	17	22	13	627	13	-	1	11	1 901		
Gödőháza	17	5	213	150	18	7	32	4	904	55	1	222	1	1 607		
Szombatfa	55	-	322	342	124	14	198	-	1 710	123	6	70	-	2 909		
Velemér	54	8	275	191	66	63	122	-	1 344	100	1	14	5	2 181		
Összesen	302	102 21 449	12 120	3 342	2 754	1 900	249	41 409	1 925	34	476	2 210	87 864			

9. táblázat. Szőlőterületek és gyümölcsfák száma az Őrségben és a Rába-vidéken 1895-ben

jonatán, bőralma, pogácsaalma, mézalma, vucárszki) kívül sok körte és cseresznye is termett itt.²¹⁸ Szalafón is a gazdák lényeges bevételi forrása volt az alma-, körte- és szilvatermesztés.²¹⁹ Veleméren helyben kedvelt gyümölcs volt a szőlőkörte, amit téli fogyasztásra szárítottak.²²⁰ Érdemes megemlíteni, hogy szelídgesztenyések főképpen Velemér, Gödörháza és Magyarszombatfa környékén teremtek jelentősebb mértékben.²²¹ Dömötör Sándor a 20. század közepén még az alábbi Őrség vidéki községekben tudta megállapítani az ősi gesztenyetermelés szórványos reliktumait, összefüggésben a helyi adottságokkal hol hegyek és erdők, szőlők között vadon, esetleg elvadulva vagy házikertekben ültetett gesztenyefák alapján: Apátisvánfalva, Alsórönök, Bajánsenye (a Berki-hegyen szőlők között), Csörötnek (Sáfár-hegyen), Dávidháza (szőlőhegyen), Felsőrönök, Felsőszölnök, Gödörháza, Magyarszombatfa, Rábfüzes, Velemér, valamint Szaknyér és Szőce.

GÁYER Gyula szintén még az 1930-as években írta meg szociográfiáját Gödörházáról, amely faluközösségben a paraszti önellátó gazdálkodást ekkor is csak legfeljebb gabonatermék beszerzésére irányuló Somogy megyei cserekereskedelem egészített ki.²²² A falusi gyümölcskultúra is csupán olyan archaikus tevékenységekből állt, mint a lehullott almából és körtéből való must-, vagy a vadalmából való ecetkészítés.²²³ A gyümölcsfákat alig gondozták, persze a régi hagyományos tájfajták ezt olyan mértékben nem is igényelték, mint az újabb, hazai és külföldi nemesítések. Az írás szintén megemlékezik a Szombatfától Pártosfalváig (ma Prosenjakovci, Szlovénia) az út mellett sorjázó hatalmas vad-

körtefákról, és az apró, változatos alakú és ízű, egyéb termesztett körtékről, mint *fekete körte*, a *rozsérő-* vagy *szekfűkörte* és a *tüskés körte*.²²⁴ Al mákból leginkább itt is a *masánszki* és az *aranyranett* fajták teremtek, de néhány nagyobb berkenyefa is még megtalálható volt a szőlők között.²²⁵

Az Őrségi hagyományos gyümölcskultúra még a 20. század elején is főként a családi hagyományokon alapult. Ennek leginkább archaikus eleme volt ősszel az erdei vadcsemeték szedése, elültetése és azok nemes oltóággal való beoltása tavasszal (hasításba oltás, párosítás oltás, szemzés), amelynek ismerete és gyakorlata apáról fiúra öröklődött generációkon át. Tavasi munkálat volt szintén a már nagyobb gyümölcsfák törzsének megtisztítása, a száraz ágak levagdosása, ősszel a megrágyázása. A két világháború között terjedt el igazán a faiskolákból hozott nemesített gyümölcsfák ültetése, a rendezett gyümölcsösök telepítése és azok permekezéssel való növényvédelme.²²⁶

A hagyományos népi gyümölcsstermesztést meghaladó, elkülönített gyümölcsösök 1935-ben csak Felsőszölnökön (19 kataszteri hold), Gödörházán (6 kataszteri hold), Orfalun (8 kataszteri hold), Rátóton (1 kataszteri hold), Ritkázán (1 kataszteri hold, ma Kétyölgy, Vas m.) és Szentgotthárdon (9 kataszteri hold), valamint Iváncon (10 kataszteri hold), Nagycsákányban (12 kataszteri hold, ma Csákánydoroszló, Vas m.) és Szócén (5 kataszteri hold) voltak.²²⁷ Faiskolák működtek Csörötneken (1 kataszteri hold), Őriszentszépen (4 kataszteri hold, eladásra is), Rátóton (1 kataszteri hold) és Szentgotthárdon (1 kataszteri hold).²²⁸

²¹⁸ VAKARCS i.m. 159.

²¹⁹ i.m. 182.

²²⁰ i.m. 169.

²²¹ i.m. 50.

²²² GÁYER i.m. 159.

²²³ i.m. 154.

²²⁴ GÁYER i.m. 154.

²²⁵ Uo.

²²⁶ Avas K. SNA 1309/a–b. (kézirat, 1982)

²²⁷ Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1938. 190–191.

²²⁸ i.m. 188–189.

Község	Oltványszőlő		Direkttermő szőlő		Gyümölcs	
	kataszteri hold	négyszögöl	kataszteri hold	négyszögöl	kataszteri hold	négyszögöl
Apátisvánfalva	-	-	-	-	43	500
Bajánsénye	12	1 550	-	-	18	
Csákánydoroszló	-	-	-	-	8	64
Csörötnek	1	-	-	-	5	1 000
Dávidháza	4	575	9	1 060	-	
Farkasfa	1	-	-	-	16	122
Felsőjánosfa	-	-	2	420	1	880
Felsőszölnök	-	-	-	-	92	165
Gödörháza	-	-	-	-	9	1 157
Halogy	-	-	4	-	-	-
Ivánc	-	-	-	-	41	-
Ispánk	-	-	-	-	19	1 436
Jakabháza	-	-	-	-	25	961
Kondorfa	-	-	-	-	3	1 062
Kerca	5	-	-	-	17	1 598
Kerkáskápolna	-	1 300	1	552	-	-
Magyarszombatfa	2	-	-	-	28	459
Magyarlak	4	-	-	-	20	1 213
Máriaújfalu	-	-	-	-	12	660
Nagyrákos	-	-	-	-	44	1 338
Órihodos	-	-	12	437	5	-
Órimagyarósd	-	-	4	-	6	1 306
Orfalu	-	-	-	-	18	1 000
Óriszentpéter	-	-	4	-	6	1 306
Pankasz	-	-	-	-	21	1 000
Rábagyarmat	-	-	-	-	3	1 243
Ritkaháza	-	-	-	-	11	48
Szatta	-	-	-	-	15	207
Szaknyér	-	-	3	430	3	84
Szőce	2	800	-	-	12	-
Szomoróc	6	-	-	-	-	-
Szalfő	-	-	-	-	4	153
Szakonyfalu	-	-	-	-	6	-
Viszák	-	-	-	-	6	-
Velemér	2	-	-	-	22	810
Zsida	-	-	-	-	17	992
Összesen	41	1 025	40	1 299	568	1 564

Megjegyzés: Az adatok az összefüggő gyümölcssterületekre vonatkoznak, amin kívül voltak még az utak, mezsgyék mellett, házikertekben és szőlők között kiültetett gyümölcsfák.

10. táblázat. Szőlő- és gyümölcssterületek nagysága községenként az Őrségben és a Rába-vidéken az 1940-es évek első felében

A második világháború idején, a szombathelyi Vas és Sopron Megyei Hegyközségi Tanács kimutatásai alapján a Muravidékkel visszacsatolt (1941) Őrihodossal együtt az ōrségi és Rába-vidéki térségében tizenhét faluban folytatták a szőlőtermesztést, úgy, hogy az oltványszőlők és a direkttermő szőlők aránya a fele-fele volt (10. táblázat).²²⁹ A legnagyobb gyümölcsösök kimagaslóan a már említett Felsőszölnökön (92 kataszteri hold, 165 négyszögöl), Nagyrákoson (44 kataszteri hold, 1338 négyszögöl), Apátistvánfalván (43 kataszteri hold, 500 négyszögöl) és Iváncon (41 kataszteri hold) díszlettek.²³⁰

Hegyközségek

A dunántúli apróparcellás falusi szőlőhegyeket művelő birtokosok közösségét sajátos területi szervezet fogta össze, amit korábban *helység*, *hegybéli helység*, avagy *hegység* szavakkal jelöltek, majd az 1894. évi 12. tc. megjelenése után a megnevezésükre országosan a *hegyközség* kifejezés terjedt el.²³¹ Ennek értelmében a szőlősgazdák ugyan külön művelték parcelláikat, azonban a szőlőhegy egésze a szomszédságokból szerveződő, önrendelkező, valódi közösséget alkotott függetlenül a hegybirtokosok jogállásától. A faluközösségtől is különálló, középkori eredetű szervezeti egységbe a szőlőhegyet művelő szőlőbirtokosok mindegyike kivétel nélkül személyesen beletartozott, a közösségek rendjét íratlan szokásjogok és írott hegytörvények szabályozták.²³²

A szőlőhegyi birtokos közösségnek saját választott vezetőik voltak, élükön a *hegybíró* állt, tanácsát alkották a *hegymester* és a néhány *fős esküdtek*, illetve a *jegyző* (*nótárius*, *toll-vívő*). A hegymester a szőlőterületeket folyamatosan felügyelte, munkáját segítették az idényszerűen felfogadott szőlő-

pásztorok, esetleg a *hajdúk*. Az előjáróság összetétele a szőlőhegyek méretétől és a falvaktól való távolságtól függően változó számú volt. Például a nagyrákosi *Nemes-hegyen* 1818-ban egy két köz nagyságú szőlő adásvételét hitelesítette Baksa Ferenc hegybíró, nemes Fel Nagy János hegymester, nemes Fel Nagy Dániel öreg esküdt, valamint Baksa Ferenc és F Törő István esküdtek nemes Nemes János jegyzővel.²³³ A szentgotthárdi apátsági uradalomhoz tartozó magyarlaki *belső szőlőkben* egy 1832-ben lezajlott, szintén két köz szőlő és az aljában lévő egy derékból álló kis pince adás-vételénél volt jelen Baiger Mihály hegymester, Herczeg József, Dogos János, Klement József esküdtek, illetve Huszár György a kethelyi helység jegyzője.²³⁴ Ezeknek a szőlőhegyi érdekvédelmi szervezeteknek a működése nagyban hasonlított a kézműves céhekhez, ládájukban őrizték az olyan fontosabb irataikat, mint a földesúr által kiadott írott hegytörvényt (*articulus*) vagy a szőlőhegyi jegyzőkönyvet (*protocollum*). A dunántúli nagyobb szőlőbirtokos közösségeknek saját pecsétnyomójuk, kancsójuk is lehetett.

Az Őrség hegyközségeinek általános működéséről, legkorábbról csak a 19. század első évtizedeiből vannak ismereteink. Ennek elsődleges forrásai a szőlőhegyek gazdálkodási kereteit szabályozó és írott formában kiadott hegytörvények. Ilyen ismert szőlőhegyi artikulusként maradt fenn a halogyi, daraboshegyi és almakuti szőlők művelésére 1806-ban kiadott körmendi uradalmi rendtartás. Az 1790-ben alapított őriszentpéteri *Baksa-szeri* szőlőhegy rendszabálya tulajdonképpen a szomszédos nagyrákosi szőlőhegy ismeretlen korú és eredetű artikulusának átvételével keletkezett 1809-ben, amihez ekkor a *Bágyukai hegyi*, majd 1819-ben a *Kovács-szeri* néhány szőlősgazda is csatlakozott.²³⁵ A gödörházi szőlőhegyi artikulus,²³⁶ valamint a szintén

²²⁹ MNL VaML Vas és Sopron Megyei Hegyközségi Tanács iratai 1939–1948. (IX.214/6) 5–9. f.

²³⁰ Uo.

²³¹ ÉGETŐ 2001a: 36–59.

²³² ÉGETŐ 1999: 555–579.

²³³ MNL VaML XIII-54. A nagyrákosi Fölnagy család iratai (1362–1939). A nagyrákosi Nemes hegyben lévő szőlő adásvétele Nemes Mihály, György és András illetve Nemes János között. Nagyrákos, 1818. március 1.

²³⁴ MNL VaML A szentgotthárdi apátság gazdasági iratai (1756–1847). No. 25. 55. Szőlőlevél. Kethely, 1835. március 19.

²³⁵ ÉGETŐ 2002: 282–284.

²³⁶ MNL VaML (IV. 8.) Szőlőhegyi artikulusok. Gödörháza, é.n.

közeli kerkáskápolnai Kis- és Nagy-hegy rendszabályai²³⁷ ugyancsak azonosak. Annyi bizonyos, hogy korábban keletkezett példányokról ez utóbbi ismert másolatokat Orczy Imre vármegyei levéltárnok Szombathelyen adta ki 1816 körül. A szőlőhegyi rendszabályok a hegybéli helységek működésének előírásai mellett a hegybéli és telki építmények (gyepű, mezsgye, kapu, utak) gondos rendben tartását, a szőlők folyamatos rendes művelését (telepítés, öröklés, adásvétel, parlagterületek), a vagyónvédelmet (gyümölcs-, gyümölcsfa-, szőlőlopás és -kártételek, legeltetés büntetése) és a hegybéli erkölcsös magatartást (verekedés, paráznság büntetése) szabályozó-szankcionáló rendelkezések voltak. A szőlőhegyi gazdaközösségek valódi közösségi működéséről tudósítanak a szőlőhegyi gyűlésekről fennmaradt jegyzőkönyvek bejegyzései, számadásai is. Ilyen jellegű kéziratok dokumentumokat ismerünk az Őriszentpéteri Baksa-szeri hegyközségtől (1819–1908),²³⁸ a kerkáskápolnai Kis- és Nagy-hegyekről (1832–1922),²³⁹ valamint a Dávidháza és Kerca, ma Bajánsenye és Kercaszomor határában fekvő Kis-hegyről, amelynek hegykönyvét 1828 óta még napjainkban (*így!*) is vezették.²⁴⁰ Ez utóbbi jegyzőkönyv első oldalán a következő, késő feudalizmuskori elrendelések olvashatók: 1.) a szőlőbirtokosok nevei és területeik (*köz*) összeírása, 2.) a szőlőhegyet övező gyepű ellenőrzése és a hegybirtokosokra eső részek (*öl*) háromévente történő lemérése, 3.) a kercai helység részére a hegybirtokos szőlők mennyisége (*kapás*) után pénzben megfizetett adó (*szőlő adó*, *szőlő portio*) rögzítése, 4.) a kercai urbéres földön való hegybirtokosok területek összeírása, 5.) perek során az előjárók rendelkezéseinek, kiszabott büntetéseinek bejegyzése, 6.) a meghatározott törvény napokon tett rendelkezések felírása, 7.) a felesketett szőlőpásztorok és esküdtek hivatalának kezdete és végzett munkájuk, 8 a hegybéli előjárók elé terjesztett jövedelem, a kiadott és bevételezett pénzmenyiségről való számadás, illetve a hiányosan

fennmaradt szöveghelyek alapján a szőlő adásvételek írásba foglalása.

A 19. század első felében az Őrségi szőlősgazdák évente két alkalommal, egy tavaszi és egy őszi hegygyűlést tartottak meg kötelezően. Ezeket a szőlőhegyi gyűléseket az idők során különféle névvel is illették, mint például „közönseges Hegysegy” (Őriszentpéter, 1823), „Helység Háza Róka József pintzébenél” (Bajánsenye – Kercaszomor, 1844), „Hegysegy ülése” (Bajánsenye – Kercaszomor, 1854), „Szent Márton napi Hégy gyűlés” (Kerkáskápolna, 1833). Az első összejövetelet jellemzően a gazdasági év elejét jelző Szent György-nap (április 24.) körül szervezték, amikor is az előjárókat megerősítették tisztségükben, vagy újakat választottak, emlékeztetőül az írott rendszabályokat is felolvasták a hegybirtokosoknak. E tavaszi hegygyűlésnek egy másik igen fontos feladata volt a szőlőhegy körül épített gyepűk és árkok közös ellenőrzése. Majd jó fél év elteltével, az őszi hegygyűlés már a szőlőhegyi gazdálkodás lezárását jelentette, ezért előírás szerint szüret után, de legkésőbb Szent Márton-nap (november 11.) tájékan a szőlősgazdák erre is sort kerítettek. A gyümölcsérési időszakra étellel és itallal, áldomás keretében felfogadott szőlőpásztort is ekkor fizették ki, akit idő közben sorkosztos módon a hegybirtokosok láttak el étellel (*szőlőpásztori főzés*), ezért a következő évben majdan soron következő társukat is előre kijelölték.

A hegybirtokosok gyűlései rendszeresen közös vacsorával végződtek, aminek költségeiről az 1830–40-es években a Baksa-szeri szőlősgazdák előjárói pontos nyilvántartást is vezettek. Őriszentpéteren valóban igazi kisközösségi élmenyként élhették meg ezeket a szőlőhegyi összejöveteleket, hiszen a jegyzőkönyvből tudható, hogy 1819-ben is mindösszesen huszonnégy Baksa-szeri, három Bányukai és hat Kovács-szeri szőlőbirtokosból álló gazdaközösséget alkottak. A feljegyzésekből kiderül, hogy a szőlősgazdák közös hegyközségi vacsorájára két

²³⁷ MNL VaML (IX.215/1) Kerkáskápolna hegyközség iratai (1832–1922).

²³⁸ Őriszentpéteri Református Egyházközség könyvtára, 377. ltsz.

²³⁹ MNL VaML (IX.215/1) Kerkáskápolna hegyközség iratai (1832–1922).

²⁴⁰ Jankó Gyula „hegybíró” (Bajánsenye) magántulajdona.

gazdasszony is főzött. A számadásban szereplő hozzávalók alapján marha- és borjúhúsból, sáfránnyal, sóval és borssal fűszerezett, szalonna-szíron lisztes rántással készített egyszerű pörköltet vagy gulyást ettek, hozzá kenyeret, kalácsot fogyasztottak, illetve pálinkát és bort ittak. Ez azért is érdekes, mert egy évszázad múlva, Kardos Lászlónak az 1940-es évek elején tett gyűjtése szerint a szomszédos nagyrákosi Öreghegyen a régi szüretkor a szőlősgazdák birkát vágtak és bográcsos gulyást készítettek.²⁴¹ Ami azzal együtt, hogy az Őrségben különlegességnek számított, egyébként inkább jellemző volt a délnyugat-dunántúli szőlőhegyi ünnepi étkezésekre. A bajánsenyei Kis-hegyen sajátos helyi szokásként, az 1830–80-as években, szüretkor a helyi lelkészt a hegybirtokosok az egyikük pincéjénél étkezéssel is egybekötve vendégelték meg (*pap tartás*) és annak költségeit (hús és bor) megtérítették.

A szőlőhegyi közösségek a hegybíróra bízott közös pénzzel (*hegység pénze*, *hegyi pénztár*) is gazdálkodtak, amit az a hegység ládájában őrzött. A közös költségeik (pl. szőlőpásztor fizetése, puskával és söréttel való ellátása) fedezésére többféle bevételi forrással rendelkeztek, ami az önigazgató működésük fontos területe volt már az 1830-as években is, és maradt mindvégig. Ilyen eseti bevételi lehetőségként kínálkozott a különféle, kisebb-nagyobb pénzbeli büntetések kiszabása (pl. gyümölcslopásért, termőföld elszántásáért, verekedésért) és a hivatali intézkedések (öröklés, vétel) megfizettetése. Évi rendszeres, nagyobb pénzt hozott a pálinkafőzésért beszedett bérleti díj (*törkölyfőzési árenda*). Amit igen nagy fokú szabad önrendelkezésnek értékelhetünk, tekintve, hogy például a somogyi Festetics birtokokon már a 18. század második felében erősen korlátozták a szabad törköly felhasználást.²⁴² Azaz a termelt gyümölcsöt, törkölyt és borsőprút csak az uradalom pálinka házában lehetett meghatározott rész fejében kiégetni.²⁴³ A reformkori Őrségi szőlősgazdák ezzel

szemben ősszel, szüret után, a szőlőhegyi előljárók intézésével kialakított pénzüsszegért (pl. 8 *forint*) és a pálinkában (egy *pint*, vagy két *icce* = 1,6 liter) mért foglalóért adták el közösen a préselt szőlőtörkölyt, a hordókban megmaradt borseprővel együtt. Az árendás a kiállított váltócédula után majd csak a pálinkafőzést követően, tavasszal fizetett, a már kiégetett pálinka visszaváltására annak árát is meghatározták (pl. egy *icce* = 0,8 liter = 15 *krajcár*). A jegyzőkönyvek tanúsága szerint szőlőhegyi pálinkafőző kunyhó (*pálinkaház*, *pálinkás gunyho*, *kazán*) Őriszentpéteren és Kerkáskápolnán is működött a 19. század közepén. Az Őrségi szőlőhegyi gazdák egy másik jelentős közös tőkeképzési módja volt, hogy a hegység pénzéből a hegybirtokosok éves 5–6%-os kamatra (*interes*) kölcsönt vehettek fel (*haszon uzsora*). Az akár évekig elhúzódó adósságokat az őszi hegygyűlés során számadásban vezették. Ez a pénztári gyakorlat a 19. századik második felében egyre gyakoribbá vált. A kerkáskápolnai szőlőhegy számadásai adóslevelek kiadását is említik, sőt, az 1920-as évekre itt a hegyközségi működés adminisztrációja is csak a hitelezésre szűkölt be.

A történeti Vas vármegye igazgatási területén lévő szőlőhegyek működését, Szombathely és Kőszeg kivételével az 1877. évi megyei hegyrendtartás szabályzata egységesítette.²⁴⁴ A régi hegyközségek megtarthatták korábbi jogaik egy részét, a hegységi közgyűlések tagjai maradtak a hegybíró és a vele a hat-nyolc tagságból álló tanács, illetve a hegyőrök, de ezután az adott község képviselőtestülete, illetve a járás szolgabírája alá tartoztak. Ennek értelmében a szolgabíró is összehívhatott közgyűlést és a büntetéseket is ő szabhatta ki, ugyanakkor csak ő szedhette be a büntetéspénzeket. A későbbiekben, de már országos szinten, a szőlősgazda közösségek működését szabályozta az 1894-ben született első modern hegyközségi törvény, amit még korszerűsített az 1929. évi 17. tc. és az 1938. évi 31. tc. is. Azonban a második világháborút követően, a

²⁴ KARDOS 1943: 68.

²⁴² POLGÁR 2011: 44.

²⁴³ ÉGETŐ 2011: 161.

²⁴⁴ SÖPTEI 2004: 68.

Község	50 liter alatt	50–100 liter	100–200 liter	200–300 liter	300 liter felett	Összesen
Kondorfa	60	13	2	-	1	76
Szalafő	24	3	-	-	-	27
Gödörháza	20	30	15	15	-	80
Magyarszombatfa	5	22	40	8	-	75
Kercaszomor	6	2	10	20	31	69
Dávidháza	17	3	2	-	1	23
Velemér	4	67	28	1	-	100
Szaknyér	-	11	23	2	2	38
Pankasz	10	18	14	13	1	56
Nagyrákos	-	13	6	1	-	20
Viszák	6	2	-	-	-	8
Óriszentpéter	42	46	24	6	2	120
Bajánsénye	2	20	16	4	10	52
Ispánk	8	7	-	-	-	15
Kerkáskápolna	17	12	7	5	1	42
Kisrákos	4	28	19	14	5	70
Szatta	17	9	1	-	-	27
Szóce	-	-	65	25	16	106
Felsőjánosfa	2	4	2	3	1	12
Hegyhátszentjakab	4	51	70	-	-	125
Órimagyarósd	-	89	14	-	-	103
Összesen	248	450	358	117	71	1 244

11. táblázat. Borkészítéssel foglalkozó családok száma és a termelt bormennyiség az 1940-es évek közepén az Őrségben

3300/1949. Korm. sz. rendelettel országosan feloszlatták a hegyközségeket és megtörtént azok államosítása. Ám minden országos törvényi rendelkezés ellenére a lokális jelentőségű őrési, Kerka-menti megmaradt szőlőhegyek gazdaközösségei (pl. *Kis-hegy, Berki-hegy*) a nemzedékről nemzedékre tovább örökölődő saját termelési-termesztési hagyományaikba bezárkózva működtek tovább.

Azzal együtt, hogy idővel a régmúlt szőlőhegyi közösségi szokások egyre inkább értelmet

és teret vesztek, helyenként a még művelt szőlőhegyi parcellákon, de szerte az Őrség vidékén a telki szőlőskerteken és a ház körüli lugásokon alapuló kisparaszti önellátó szőlészet-borászathoz még a 20. század közepén is szívósan ragaszkodtak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy egy 1940-es évek közepén végzett felmérés szerint huszonegy őrési faluban 1244 család foglalkozott az apáról fiúra szálló, hagyományos szőlőtermesztéssel és borkészítéssel (**11. táblázat**).²⁴⁵

²⁴⁵ MNL VaML (XXXI. 6.) Dr. Hegedűs Ferenc irathagyatéka 1948. Községi adatgyűjtő lapok.

Nyóger, 2011

Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében – különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra

Az apróparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúl (Dél-Vas, Zala, Nyugat-Somogy) hagyományos tájkarakterének jellegzetes elemei.²⁴⁶ Kialakulásuk a 14. századtól folyamatos, kézi erőre épülő művelés, illetve a szőlőtermesztés érdekében szerveződött közösségek gazdálkodásának eredménye. A szőlőterületek középkori jogállása alapján létrejött hegybéli közösségek,²⁴⁷ a birtokosok sokfélesége, illetve az évszázadok alatt máig tovább hagyományozódó paraszti közösségi kultúra²⁴⁸ olyan sajátos övezetes, mozaikos szőlőhegyi tájszerkezetet formáltak, mely átalakulva, de egészen napjainkig fennmaradt.²⁴⁹ A szőlőhegyek ilyen módon számos táj- és kultúrtörténeti, ugyanakkor társadalmi érték hordozói. Mindezek teljes körű számbavétele nem lehet feladata ennek a tanulmánynak, így például a korábbiakban már több aspektusból alaposan feldolgozott délnyugat- és dél-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos faépítkezésű, felszíni prэшázás pincéinek²⁵⁰ és egyéb építményeinek²⁵¹ berendezése és használata, vagy a hegybéli gyümölcs és felhasználása,²⁵² akár a szőlő- és borgazdálkodás,²⁵³ illetve azok hagyományos szervezeti keretei és ünnepei sem.²⁵⁴ Amire az írás mégis vállalkozik, az a vas-zalai belső periféria mentén húzódó szőlő- és gyümölcsstermő táj, elsősorban a Vasi-Hegyhát szőlőhegyeinek – kiemelten az egy-

kori Baltavár (ma Béraltavár, Vas megye), Felső-Oszkó (ma Oszkó, Vas megye) és Petőmihályfa (Vas megye) – példáin keresztül azoknak a hegybéli gazdálkodással összefüggő tájtörténeti, földhasználati folyamatoknak a megvilágítása, melyek főként a 20. század első felében jelentősen alakították a Délnyugat-Dunántúl paraszti szőlőhegyeinek hagyományos arculatát.

Hegyháti szőlőhegyek földhasználata a filoxéravész (1890-es évek) megelőző időszakban

Vas és Zala megyék határán, a Rába és Zala folyók között húzódó, nagy kiterjedésű erdős fennsík, a történeti-néprajzi értelemben vett Vasi-Hegyhát a Délnyugat-Dunántúl egyik tradicionális szőlőtermő tája volt az 1890-es évek filoxéravészét megelőző időszakban. A kistáj 19. század közepi szőlőművelésének helye Vasvármegye földterület-gazdálkodási rendszerében az 1865-ben kiadott korai agrárstatisztika alapján vázolható.²⁵⁵ Ennek adatai szerint a főként szántóföldekkel, erdőterületekkel, részben rétekkel és legelőkkel borított korabeli kistájon összességében jelentős, mintegy 3%-os arányt képviseltek a szőlőterületek (12. táblázat). 1868-ban így

²⁴⁶ Lásd GYARMATI 2005.

²⁴⁷ ÉGETŐ 2001a: 19–59.

²⁴⁸ ILLÉS 2005a.

²⁴⁹ GYARMATI i.m.

²⁵⁰ Lásd BÁRDOSI é.n.; CSOMA 1990: 361–402; GAZDA 1968: 543–556; GÖNCZI 1914: 570–585, KECSKÉS 1992: 167–203; ZÁGORHIDI CZ. 2000.

²⁵¹ Lásd HORVÁTH 1995; SIMON 2007; VAJKAI 1999a, 1999b, 1999c, 1999d.

²⁵² Lásd ANDRÁSFALVY 2001; ÉGETŐ 2004: 63–99; GULÁCSI 1990.

²⁵³ Lásd ÉGETŐ 2001b: 527–593.

²⁵⁴ Lásd ILLÉS 2008: 72–86; MÓD és SIMON 2002.

²⁵⁵ Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme... 1865

A község települései	Szántóföldek		Rétek		Legelők		Erdők		Szőlők		Haszonvetetlen		Összes terület Kataszteri hold=100%
	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	Kataszteri hold	%	
Újlak	869	24,4	673	18,9	32	0,9	1 834	51,6	39	1	106	2,9	3 553
Andrádfa	817	61,6	160	12	159	11,9	166	12,5	24	1,8	85	6,4	1 326
Beicz	227	31,6	421	58,7	27	3,7	0	0	42	5,8	0	0	717
Gyertyámos	483	10,7	62	1,4	0	0	3 889	86,8	44	0,9	0	0	4 478
Baltavár	671	31	223	10,3	33	1,5	1 036	47,9	97	4,4	101	4,6	2 161
Bérkís	791	41,2	169	8,8	0	0	691	36	151	7,8	114	5,9	1 916
Csehi	816	54,8	125	8,3	353	23,7	65	4,3	130	8,7	0	0,0	1 489
Csehimindszent	992	32,9	282	9,3	60	2	1 284	42,6	278	9,2	113	3,7	3 009
Csipkerek	677	35,7	64	3,4	399	21	605	31,9	0	0	151	7,9	1 896
Döbörhegy	599	28,7	150	7,1	133	6,3	1 091	52,3	29	1,4	81	3,9	2 086
Döröske	301	43,9	158	23	75	10,9	103	15	26	3,8	18	2,6	685
Egervár	384	28,6	406	30,2	90	6,7	391	29,1	96	7,1	74	5,5	1 341
Egervölgy	839	58	29	2	100	6,9	268	15,5	159	11	51	3,5	1 446
Gerse	793	41,7	111	5,8	30	1,57	885	46,5	0	0	81	4,2	1 900
Karásfeld	891	50,1	221	12,4	94	5,2	527	29,6	45	2,5	107	6	1 778
Győrvar	661	23,6	386	13,8	38	1,3	1 607	57,5	46	1,6	54	1,9	2 792
Halastópuszta	432	61,6	95	13,5	54	7,7	73	10,4	29	4,1	18	2,5	701
Halogy és Dorsbach	705	38,9	163	9	149	8,2	673	37,1	14	0,8	106	5,8	1 812
Hodaszhegyh.	463	30,2	96	6,2	29	1,9	903	59	9	0,6	28	1,83	1 530
Saalhegyh.	491	32,1	48	6	32	4	189	23,9	2	0,2	27	3,4	790
Kám	850	32,7	803	30,9	746	28,7	0	0	23	0,9	121	4,6	2 600
Katofa	369	42,1	157	17,9	99	11,3	166	18,94	12	1,3	83	9,5	876
Márkfa kís	217	33,8	235	36,6	5	0,8	134	20,9	24	3,7	26	4	641

Márkfa nagy	447	44,6	194	19,4	20	2	260	25,8	28	2,8	52	5,2	1 001
Dénesfa - Lakhegy	745	40,4	351	19	363	19,7	212	11,5	71	3,85	99	5,4	1 841
Széplak	1 547	44	206	5,9	6	0,2	1 614	46	0	0	136	3,9	3 509
Nádasd	1 961	31,9	532	8,6	629	10,2	287	4,6	58	0,9	161	2,6	6 149
Mizdo nagy	466	37,6	244	19,7	31	2,5	426	34,3	17	1,4	54	4,3	1 240
Tilaj	651	21,1	153	4,96	191	6,2	1 299	42,1	131	4,2	655	21,2	3 080
Nyögér	1 008	62,3	156	9,6	20	1,2	284	17,5	69	4,2	81	5	1 618
Olaszka alsó	739	35,5	218	10,5	31	1,5	903	43,4	89	4,3	102	4,9	2 082
Kozmafa	109	15,6	15	2,1	0	0	65	9,3	0	0	8	1,1	697
Oszkó alsó	475	45,5	127	12,2	6	0,5	411	39,4	0	0	24	2,3	1 043
Oszkó felső	1 291	49,4	136	5,2	0	0	1 042	39,9	77	2,9	67	2,5	2 613
Présóny	1 219	61,5	238	12	2	0,1	459	23,1	21	1	43	2,1	1 982
Mihályfa-Pető	411	26	200	12,6	4	0,2	777	49,1	97	6,1	93	5,8	1 582
Mizdo Sárffü	529	54,4	86	8,8	229	23,5	32	3,3	20	2	76	7,8	972
Sotony	1 094	49,4	259	11,7	95	4,3	534	24,1	170	7,7	61	2,7	2 213
Szarvaskend	696	37,4	162	8,7	148	7,9	814	43,7	15	0,8	25	1,3	1 862
Szemenye	1 134	61,1	43	2,3	86	4,6	538	29	53	2,8	128	6,9	1 854
Telekes alsó felső	921	53,4	221	12,8	171	9,9	353	20,5	52	3	117	6,8	1 723
Boldogasszonyfa	1 018	44,8	189	8,3	43	1,9	860	37,8	72	3,1	91	4	2 273
Vasvár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sz. Mihályfa	369	20,4	61	3,4	6	0,3	1 261	75,3	0	0	66	3,6	1 806
Zsidóföld	426	24,6	909	52,5	12	0,7	122	7	21	1,2	223	12,9	1 729
Összesen:	31 597	38	9 937	12	4 830	6	29 133	36	2 380	3	3 907	5	81 784
Vas vármegye	3 954 931 ¹⁹⁴	42,5	110 414 ²⁹⁷	11,8	84 233 ⁵¹²	9	287 936 ⁶⁸⁶	30,9	10 505 ⁵⁸⁰	1,13	36 957 ⁸⁵³	3,9	929 571 ¹⁵⁵

12. táblázat. Földhasználat területi megoszlása a Vasi-Hegyhát vidékén az 1864. évi statisztikai adatok alapján

A község neve	A községben lévő szőlőbirtokok száma 1873-ban	A szőlő területi nagysága		Átlagos 1600 négy-szögöles hold	1873-ban termelt bor			
		1600 négy-szögöles hold	négy-szögöl		fehér	vörös	siller	átlag
Andrásfa	64	24	769	0,3	30	–	70	1,5
Baltavár	60	69	1 224	1,1	480	–	120	10
Beicz	131	20	1 546	0,1	–	75	–	0,5
Gyertyános	78	27	43	0,3	–	150	–	1,9
Boldogasszonfa	82	71	1 364	0,8	200	–	150	4,2
Csehi	111	142	12	1,2	200	–	400	5,4
Csehi-Mindszent	152	191	320	1,2	260	–	490	4,9
Daraboshegy	49	14	593	0,3	6	6	–	0,2
Döbörhegy	50	30	–	0,6	100	–	333	8,6
Döröske	50	20	411	0,4	50	–	300	7
Egervár	138	96	857	0,7	300	–	200	3,6
Egervölgye	170	212	–	1,2	–	–	720	4,2
Felső-Oszkó	172	76	1 290	0,4	–	–	862	5
Gósfá	75	67	301	0,9	200	–	100	4
Győrvar	68	46	11	0,6	200	–	60	3,8
Halastó	30	10	–	0,3	24	–	34	1,9
Hadász	46	12	322	0,2	25	–	–	0,5
Saal	6	2	800	0,3	7	–	–	1,1
Hosszu-Pereszteg	264	219	160	0,8	150	–	1 000	4,3
Kám	60	98	–	1,6	–	–	134	2,2
Katafa	50	14	1 266	0,3	50	–	–	1
Karát föld	86	43	1 566	0,5	100	–	80	2
Kisbér	143	150	1 200	1	150	–	450	4,1
Kozmafa	36	22	1 433	0,6	–	–	108	3
Lakhegy	90	50	–	0,5	120	60	–	2
Nádasd	196	58	990	0,3	76	20	54	0,7
Nagy-Mákfa	31	26	550	0,8	–	–	198	6,3
Nagy-Mizdó	34	16	–	0,4	50	–	100	4,4
Nagytilaj	35	130	666	3,7	150	–	50	5,7
Nyógér	44	27	1 274	0,6	300	–	75	8,5
Olaszka	37	95	372	2,5	–	–	887	24
Pácson	50	20	1 168	0,4	–	–	157	3,1
Pető-Mihályfa	147	97	965	0,6	300	–	100	2,7
Sárfi-Mizdó	41	20	946	0,5	30	–	30	1,4
Sótony	80	79	622	1	56	–	103	1,9
Szarvaskend	60	20	–	0,3	100	–	348	7,4
Szemenye	55	92	–	1,6	–	–	300	5,4
Szent-Mihályfalva	133	43	238	0,3	–	–	281	2,1
Telekes	79	57	991	0,7	100	–	100	2,5
Ujlak	105	38	1 014	0,3	–	–	358	3,4
Vasvár	35	14	1 260	0,4	–	–	84	2,4
Zsidó föld	91	35	309	0,4	–	–	434	4,8
Összesen:	3 514	2 599	63,6	0,7	3 814	311	8 271	4,1
					= 207 329 liter	= 16 905 liter	= 449 611 liter	

13. táblázat. Szőlőbirtokok, területeik és a termelt bormennyiség a Vasi-Hegyhát vidékén az 1860–1873. évi összeírás alapján

jellemezték a Vas Megyei Lapok oldalán a Hegyhát és vidékét:

„[...] Hegyhát Vas megye déli részén fekszik, s éjszokról a Rába folyó, keletről a kemenesi, délről Zalamegye, nyugotról az őrségi járásoktól szomszédoltatik. Fekvése hegyes-völgyes, nyáron át kedvezőbb látványt nyújtja azon utasoknak különösen, kik a szőlőhegyekbe is kirándulnak. Van e vidéknek elegendő gabonája, bora, fája, legegéljé; gyümölcse pedig annyi, hogy a megye felső vidékét is ellátja. Lakosai magyarok és vendégszeretők, de vendégét legszivesebben látja a hegyen, hol hordóiból borait igazi barátsággal kóstoltatja rendről rendre. [...] A szőlő illetőleg a bortermelés a kisebb gazdáknak igen szép összeget nyújt, annak daczára, hogy a nemesi községekben nem a legjobban mivelik. [...]”²⁵⁶

A dél-, délkelet-vasi erdős területekbe, illetve a Vasvár és Sárvár között húzódó Farkas-erdőbe zárványszerűen élkelődő szőlőhegyek mintegy az egynegyedét tették ki Vas vármegye akkori teljes szőlőterületének, ami a történeti vármegye korabeli földművelésében mintegy 1,13%-os arányt jelentett. A Rába déli-délkeleti partján a Körmentől Sárvárig övező dombvonulathoz kötődő községek művelt területeiben kiemelkedő arányt képviseltek Egervölgy (11%), Csehimindszent (9,2%), Csehi (8,7%), Kisbér (ma Bérbaltavár, Vas megye, 7,8%), Sótöny (7,7%), Egervár (7,1%) és Petőmihályfa (6,1%), vagy akár Bejc (ma Bejcgertyános, Vas megye, 5,8%) önellátást és némi piacozást biztosító szőlői. Az 1895-ben készült országos mezőgazdasági felmérés adataiban azonban ehhez képest már csak Csehi (8,3%), Egervölgy (7,4%), Hegyhátkisbér (ma Bérbaltavár, Vas megye, 6,3%), Petőmihályfa (5,2%) és Olaszka (ma Petőolaszka, Vas megye, 4,3%) szőlői mutatkoztak a Vasi-Hegyhát térségében átlagon felülnek.²⁵⁷

A dualizmus kori szőlőművelésről a KELETI Károly-féle 1875-ben kiadott szőlészeti statisztika²⁵⁸ kínál egyszerű összegző adatokat. Az 1860 és 1873

Megye	A szőlőtermelő	
	községek	birtokosok
	száma	
Győr	34	5 663
Moson	20	3 531
Sopron	109	15 673
Vas	328	16 315
Veszprém	88	11 825
Zala	306	42 805

14. táblázat. Szőlőtermelő községek és birtokosok száma a Nyugat- és Közép-Dunántúlon az 1860–1873. évi összeírás alapján

közötti időszakra vonatkozó felmérés a magyarországi szőlőbirtokos településeket a szőlőbirtokosok száma, a terület nagysága és az 1873-ban termelt bor mennyisége szerint, járásonként dokumentálta (13. táblázat).²⁵⁹ A korabeli Hegyhát és Farkas-erdő vidékén Hegyhátszentpéter, Csipkerék és Mikosszéplak kivételével minden mai település szerepel az összeírásban. Ez az elterjedtség már önmagában is mindenképpen a szőlőhegyek térségi jelentőségére utal a falusi lakosság hagyományos gazdálkodásában. Ez még akkor is állítható, ha a számsorokból az is kiderül, hogy a hegyhát falvak határában húzódó, a filoxeravészt még megelőző állapotukban lévő szőlőterületeket átlagosan nyolcvanhárom szőlőbirtokos alkotta hegybéli közösségek művelték az átlagosan alig egy kataszteri hold méretű, vagyis közel félhektáros birtokaikon. Amennyiben hinni lehet a felmérés válaszadóinak, igen alacsony termékenységű területek voltak ezek. Az egy főre jutó termelt boraik átlagos mennyisége mindössze négy akó, vagyis 200 liter körüli lehetett. Ezzel együtt is, a történeti Vas vármegye egyébként is ezekben az időkben a Nyugat- és Közép-Dunántúl legtöbb szőlőtermelő községével bíró régiója volt (14. táblázat).²⁶⁰ A szőlőműveléssel és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó borászkodással feltűnően szívesen foglalkozó vasi népességén belül a Vasi-Hegyhát vidékéhez kötő-

²⁵⁶ GALAMBOSTELEKI 1868: 1.

²⁵⁷ SZÉLES 1970a: 181, 1. számú táblázat.

²⁵⁸ KELETI 1875

²⁵⁹ i.m. 382–389.

²⁶⁰ i.m. 216.

dött a történeti megye hegybirtokosainak 21%-a, a szőlőművelő települések mintegy 13%-án.

A délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek kialakult tájszerkezetét nagyban befolyásolta azok elhelyezkedése a dombvidéki tájban, il-

letve az egykori jobbágy-paraszti gazdálkodásban betöltött funkciójuk.²⁶¹ A többnyire településektől távoli, gyeppel elkerített, izolált területek hasznosításában általánosan megkülönböztethető a domboldali és a dombháti forma.²⁶²

33. ábra. A Farkas-erdőbe zárványszerűen ékelődő, domboldali formát követő szőlőhegy zonális területhasználatára 1857-ben: a szőlőhegy lábánál, a szekérúthoz közel lévő prészázpincék szabályos beépítésű sora a környező gyümölcsös kaszálókkal, a domboldalban húzódó szőlőkkel és a dombtetőn a gyeppel szegélyezett kisebb gyümölcsös kaszálókkal. Felső-Oszkó, Ebtulok (Vas megye), kataszteri térkép (a térképen hibásan felcserélték a Csillag-hegy és Ebtulok elnevezéseket) és jegyzőkönyv alapján

²⁶¹ KOVÁCS 1985: 329–336.

²⁶² GYARMATI 2005: 53.

34. ábra. Dombháti formát követő szőlőhegy zonális területhasználata 1858-ban: dombháton a szekérutak szabályos hálózatához közel lévő présházpincékkal és a környező gyümölcsös kaszálókkal, a domboldalakon szőlőkkel, majd a szalagtelkek végén gyümölcsös kaszálókkal. Petőmihályfa, Óreg-hegy (Vas megye), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján

35. ábra. Az úthálózatot követő és szórt jellegű építkezési formák egyidejűleg a mozaikos tájszerkezetben, illetve a mozaikosságot megtörő nagy kiterjedésű, keskeny parcellákból álló szántóterület, benne néhány kisebb szőlőparcellával, 1857-ben. Baltavár, Felső-hegy (Vas megye), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján

Művelt terület	Alsó-hegy			Felső-hegy			Összesen		
	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%
Szőlő	37	44	28,5	34	128	31,3	71	172	25,7
Gyümölcsös	48	209	37	28	1333	26,5	76	1542	41,3
Szántó	36	211	27,8	33	311	30,5	69	522	25
Legelő	3	903	2,7	3	91	2,8	6	994	2,6
Kaszáló	5	361	4	9	981	8,8	14	1342	5,3
Zöldséges	-	-	0	-	-	0	-	-	0
Összterület:	130	128	100	108	1244	100	238	1372	100

15. táblázat. A baltavári szőlőhegy földhasználata 1857-ben

A domboldalra épített szőlőhegyek esetében a dombtetőn eltérő hasznosítási forma, főként erdő található.²⁶³ Erre példa a 19. század közepén Felső-Oszkó határában lévő, harmonikusan egységes tájszerkezetű Ebtulok szőlőhegye is (33. ábra). A domboldali és dombháti formák területhasználatában azonban megfigyelhető a helyi felszíni, éghajlatbeli adottságokhoz szervesen ido-

muló övezetes tagozódás.²⁶⁴ A dombháti forma szalagtelkeinek a helyi körülményekhez igazodó ilyen birtokhasznosítását mutatja a petőmihályfai Öreg-hegyről készített, szintén a 19. század közepén keltezett kataszteri térkép (34. ábra). Az összeírások szerint a paraszti szőlőhegyeket ekkor a szőlőterületek mellett kaszálókként is hasznosított gyümölcsösök, illetve szántók, le-

²⁶³ Uo.

²⁶⁴ Vö. SIMON 2007: 72–74.

gelők, önálló kisebb kaszálórétek és helyenként zöldségesek tarkították. A hegybirtokosok szalagtelkein ez a sokféle területhasznosítás mozaikos tájszerkezetet is eredményezhetett. Ennek részeken a szőlőhegyek beépítési szerkezetében az egyébként zalai minták alapján önálló típusokként tételezett szabályos úthálózatot követő, utcás elrendeződésre emlékeztető építkezési forma és a szórt jelleg akár együttesen is jelentkezhetett,²⁶⁵ – mint azt a baltavári Felső-hegy példája is megmutatja (35., 36. ábra).

A filoxéravészt megelőző időszak egyes szőlőhegyeinek vegyes földhasználata, annak belső arányai szintén az 1850-es években készített első kataszteri felmérés térképei és jegyzőkönyvei alapján rekonstruálható. A mintaként kiválasztott Baltavár (15. táblázat), Felső-Oszkó (16. táblázat) és Petőmihályfa (17. táblázat) hegyeire vonatkozó összesített adatok szerint a szőlővel beültetett parcellák csak Felső-Oszkó esetében mutattak a teljes terület felénél nagyobb (58,9%) nagyságrendet. A szőlő mellett a gyümölcsös kaszálók dominanciájára jellemző, hogy Baltavár két szőlőhegyén összességében több mint másfélszer több területet foglaltak a gyümölcsösök a szőlőnél. Harmadsorban, a kistájon ugyancsak feltűnő a 19. század közepi szőlőhegyi szántók magas aránya. Persze a hegybéli területek használata az egyes szőlőhegyeken különféle belső arányok mentén alakultak. Így például míg a petőmihályfai Öreg-hegyen a szőlők (41,5%) és gyümölcsösök (42,2%) közel egyforma, majd fele-fele területet foglaltak, addig az Új-hegyen a szőlőterületek (57,6%) mellett harmad-harmad akkora területeken a gyümölcsösök (17%) és a szántók (17,1%) voltak közel azonos arányban. A baltavári Alsó- és Felső-hegyen a hegybéli szántók (27,8% és 30,5%) szintén igen hangsúlyos hagyományos tájalkotó tényezőnek mutatkoztak, melyek aránya jóformán megegyezett a szőlőkével (28,5% és 31,3%). A Felső-hegyen a szántók még a gyümölcsösök (26,5%) területét is felülmúlták. Ettől eltérően javarészt szőlőterületekkel (60,9%) bíró szőlőhegynek számított a Felső-oszkói Ebtulok, de természetesen itt is a további, főként gyümölcsös kaszálóként (37%) hasznosított parcellák mellett. A hegybéli legelők

36. ábra. Példák a szőlőhegyi mozaikos területhasználatára 1857-ben. Baltavár, Alsó-hegy (Vas megye), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján.

A szekérúttól jobbra a gyepű vonaláig, fentről lefelé haladva: **Bognár István: 933:** szőlő (113 négyszögöl); **934:** gyümölcsös (724 négyszögöl); **935:** legelő (100 négyszögöl); **936:** szőlő (655 négyszögöl); **937:** szántó (1508 négyszögöl); **938:** gyümölcsös (179 négyszögöl). **Kelemen József: 929:** gyümölcsös (623 négyszögöl); **930:** szőlő (392 négyszögöl); **931:** gyümölcsös (226 négyszögöl); **932:** szőlő (102 négyszögöl). **Varga József: 924:** szőlő (166 négyszögöl); **925:** gyümölcsös (131 négyszögöl); **926:** szőlő (428 négyszögöl); **927:** szántó (431 négyszögöl); **928:** gyümölcsös (271 négyszögöl). **Varga Józsefné: 917:** szőlő (847 négyszögöl); **918:** gyümölcsös (112 négyszögöl); **919:** szőlő (433 négyszögöl); **921:** gyümölcsös (177 négyszögöl); **922:** legelő (négyszögöl); **923:** szőlő (314 négyszögöl). **Bognár István: 911:** gyümölcsös (596 négyszögöl); **912:** szőlő (111 négyszögöl); **913:** szántó (88 négyszögöl); **914:** szőlő (432 négyszögöl); **915:** szántó (484 négyszögöl); **916:** gyümölcsös (303 négyszögöl). **Szalai István: 904:** gyümölcsös (135 négyszögöl), **905:** szántó (1 kataszteri hold és 52 négyszögöl); **906:** szőlő (411 négyszögöl); **907:** legelő (123 négyszögöl); **908:** szőlő (386 négyszögöl); **909:** szőlő (166 négyszögöl); **910:** gyümölcsös (1074 négyszögöl). **Koller István: 896:** gyümölcsös (1520 négyszögöl); **897:** szőlő (1138 négyszögöl); **898:** legelő (64 négyszögöl); **899:** kaszáló (115 négyszögöl); **900:** legelő (123 négyszögöl); **901:** szőlő (131 négyszögöl); **902:** szántó (566 négyszögöl); **903:** gyümölcsös (100 négyszögöl). **Borbás Mihály: 892:** gyümölcsös (224 négyszögöl); **893:** szántó (1 kataszteri hold és 289 négyszögöl); **894:** gyümölcsös (982 négyszögöl); **895:** szőlő (728 négyszögöl)

aránya a petőmihályfai Új-hegyen érte el a három település közül a legmagasabb (8,4%) mértéket. Gyümölcsfák nélkül hasznosított jelentős kaszálóterületek (8,8%) a legelőkhöz hasonlóan pedig csak a baltavári Felső-hegyen voltak.

²⁶⁵ Vö. GYARMATI i.m. 53.

Művelt terület	Ebtulok			Csillag-hegy			Összesen		
	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%
Szőlő	46	228	60,9	21	1 152	55	67	1 380	58,9
Gyümölcsös	28	34	37	7	225	18	35	259	30,5
Szántó	-	-	0	8	1 543	22,7	8	1 543	7,8
Legelő	1	778	2	1	1 127	4,3	3	305	2,7
Kaszáló	-	151	0,1	-	-	0	-	151	0,1
Zöldséges	-	-	0	-	-	0	-	-	0
Összterület:	75	1 191	100	37	4 047	100	113	3 638	100

16. táblázat. A felső-oszkói szőlőhegy földhasználata 1857-ben

Művelt terület	Öreg-hegy			Új-hegy			Összesen		
	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%	kataszteri hold	négy-szögöl	%
Szőlő	58	531	41,5	28	870	57,6	86	1 401	45,5
Gyümölcsös	59	1 008	42,2	8	936	17	68	344	35,7
Szántó	15	352	10,8	8	1 007	17,1	23	1 359	12,5
Legelő	5	352	3,7	4	405	8,4	9	757	5
Kaszáló	2	75	1,4	-	276	0,3	2	351	1
Zöldséges	-	347	0,1	-	237	0,3	-	584	0,2
Összterület:	140	1 065	100	50	531	100	190	1596	100

17. táblázat. A petőmihályfai szőlőhegy földhasználata 1858-ban

A gyümölcsstermesztés fellendülése és térségi hatásai a 20. század első felében

A 20. század elején a Délnyugat-Dunántúl (Vas és főként Zala megye) mezőgazdaságában továbbra is fontos szerepet játszott a szőlészeti és a hozzá kapcsolódó borászat.²⁶⁶ Azonban az elkövetkező évtizedekben, miként az ország borvidékein általában, a délkelet-vasi, dombvidéki, hegyháti szőlőhegyek tájszerkezetében is jelentős átalakulások mentek végbe – elsősorban külső hatások eredményeként. A folyamatokban lényegi meghatározó szerepet játszott a már említett, az 1880-as évektől országszerte terjedő filoxéra, melynek eredményeként hazánk szőlőterülete rohamosan csökkent. 1898-ban a történelmi Magyarország szőlőtermelő településeinek már több mint felé-

ben, 2863 helységben volt megállapítható a kártevő jelenléte, mialatt a tönkrement és fertőzött szőlők nagysága elérte a 380 000–400 000 kataszteri holdat.²⁶⁷ A délkelet-vasi Vasvár környéki járásban legelőször 1891. szeptember 30-án, a győrvári szőlőkben észlelték a szőlőgyökértetűt.²⁶⁸ Terjeszkedéséről annyi tudható, hogy 1899-ben a földművelésügyi miniszter a Vasvári járásba tartozó Egervár (ma Zala megye), Déneslak (ma Zala megye), Lakhegy (ma Zala megye), Gősfá (ma Zala megye) és Boldogasszonyfa (ma Vasboldogasszony, Zala megye) községek szőlőiben tapasztalt filoxéra miatt rendelt el zárlatot.²⁶⁹ Még ugyanebben az évben Nagy Tilaj (Vas megye),²⁷⁰ illetve Baltavár (ma Bértavár, Vas megye), Csehi (Vas megye), Csehimindszent (Vas megye), Csipkerek (Vas megye), Kisbér (ma Bértavár, Vas megye) községekben tette ugyanezt a vasvári főszolgabíró.²⁷¹

²⁶⁶ NAGY 2003: 391.

²⁶⁷ PINTÉR 1990: 137.

²⁶⁸ FARKAS 1891.

²⁶⁹ MNL VaML IV. 415. a. Vas vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok, h150/91.

²⁷⁰ MNL VaML IV. 415. a. Vas vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok, h154/99.

²⁷¹ MNL VaML IV. 415. a. Vas vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok, h148/99.

A pusztítás ellenére a hegyháti szőlősgazdák hegyszeretete mégis továbbélte a mélyen tradicionális, lokális szőlő- és borkultúrákat, szőlőhegyeket. A Göcsej és az Őrség peremvidékeitől a Kemesaljaiig húzódó dombvidéken ekkor még majd minden falunak megvolt a maga kisebb-nagyobb gondozott szőlőhegye a határ dombos-lejtős részében (37. ábra).

A filoxéra a piacorientált, minőségi szőlőtermesztés kialakulásának az esélyét sem hagyta meg a térségben, egyúttal a hegybéli gazdálkodás újragondolására készítette a helyi földbirtokos népeiséget. Az egyik megoldás lehetett a hajdani szőlők – a hegyháti Szarvaskenden például *tótszőlő*, *kadarka*, *burgondi*,²⁷² Nagymáxfán szintén a *tótszőlő* és még a *kecskecsöcsü*²⁷³ – helyén az újratelepítés, vagyis a kártevőnek ellenálló oltványok, illetve az amerikai eredetű direkttermők ültetése. A Vasi-Hegyháton az 1935. évi statisztika alapján tett korábbi számítások szerint az értékeesebb oltványszőlőkben okozott kár következményeként az összes szőlőterület 63%-a már direkttermő volt, ami főleg *othello*, *fehér-* és *pirosdelaware*, *izabella* és *noha* fajtákból állt.²⁷⁴ Az egészségre meglehetősen káros, viszont igénytelen és nagy hozamú direkttermő szőlők elterjedése amúgy is leginkább a Dunántúlra koncentráldott, országos áttekintésben főként a Bársonyos, a Dunakanyar, Zala, Somogy, Dárva-mente, az Őrség, Heves és Hajdú-Bihar borvidékein jelent meg.²⁷⁵ A dombvidéki kisparcellás művelésű, sok esetben paraszti vegyes gazdálkodást biztosító szőlőterületek táji jelentősége ezzel együtt is megmaradt a 20. század első felében a Délnyugat-Dunántúlon,²⁷⁶ ami kiegészült a szőlőhegyi gazdálkodás további átalakulásával. Utóbbi háttérét az adta, hogy a korábban jellegzetes helyi

szőlőfajták eltűnésével párhuzamosan a filoxéra hatására kipusztult szőlők helyét nem csak az ellenálló fajták meghonosításával, hanem akárcsak a Dunántúlon sok helyütt,²⁷⁷ a táji adottságoknak megfelelően a hegybirtokosok további gyümölcsösök telepítésével igyekeztek hasznosítani.²⁷⁸

Ezzel párhuzamosan Vas vármegye gyümölcstermelésének emelkedése az önellátás igényén túl részben a regionális városi piacok fejlődésével is összefüggésben állt. Míg a 19. század közepén csak a távoli Szombathely mutatkozott jelentősebb helynek, a század végére, a 20. század elejére a kereskedelmi élet városias központjaivá alakult a kelet-vasi térségben Cell és Dömölk egyesítésével Celldömölk (1907), akárcsak a nyugati Felsőőr (ma Oberwart, Ausztria), vagy a dél-vasi vidéken Körmennd.²⁷⁹ Az 1920–30-as évekre Szombathelyen kívül már nyolc piackörzet működött a mai Vas megye területén. Az említetteken túl a nyugat-vasi Kőszeg, a dél-soproni Csepreg, a Rába felső vasi szakaszán Sárvár, a kelet-vasi Jánosháza, Dél-Vasban pedig Vasvár és Szentgotthárd fejlődtek újabb jelentős kereskedelmi gócpontokká a falusi népesség számára. A megye déli-keleti peremterületén, a Vasi-Hegyháton és környékén élők ugyanakkor jelentős mértékben látogatták nem csak Vasvár és Körmennd, de a közeli Zala megyei Zalaszentgrót és a távolabbi Zalaegerszeg piacait is.²⁸⁰

A második világháborút megelőző időszak magyar mezőgazdaságának egyébként is a leginkább támogatott és fejlődő területe a belterjes gyümölcstermesztés volt.²⁸¹ Mindez egyfajta új „kertészeti honfoglalás” jegyében történt, mely főként a házikertekben vagy kisüzemi gyümölcsösökben történő termelésen alapult.²⁸² A kistáj szőlőhegyeinek gyümölcsös területként való hasznosításában az országos tendenciák mellett

²⁷² Bárdosi J. és B. Dorner M. SNA 1047. (kézirat, 1976)

²⁷³ Király I. SNA 1118. (kézirat, 1978)

²⁷⁴ SZÉLES 1970b: 527.

²⁷⁵ SURÁNYI 2003: 13–17.

²⁷⁶ CSOMA 1990: 362.

²⁷⁷ SZÉLES 1970b: 527; GUNST 1970: 281.

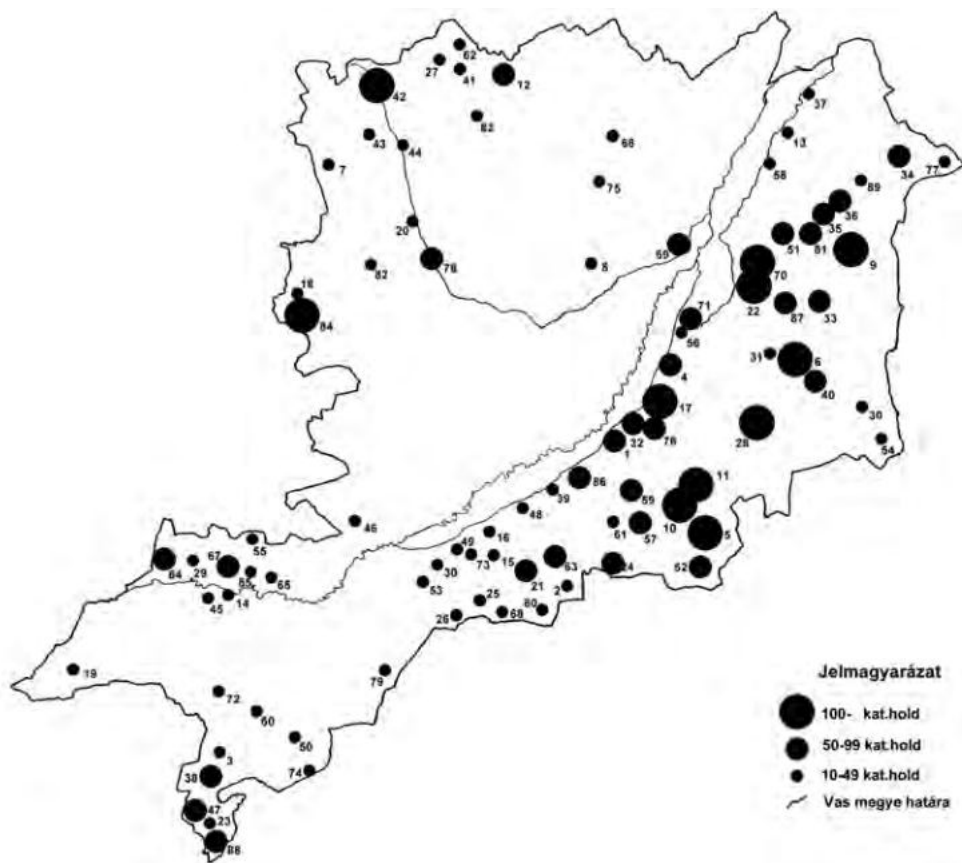
²⁷⁸ SZÉLES 1970a: 185.

²⁷⁹ TÖMBÖLY 1939: 31.

²⁸⁰ NAGY 1999: 172–173.

²⁸¹ GUNST 1970: 280–294.

²⁸² SURÁNYI 2003: 16–17.

37. ábra. A mai Vas megye tíz kataszteri holdnál nagyobb szőlőterülettel rendelkező települései 1895-ben (Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. községsoros adatok. KSH, Budapest alapján)

1. Alsóújlak (57 kataszteri hold); 2. Andrásfa (23 kataszteri hold); 3. Bajánsénye (20 kataszteri hold); 4. Bejczyertyános (52 kataszteri hold); 5. Bértaltavár (214 kataszteri hold); 6. Borgáta (41 kataszteri hold); 7. Bozsok (23 kataszteri hold); 8. Bögöt (18 kataszteri hold); 9. Celldömölk (129 kataszteri hold); 10. Csehi (133 kataszteri hold); 11. Csehimindszent (125 kataszteri hold); 12. Csepreg (98 kataszteri hold); 13. Csöngye (17 kataszteri hold); 14. Csörötnek (18 kataszteri hold); 15. Döbörhegy (23 kataszteri hold); 16. Döröske (34 kataszteri hold); 17. Egervölgy (115 kataszteri hold); 18. Felsőcsatár (31 kataszteri hold); 19. Felsőszölnök (12 kataszteri hold); 20. Gencsapáti (12 kataszteri hold); 21. Gersekarát (54 kataszteri hold); 22. Gérce (148 kataszteri hold); 23. Gödörháza (22 kataszteri hold) [ma Magyarszombatfa]; 24. Győrvár (45 kataszteri hold); 25. Halastó (13 kataszteri hold); 26. Hegyháthodász (11 kataszteri hold); 27. Horvátzsidány (12 kataszteri hold); 28. Hosszúpereszteg (152 kataszteri hold); 29. Jakabháza (10 kataszteri hold) [ma Szentgotthárd]; 30. Katafa (13 kataszteri hold); 31. Káld (15 kataszteri hold); 32. Kám (62 kataszteri hold); 33. Kemeneskápolna (53 kataszteri hold); 34. Kemenesmagasi (70 kataszteri hold); 35. Kemenesmihályfa (92 kataszteri hold); 36. Kemenessömjén (89 kataszteri hold); 37. Kenyeri (12 kataszteri hold); 38. Kercaszomor (67 kataszteri hold); 39. Kismákfa (15 kataszteri hold) [ma Vasvár]; 40. Kissomlyó (99 kataszteri hold); 41. Kiszsidány (13 kataszteri hold); 42. Kőszeg (439 kataszteri hold); 43. Kőszegdoroszló (45 kataszteri hold); 44. Lukácsháza (18 kataszteri hold); 45. Magyarlak (13 kataszteri hold); 46. Magyarnádalja (25 kataszteri hold); 47. Magyarszombatfa (55 kataszteri hold); 48. Nagymákfa (16 kataszteri hold) [ma Vasvár]; 49. Nagymizdó (21 kataszteri hold); 50. Nagyrákos (21 kataszteri hold); 51. Nagysimonyi (91 kataszteri hold); 52. Nagytilaj (63 kataszteri hold); 53. Nádasd (45 kataszteri hold); 54. Nemeskeresztúr (12 kataszteri hold); 55. Nemesmedves (10 kataszteri hold); 56. Nyőgér (37 kataszteri hold); 57. Olaszfa (92 kataszteri hold); 58. Ostffyasszonyfa (32 kataszteri hold); 59. Oszkó (72 kataszteri hold); 60. Óriszentpéter (21 kataszteri hold); 61. Pácsony (22 kataszteri hold); 62. Peresznye (16 kataszteri hold); 63. Petőmihályfa (87 kataszteri hold); 64. Rábfüzes (76 kataszteri hold) [ma Szentgotthárd]; 65. Rátót (12 kataszteri hold); 66. Répceszentgyörgy (14 kataszteri hold); 67. Rönök (50 kataszteri hold); 68. Sárfimizdó (22 kataszteri hold); 69. Sárvár (68 kataszteri hold); 70. Sitke (148 kataszteri hold); 71. Sótóny (88 kataszteri hold); 72. Szalafő (12 kataszteri hold); 73. Szarvaskend (27 kataszteri hold); 74. Szatta (10 kataszteri hold); 75. Szeleste (23 kataszteri hold); 76. Szemenye (72 kataszteri hold); 77. Szergény (12 kataszteri hold); 78. Szombathely (68 kataszteri hold); 79. Szőce (16 kataszteri hold); 80. Telekes (38 kataszteri hold); 81. Tokorcs (73 kataszteri hold); 82. Torony (12 kataszteri hold); 83. Tömörd (25 kataszteri hold); 84. Vaskeresztes (137 kataszteri hold); 85. Vasszentmihály (10 kataszteri hold); 86. Vasvár (87 kataszteri hold); 87. Vásárosmiske (60 kataszteri hold); 88. Velemér (62 kataszteri hold); 89. Vönöck (36 kataszteri hold); Vas megye összesen: 4945 kataszteri hold

	1900			1920		
	Összes népesség	Őstermelés	Agrár-hányados	Összes népesség	Őstermelés	Agrár-hányados
Hegyhát	26 366	22 173	84,1	29 839	24 875	83,4
Vas megye	418 905	291 790	69,7	267 810	164 856	61,6

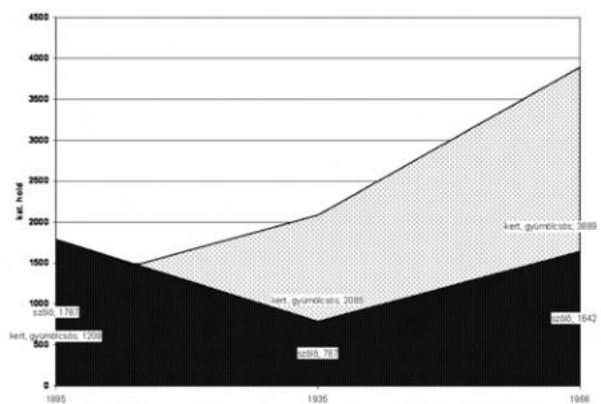
18. táblázat. Agrárnépesség aránya a Vasi-Hegyháton 1900–1920 között. SZÉLES Gyula nyomán

Év	Földművelés területe (kataszteri hold)						
	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Mezőgazdasági terület
1895	39 525	1 209	1 787	8 380	5 870	28 118	56 771
1935	46 902	2 085	787	9 840	3 064	22 026	62 678
1966	40 352	3 889	1 642	7 430	2 853	25 731	56 166

19. táblázat. A Vasi-Hegyhát földhasználata az 1895., 1935. és 1966. évi statisztikák alapján

egy újabb, globális hatás is közrejátszott az első világháborút (1914–18) követően. Az 1920-as évek elején ugyanis a Vas megyei Hegyhát sem bújhatott ki a könyörtelen gazdasági válság hatásai alól. A hagyományosan főként mezőgazdaságból élő hegyháti népesség megélhetési forrása mindamelllett más foglalkozási ágak, elsősorban az ipar hiányában, továbbra is a mezőgazdasági termelés maradt (18. táblázat).²⁸³ A főleg gabona- és állati termékértékesítési nehézségek kompenzációjaként a kistáj népessége a kiútkeresés esélyeit a táji, ökológiai adottságok mentén a könnyebben áruba bocsátható és az önellátást is jobban szolgáló gyümölcsök termesztésében látta. Ennek a folyamatnak váltak szerves részeivé az új gazdálkodási, családfenntartási stratégiák mentén hasznosított szőlőhegyek.

A szőlő mellett a gyümölcsstermesztésnek köszönhetően a szőlőhegyek a hegyháti községek 20. század első felében volt paraszti, de még a Kádár-korszak utóparaszti földhasználatának is fontos területei maradtak. A századforduló tájékán az 1895. évi és a két világháború között az 1935. évi, illetve a már szocialista mezőgazdaság idején készült 1966. évi agrárstatisztikák alapján úgy tűnik, hogy a művelési ágak közötti egymás-

38. ábra. Kertek, gyümölcsösök és szőlők területváltozásai a Vasi-Hegyháton az 1895., 1935. és 1966. évi statisztikák alapján

hoz viszonyított arányok az 1960-as évekig bizonyos eltérésekkel, de nagy körvonalakban mindvégig fennálltak a kistájon (19. táblázat).²⁸⁴ Az 1890-es évek filoxeravészétől terhes idejétől a Kádár-kor szocialista mezőgazdaságának bevezetéséig tartó jó hetven év alatt a földhasználatban feltűnően tendenciózus maradt a kertek és gyümölcsösök folyamatos növekedése, főleg a jelentősen ingadozó területnagyságú szőlőkkel összehasonlítva. 1966-ban a kistájon a gyümölcsösök már több mint kétszeresét tették ki a szőlőknek (38. ábra).²⁸⁵

²⁸³ SZÉLES 1970a: 198–199.

²⁸⁴ Mezőgazdasági statisztikai gyűjtemény 1870-1970....é.n.; a vonatkozó falvak: Alsóújlak, Andrásfa, Bejczygyertyános, Bérbal-tavár, Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Daraboshegy, Döbörhegy, Döröske, Egervölgy, Gersekarát, Győrvár, Halastó, Halogy, Hegyháthodász, Hegyhátsál, Hegyhátszentpéter, Katafa, Kám, Kismákfa, Mikosszéplak, Nagymákfa, Nagymizdó, Nagytilaj, Nádasd, Nyőgér, Olaszfa, Oszkó, Pácsony, Petőmihályfa, Sárfimizdó, Sótöny, Szarvaskend, Szemenye, Telekes, Vasvár.

²⁸⁵ SZÉLES 1970a: 199.

A 19. század végén a gyümölcsstermesztéshez kötődően mind a szilva-, mind az almatermesztés kapcsán a Vasvári járás térségének a Hegyhát déli fekvésű, Zalához közel eső területei mutatkoztak jelentősnek.²⁸⁶ Sőt, a kistáj dombjainak kedvező klimatikus viszonyokat bíró, déli lejtői a cseresznye és meggy, de az őszibarack termesztésében is előnyösnek mondhatóak voltak.²⁸⁷ Nem mellékes, hogy a Vasi-Hegyhát egyben a Dunántúl hagyományos gesztenyés vidékei közé is tartozott.²⁸⁸ 1895 és 1935 között aztán jelentős szerkezetváltozás játszódott le magában a Vasi-Hegyhát gyümölcsstermesztésében is.²⁸⁹ A statisztikai adatok szerint miközben a kistáj gyümölcsfaállománya 12%-kal növekedett és az értékesebb gyümölcsöt termő fák száma is nőtt, az almafák száma szinte megduplázódott, 93%-kal emelkedett. Sőt, az alma aránya a gyümölcsfákon belül is 19%-ról 32%-ra nőtt. Jelentősnek bizonyult az értékesebb gyümölcsnemek közül a körtefák 40%-os, a cseresznyefáknak pedig 57%-os szaporulata. A meggy és őszibarackfák állománya viszont 41%-kal és 16%-kal csökkent, miközben az értékes gyümölcsöt termő, viszont igénytelenebb szilvafák száma is átmenetileg visszaesett, még ha az almafák mellett túlsúlyuk így is igen jelentős maradt. A Vasvári járás 1932-ben felvett gyümölcskataszterében a községek szilvafáinak túlnyomó száma ugyanezt a tendenciát erősíti meg, akárcsak az almafák esetében (20. táblázat).²⁹⁰ A gyümölcsnemek (alma, körte, cseresznye, meggy, szilva, dió) részletezése alapján a Vasi-Hegyhát vidékén a legtöbb gyümölcsfa Vasváron volt, ugyanakkor itt is jól látszik, hogy a járásban a Rábától délre eső, Zalához közeli dombsági területekhez kötődtek a legnagyobb gyümölcsfaállományok. Szilvatermesztésben a legkiemelkedőbb települések ekkor Karátföld (ma Gersekarát, Vas megye), Csipkerek (Vas megye), Déneslak (ma Zala

megye), Egervár (ma Zala megye), Felső-Oszkó (ma Oszkó, Vas megye) és Hegyhátkisbér (ma Bérbaltavár, Vas megye) voltak. Akárcsak az almafák számát tekintve, ide véve még Telekes (Vas megye) és Kám (Vas megye) faállományát is. A számadatok szerint a cseresznye- és meggytermesztés, illetve a dió esetében Csehivel egészülve ugyancsak ezek a falvak alkotta belső hegyháti térség emelhető ki.

A gyümölcsstermesztésben lezajló átalakulás, az értékesebb gyümölcsök termesztése, a házi szükségleteken túlmutató piaci igények kielégítése egyébiránt nagyobb szakértelmet is kívánt. Ennek hiányát felröva a Vasvári Újságban az alábbi ostromozó kijelentéseket fogalmazta meg a járás gazdasági felügyelője még 1938-ban:

[...] A Hegyhátnak éghajlati, domborzati és talajviszonyainál fogva két kiváló adottsága van. Az egyik az állattenyésztés, a másik a gyümölcsstermelés. A vidék szállítja hosszú évek óta a jobbnál jobb borjút, növendékmarhát, tenyészbikát és teheneket a környező vásárokra, de még a szombathelyi és országos tenyészkiallításokra is eljutnak. Sajnos más a helyzet a gyümölcsstermeléssel. Itt nincs ősi örökölt faszert, itt nincs gondosság és itt a legkevesebb a szakértelem. A Hegyhát szülőanyja a gyümölcsnek, de ebben a tekintetben Ázsia van nálunk. Mert mi a helyzet ma? A gazda hallva, látva és tapasztalva azt, hogy gyümölcsstermelés nemzeti érdek, a gyümölcsöt drága pénzért lehet értékesíteni, gondol egyet és ő is ültet gyümölcsfát jól – rosszul. Inkább rosszul mint jól! És itt a bajok kezdete, aminek orvoslását 1938. évben tervezzük. A hegyháti gazdák 95 %-a nem tud gyümölcsöt termelni, pedig minden egyéb kelék adva van neki. [...]”²⁹¹

Még 1938-ban a Gyümölcsstermelők Vasvári Körzeti Egyesülete is megalakult a nagyobb szakér-

²⁸⁶ i.m. 185.

²⁸⁷ Uo.

²⁸⁸ DÖMÖTÖR 1961: 16–89.

²⁸⁹ SZÉLES 1970b: 527–529.

²⁹⁰ MNL VaML 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 1. f.

²⁹¹ NOVÁK 1938: 1.

Község	Alma			Körte			Cseresznye-Meggy			Szilva			Dió		
	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.
Vasvár	3 509	3 447	6 956	2 706	948	3 654	2 070	1 292	3 362	6 768	3 282	10 050	916	511	1 427
Rábahídvég	595	233	828	247	198	445	199	125	324	824	193	1 017	101	149	250
Kisbákfa	617	285	902	197	59	256	98	56	154	412	31	573	53	37	90
Nagybákfa	296	249	545	143	79	222	83	318	122	318	99	417	37	58	95
Balfavár	1 058	791	1 849	586	259	845	343	83	426	1 277	241	1 518	81	314	395
Hegyhátskibér	1 801	1 855	3 656	974	544	1 518	553	201	754	4 426	1 932	6 358	270	473	743
Mikosszeplak	943	549	1 492	282	380	662	4	28	32	444	543	987	119	606	625
Nagytilaj	1 436	749	2 185	541	162	703	246	58	304	1 999	360	2 359	112	239	351
Csehimindszent	1 045	897	1 942	609	294	903	722	266	988	2 723	412	3 135	104	128	232
Csehi	316	1 064	1 380	1 915	129	2 044	825	442	1 267	3 811	748	4 559	617	213	830
Csapkerek	832	890	1 722	897	214	1 111	611	218	829	5 235	1 732	6 967	225	341	566
Egervár	1 971	2 310	4 781	948	203	1 154	785	296	1 081	5 159	4 696	6 855	296	730	1 026
Déneslak	2 774	2 401	5 175	1 677	675	2 352	752	339	1 091	5 840	1 044	6 884	292	638	930
Gósa	1 524	437	1 961	589	165	754	259	214	473	3 702	126	3 828	4	305	309
Vasboldogasszony	706	950	1 656	416	513	929	194	246	440	1 349	716	2 065	351	21	562
Alsó-Oszkó	464	333	797	232	140	372	66	62	128	998	572	1 570	66	56	122
Felső-Oszkó	4 312	2 622	6 934	1 021	556	1 577	1 036	151	1 187	4 652	2 189	6 841	351	318	669
Gerse	828	471	1 299	271	182	453	183	132	315	2 257	1 198	3 455	77	176	253
Karátföld	3 115	659	3 774	1 318	280	1 598	1 320	320	1 640	6 113	1 153	7 266	517	317	834
Sárfimizdó	188	194	382	96	76	172	80	66	146	242	216	458	67	84	151
Telekes	2 224	2 806	5 030	531	360	891	292	125	417	3 099	980	4 079	146	293	439
Győrvar	586	302	888	210	223	433	114	168	282	617	451	1 068	113	127	240
Andrásfá	722	669	1 391	311	148	459	202	282	484	2 101	1 039	3 140	304	129	433
Hegyhátszentpéter	385	510	895	276	223	499	64	95	159	480	280	760	99	87	186
Petőmihályfa	532	299	831	262	176	438	41	89	130	679	462	1 141	-	-	-
Kám	2 026	1 713	3 739	962	622	1 584	821	466	1 287	3 721	1 418	5 139	519	203	722
Alsóújlak	375	68	443	371	79	450	124	74	193	788	128	916	-	-	-
Egervölgy	554	309	863	276	171	447	106	83	189	1 122	673	1 795	-	-	-
Szemenye	605	397	1 002	432	312	744	240	188	428	1 139	932	2 071	-	-	-
Olaszka	589	179	768	415	124	539	197	134	331	896	156	1 052	108	35	143
Kozmafa	23	13	36	19	4	23	7	1	8	56	33	89	8	2	10
Pácsony	1 819	308	2 127	741	119	860	637	115	752	1 217	141	1 358	197	31	228
Rábamolinári	206	388	594	96	72	168	69	36	105	169	107	276	26	38	64
Püspöktamási	383	327	710	306	134	440	124	122	246	1 156	832	1 988	90	71	161
Rum	468	204	672	284	118	402	199	131	330	441	277	718	103	95	198
Gutaháza	185	191	376	103	57	160	57	59	116	1 094	391	1 485	53	31	84
Rábatóttós	158	156	314	83	69	152	59	94	153	534	371	905	14	30	44
Zsenye	225	258	483	62	68	130	86	72	158	195	186	381	27	38	65
Sorkikisfalud	335	78	413	137	216	353	103	36	139	1 213	652	1 865	64	38	102
Gyanóteregye	513	178	691	203	44	247	168	49	217	532	255	787	61	27	88
Nemeskoltá	469	538	1 007	247	275	522	57	33	90	798	421	1 219	-	-	-
Sorkikápolna	131	46	177	130	29	159	82	12	94	823	123	946	-	-	-
Sorokpolány	79	55	134	86	9	95	-	12	12	427	79	506	26	-	26
Sorkitőrfalu	79	34	113	42	10	52	5	8	13	114	16	130	-	-	-
Összesen:	42 320	32 023	74 343	22 537	9 773	32 310	14 474	7 141	21 615	82 836	29 321	112 157	6 614	7 079	13 693

20. táblázat. A Vasvári járás 1932. évi gyümölcskatasztere

telmet kívánó értékesebb gyümölcsök,²⁹² az intenzív piacra termelés elterjesztése céljával, mely magába tömörítette a járás valamennyi őstermelőjét. Ennek eredményeképpen 1941-ben Vasváron gyümölcsválogató és -csomagoló létesült, illetve 1942-ben egy aszalóüzem is működésbe lépett.²⁹³ A gyümölcsstermelők egyesülete mellett a fejlesztések érdekében a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara és a Kertészeti Felügyelőség szervezett szakmai tanfolyamokat, bemutatókat, faiskolát létesített, biztosította a feldolgozó és értékesítési lehetőségeket.²⁹⁴ A megyében a két világháború közötti időben a gyümölcskultúra kiteljesedéséhez igyekezett hozzájárulni az 1936-ban megalakult Gyümölcsstermelők Vasvármegyei Tag-egyesülete is, mely a növényvédelem népszerűsítésével, általánossá és olcsóbbá tételével, illetve a termelési, értékesítési és feldolgozó szövetkezetek felállításával, ugyanakkor a fogyasztókkal és kereskedőkkel való kapcsolatok megteremtésével kívánta a gyümölcsstermesztést fejleszteni.²⁹⁵ Az őstermelők összefogására, szakmai támogatására és védelmezése céljából működött szintén az 1842-ben alapított Gazdasági Egylet is, ami 1875-től a Vas Megyei Gazdasági Egyesület nevet viselte. Alapszabályát 1875-ben és 1931-ben módosították, egészen 1949-ig folyamatosan tevékenykedett, amikor is a belügyminiszter az 543.177/1949. sz. rendeletével feloszlatta.²⁹⁶ Az egyesület raktárt is működtetett Szombathelyen, ahol például az 1890-es években a szőlőragya (szőlőperonoszpóra, *Peronospora viticola*) elleni védekezésül kékgalicot (rézgalic) és kettős porlasztóval ellátott vö-

rösréz permetezőgépeket is árusítottak.²⁹⁷ A szőlő- és gyümölcstermelőket együttesen támogatni kívánó, 1940-ben megalakult Vas- és Sopronvármegyei Hegyközségi Tanács a hegybirtokosok segítésére különféle akciók (pl. védekező anyag, gyümölcsfa- és szőlőoltvány, műtrágya, hordóabroncs, permetezőgép és fatisztító eszközök) szervezését bonyolította.²⁹⁸ 1942-ben még szőlőoltványtelep és gyümölcsfaiskola felállítását is tervezték azért, hogy a termelők kedvezményes áron jussanak megbízható szőlő- és gyümölcsfaoltványokhoz.²⁹⁹ Ugyanis a vasi gazdák közül sokan rendszerint az Alföldről és Gyöngyös környékéről szereztek be szükségleteiket, ami a nagy távolság miatt egyrészt megdrágította a beszerzést, másrészt az alföldi homoktalajról hozott csemeték nem mindig bírták a nyugat-dunántúli hűvös talajt.³⁰⁰ A hegyközségi tanács Szombathelyen már közel járt a saját szőlőoltványtelep és gyümölcsfaiskola megvalósításához, de a második világháború megakadályozta annak kivitelezését.³⁰¹

Paraszi szőlőhegyek földhasználata a két világháború között – mikroelemzés (1929)

A Vasi-Hegyháton a filoxéravész után, de már a két világháború között működő szőlőhegyek tulajdonosi és művelési állapota az 1929-ben összeírt szőlőbirtokosok adatai alapján vázolható.³⁰² A külső hatások eredőjeként a kistáj kisparcellás művelésű szőlőhegyeinek földhasználatá-

²⁹² Az egyesület által 1938-ban felkért Országos Pomológiai Bizottság a következő gyümölcsök termesztését javasolta a kistájon: alma (*Jonathán, téli aranyparmen, nemes masinszki, török bálint*), körte (*vilmos körte, avranchesi jó Lujza, bosc kobakja, esperes bergamottja, hardenpont téli vajkörtéje, malinesi Josefina*), cseresznye (*májusi korai, germesdorfi óriás*), dió (*sebeshelyi gömbölyű, nagymarosi*), szilva (*besztercei, besztercei muskotály*), gesztenye (helyi fajták) (SZÉLES 1970b: 522–544., 528–529).

²⁹³ SZÉLES 1970b: 522–544.

²⁹⁴ Uo.

²⁹⁵ MNL VaML IV. 440. Vas vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye. 21. 2–13. f.

²⁹⁶ MNL VaML X. 106. A Vasvármegyei Gazdasági Egyesület iratai. Az 1945 előtti iratanyaga a háborús események folytán elpusztult.

²⁹⁷ MNL VaML IV. 405.b. Vas vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. IX.117/1894. 9. f.

²⁹⁸ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 330. f.

²⁹⁹ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 397–398. f.

³⁰⁰ MNL VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 132. f.

³⁰¹ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 397–398. f.

³⁰² MNL VaML Vasvári járás főszolgabíró (IV. 431/b) 5773/1929, Vasvári járás, szőlőbirtokosok névjegyzéke az 1929. évi XVII. tc. és a 3600/II. 1929. F.M. rendelet alapján (Baltavár község, Felső Oszkó község, Petőmihályfa község).

ban bekövetkezett változásokat mikrotérési szinten három község, a már említett Baltavár, Felső-Oszkó és Petőmihályfa szőlőhegyeinek példái karakteresen megmutatják.

A 19. század közepétől a két világháború közötti időszakra a baltavári hegyek birtokosainak száma 176-ról 139-re csökkent, akik elsősorban a falu és a környező települések, elsősorban Mikosszéplak (Vas megye) lakóiból tevődtek össze. Mellettük 1857-ben még Nagytilajon (Vas megye) és Mindszenten (ma Csehimindszent, Vas megye) kívül a szomszédos zalai peremtérség falvai közül Türréről (Zala megye), Salomvárról (Zala megye), Végedről (ma Zalavég, Zala megye) jártak ide művelni szőlőhegyi parcellákat. Ugyan 1929-ben ezek a települések már nem szerepeltek a hegybirtokosok lakóhelyének összeírásában, egyes tulajdonosok azonban már néhány olyan magyarországi nagyvároshoz kötődtek, mint Budapest, Győr vagy Nagykanizsa, vélhetően a kor társadalmi mobilizációja, illetve a házasodási kapcsolatok hatására (21. táblázat). Felső-Oszkó szőlőhegyei esetében a hegybirtokosok számának egyharmadnyi, vagyis 194-ről 136-ra történő visszaesésével együtt, térkapcsolati értelemben szinte kizárólagosan lokálisra szűkülő szőlőkultúra alakult ki (22. táblázat). Ennek értelmében a Felső- és Alsó-Oszkóhoz kötődő birtokosokon túl 1857-ben még volt itt né-

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma			Végösszeg
	1	2	3	
Baltavár (Vas megye)	82	25	5	112
Budapest	2			2
Győr (Győr-Moson-Sopron megye)	2			2
Hegyhátkisbér (Vas megye)	9	1		10
Mikosszéplak (Vas megye)	10			10
Nagykanizsa (Zala megye)	1			1
Olaszka (Vas megye)	1			1
Oszkó (Vas megye)	1			1
Végösszeg	108	26	5	139

21. táblázat. A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a baltavári szőlőhegyen 1929-ben

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma					Végösszeg
	1	2	3	4	5	
Alsó-Oszkó (Vas megye)	18	1	1			20
Felső-Oszkó (Vas megye)	77	28	6	3	1	115
Hegyhátszentpéter (Vas megye)	1					1
Végösszeg	96	29	7	3	1	136

22. táblázat. A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a felső-oszkói szőlőhegyen 1929-ben

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma											Végösszeg
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	23		
Andrásfa (Vas megye)	2	1			1							4
Döbörhegy (Vas megye)	1											1
Gerse (Vas megye)	26	12	8	1	2	1						50
Hegyhátszentpéter (Vas megye)	21	11	6		2		2	1	1			44
Ismeretlen	1											1
Karát föld (Vas megye)	6	1	1		1							9
Kiskutas (Zala megye)	1											1
Pet_mihályfa (Vas megye)	34	24	10	3	2	4	1			1		79
Szombathely (Vas megye)	1	1										2
Telekes (Vas megye)	1											1
Vasvár (Vas megye)	1											1
Zalaegerszeg (Zala megye)	1											1
Zalaszentgrót (Zala megye)		1										1
Végösszeg	96	51	25	4	8	5	3	1	1	1		195

23. táblázat. A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a petőmihályfai szőlőhegyen 1929-ben

Dűlő	Művelt terület	kataszteri hold	négyszögöl
Alsó-hegy	Szőlő	17	720
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	38	55
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	66	1 360
Felső-hegy	Szőlő	22	596
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	22	255
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	43	619
Új-hegy	Szőlő	1	1 186
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	3	1 558
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	8	438
Összes szőlő		41	902
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		64	268
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		118	817
Összes terület		224	387

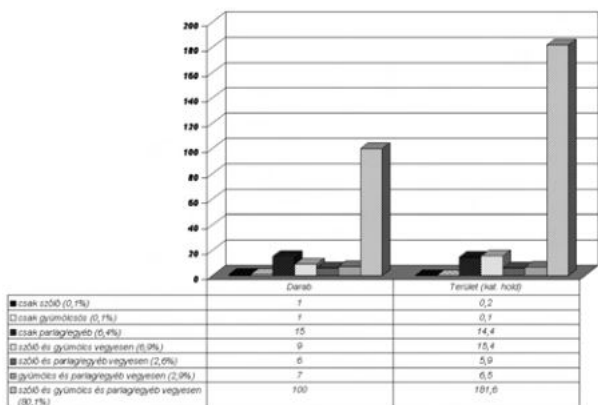
24. táblázat. A baltavári szőlőhegy területe 1929-ben

Dűlő	Művelt terület	kataszteri hold	négyszögöl
Csillag-hegy	Szőlő	10	540
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	16	192
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	17	255
Új-hegy (Ebtulok)	Szőlő	22	552
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	33	778
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	15	1 079
Összes szőlő		32	1 092
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		49	970
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		32	1 334
Összes terület		113	696

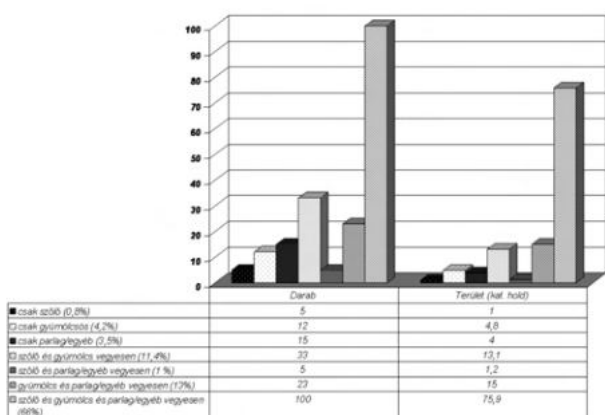
25. táblázat. Az oszkói szőlőhegy területe 1929-ben

Dűlő	Művelt terület	kataszteri hold	négyszögöl
Öreg-hegy	Szőlő	38	429
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	45	909
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	43	1 232
Új-hegy	Szőlő	13	853
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	13	104
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	21	1 552
Összes szőlő		51	1 282
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		58	1 013
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		65	1 184
Összes terület		176	279

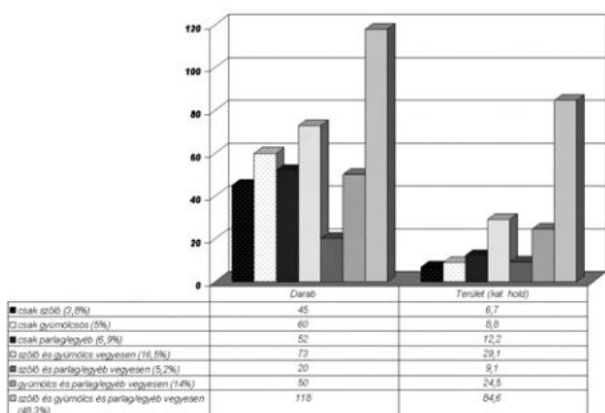
26. táblázat. A petőmihályfai szőlőhegy területe 1929-ben

39. ábra. Hegybirokosok földhasználata a baltavári szőlőhegyen 1929-ben

40. ábra. Hegybirokosok földhasználata a felső-oszki szőlőhegyen 1929-ben

41. ábra. Hegybirokosok földhasználata a petőmihályi szőlőhegyen 1929-ben

hány hegybirtokos a távolabbi Szombathelyről és Lipártból (ma Vasszécseny, Vas megye), mások a környező Csehiből (Vas megye), Újlakról (ma Alsóújlak, Vas megye) és Péterfáról (ma Hegyhátszentpéter, Vas megye) érkeztek. A három falu szőlőhegyeinek viszonylatában mindkét – jelen esetben az 1858-as és 1929-es – időmetszetekben a petőmihályi hegyek rendelkeztek a legszélesebb vonzáskörzettel. Ezzel együtt az eltelt nyolcvan év ezeken a hegyeken is a hegybirtokosok számának drasztikus csökkenését hozta magával: a 19. századi 241 fős hegybirtokosság a két világháború közötti időkre 195-re fogyatkozott (23. táblázat). A petőmihályi hegybirtokosok összetételében a helyi népességen kívül mindvégig Péterfa (ma Hegyhátszentpéter, Vas megye) és Gerse (ma Gersekarát, Vas megye) lakói mutatkoztak jelentősnek. Továbbá többen a környező Döbörhegyről (Vas megye) és Andrásfáról (Vas megye), vagy éppen Vasvárról (Vas megye), Oszkóról (Vas megye) és Sárfimizdóról (Vas megye) jártak ide szőlőt művelni, borászkodni, gyümölcsöst gondozni még a 19. század közepén. 1929-ben egyes zalai települések (Kiskutas, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót) is előfordultak az összeírásban, szintúgy a távolabbi szombathelyi tulajdonosok.

Általában az egyes gazdák a szőlőhegyeken több parcellát is műveltek. Baltavár esetében ez a szám jellemzően egy vagy két, esetleg három parcellát jelentett, de a petőmihályi hegyen előfordult a hét, nyolc, tíz, sőt huszonhárom (!) parcellát is tulajdonló hegybirtokos. A három község szőlőhegyei közül az összes terület figyelembe vételével a baltavári terület volt ekkor a legnagyobb (224 kataszteri hold 387 négyszögöl), amit a petőmihályi szőlőhegy (176 kataszteri hold 279 négyszögöl) követett.

A legkisebbnek pedig az oszki hegy számított (113 kataszteri hold 696 négyszögöl), mely méretében a baltavárinak alig több mint felét érte el (24., 25., 26. táblázat). Az öröklés útján a kisparcellák tendenciózus elaprózódásán túl a szőlőbirtokosok száma azonban nem mutat ilyen mértékű, egyenesen arányos eltéréseket. Hiszen miként arról már szó volt, a legnagyobb területű baltavári szőlőhegyen és a legkisebb területű

felső-osztkói hegyen közel egyforma számú birtokos osztozott meg, 139 és 136, a petőmihályfai hegynek pedig, ahogy már az előzőekben felmerült, mindkettőn túl téve 195 hegybirtokosa volt. A hegybirtokosok földhasználatában a csak szőlőművelésre hasznosított telkek számbéli ará-

nya a három község szőlőhegyeinek összevont adatai szerint egyiknél sem érte el a 4%-ot, és a kizárólag gyümölcsösként való területhasználat is csak a petőmihályfai szőlőhegyen volt 5%. A parlagon, esetleg kaszálónak hagyott parcellák száma szintén elenyésző maradt. Ezzel együtt a

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kataszteri hold	négyszög-öl	kataszteri hold	négyszög-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (80,1%)	7	183	-	359
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (2,9%)	1	1 184	-	538
szőlő és parlag/egyéb vegyesen (2,6%)	2	84	-	240
szőlő és gyümölcs vegyesen (6,9%)	6	721	-	415
csak parlag/egyéb (6,4%)	3	1 355	-	275
csak gyümölcsös (0,1%)	-	200	-	200
csak szőlő (0,1%)	-	287	-	287

27. táblázat. A baltavári szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kataszteri hold	négyszög-öl	kataszteri hold	négyszög-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (66,0%)	4	1 126	-	288
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (13,0%)	2	292	-	310
szőlő és parlag/egyéb vegyesen (1,0 %)	-	695	-	179
szőlő és gyümölcs vegyesen (11,4%)	-	1 583	-	243
csak parlag/egyéb (3,5%)	-	1 043	-	10
csak gyümölcsös (4,2%)	-	1 505	-	204
csak szőlő (0,8%)	-	560	-	229

28. táblázat. Az osztkói szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kataszteri hold	négyszög-öl	kataszteri hold	négyszög-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (48,3%)	2	190	-	250
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (14,0%)	1	1 166	-	268
szőlő és parlag/egyéb (5,2%)	1	593	-	278
szőlő és gyümölcs vegyesen (16,5%)	1	508	-	160
csak parlag/egyéb (6,9%)	-	1 491	-	51
csak gyümölcsös (5,0%)	-	807	-	54
csak szőlő (3,8%)	-	768	-	81

29. táblázat. A petőmihályfai szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

csak szőlővel hasznosított területek összességében sehol nem érték el a teljes művelt területeknek még a felét sem: a petőmihályfai hegyen 29%, a baltavári hegyen 19%, és az oszkói hegyen is csak 12% volt ez az arány. Általánosságban tehát a szőlővel, gyümölcsösrel és egyéb haszonnövényekkel tarkított, vegyes hasznosítású parcellák túlsúlya dominált továbbra is a hegyháti szőlőhegyeken, ami lényegében a hagyományos tájszerkezet fennmaradását is eredményezte. A baltavári három hegyen összességében 80% körüli, az oszkói két hegyen 66%, a petőmihályfai két hegyen pedig valamivel több mint 48% volt a vegyes hasznosítású szalagtelkek aránya az összeírás alapján (39., 40., 41. ábra). A hegyparcellák elaprózódottságát jelzi, hogy mindhárom község szőlőhegyén ezeknek a területeknek az átlagos mérete sehol nem érte el a két kataszteri hold nagyságot. A legnagyobb parcella Baltaváron hét kataszteri hold 183 négyszögöl, Felső-Oszkón 4 kataszteri hold 1126 négyszögöl, Petőmihályfán pedig mindössze 2 kataszteri hold 190 négyszögöl volt. A legkisebb parcellák pedig többnyire alig párszáz négyszögölesek voltak, vagy még a százat sem érték el (27., 28., 29. táblázat).

Vas és Sopron megyei hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése az 1940-es években

A három hegyháti szőlőhegy példája arra is felhívja a figyelmet, hogy a szőlőhegyek a szőlőtermesztésen túlmutatóan a régió gyümölcsstermesztésében is jelentős szerepet játszottak. 1944-ben a szombathelyi központtal összevont Vas és Sopron megyei Hegyközségi Tanácshoz tartozó szőlőterületek nagysága Vas vármegyében 3682 kataszteri hold volt, Sopron vármegyében 3951 kataszteri hold, a gyümölcs területe pedig Vasban 5152 kataszteri hold – tehát a szőlő majd másfélszerese (!) –, míg Sopronban „csak”

2383 kataszteri hold.³⁰³ A szőlővel beültetett terület ebben a léptékben összességében 80% oltott és 20% direkt termő fajtákból állt. A szőlőtermelés szempontjából a hegyközségi tanács területén Sopronban és környékén, illetve Alsóságon (Vas megye) – vagyis a Ság-hegyen – teremtek márkás borok. Jó minőséget adtak a Kemenesalján Kissomlyó (Vas megye), a Vasi-Hegyháton és környékén Gósfá (ma Zala megye), Vasboldogasszony (ma Zala megye), Bérbaltavár (Vas megye), Nagytillaj (Vas megye), illetve az osztrákmagyar határtérségben meghúzódó Vaskeresztes (Vas megye) – Vas-hegy – szőlőhegyei. A többi hegyen ekkor aránylag kevés és gyengébb minőségű bor termett.³⁰⁴ A gyümölcssterületek összességében 30%-ban almával, 33%-ban szilvával, 15%-ban körtével, 7%-ban cseresznyével és meggyel, 8%-ban dióval és 5%-ban más egyébvel, vagyis őszibarackkal és gesztenyével voltak betelepítve. A gyümölcsösök fele ezekben az időkben tizenöt évnél fiatalabb telepítésnek számított, úgyhogy Vas vármegyében a gyümölcsstelepítések 70%-a a megye déli és délnyugati részére esett, konkrétan a Vasvári, Körmendí, Szentgottárdi és Muraszombati járásokra. Ezekben a gyümölcssterületeken kívül a hegyközségi tanács hatáskörébe tartozott a házikertekben, utak és mezsgyék mellett, illetve a szőlőkben elszórtan elültetett további 1 088 340 darab gyümölcsfa is. Mindezekből 781 670 darab Vas megyéhez, 306 670 darab Sopron vármegyében volt.³⁰⁵

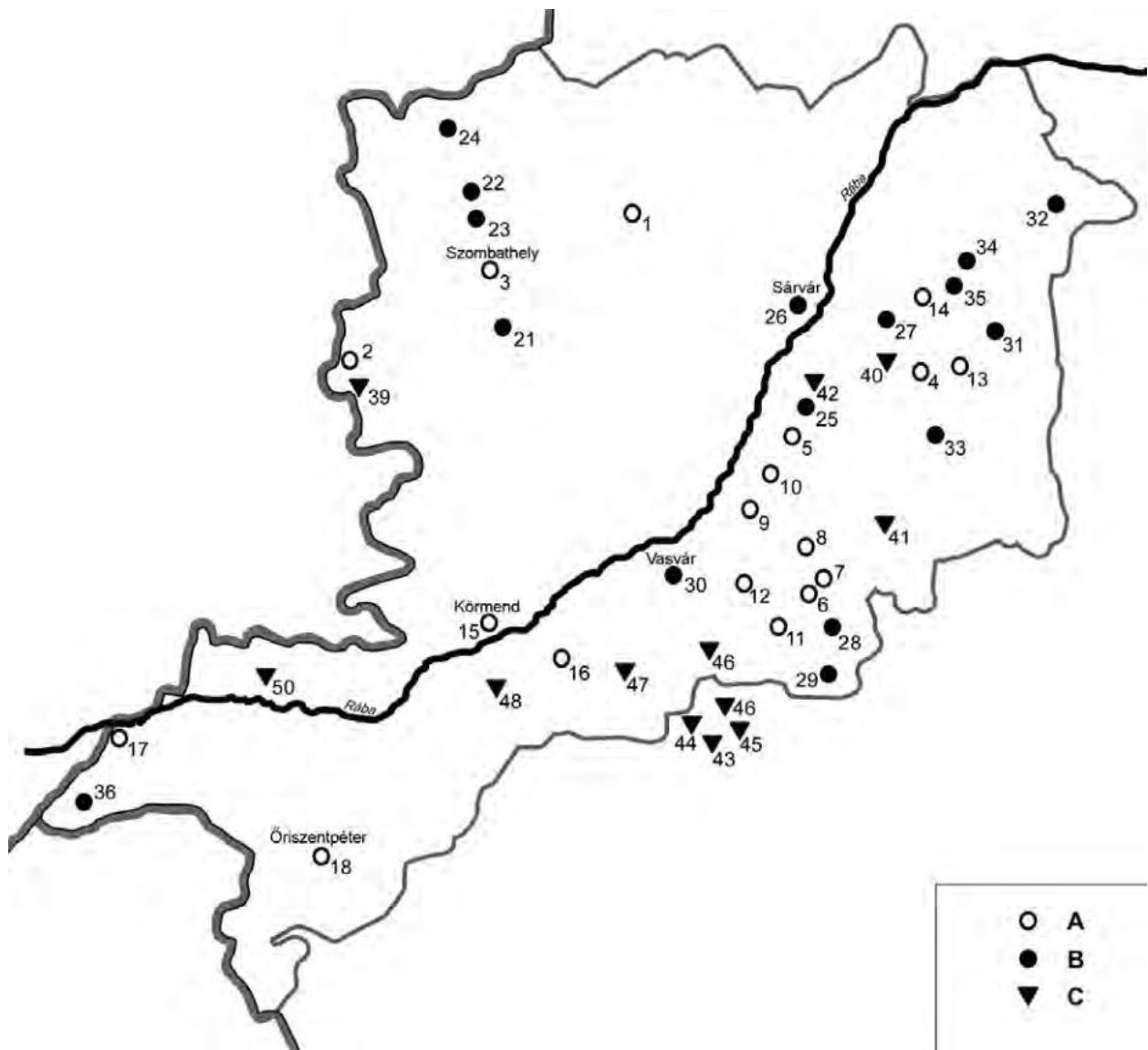
A második világháború lezárultával, a Vas és Sopron megyék közös hegyközségi tanácsának intézkedési területén az egyes hegyközségekhez tartozó szőlő- és gyümölcssterületekről a Magyar Földművelésügyi Minisztérium 41.521/1946. számú rendelete alapján van információnk (42. ábra).³⁰⁶ A minisztérium ekkor még a hegyközségi tanácsokon keresztül tervezte a szőlőhegyek gazdálkodásának helyreállítását, a hegyközségeket és a hegyközségi tanácsokat nem sokkal ezután ugyanis a 3300/1949. sz. Korm. rendelettel feloszlatták. A szőlőgazdálkodás jövedelmezővé tétele

³⁰³ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 264. f

³⁰⁴ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 264. f

³⁰⁵ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 264. f

³⁰⁶ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 9 v. f.

42. ábra. Vas megyei hegyközségek 1946-ban. A) megalakítandó, B) megalakult és működő, C) megalakult és nem működő

érdekében újfent szorgalmazták a célszerű telepítést, művelést és szüretelést, a bor és gyümölcs helyes kezelését, valamint a tervszerű és gazdaságos értékesítést.³⁰⁷ A hegyközségek birtoksközösségeit mindemellett a szőlő és gyümölcsfa növényi és állati kártevői ellen való egységes védelemre is kötelezték. Az elrendelt összeírásokat (30., 31., 32. táblázat) indokolta, hogy a háborús kártételek következtében országsszerte nagymértékben tönkrementek a szőlők és gyümölcsösök.³⁰⁸ A hegyháti Nádasd hegyközségi elnöke például így írt 1945-ben:

„[...] Egyébként sajnós, a Nádasdi hegyközségi szőlők és gyümölcsösök 90%-ig tönkre mentek, a szőlőkben több helyütt ruszki lovak jártak a nyárfolyamán, mert a községünk határában k.b. 15,000 ruszki nyaralt és népünk bele fásúl, hogy a jövő nyáron is csak így lesz. [...]”³⁰⁹

Vas megyében a világháború után megalakítandónak ítélt, illetve a már működő és nem működő hegyközségek területén összesen 4873 kataszteri hold szőlő és gyümölcsös maradt, Sopron megyében pedig 3967 kataszteri hold. A hegyköz-

³⁰⁷ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 10. f.

³⁰⁸ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 11–13. f.

³⁰⁹ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 8. f.

Sorszám	Járás	Község/Város	Szőlő	Gyümölcs
			(kat.hold)	(kat.hold)
Vas megye				
1.	Szombathelyi	Acsád	5	53
2.	Szombathelyi	Felsőcsatár	32	41
3.	Irottkői	Gencsapáti	12	50
4.	Sárvári	Vásárosmiske	105	50
5.	Sárvári	Bejczygyertyános	20	45
6.	Vasvári	Csehi	40	102
7.	Vasvári	Csehimindszent	30	53
8.	Vasvári	Csipkerek	82	130
9.	Vasvári	Kám	21	46
10.	Vasvári	Egervölgy	37	42
11.	Vasvári	Olaszfa	32	164
12.	Vasvári	Oszkó	35	75
13.	Celldömölki	Kemeneskápolna	43	6
14.	Celldömölki	Nagysimonyi	42	41
15.	Körmendi	Körmend	-	110
16.	Körmendi	Szarvaskend	13	91
17.	Szentgotthárdi	Alsószölnök	-	67
18.	Szentgotthárdi	Őriszentpéter	6	72
Összesen:			555	1 238
Sopron megye				
19.	Soproni	Sopron	2 328	431
20.	Soproni	Sopronkövesd	44	20
Összesen:			2372	451

30. táblázat. 1946-ban megalakítandó vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

Sorszám	Járás	Község/Város	Szőlő	Gyümölcs
			(kat. hold)	(kat. hold)
Vas megye				
21.	Szombathelyi	Szombathely	20	210
22.	Írottkői	Nagycsömöte (ma Lukácsháza)	3	55
23.	Írottkői	Pöse (ma Gyöngyösfalu)	7	47
24.	Írottkői	Kőszeg	116	150
25.	Sárvári	Nyőgér	80	64
26.	Sárvári	Sárvár	34	20
27.	Sárvári	Nagysitke	48	48
28.	Vasvári	Bérbaltavár	200	49
29.	Vasvári	Nagytilaj	67	69
30.	Vasvári	Vasvár	41	140
31.	Celldömölki	Alsóság	140	41
32.	Celldömölki	Kemenesmagasi	35	20
33.	Celldömölki	Borgáta	23	31
34.	Celldömölki	Kemenesmihályfa-Kemenessömjén	56	165
35.	Celldömölki	Tokorcs	18	64
36.	Szentgotthárdi	Felsőszölnök	-	98
Összesen:			888	1 271
Sopron megye				
37.	Soproni	Lövő	30	20
38.	Csepregi	Csepreg (ma Vas megye)	93	80
Összesen			123	100

31. táblázat. 1946-ban megalakult és működő vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

Sorszám	Járás	Község/város	Szőlő	Gyümölcs
			(kat.hold)	(kat.hold)
Vas megye				
39.	Szombathelyi	Vaskeresztes	126	53
40.	Sárvári	Gérce	32	140
41.	Sárvári	Hosszúpereszteg	65	150
42.	Sárvári	Sótony	75	82
43.	Vasvári	Egervár (ma Zala megye)	70	104
44.	Vasvári	Déneslak (ma Zala megye)	23	90
45.	Vasvári	Vasboldogasszony (ma Zala megye)	40	39
46.	Vasvári	Gósfá (ma Zala megye)	60	34
47.	Vasvári	Győrvar	40	74
48.	Vasvári	Petőmihályfa	61	77
49.	Körmendi	Nádasd	38	123
50.	Szentgotthárdi	Felsőrönök (ma Rönök)	-	74
Összesen:			630	1 040
Sopron megye				
51.	Soproni	Ágfalva	49	40
52.	Soproni	Balf	162	-
53.	Soproni	Fertőrákos	360	-
54.	Kapuvári	Fertőszentmiklós	220	-
55.	Soproni	Harka	90	-
Összesen:			881	40

32. táblázat. 1946-ban megalakult, de nem működő vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

ségek földhasználata belső arányát tekintve míg Sopronban a szőlő 85%-ot (3376 kataszteri hold) mutatott, és csak 15%-ban (591 kataszteri hold) gyümölcsöst, addig Vasban a szőlő a hegyközségek összterületének felét sem elérve 47% (2324 kataszteri hold) volt, a gyümölcs pedig 53% (2549 kataszteri hold). A Vasi-Hegyhát regionális jelentőségére utal, hogy ekkor a kistáj vonzáskörzetében lévő huszonkét hegyközség területén gazdálkodtak a vas-soproni hegyközségi tanácsokhoz tartozó szőlők és gyümölcsösök több mint felével, pontosabban annak 62%-val (3013 kataszteri hold). A kistáj hagyományos paraszti életmódminták alapján működő, kisparcellás művelésű szőlőhegyein a 20. század közepére már csak 39%-ra (1170 kataszteri hold) szorultak vissza a hegyközségi szőlők, mialatt 61%-ra (1843 kataszteri hold) emelkedett a gyümölcsösök aránya.

A szőlőhegyek állapota a második világháború után

Vas megye gyümölcsfaállományának megmentése a második világháború után óriási áldozatok árán volt lehetséges. A gyümölcsstermelők tekintélyes része vállalta, hogy igen magas kamattal mellett hitelt vegyen igénybe, miközben az alapos takarítás, legtöbb esetben ifjítás következtében a terméskilátás évekre menően a legminimálisabbra csökkent.³¹⁰ 1948-ban Vasvármegye oltványszőlő területe 2052 kataszteri hold volt, direkttermő szőlőterülete 868 kataszteri hold.³¹¹ A hegyközségi tanács kimutatása szerint Vas megyében nagyobb összefüggő *othello* telepítések voltak megtalálhatók Petőmihályfa, Hosszúpereszteg, Nyőgér, Sótony, Kám, Egervölgy, Nádasd környékén, míg kisebb mennyiségben a Ság-hegyet leszámítva mindenhol megtalálható volt.

³¹⁰ MNL VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 341. f.

³¹¹ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 119. f.

Jelentős *noah*, *elvira* és *delaware* telepítések Nyőgér, Sótony és Hosszúpereszteg szőlőhegyein voltak, míg kisebb mértékben mindenütt.³¹² 1948-ban a gyümölcsfával beültetett területének nagysága 7400 kataszteri hold, melynek 40%-a szilva, 30%-a alma, a többi 30% körte, cseresznye, meggy, dió. A gyümölcsfák 70%-a termő, 30%-a még fiatal, nem termő állapotban volt. Vas és Sopron megye

hegyközségi tanácsa a vasi gyümölcssterületek csak 25%-át találta jól kezeltnek, 15%-át tűrhetően, és 60%-át rosszul, vagy egyáltalán nem kezeltnek ítélte.³¹³ Az elkövetkező évtizedekben a szőlőhegyek arculatát is nagymértékben befolyásoló gyümölcsöskertek alapvető körülményként járultak hozzá a hegybéli gazdálkodást a későbbiekben meghatározó zártkertek kialakulásához.³¹⁴

³¹² MNL VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 402. f.

³¹³ MNL VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai. 119. f.

³¹⁴ SZÉLES 1970a: 185.

Petőmihályfa, 2003

A bűnös hegy: szőlőhegyi lakosok üldözése a Kemenesalján a 19. század első felében

A szőlőhegyeken való megtelepedés társadalmi folyamatai minden bizonnyal középkori gyökerekig vezethetők vissza, azonban e korai körülmények meglehetősen megvilágítatlanok. Vas megye területén például konkrétan szőlőhegyi lakost megnevező igen korai forrásként ismert egy a meszleni hegybéli előjárók előtt 1576-ban tett csereszerződés.³¹⁵ Az írás a felvállásnál jelenlévő nemes személyeket is említi, úgy, mint Kazmer Tamás hegybíró és a tanúsító lejegyzést készítő Gyerffy Benedek deákot, rajtuk kívül pedig még név szerint további hat esküdtet, akik között bizonyos Molnar Benedek „*hegy ffallwj*” is szerepel. Majd kétszáz év múlva, ugyanennek a szőlőhegynek az 1742-ben szövegezett rendszabálya a hegyben lakókat a következőképpen határozta meg: „*Az kin való hegybéli ember az kinek Bent való Jószága az Faluban nincsen*”.³¹⁶ Annak kérdései, hogy történeti mozgásában az ilyen „hegybéli emberek” milyen korszakokban, milyen okokból kifolyólag és milyen nagyságrendben fordultak elő az egyes korabeli szőlőtermő vidékeken, többnyire teljességgel tisztázatlanok.³¹⁷ Ami biztosan állítható, a 17–18. század fordulóján meglévő dunántúli szőlőhegyek egy részén már minden bizonnyal bevett gyakorlatnak számított a hegybe szorult bizonyos szórvány népesség jelenléte.

A szőlőhegyek feudalizmuskori benépesülése tájanként, uradalmanként változó méreteket ölthetett. A hegybéli állandó lakosok élete ugyan a faluközösségtől némileg távol, a periférián zaj-

lott, de miként az majd a későbbiekből is kitűnik, a faluközösséghez is tartozó hegybirtokosságon és a hegybéli, illetve falubéli előjárókon keresztül valamennyire mégis csak ellenőrizve zajlott. Erre már csak azért is szükség lehetett, mert a szőlőhegyeken többnyire saját házaikban lakó zselléreken kívül gyakran tartózkodtak csavargó életmódot folytató nincstelenek, akik alkalmi napszámos munkavégzésük mellett sokszor lopásból és pincefeltörésekből tengették életüket.³¹⁸ Mivel a szőlőhegyi kártételek rendszeresen kötődtek a hegyen lakókhoz, vagy az ott huzamosabb ideig tartózkodó idegenekhez, ezért sok helyen a földesurak által kiadott 18. századi rendtartások, hegytörvények inkább egyszerűen megtiltották az állandó kintlakást.³¹⁹ Persze, az amúgy sem egységesen szabályozott, helyi viszonyokhoz igazított rendelkezések betartatása úgyszintén nem volt könnyű feladat. A Királyi Helytartó Tanács már az 1780-as években foglalkozott a szórványosan lakott vasi, zalai és somogyi szőlőhegyekkel.³²⁰ A megyei hatóságok alapvetően igyekeztek meggátolni a szőlőhegyekbe költözést még Baranyában is.³²¹ Például egy 1842-ből fennmaradt vallomás alapján Zalaszántó korabeli szőlőhegyén történekről ennyi tudható:

„[...] lak helyeinket mint leg szegényebb sorsra helyeztettek a nagy roppant Szántói Tekintetes Nemes Zala Megyei Helységben sem találhattuk fel, kéntelenek voltunk ugyan a szántói közel levő szőlő hegybe a Méltóságos Földes Uraságunk engettével a magunk hegyvám adó

³¹⁵ SILL 1968: 264.

³¹⁶ Uo.

³¹⁷ Tájékoztatásul néhány vonatkozó feldolgozás a Dunántúlról, lásd ÉGETŐ 1994: 35–42.; FILEP 2002: 169–182.; KOVÁCS 1985: 329–336; TAKÁCS 2003: 57–80; VAJKAI 1999c: 178–190.

³¹⁸ ÉGETŐ i.m. 40.

³¹⁹ i.m. 39–41.

³²⁰ i.m. 40.

³²¹ KECSKÉS 1992: 176.

alatt lévő birtokunkba lakásunkat venni majd mint egy hatvan lakosok, a hol folyvást az adót megfizettük, a robotot és füst pénzt a Méltóságos Tolnai Gróf Festetics László Úr eő Nagyságának kis szolgáltuk, a köz terhek viselésére az utak tsinálására mindenkor meg jelentünk, noha továbbá a köz bátorság, a belső köz tsend, leg kevesebb gántsot nem szenvedett, a kártékozás, a tolvajlás is falubéli lakosok által előbb meg történt, mint azon által ell nem gondolhattuk mi okbul folyó évi Május hó 1° napján Tekintetes Hertelendi Imre T. N. Zala Megyei Fő Szolga Bíró idegen szekerekre fel rakattatván ingó javainkat, még 15 napot sem várva a szőlő gypün kívül minden irgalom nélkül le szóratta [...]”.³²²

Ugyanakkor szintén rögzített tény: az akár hegytörvénybe foglalt és egyéb elrendelt vármegyei szankciók ellenére valójában jelentős történeti hagyománya, megszokott gyakorlata volt a hegyre költözésnek. Főként a zalai területen, ahol a 17. századi török előli futások idején is gya-

43. ábra. A Kemenesalja és környéke a 19. század közepén (VaML T. 129.)

korta a szőlőhegyekre menekültek.³²³ Sőt, anélkül, hogy a szőlőhegyekre kellett volna kiszorulnia a falusi lakosságnak, egyes hegyeken akár több ingóságot és építményt is felhalmoztak a hegybirtokosok, mint a belsőségi területeiken.³²⁴

Szintén már a 19. század első felében, történetesen 1825. március 27-én határozott arról Vas vármegye közgyűlése, hogy a „Kemenesalatt Mihályfai Helység” (ma Kemenesmihályfa, Vas megye)³²⁵ szőlőhegyén megtiltja a „hegybéli lakosok” tartózkodását és elrendeli azoknak a faluhelységbe való leköltözésüket (43. ábra). A „hegyben szanaszét való Lakások” megszüntetését a helytartó tanács vonatkozó rendelkezésével összhangban itt is a hegyben megforduló csavargók, illetve az egyébként sokat emlegetett „köz bátorságra” igen csak veszélyes hegyben „czirkálló vendégek” miatt tiltották meg. Kemenesmihályfán úriszék ítélete alapján eljárva kellett a helybéli lakosok házainak „elbőtsültetés”-ét végrehajtani, melynek során meghatározhatták a házakért lehető summák mennyiségét is. Így, akik a hegyvamos területen „lakásra alkalmaztatott Épületekben” laktak, azoknak a helység közös „fundusán”, azaz telkén kellett alkalmas, arányos lakóhelyet kijelölni, melynek fejében pedig „az által szállélandó zsellérek Esztendőnként a’ földes Uri hatalom megesmérése jeléül valamit fizessenek” – szölt a megkötés.³²⁶ Az eredményekről való tudósítást Békassy Imre főszolgabíróra bízták a vármegyén, – akárcsak a szőlőhegyen és a faluban több ízben is gyújtogató bűnösök megtalálását.³²⁷

A faluközösség részéről a mihalófai szőlőhegyen (44. ábra) lakókkal szembeni bizalmatlanság még 1820-ban kezdődött, mikor is Farkas János hegybéli lakost kirabolták és egyúttal a hegyen több pincét feltörtek. Ettől fogva a faluhelységben lakó földesurak arra lettek figyelmesek, hogy a falusiak közül egyesek a hegyben lakókhoz feljárnak és éjjelenként titkos gyűléseket tar-

³²² KOVÁCS 1985: 330.

³²³ KECSKÉS i.m. uo.

³²⁴ Uo.

³²⁵ FÉNYES Elek 1836-ban a következőket írta faluról: „Mihályfa (Ó és Új), 2 magyar falu). 122 kath- 656 evang. 1 ref. 14 'sidó lak(os). Kath. és evang. anya templomok. Határja róna és igen termékeny. Sok legeleő. F(öldes) U(rai). Vidos, Garbeli, Dubniczay, Barcza, Takács, 's m(ég). T(öbben).” (FÉNYES 1991 [1836]: 83).

³²⁶ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 7. f.

³²⁷ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 6. f.

tanak. Szemükben mindez igazán akkor vált veszedelmessé, amikor is Illés János volt vármegyei esküdt szőlőhegyi pincéje a tűz martalé-kává lett. Még ugyanebben az évben, 1823-ban a Vidos Lajos táblabíró tulajdonában lévő, a hegy fölött álló birkás akol is leégett.³²⁸ Sőt, a következő év sem múlhatott el tűzeset nélkül. Az áldozat ekkor szintén a táblabíró volt, vagyis, hogy a szőlőhegygel szomszédos, de még a falu részen fekvő pajtáskertje.³²⁹ Ám ehhez hasonlóan még Dubnitzkay „Kapitány Urnak” a takarmányos kazla is leégett a falu túl végén. Akárhogy is, a tetteseket ugyan soha nem fogták el, mégis minden esetben a szőlőhegyen lakókat gyanúsították a gyújtogatásokkal.

A panaszos földesurak és birtokosok Hegedüs György vármegyei táblabíró, Osvald Lajos járási főszolgabíró és Hrabovszky Sámuel tiszti alügyész jelenlétében, a vármegyei rendelkezésnek megfelelően, 1826. április 5-én tartották meg az úriszéket Mihályfán.³³⁰ A faluban és környékén tapasztalt visszaélések és rendellenességek miatt ekkor elrendelt, kilenc cikkelyből álló rendtartás elsősorban magára a falura vonatkozott. A hatodik cikkely azonban a szőlőhegyek működését is igyekezett megregulálni. A rendtartás szövegezése tanulságos módon a szőlőhegy fogalmának egészen gyakorlatias meghatározásából indult ki: „*Mint hogy a' Szőlő Hegyeket mint kis Kerteket és Gyümölcsfa nevelő Helyeket tekinteni szükség, hogy a' Birtokosok fundusainak illendő Hasznát vehessék, ugyan azért mind azt, a' mi illy Haszonvetellel ellenkezik elháréttani szükséges.*”³³¹ A szőlőhegyi haszonvétel legnagyobb akadályának mindjárt a „*Szőlő Hegyekben szanaszét való Lakás*”-t tartották, mivel az ott lakók gazdálkodása, marha- és disznó tartása egyébként is sok kárt okozott, akárcsak az őszi és tavaszi legeltetések a szőlőhegyeken. Ezt még az is te-

tézte, hogy a hegyi lakosok menedéket adtak „*a' Köz Bátorságot felháborított rossz embereknek*”, hovatovább egyeseket életmódjukban egyenesen orrgazdának lehetett tekinteni. Utóbbiakat gyanúsították a faluban történt gyújtogatásokkal, meg persze a szőlők közti karók ellopásával. A veszélyt növelve, a más helységekből is a szőlőhegybe költözők száma egyben vészesen megsaporodni látszott. Ezért a hegybéli „*magános lakások*”-at inkább megtiltották, mégpedig úgy, hogy a szőlőhegyi házak elhagyására egy évet hagytak lakóiknak. Mindezzel együtt, mivel a hegybéli házakhoz nem tartoztak, tulajdonképpen nem is tartozhattak a falu egyébként is megterhelt legelői, szintúgy egyéb határai, a hegyen lakók marháinak legeltetését ezentúl egyáltalán nem engedélyezték – még ha ők magukat a vármegye számára tett hivatalos megnyilatkozásokban a mihályfai „*Helységnek egyenlő jussal biro lakosi*”-nak tekintették is.³³² A válságos helyzetet a nemes urak azzal a döntésükkel is tovább bonyolították, hogy a hegybélieknek tizenöt napot adtak a marhalegeltetés megoldására, egyébként azzal fenyegetőztek, hogy a nemesi falu élén álló hadnagyhoz hajtják be az állatokat, és ellenértéküket a helység közös kasszájába helyezik.

A rendtartás magának a hegybéli helységnek, pontosabban a hegybéli közösség – itt hegymesterekből és esküdtekből álló³³³ – előjáróinak korlátozását is magába foglalta. Először is beszüntették a hegymesterek kinevezésének addig volt szokásos gyakorlatát. Ennek értelmében a hegybirtokosok szüretkor szokásos gyűlésén többé nem engedték, hogy a jobbágyok maguk válaszáuk meg előjáró rendfenntartóikat. Az erre való jogot sokkal inkább a falusi nemesi előjáróság hatáskörébe rendelték, mivel szerintük a jobbágyok cinkos összekacsintásban „*egymásnak vétteni nem akarván*” egész egyszerűen nem büntették a szőlőhegyen legeltetőket. Amivel persze jelentős

³²⁸ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 31 f.

³²⁹ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 7. f.

³³⁰ MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Úrbéri Törvényszék iratai. Kemenesmihályfa, 1825. július 12.

³³¹ MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Úrbéri Törvényszék iratai. Kemenesmihályfa, 1825. július 12.

³³² MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Úrbéri Törvényszék iratai. Kérelemlevél, Szombathely, 1826. június 15.

³³³ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Mihályfa (Kemenes-), é.n. [1816]

károkat okoztak. Az úriszék idején volt hegymestereket az egyszerűség kedvéért egyúttal a következő szüretig megerősítették, de csak olyan kitéttel, hogy azokat a kuriális falu hadnagya alá rendelték. Nyomatékosítva az előjárók érdekelttségét a büntetések kiszabásában, a befolyt összegeket, a korábbi szokást felrúgva, immár nem borra adni rendelték, hanem egyharmad-kétharmad arányban a hegymesterek és helység közös kasszája között kellett szétosztaniuk. A szőlőpásztorokat Szent György-napkor (április 24.) kellett felfogadnia a közbirtokosságnak, amelytől előbbieket függő viszonyba kerültek. Meghatározták a hegybirtokosoknak azt is, hogy a szüret időpontját ezután csak a meghívott nemes birtokos urakkal együtt, közösen tartott gyűléseken szabad elrendelni, aki viszont a döntés előtt szüretelne, azt négy forintba büntetetik. Egyszerűen betiltották az állatok szabadon bocsátását is a szőlőhegyen, melynek büntetését nemtelen esetében tizenkét pálcaütésben, nemes emberre vonatkozóan tizenkét forintban érvényesíthették. Ha valaki ezt megtagadta volna, annak büntetését még meg is duplázhatták. Akárhonnan is nézzük, lényegében ezekkel a szigorításokkal az úriszék a nemesi község fennhatósága alá rendelte a teljes hegybéli birtokos közösséget, mégpedig a hegybéli lakosok miatt – legalább is ezt az ürügyet felhasználva. Az úriszék rendelkezései azonban nem érték el maradéktalanul céljukat, ugyanis a mihályfai hegyen lakók felháborodásukban nem sokkal ezután, már 1826. július 15-én szintúgy a vármegyei közgyűléshez folyamodtak panaszaikkal.³³⁴ Többek között, szólta a védekezés, úgy rendelték el megszokott lakóhelyeik³³⁵ elhagyását, hogy valójában semmi vétekekkel nem voltak terhelhetőek, ráadásul szerintük rossz embereknek még csak

menedéket sem adtak. Földesuraikkal tudatták: ameddig Ófelsége az egész országban egységesen ki nem tiltja a hegybéli lakosokat a szőlőhegyekről, addig ők azt el nem hagyják. Sőt, Farkas János hivatkozott kirablásakor, miután a rablót elfogták, még maguk „öszvő vagdalták”. Ezt a mihályfai helység előjárói 1829-ben bizonyító levelükben is elismerték.³³⁶ De ami valóban a legnagyobb gondot jelentette: hiába rendeltek számukra telkeket a faluban, azokat ott tőlük megtagadták. Mindezek felett még azt is elpanaszolhatták, hogy a szomszédos simonyi (ma Nagysimonyi, Vas megye)³³⁷ hegybéli lakosok sem fizették náluk becsületesebben az adót, nem „forspontoztak”³³⁸ szorgalmasabban, „nem örültek jobban vért ontó fijaik katonáskodásán”, mégis velük ellentétben azoknak a vármegyéről házépítésre helyet és segítséget rendeltek. Akárhogy is, a mihályfai szőlőhegy lakói végül azt kérték, hogy a simonyiakhoz hasonlóan őket is vegyék megyei pártfogásba és ezután is legeltethessenek a mihályfai határban.

1826-ban a vármegye utasítására a már említett Osvald Lajos járási alszolgabíró és Hrabovszky Sámuel tiszti alügyész vizsgálták meg a hegybéli lakosok panaszait, de azokat határozottan visszautasították. Mivel a megvádolt hegybéli lakosok még csak el sem mozdultak, ezért 1827. Szent Mihály napig (szeptember 29.) határidőre újra elrendelték a hegybéli lakóhelyek megszüntetését. Az intézkedés foganatosítását Osváldra bízták. Ő volt az, aki a vármegyének később szintén tudósítást adott az emlegetett simonyi szőlőhegyről, és úgy találta, hogy akkor mindösszesen hat házat, vagyis pincét használtak lakásnak. Az ottani szőlőhegyen zselérek és más szegény emberek éltek, kik közül egyesek „vonyós, rideg, és egyéb apróbb marhák-

³³⁴ MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Urbéri Törvényszék iratai. Kérelemlevél, Szombathely, 1826. június 15.

³³⁵ „Nyoltzvan, kilentzven, száz vagy talán több esztendeje is lehet annak, miuta a' mi eleink lakhelyeiket az ő tulajdon örök szőlő Hegyekre építvén mind a mi eleink, mind mi is, kik most élünk minden háborgatás nélkül lakhattuk házainkat.” (MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Urbéri Törvényszék iratai. Kérelemlevél, Szombathely, 1826. június 15.)

³³⁶ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 3. f.

³³⁷ FÉNYES E. szerint: „Simonyi, magyar f(alu). 489 kath. 813 evang., 142 'sidó la(os). Evang. anya eklé'sia. Synagóga. Határja mindennel bővölködi; bir szőlőt, elég erdőt és legeleőt, kövér szántóföldeket. F(öldes) U(Rai) Vidos, Hladovics, Hetyei és igen számos nemesek.” In: FÉNYES i.m. uo.

³³⁸ Élőfogat, vagyis a jobbágyok azon állami szolgáltatása, mely ingyenes vagy meghatározott pénzüsszegért fuvart biztosított katonának, megyei tisztviselőknak, átutazóknak.

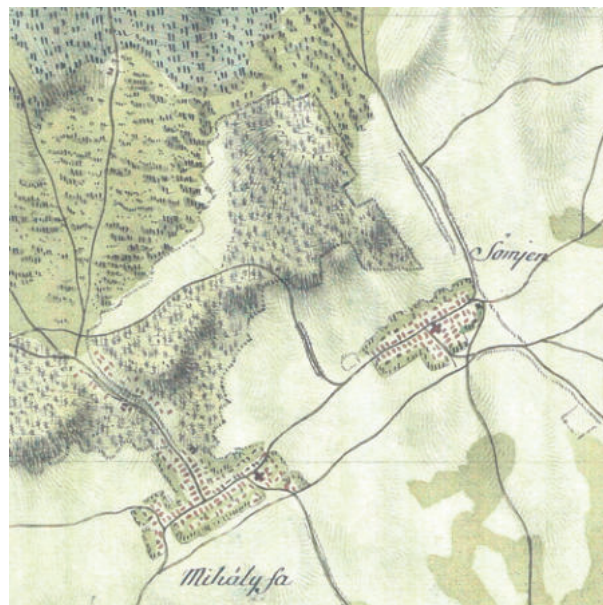
kal bírnak”.³³⁹ A megrajzolt kép igencsak ismerős: a hegyi lakosok a szomszéd szőlőbirtokosok karóit elégetik, „a’ Ház” körül lévő ludakat, tyúkokat és a gyümölcsösöket elfogyasztják, ráadásul tüzesetek itt is előfordultak. Mivel így aztán őket is szintúgy veszélyesnek minősítették, ezért a hasonló esetekben szokásos gyakorlat szerint a vármegyei közgyűlés 1828 nyarán Szombathegyen elrendelte, hogy a szolgabíró utasítsa őket a szőlőhegy elhagyására, egyben a falu közbirtokosságát pedig arra intették, hogy a „köz *fundusból*” házhelyeket engedjenek át számukra és segítsenek nekik házat építeni.³⁴⁰

Ugyan a vármegye a hegyben való lakást megtiltotta, de arról megfeledkezett, hogy a szőlőhegyi lakhelyek alapvetően mégis csak pincék voltak, és azokat hegyvamos birtokosok használták. Így aztán azokat Mihályfán mégsem becsülték el – de feltételt szabtak. Mégpedig azt, hogy azokat lakásnak többé nem használhatják, és tulajdonosaik a szokott hegyvámot továbbra is megadják.³⁴¹ Hiszen egy hegyvamos földesúrnak mégis csak ez volt a legfőbb érdeke. A nemesek gyanakvását viszont az is bizonyítani látszott, hogy újabb káresetek következtek mióta a hegyen lakók panaszos kérésüket a vármegyére benyújtották. Sőt, hegyvamos földesura tilalma ellenére Tóth János még új házat is épített a szőlőhegyen.³⁴²

De vajon kik is voltak azok a „rossz emberek”, akiknek lehetőséget adtak a hegybirtokosok a mihályfai szőlőhegybe befészkelni magukat, és akiktől a falu nemes urai annyira remegve tartottak? Kotzor Istvánnak, a nemesi község hadnagyának 1832-ben fogalmazott levele alapján úgy tűnik, a mihályfai hegyen kétféle módon laktak. Egyrészt egyesek a maguk által épített házakban rendezkedtek be. Ilyenek voltak szám szerint heten, úgy, mint Csuka Mihály, Palanki Mihály, Berki Istvánné, Kiss Lászlóné, Imre Mihály,

Horvát István és Kovács Péterné. Másrészt más hegybirtokos jobbágyok a pincéjüket alakították lakóházzá azért, hogy ott zselléreket tartsanak.³⁴³ Ilyen volt például az előbbieken említett Tóth János is, akinek lakóházas pincéjét egy Csöngérről jött bizonyos Gaal nevű lakta. Hasonlóan Vida Péter pincéjében egy kétes magaviseletű juhász felesége élt, Gosztola Istvánnál pedig hol egy, hol más gyanúsnek tartott ember. Szabó Péternél szintúgy a Kamondy nevű juhász tolvaj felesége húzódott meg, bizonyos Eöry-nél pedig megint csak egy juhászbojtár felesége, de még azon kívül is Tőke Pál, aki már két ízben a Vas vármegyei tömlöcöt is megjárta.³⁴⁴ Akárhogy is, utóbbiakat nem lehet egyszerűen csak a hegybéli csavargó életmódot folytató nincstelenek közé számítani.³⁴⁵

Az említett pásztorok és feleségeik névsora alapján máris nem csodálhatjuk, ha a pinceveréseket és -kirablásokat összefüggésbe hozták a környék ellopott birkáival, melyeket a nemesi előjárók nyomozásai alapján a pincéknél és a

44. ábra. Mihályfa és Sömjén a környező szőlőhegyekkel a 18. század végén, az I. katonai adatfelvétel térképén

³³⁹ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 9. f.

³⁴⁰ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 9. f.

³⁴¹ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 12. f.

³⁴² MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 34. f.

³⁴³ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 11. f.

³⁴⁴ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 11. f.

³⁴⁵ Vö. ÉGETŐ 1994: 40.

„Hegyi lakosoknál emésztettek meg”. Ezt látszott alátámasztani az is, hogy a hegyi lakosok közül Tóth János és Tőke Pál „gonoszágokért”, de még Kováts Péterné is korábban lopásért kapott büntetést a vármegyétől. Akárcsak a volt kanász, egyben hegybéli lakos, Szabó Péter jobbágy „Hegyi Zsölerje”.³⁴⁶ 1830 januárjában, mikor is Hrabovszky Sámuel vasvármegye tiszti alügyész Mihályfára látogatott, egészen pontosan Vidor Józsefnéhez, ott meghallgatta Kotzor hadnagyot is. A helység előljárója nem mulasztott el beszámolni arról, ahogy 1829 decemberében az aszszonyosság udvaráról egy éjjel elloptak egy „Harrangos Ürü”-t.³⁴⁷ Kotzornak példás módon elég gyorsan sikerült rábukkannia a tolvajok nyomára. Az egyikük a „Kis tsúf” néven jól ismert Üszög Jancsi volt, illetve annak atya, a vármegye tömlőcéből csak kevéssel korábban szabadult Kis János. Mindketten a helység fogadott juhásza. A „virtigli” pásztorok azonban nem voltak egyedül, velük tartott még Sebestyén Miska is, úgy a sokat emlegetett Tőke Pali: mindketten „a’ Kemenes Mihályfai Hegy felett lévő lakosok.” Elfogásukat követően Kotzornak mindannyian megvallották a tolvajlást, sőt még a korábbi hónapokban eltűnt tizenhat juh ellopását sem tagadták le. Tetteik következménye „sulyos Testi Büntetés” lett.

A kemenesmihályfai nemesi közbirtokosság szemében veszedelmes befogadott szőlőhegyi lakosok tehát főként a faluközösségen kívül álló, de a környéken felfogadott pásztorokból és aszszonyaikból tevődtek össze. Miként az a néprajzi irodalomból jól ismert, a pásztorfeleségek országszerte egyébként is periférikus, olykor egé-

szén különálló csoportot alkottak a falvak nőtársadalmában.³⁴⁸ Ennek értelmében elsősorban egymás között barátkoztak, szomszédoltak, és ha kellett, segítettek. Ez az életmód együtt járt azzal is, hogy általában a falu szélére épített pásztorházaikban éltek egymás szomszédságában – itt a falu határában lévő szőlőhegyen. Fizikai munkát is csak ritkán vállaltak, a mezőgazdasági munkákban alkalomszerűen segítettek. Inkább férjük helyett ők gyűjtötték be a gazdától a pásztorbért, és elsősorban családjuk ételmezésével, gyermekeik ellátásával voltak elfoglalva.³⁴⁹ A kemenesmihályfai szőlőhegyre vonatkozó történeti forrásokból úgy tűnik, hogy a helyi adottságok mentén az itteni szőlőhegyek szobás présházpincéiben szintén egy ilyen a faluközösségből kiszorult, de összetartó helyi pásztorság lelt otthont az 1820–30-as években. Annak kérdése, hogy a tolvajlások mennyire voltak tekinthetőek a közismert pásztorvirtus megnyilvánulásainak, vagy esetleg háttérükben a szegényparaszti családok szükséglet-kielégítése állt,³⁵⁰ esetleg valami más, az adatokból nem eldönthető. Miként tulajdonképpen az sem, hogy volt-e bármilyen összefüggés a lopások és verekedések, illetve a gyűjtogatások között.

Mindenesetre Mihályfa nemesei nyilvánvalóan soha nem tágitottak álláspontjuktól a hegybéliek mentegőzése és minden hiábavaló védekezése ellenére. Szerintük a szőlők végében lévő pincékben,³⁵¹ „vagy is ezen Pintzékhez ragasztott Lakó-házaknál” – értsd a présházpincékhez épített szobákban – lakók miatt történtek a különféle tolvajlások, rablások, verekedések, pinceverések, a szőlőkben tett a kártételek, de még

³⁴⁶ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 29. f.

³⁴⁷ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 22. f.

³⁴⁸ PALÁDI-KOVÁCS 2000: 133.

³⁴⁹ Uo.

³⁵⁰ Vö. SZILÁGYI 2000: 752–755.

³⁵¹ „a kérdéses házak ugyan jobbára a’ Mihályfai Helységből az ugy nevezett Kemenesi Legelőre vezető út mellett két felől a’ Szőlő Hegyben Vidos Lajos Úr cseléd házához éppen ellenben által kezdődvén, ’s tsaknem a Legelőig nyulán, hol killebb, hol bellebb, némelly helyen egymás mellett éppen szoros szomszédságában, némelly helyen 20. 30. 40. 90. és 100. öl távolságra fekszenek ki ültetett szőlők, és gyümölsősök közt; De vagynak az uttól távolabb is a Hegyben lakosok, jelessen Horváth István, T. Karcsay Sámuel Tábla Bíró Ur hegyvámosságának háza a’ szőlők között Vidos Lajos Úr Cselédházához nyugattrol legközelebb, hanem mintegy 130. ölnyire, Tót János, Tügg Józsefné asszony Hegyvámosságának háza pedig a’ Szőlők között a’ legközelebb fekvő házaktól mintegy 350. ölnyire magányosan helyeztettik.” (MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 37. f.)

a gyűjtogatások is mind a hegyben és mind a helységben. Ebbe belejátszhatott az is, hogy a mihályfai nemesi közbirtokosság előtt a szőlőhegyen lakók többnyire idegeneknek számítottak. Ráadásul társadalmi szerepük, jogállásuk, adózási kötelezettségük számos bizonytalanságot mutatott, így leginkább nemkívánatosnak tartották őket. Egyfajta liminalitás jellemezte őket, s mint liminális *personae*, Turner-i „küszöbemberek” lévén kicsúsztak és átfolytak a konvencionális osztályozás mindennapi hálóján, melyek irányították a faluközösségben normális „együttes élet terét”.³⁵² Az elutasítás, a kirekesztés gesztusa érhető tetten abban is, amikor 1825-ben egy összeírásban nyíltan nem számították a hegyi lakosokat a falubéliek közé, még ha szerintük az országút mellett sorakozó egyes lakásaik „helye mintegy utcát láttatik formálni” (45. ábra).³⁵³ De hiába a látszat, a szőlőhegyeket a gyeplős vonalhatárral választotta el, mely a nemesi falu és a zsellérek lakta szőlőhegy társadalmi különbségeit is megtestesítette. Ráadásul, a vármegye tiltó intézkedésével összhangban, a mihályfai földesurak tisztában voltak a Dunántúl

45. ábra. A kemesmihályfai szőlőhegyet átszelő út és környéke az 1857. évi kataszteri térképen

más vármegyéiben lejátszódó történetekkel, melyekre igen szemléletes módon már 1830-ban is hivatkoztak:

„[...] Éppen azon Németségi et Tóthszági Járásokban [vagyis a mai Dél-Burgenland, Szlovénia határmenti, illetve Vas megye déli területein], a hol is nem az Hegyben laknak a Lakosok, – hanem az Helységekben lévő Házak egymással nagyobb távolságra építettek, vagyon köz-Tudomány szerint a legnagyobb bátorság, úgy, hogy több Esztendő le folyta alatt is, alig van példa, hogy valaki Tolvajságért vagy más gonoszságért büntetessék; – nints tehát a T. Vármegyének semmi indító oka azon Lakosok meg szorítására – Ellenben ugyan hasonló nagyobb bátorság okáért már szomszéd T. Zala Vármegye is némelly Hegyekben, T- Tolna Vármegye pedig az egész megyére nézve a Hegyi Lakásokat el tiltani méltóztatott. [...]”³⁵⁴

Mindemellett érdekes látni, hogy a generációk óta a szőlőhegyi örökükben lakók valamennyire a hegybirtokosok – a szőlőhegyet rendezően művelők – közösségének tagjainak is tartották magukat. Persze, csak ha kellett, hiszen egy esetben még a szőlőhegy saját rendszabályait is magukra vonatkoztatva védekeztek. Am eléggé rendhagyó módon. Ugyanis mikor a mihályfai nemesek ösztönzésére a marhák legeltetése ügyében eljáró Kotzor hadnagy több ízben is egeket sértő hangoskodással fenyegette meg őket, ezt annak ellenére tette, hogy a „hegybéli articulussainknak egyik tzikkele” tiltja a hegybéli káromkodást, ehhez képest ilyen esetekben „mi magunk magunkat... megszoktuk büntetni” – vallották a hegyen lakók.³⁵⁵ A szőlőhegyek rendjének ezt az általános, szerte a Dunántúlon közismert kitételét persze azzal az élccel hangsúlyozva panaszták a vármegye közgyűlése előtt, hogy külön kiemelték Kotzornak a tokorcsi hegybéli hegyvamos úrként való érdekelttségét.³⁵⁶ Nos, legalább ennyi elégtételt vehettek rajta.

Mindezen túl, hiába a helyenként meglepően jól argumentált védekezés, a mihályfai hegy a

³⁵² Lásd TURNER 2002: 108–110.

³⁵³ MNL VaML VII. 1. e. A Szombathelyi Törvényszék iratai. Urbéri Törvényszék iratai. Kérelemlevél, Szombathely, 1826. június 15.

³⁵⁴ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 34–35. f.

³⁵⁵ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 34–35. f.

³⁵⁶ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 34–35. f.

46. ábra. Öreg pince a kemenessömjéni hegyen, 1966-ban (Fénykép: Bárdosi János, SNF 12935.)

vidék legrosszabb hírű szőlőhegyének számított egyébként is. A környéken, belevéve a sitkei, miskei és somlai hegyeket, sehol sem törtek fel annyi pincét, mint itt, de még a vármegye tömlöcét megjárta vádlottak számáról is nevezetes volt a falu is, hegye is.³⁵⁷ Sőt, ide véve szintén a szomszédos Semjénben (ma Kemenessömjén, Vas megye)³⁵⁸ történeteket, a mihályfai nemesek álláspontjukban, előítéleteikben csak megerősítést nyerhettek. Mert bizony a sömjéni hegy sem maradt el a hírhedt szőlőhegyi lakók, és lám: asszonyok, lányok között. Erről a szőlőhegyről (46. ábra) a korábban más, hasonló ügyekben is eljáró, volt kemenesaljai járásbéli alszolgabíró, a Csengén (ma Csöngé, Vas megye) élő Felső Őri Oswald Lajos fogalmazott bizonyító levelet 1830-ban.³⁵⁹ Beszámolója kiemelte, hogy még alszolgabírói beosztása idején, 1828. május 17-én egy olyan jelentés miatt kellett, hogy Sömjénbe in-

duljon, mely szerint a „Sömjéni Hegyben lakását tartó Horváth Juli rossz életű személynél” az éjszaka a vármegyei pandúrok megfogták nemes Horváth Sándort és Árvay Ádámot. Horváth Juli hegybéli lakása a leírás szerint a szőlőhegyen olyan „gonoszágoknak barlangja”, mely egyenesen „éjjeli bordélyház” volt, amit a nemes fiatal legények akkor éppen, állítólag először látogattak. Őket ugyan némely földes urak közbenjárására a „legkeményebb meg dorgállás” után elengedte Oswald, de mivel éppen nála volt a vármegyei rendelés a hegybéli lakások megtiltására, így hát mit tehetett, Horváth Julit a következő Szent György napig (április 24.) elköltözésre kötelezte.³⁶⁰ A „Kemenesali Sömjényi” hegybéli birtokosok nevében Csupor Pál és Tóth István hegy-mesterek, továbbá nemes Itzés Zsigmond és még további hat esküdt aláírásával fogalmaztak meg tanúvallomást 1830. április 30-án. A neve-

³⁵⁷ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 34–35. f.

³⁵⁸ FÉNYES Elek szerint: „Sömjén, magyar falu). 446. kath. 515. evang. 12 'sidó lak(os). Sok rét és legelő. F(öldes) U(rai). Boros, Fodor, 's más számos nemesek.” In: FÉNYES i.m. uo.

³⁵⁹ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 28. f.

³⁶⁰ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 28. f.

zett Szent Kút-hegyben Horváth Julinka bordélyházát már régóta jól ismerték, „*melly miatt a Helységi ifjúságnak nagy romlásával a Hegyben sok károk történtek s' naponként most is történnek*”. Így hát hiába volt aztán a dorgálás is, a pandúrokat követően majd egy jó esztendővel a hegybéli előljárók újfent rajtakapták ott egy éjjel Árvay Ádámot. A büntetés kiszabása után ezúttal Mindszentnapra (november 1.) adtak határidőt Horváth Julinak a szőlőhegy elhagyására a semjéni hegymesterek. De ő nem, hogy csak nem teljesítette a hegymesterek utasítását, de még egyik éppen férjhez menő lányával gyakorta esténként a falut járták „*s' a könnyebben hozzájok hajló leginyeket föl hívták a Hegyre s a szerentselten marha dog által el veszet barmoknak husával vendégöltik*”. Az ilyen „*gonosz társalkodás és éjjeli dombérozásnak*” tulajdonították, hogy a megelőző esztendőkből egyetlen éjszaka alatt hat pincét feltörtek, a későbbiekben, pedig még tizenöt másikat is, melyek közül egyeseket még utóbb több esetben.

A hegybéli előljárók az „*illy magányos barlangokbeli társalkodások által elfajult Embereket*” még megfenyíteni sem merték. Főként annak tudatában, hogy miként az már jól ismert-hírhedt volt akkor, a szomszéd mihályfai helységben és a hegyen több gyújtogatás is történt, ráadásul a közelben nagy szél idején az igen tekintélyes Kamondy Lajos takarmányos kertje az épületeivel együtt égett le. Mi több, még két másik helyi

nemes ember is hasonlóan pórul járt. A sömjéni hegybéli helység előljárói tehetetlenségükben a szőlőhegyi bordélyházat sem tudták felszámolni, ezért azt kérték, hogy a Magyar Királyi Helytartó Tanácsnál jelezzék az esetet.³⁶¹ Mindközben, miként a korábbiakban láthattuk, a szomszédos Mihályfa nemeseinek köszönhetően, a jól felfogott hegyvámos érdekek mentén a szőlősgazdák („hegybirtokosok”) egykor szabadon választott előljárókon keresztül érvényesített önrendelkezése – ha tetszik, intézményesített liminalitása – is múlttá vált, de legalábbis a falu által ellenőrzött módon beszűkült. Ahogyan a két eset is példázta, a hegybéli közösségek előljáróinak rendfenntartó képessége, lehetőségige igencsak szűkösnek mutatkozott a szőlőhegyi lakosok problémás helyzeteinek szintjén. A Kemenesalján megbújó, kis számú hegybéli szórványnépesség – mint a szőlőhegyet művelő gazdák közösségén (is) kívül állók – zaklatása azonban a fentiekben bemutatott helyi és megyei intézkedésekkel vélhetően még egyáltalán nem érhetett véget. Mégis, e rövid (mikro)történeti fázis is jól példázta, hogy a 19. század első felében kialakult társadalmi-kulturális, gazdasági és politikai körülmények közepette a Nyugat-Dunántúl paraszti szőlőhegyein az egyes helyi, térségi adottságokból kifolyólag milyen sajátos és szövevényes módon folyt az esetleg már sajátos közösségekké fejlődő, hegyekre kiköltözők üldözése.

³⁶¹ MNL VaML IV. 1. b. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 465/1834, 612. cs. 26. f.

Sótony, 2003

Mindennapok és konfliktusok: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a 18. században

A hegytörvények bevezetésének körülményeit, illetve a hegybirtokosság és a földesúr közötti 18. századi kapcsolatokat, konfliktusokat jól példázza az egervári (ma Zala megye) szőlőhegyi artikulus valamennyire rekonstruálható valós keletkezéstörténete és sorsa. A források szerint az itteni szőlőbirtokosok 1729-ben arra kérték földesurukat, Széchenyi Zsigmondot, hogy adjon ki nekik [sic!] írott artikulust, mivel szőlőhegyi igazságszolgáltatásban és dolgaik intézésében „*fogyatkozást szenvednének*”, ugyanis más szőlőhegyek rendjének szokásai náluk még ismeretlenek.³⁶² A kért és kiadott huszonkét pontos szőlőhegyi szabályzatot³⁶³ csaknem két évtized múlva, 1746-ban Széchenyi Ignác húsz pontban megerősítette,³⁶⁴ majd visszavonta és önkényesen felülbírálvá változtatásokat eszközölt rajta. Intézkedéseit 1753-ban egyben érvényesítette immár nemcsak az egervári, hanem a győrvári (Vas megye), boldogasszonyfai (ma Vasboldogasszony, Zala megye) és gősfai (Zala megye) szőlőhegyeken is.³⁶⁵ Két korrekció kivételével, – melyek az ünnepek megtartását szigorították és az egervári templomnak adományozták a megfizetett bírságok egy részét – a földesúr alapvetően saját döntéshozatali pozícióját igyekezett megerősíteni a hegybéli helységgel szemben. Ez konkrétan azt jelentette, hogy az előljárók megválasztásakor, ha valamely gazda nem akarta a tisztséget vállalni, akkor az esküdtnak be kellett jelentenie az esetet földesurának. Kiegészítésként a földesúr azt is meghagyta, amennyiben ebbéli kötelességét az esküdt elmulasztaná, ak-

kor őt bírságotlák meg a vétkes helyett. A legsúlyosabb beavatkozás mégis az volt, hogy a helység már csak előterjeszthette a helybeliekből kiválasztott esküdt jelöltjeit, a végső döntés jogát az uraság magának tartotta fenn. Széchenyi Ignác kikötötte azt is, hogy szőlő elzálogosítása és eladása ezen túl szintén csak a beleegyezésével történhet. Hovatovább még azzal is megszarolta a szőlőbirtokosokat, hogy továbbra is árulni fogja mindazok szőlőit, akik tőle elpártolnak, vagy nem gondozzák parcelláikat megfelelően.

A hegybéliek és földesuruk kapcsolatában szintén fontos állomásnak mutatkozott egy ugyancsak 1753-ban intézett levél, melyben az egervári, győrvári és gősfai hegybirtokosok megtagadták az uraság azon kikötését, hogy az általa bekért „*Szőlő Leveleik*” kiadásáért pénzt fizessenek, ugyanakkor kijelentették:

„[...] hogyha Nagyságod megh erősítette mi azt alázatossan köszönnük ha nem erősítette is Méltóztassék kezünkhöz vissza adatni mi azok mellyet régi igazságaink szerént megh maradunk de Nagyságod kivánsága szerént Ujságott vagy is illyetin uj törvényeket mi bé nem hozzunk és bé nem veszünk mivel sem Országunkban sem Vármegyénkbe az illyetin halhatatlan dolog nem praktikáltatott mi sem fogunk praktikálni. a vigre mi nem hogy huszadik foréntott de egy pénzt sem füzetünk közönséges végezettel. [...]”³⁶⁶

Mindezekon felül, a gősfai és boldogasszonyfai „*Helség*”-ek önrendelkezésüket védve egy újabb levélben leszögezték gróf Széchenyi Ignácnak,

³⁶² MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 10. f.

³⁶³ Egervár szőlőhegyének már a 16. századból ismert rendtartása. Az 1729-ben kiadott artikulus forrásközlésként lásd SRÁGLI és VÁNDOR [é. n.]: 172–178.

³⁶⁴ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 10. f. verso

³⁶⁵ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 18. f.

³⁶⁶ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 24. f.

hogy az addig volt hegymestert kívánják megtartani, illetve már főesküdtet, kilenc esküdtet és kis bírót is választottak maguknak.³⁶⁷ Gróf Széchenyi viszont mindezekre úgy reagált, hogy mivel a győrvári, egervári, gősfai és boldogaszonyfai szőlőhegyeken lévő gazdák nem tudták a tulajdon területük *szőlőleveleit* bemutatni, ezért elrendeli, hogy a különféle adásvételek, felvállások mellett a kiadott szőlőhegyi rendszabályokat is pecséttel és aláírással megerősítve felírják.³⁶⁸ A szőlősgazdákat név szerint kellett nyilvántartásba venniük, mégpedig az uraságnál lévő „*Hegység Könyve*” mintájára, vagyis olyan formán, hogy az egyes nevek mellett hold szerint a művelt területek nagyságát és az azokról járó hegyvám mennyiséget is kötelesek voltak feltüntetni. Széchenyi gróf ekkor bevezetett újításaként „*Az Hegységek vagy is Hellységek Gyűlései*” immár az uradalmi tiszt és emberei jelenlétében kellett, hogy megtörténjenek. Ráadásul a gróf azzal a további kikötéssel is csorbította a hegybéli gazdák közösségi autonómiáját, hogy ugyan a hegybéli esküdtet, bírák, hegymesterek az ő engedélyével intézkedhettek, de a szőlősgazdák megkérdőjelezve a hegybéli előjáróik ítéletét bármikor szabadon apellálhattak az urasághoz.³⁶⁹

Időközben a szőlőhegyen önszerveződő közösség további megbontását is szolgálta az 1751-ben szolgáltatott úriszék, melynek döntése értelmében az elkövetkező év *Szent Mihály napjától* (szeptember 29.) fogva a szőlőhegyben való lakást megtiltották és az urasági területről a lakásokat a faluhelységbe kellett levinni.³⁷⁰ A hegybéli és földesuruk között kialakult konfliktus eredményeként a szőlőbirtokosok száma jelentősen lecsökkent, az Egervár mezővárosban élők közül is jelentős számban hagytak fel ezzel a te-

vékenységükkel.³⁷¹ Míg 1730-ban az egervári szőlőhegyen összesen 306 szőlőbirtokost írtak össze (az „Egervári hegy” részen 48-at, az „Uj Csillag Hegy”-en 106-ot, a „Váry Hegy”-en 36-ot, a „Nap nyugatrul való szőlők”-ben 52-t, a „Csillag Hegy”-en 64-et), addig 1758-ban már csak alig több mint a harmadát, 119-et.³⁷²

Az autonómiájukat egyre inkább korlátozott egervári hegybéli 1766-ban négy pontban összefoglalva kérték sérelmeik tisztázását földesuruktól. Elsőként azt kérvényezték, hogy az artikulus szerint újra a hegybíró rendelkezessen velük, és a régi szokás szerint az ő házában is tartassák a „*Hegység Gyűlést*”.³⁷³ A kérelem megírására a szőlőbirtokosok azt az ürügyet használták fel, hogy télen az uraság pincéjénél rendezett gyűléseken szenvednek a hidegtől. A válasz azonban határozottan nemleges volt. Sőt, Széchenyi Ignác még arra is felhívta a hegybéli figyelmét, hogy az 1729-ben kiadott rendszabályokon bármikor joga van változtatni, ezen felül döntéseiben azokat akár teljességgel figyelmen kívül is hagyni.³⁷⁴ Másod sorban ugyancsak nem engedte, hogy becsükor (pl. eladáskor, zálogosításkor, örökléskor) a korábbi mód szerint a „*Hegység Eskütye*” jelenlétében megalkudhassanak maguk között a felek, mikor is „*Esküttek szoktak venni egy Tallér kész pénzt és melleje egy Vödör Bor, a' ki is Posonyi Iczével 24. Iczébül álló*”.³⁷⁵ Hasonlóan az egervári hegybirtokosok azon harmadik kérése sem talált kedvező fogadtatásra, hogy az esetleges változtatásokhoz a már jó ideje bekért artikulusukat végre a hegyvám ládája visszahelyezzék. A hegybéli kérelmével mit sem törődve, az írott hegytörvény hollétének eldöntését Széchenyi Ignác a saját bírói joghatóságával önkényesen élve továbbra is magának tartotta fenn.³⁷⁶ Negyed sorban a szőlőhe-

³⁶⁷ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 26. f.

³⁶⁸ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 31. f.

³⁶⁹ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 31. f.

³⁷⁰ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 20. f.

³⁷¹ SRÁGLI és VÁNDOR [é. n.]: 82–83.

³⁷² Uo.

³⁷³ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 55–57. f.

³⁷⁴ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 55–57. f.

³⁷⁵ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 55–57. f.

³⁷⁶ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 55–57. f.

gyiek arra kérték földesurukat, hogy a „Szőlő Pásztor”-oknak legyen puszkájuk, amivel a kártevőt hatékonyan megijeszthetik. Ugyanis fegyver nélkül senki nem akarta vállalni az őrzést és amennyiben valaki mégis őrizni volt kénytelen az csak a magáéra ügyelt. Annak biztosítására pedig, hogy a szőlőpásztorok a puszkával vadakban kárt ne tegyenek, vagyis azokat ott ne vadászatra használják, azt javasolták, hogy a szőlőpásztor tegyen hitet, és ha megszegi, hát büntetés meg. Széchenyi Ignác azonban ez ügyben sem látta elegendő okát annak, hogy a szőlőpásztorok puszkával őrizzék a szőlőhegyet. Idő közben a panaszos „Hegységbéli Esküttek” és szőlős gazdák nem bírták kivárni az uraság választát a megküldött négy pontra, és mikor az egervári hegyen összegyűltek, Laczó József és Magyar György az uraság hajlékánál lévő asztalt zendülés közepette kiragadták és Egervári Pál fundusára vitték, mintegy jelképesen is megfosztva a földesurat döntéshozói jogköréből.

Mindezek hatására, a hegybéliek és a földesúr kötéshúzásának befejezését szorgalmazva az ügyet a vármegye részéről Szarvaskendi Sibrik László főbíró és Gejger László „adjunktus Eskütt” elé terjesztették. Az ügy tárgyalásakor az egervári várban megjelent kilenc egervári szőlős gazda is, akiket szintén meghallgatva a következőket rendelték el. Először is a hegység gyűléseinek ügyében a szőlőbirtokosoknak adtak igazat, de ítéletük szerint az uraság tetszése szerint kellett bírót és esküdtet változtatniuk. A becsülettel kapcsolatos probléma esetében a szokásban való megmaradást nem tartották szükségesnek. Az írott hegytörvények kapcsán újfent a gazdáknak igazat adva annak „in paribus”, vagyis hiteles másolatban való kiadásáról döntöttek. Azzal az egyébként meglehetősen általános indoklással, hogy minden csekély ügyben ne kelljen felkeresniük az uraságot. A szőlőpásztorok puszkával történő felszerelését is helyesnek találták, mivel a „hütözés” amúgy is az uraság tetszése szerint lenne.

A vármegyei szintű ítélezés mégsem hozta meg a várt eredményt az egervári hegybéli gazdáknak. Ugyanis Széchenyi Ignác a vármegyei rendelkezés után sem volt hajlandó puszkát adni a szőlőpásztoroknak, így a gazdák továbbra is kénytelenek maradtak bottal őrizni a hegyet. Még akkor is, ha szerintük egyik évben kutyák támadtak a szőlőhegyre, hovatovább a madarak is leették a gyümölcsöt, sőt lopták is, melyek következtében annyi kár keletkezett, hogy abból maga a hegyvám is kitellett volna.³⁷⁷ Az artikulus kiadása ügyében pedig még 1775-ben is kénytelenek voltak levelet intézni immár gróf Forgács János Csongrád megyei főispánhoz, Mária Terézia „belső Titkos Tanácsossához”.³⁷⁸

A hegybéliek földesurukkal szembeni kiszolgáltatottságára újabb példát kínál a hegybéli termelt gyümölcs körül kialakult feszültség is. A hegyvám alá eredetileg nem tartozó gyümölcs fontos árucikket jelentett mind a szőlőhegyi birtokosok mind a földesúr számára. Ezt jól mutatja, hogy az egervári hegyről Széchenyi Ignác szekérszám hordatta a gyümölcsöt Széplakra az 1740–50-es években, ekkora mennyiségben minden bizonnyal piaci értékesítés, illetve pálinkafőzés céljából.³⁷⁹ Az 1766-ban tett panaszlevél szerint a fákon termő szőlőből „Articulusunk tenora és régi bé vett szokásunk szerint” a földesúr asztalára a kisbíró hetente kétszer-háromszor vitt gyümölcsöt „ajándékba”. Ettől függetlenül azonban a szőlőhegyen megjelent a földesúr ispánja, hajdúja, jágerja, kocsis, inasa, kertésze és szolgálója is, akik tetszésük szerint vitték el a hegy termését. Sőt, ekkor is előfordult, hogy szekeret parancsolva hordták a hegybéli gyümölcsöt az egervári várba. A hegybirtokosok felháborodását tovább fokozta, hogy tudni vélték, ott aztán nem törődtek vele és az „hajában el vezett”, pedig szerintük a földesúrnak egyébként is annyi gyümölcstermése volt, hogy nem tudta betakarítani.³⁸⁰

Az egykori szokásjog semmibe vételét, illetve új, korábban ismeretlen „szabályok” bevezetését mutatta az is, hogy az 1750-es évektől az ura-

³⁷⁷ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 60–61. f.

³⁷⁸ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 82. f.

³⁷⁹ ÉGETŐ 2004: 94.

³⁸⁰ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 60–61. f.

dalmi tisztek az elintézett hegyvámom kívül önkényesen „*Pennaticumot*”, „*hajdu bort*” is vettek. A szőlős gazdák szerint persze úgy, hogy hajdú nem is volt jelen. Ez hat pozsonyi iccét (egy pozsonyi icce = 0,84 liter) jelentett, melynek „*czédula válttságáért*” négy pénzt volt a kötelessége adni minden gazdának.³⁸¹ De maga a hegyvám mértéke is növekedett, úgy, hogy Széchenyi Ignác a szőlőhegyi szántókat, kaszálókat, gyümölcsös területeket is hegyvám alá rendelte, aminek következtében a szőlőhegyen lévő szántóföldek minden termése is tized alá került. Ha egy szántót egy évben kétszer gabonával bevetettek, majd harmadszorra egyéb terményekkel beültették, akkor is mindegyikből járt a tized. Azonban „*ember emlékezetétől fogva*” a hegybéli szántóföldek terméséből sem tizedet, sem „*pennaticum*”-ot nem adtak a földesúrnak, leszámítva a püspöknek járó dézsmát. A hegyvám körül vita a hegybéliek és az uraságuk között annak kapcsán élesedett ki, hogy egyes hegybirtokos gazdák szőlejek aljából valamennyi részeket a szomszédos Nagy Páli (Zala megye) határához mérték, néhányan mégsem kapták meg földjeik árát, „*sem pedig az Hegyvámnak szállítását nem nyerhetjük*”, vagyis terheik sem csökkentek.³⁸² Széchenyi Ignác úgy indokolta a szőlőhegyi járandóságok mértékének megváltozását, hogy a szokott hegyvám „*egyenetlensége*” miatt vezette be az „*Urbarialis Idea*” szerint a szőlő terméséből és a „*Tartományibul*” a kilencedet, vagyis minden kilencedik tizedet. A hegybéliek ügyében kérésükre a vármegye részéről újfent Sibrik László főbíró és Gejger László esküdt járt el, akik az egervári hegyet is bejárva tettek intézkedést. A kilenced ügyében pedig úgy ítékeztek, hogy mivel őfelsége végső eredménye az urbáriumok ügyében még nem érkezett meg, ezért addig ilyet bevezetni sem lehet.³⁸³ De az, hogy az 1767-ben megjelent úrbéri pátens által szabályo-

zott szolgáltatásokat miként tartatták be az egervári hegybéliekkel, már nem ismeretes.

Hasonló kötéshúzások az örökölt szokásaikhoz, autonómiájukhoz – és nyilván a minél kevesebb járandóság megfizetéséhez – ragaszkodó hegybéliek és a hegyvámos urak között bizonyosan más szőlőhegyeken is lejátszódhattak. A Vasi Hegyhát vidékén a földesúri fennhatóság kiteljesedésének példája lehet akár a 19. század elején volt csipkerek (Vas megye) szőlőhegy, melynek előjárói a baltavári (ma Béraltavár, Vas megye) uradalom számtartójának levelekben tettek jelentéseket a hegyen történő lopásokról és egyéb kisebb rendbontásokról.³⁸⁴ Sőt, itt egy 1823-as folyamodvány szerint a szőlőhegyi rendszabályok felolvasását is uradalmi tisztek végezték a hegybéli vezető testület helyett. A földesúri önkény újabb megnyilvánulásaként, felszólították a hegybélieket a szőlőhegyen tartott méhek után a tized megadására.³⁸⁵ Mivel a gazdák és az uraság között korábban ilyen szerződés nem volt, ezért a hegybéliek azt megtagadták, mire újabb parancsot kaptak a javaikat védeni próbáló „*Poty Hegy Birtokosok*”. Immár *Szent Mihály napig* (szeptember 29.) ki kellett irtaniuk a méheket a szőlőhegyről:

„[...] holott miulta a Szőlő Hegyenk föl adatván mindig voltak benne méhek s' minden háborgatás nélkül maradtak [...]”³⁸⁶

A hegybéli közösségeket felülbíró földesúri önkényeskedések olykor egészen alattomos romboláshoz is vezethettek. Akár a délről szomszédos göcseji hegyeken, a baltavári uradalom területén is még jócskán előfordulhatott a 19. század elején, hogy a szüretet, illetve Szent Mártont (november 11.) követően a szőlősgazdák kezesjóságai a termő szőlők kivételével szabadon ki-be jártak.³⁸⁷ A szabad legelőterületeknek a paraszti szőlőhegyekre való ideiglenes kiterjesztése persze a földesurak érdekében is állt. Ezt tá-

³⁸¹ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 60–61. f.

³⁸² MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 60–61. f.

³⁸³ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 85. f.

³⁸⁴ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 93–94. f.

³⁸⁵ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 98. f.

³⁸⁶ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 98. f.

³⁸⁷ Vö. ÉGETŐ 2004: 118–119.

masztja alá gróf Festetics János egy 1810-ben Bal-taváron tett rendelkezése is, mely szerint a potyi szőlőhegyen mint földesúri birtokán:

„[...] Juhaim késő ősszel mind addig még ugyan csak jól meg nem fagy csak a' szőlők dülle-jén lévő kaszálon legeltessenek, és tsupán csak erős fagyal eresztessenek a' szőlőkben, a' mindön a' kár majd lehetelen. [...]”³⁸⁸

Ezzel együtt a gróf felajánlotta a panaszos hegy-béli gazdáknak, ha a „*Hegybeli Artukulusok ellen szanaszét eresztésből következő káros legeltetés-ből*” birkái bizonyítható módon mégis kárt tenéne a hegység szőlőiben vagy a gyümölcsfákban, akkor azokat pótolja.³⁸⁹ A Festeticsek birkanyjái a 19. század első felében azonban nem csak a csehimentszent határában fekvő hegyeket veszélyeztették. Ugyanis 1839-ben, a felső-oszkói (ma Oszkó, Vas megye) Csillag-hegyen a vasvári káptalan, a Festetics és Egerváry földesurak jobbágynak alapított szőlőhegyen:

„[...] a kiosztott részeket trágyával elkészítve, szőlőkkel nagyobb részét beültették a többi részeket vetemények alá elkészítették, és meszszebb földről hordott, és pénzen vett tuskével, és nagy fáradságos munkáinkkal az egész mintegy 70 holdakból álló tábla földet szőlő hegynek bekerítették [...]”³⁹⁰

Ámde gróf Festetics László a szabad legeltetési jogaiban ettől sértve érezve magát, az új szőlőhegyet még 1840. szeptember 30-án feldúlta:

„[...] allattomban 60 emberével a Jobbágyság által készített költséges gyepek és kapukat 60

helyeken meggyújtogatta, széjjel szóratta, és nyomban 228 darabokból álló mustra sereg birkáit nagyobb kártételek végett a' szőlőkbe és veteményekbe bele hajtotta. [...]”³⁹¹

A fentieket összefoglalva elmondható, hogy a helyi szokásjogtól az írott hegyközségi artikulásokon és földesúri rendtartásokon át a rendeleti, megyei szabályozásig elvezető folyamatok tájanként változó szempontok mentén alakultak a Délnyugat-Dunántúlon. A történeti Vas vármegye Zalával határos délkeleti térségében, a Hegyhát vidékén ezek a hegybeli közösségek életében jelentős léptékű változások legkaraktéresebben a Festetics, a Batthyány és a Széchenyi uradalmak működéséhez köthetők. A Széchenyiek és az örökölt szokásaikhoz, önkormányzatosságukhoz, – és nyilván a minél kevesebb földesúri járandóság megfizetéséhez – ragaszkodó egervári hegybeliek közötti kötélhúzások bizonyosan más szőlőhegyeken is hasonlóan lejátszódhattak. A 18. század közepe körüli mintegy négy évtized vitái jól érzékeltetik a földesúri hatóság intenzív terjeszkedését és annak következményeit egy korabeli hegybeli közösség életére. Tanulságos látni, hogy a hagyományosan saját szokásjogai alapján szerveződött hegybeli helységben akár zendüléshez is vezethetett annak önrendelkezésében való korlátozása. Másrészt a földesúri elvárás és a hegybeliek valós igényei között a forrásokban megmutatkozó ellentétek rávilágítanak a már írott hegytörvényeknek a megélt mindennapokban mindkét fél szempontjából behatárolt valódi érvényességére.

³⁸⁸ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 87. f.

³⁸⁹ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 87. f.

³⁹⁰ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 105/a. 120. f.

³⁹¹ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 105/a. 120. f.

Csehi, 2010

A hegyhíti paraszti szőlőhegyek kialakulása

A szőlővel beültetett és gondozott területeket, a szőlőművelésre alkalmas határrészeket a magyar nyelvterületen elsősorban „hegy”-nek, „högy”-nek nevezte a köznyelv.³⁹² A szőlők mindig is kiemelt jelentőségű tájformáló, tájalkotó elemeket voltak, természetes helyüket a 13. századi írásos források azonban a latin „mons”, „monticulum”, „promontorium”, „clivus”, illetve a magyar „hegy”, „mál”, „halom” szóval jelölték.³⁹³ A falvak környezetében a déli fekvésű, hosszú napsütésű hegyoldal, a mál felelt meg legjobban a szőlőművelés igényeinek.³⁹⁴ A 14. századra a történeti források a korabeli Magyarországon mindenfelé említenek szőlőt, sőt, számos olyan helyen is, ahol később felhagytak termesztésével.³⁹⁵ Országszerte a helyi és környékbeli (*extraneus*, azaz vidéki) lakosságot a földesurak kedvezményekkel ösztönözték, hogy a hegyoldalak bozótosaiban, tölgyes erdőiben irtással szőlőt telepítsenek,³⁹⁶ vagy miként már akkor is mondták, építsenek (*vineas plantare, plantatio vinearum, vinee de novo plantate*).³⁹⁷ A fáradságos munkával szőlőt építők ezért a földesúrtól rövidebb-hosszabb adófizetési, adómentességi kedvezményeket kaptak, de kikötötték azt is, hogy a szőlő körül esetleg felmerülő jogvitákban a döntést a földesúr jogaiból kifolyólag magának vagy gazdatisztjének továbbra is fenntartja.³⁹⁸ Az egyház részére még István király törvénye biztosította a termő bor tized részét, az 1351. évi törvény értelmében pedig egységesen valamennyi földesúrnak köte-

lező volt a termény és bor kilencedik tizedét beszednie.³⁹⁹

A földesurak mellett nyilvánvalóan a jobbágyok szempontjai is lényegesek voltak a szőlőhegyek kialakulásában és azok kézi munkaerővel történő művelésében, gondozásában, folyamatos fenntartásában. A faluhatárok igazítása kapcsán a parasztok szüleikhez való ragaszkodására már a 16. századi jogtudós Werbőczy nádor is felhívta a figyelmet. Meglátása szerint a földet, erdőt, réteket és a szőlőhegyeket a falu jobbágyai hosszú idő óta valóságos uralmuk (*reale dominium*) alatt tartották, és használatukban bírták.⁴⁰⁰ A feudalizmus érlelődő rendjében, az egyéb jobbágybirtoktól eltérően a földesúrnak le rótt hegyvám, kilenced, esetleg tized, vagy egység alapján történő pénzmennyiség, illetve a szőlőhegyi munkálatok rendes elvégzése fejében a szőlőhegyi parcella birtokosa szőlőskertjét szabadon használhatta, termését megtarthatta, parcelláját eladhatta, vehette, zálog és csereszerződést köthetett rá, illetve örökösei között zétoszthatta. A szőlőhegyeket mindamelllett nem csak jobbágyok gondozták, szőlője lehetett nemesnek és polgárnak is. A viszonylag szabadabb birtoklási formának köszönhetően akár a házatlan zsellérek is élvezhették a hegyeken a szőlőművelés és a tőle elválaszthatatlan borászkodás előnyeit.

Az Árpád-kori okleveles források tanúsága szerint a középkori Vas vármegye központját, Vasvárt ölelő dombság szőlőkultúrája a 18. századtól

³⁹² ÉGETŐ 2001b: 539.

³⁹³ SOLYMOSI 1996: 20.

³⁹⁴ Uo.

³⁹⁵ FEYÉR 1970: 21.

³⁹⁶ CSOMA 1997: 148.

³⁹⁷ HOLUB 1960: 193.

³⁹⁸ i.m. 188.

³⁹⁹ FEYÉR i.m. uo.

⁴⁰⁰ WELLMANN 1999: 278.

47. ábra. A Magyarország és Stájerország közötti határt képező Lapincs/Lafnitz/Lovincs folyó partján, a magyar oldalon fekvő Nádkút/Rohrbrunn (ma Rohrbrunn, Ausztria), Hidegkút/Kaltenbrunn (ma Deutsch Kaltenbrunn, Ausztria) és Radafalva/Rudersdorf (ma Rudersdorf, Ausztria) mögött húzódó, pincékkel ellátott szőlőskertek (Weingarten) parcellái 1742-ben (VaML Vasvármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1742. május 7-ei közgyűlés iratai. Szám nélkül.)

napjainkig bizonyosan folyamatos.⁴⁰¹ A magyar államiság e korai időszakából szőlővel említett falvak (*villa*), gazdasági telepek (*predium*) közül egyesek ma is meglévő községekkel azonosíthatók. „Pachun” a mai Pácsony községre utal, hasonlóan „Cheeh” falu pedig a napjainkban szintén lakott és a környéken szőlőhegyéről ismert Csehit jelöli. „Durug” a Vasvártól keletre, az egykori Olaszka (ma Olaszfa, Vas megye), illetve Kisbér (ma Bébaltavár, Vas megye) és Csehi között települt eltűnt község. Emlékét ma a Droghegy őrzi. Drog szőlői még a mohácsi vést (1526) követő rövid időszakig bizonyosan művelés alatt álltak, mivel 1563-ban hegyvám megfizetésének kötelezettségével (*cum tributo iuris montani*) egy holdas szántó csereszerződését kötötték itt meg.⁴⁰² „Sa-

racad” szintén Vasvár közelében, annak keleti határában fekvő falu volt, később azonban eltűnt. A hajdani „Byr”, vagyis a mai Bébaltavár határában lévő szőlőhegy már a 14. század közepén hegyvámirtok volt.⁴⁰³ További korabeli birtokosztokodások kapcsán tett feljegyzések őrizték meg a középkori Eperjeshegy (*Eperyesheg*) és Rakatya (*Rakathya*) hegyek, illetve a valamikori Lőkös („Lewkus”) pusztabéli szőlők emlékét.⁴⁰⁴ A hegyháti szőlők helyi jelentőségét mutatja Zsigmond király egy 1406-ban kiadott rendelkezése is, melyben felszólította a káptalant, hogy ne akadályozza a vasvári polgárok szomszédos zsidó földi szőlőtermésének betakarítását.⁴⁰⁵

A Vasvár környéki szőlőhegyeken érvényesített jobbágyi kötelezettségek, munka- és termék-

⁴⁰¹ KÓTA 1997. 3. regeszta (továbbiakban reg.) 12.

⁴⁰² MNL MNL VaML XII. 1. a. A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (továbbiakban: VSZHL) Jegyzőkönyvek (továbbiakban: Jkv.) 158/1563

⁴⁰³ KÓTA i.m. 124. reg. 49.

⁴⁰⁴ i.m. 165. reg. 63.

⁴⁰⁵ i.m. 233. reg. 85. p.

járadékok csak a 16. századtól ismertek. A források az egykor Zalával határos vasi területen, a ma már Zalában fekvő Egervár szőlőhegyén 1521-ben kilenc uradalmi szőlőt említenek, melyeket kapálás idején minden jobbágy három napot volt köteles művelni. Mindemellett a jobbágyszőlők után három cseber hegyvám járt, melyből nagyjából tizenöt akó, vagyis több mint tizenkét hektoliter⁴⁰⁶ bor bevétele volt az egervári uradalomnak ekkor. A 16. századi pereskedésekről szóló forrásokban szintúgy gondozott szőlők nyomai tárulkoznak fel Gőshegy (*Ghewshegh*, ma Gősfá, Zala megye)⁴⁰⁷ és Nagytilaj (*Nagh Thylay*)⁴⁰⁸ szőlőhegyein, illetve Győrvar határában az egykori szelidgesztenyések emlékét is a nevében őrző Gesztenyemál (*Gezthenyemal*)⁴⁰⁹ szőlőhegyén, akár csak az Olaszfa (*Olozka*) mellett egyházi kézen lévő Barát Szőlő (*Barath Zewlew*)⁴¹⁰ kapcsán.

A 17. század első évtizedeiben a Rába képezte a török hódoltsági területek határait. A török területekre eső falvak, ha nem hódoltak meg, vagy a hódolást elhagyták, felégették őket, lakóikat megölték, vagy elhurcolták. A háborús kártételek a szőlőhegyeket sem kerülték el, ha nem éppen azok jelentettek menedéket a falvaikból menekülni kényszerült lakosságnak. A hódoltsági területeken túl, a történelmi Vas vármegye nyugati részén fekvő rohonc–szalónaki és németújvári uradalmakban a jobbágyok addig éppen nagyrészt a szőlőművelésből tettek szert viszonylagos jólétre.⁴¹¹ Ezekben az uradalmakban ugyanis kialakult a jobbágyok egy olyan rétege, mely meg tudta váltani a földesurának járó robot és egyéb szolgáltatások egy részét vagy egészét. Mellettük a jelentős zsellérréteg közül szintén számosan jobban éltek, ha zsellérhelyük mellett némi szőlőjük is volt. A nyugat- magyar-

országi Rohonctól (ma Rechnitz, Ausztria) Fraknóig (ma Frochtenstein, Ausztria) tartó dombvidék egyébként is kiválóan alkalmas volt a bortermelésre, melyet nagyban támogatott a térség sűrű városi, mezővárosi hálózatának felvevő piaca.⁴¹² Jellemző, hogy a fraknói uradalom, illetve Ruszt (ma Rust, Ausztria), a 17. század végétől szabad királyi város jobbágysai és parasztpolgárai a bortermelésből meggazdagodva váltották meg magukat, mialatt szabad költözési lehetőségeiket is meg tudták őrizni.⁴¹³ Nem mellékes, hogy Vas vármegye dombos nyugati részén körbe a Kőszegi-hegységen, Kőszegen és Rohoncon, a Vashegyen, a Pinka völgyében, de még a Lapincs/Lafnitz (**47. ábra**) és a Strém/Strem között kialakult szőlőmonokultúrák fenntartásában is nem kevés Stájerországból és Alsó-Ausztria déli részéről érkező külső nemesi-földesúri birtokos, vagy éppen a közeli városi polgár (pl. Föllöstöm/Fürstenfeld, Hartberg, Bécsújhely/Wiener Neustadt, Grác/Graz, Aspang, Bruck a.d. Leitha) mint „*extraneitás*” vett részt a késő-középkor, kora-újkor idején.⁴¹⁴ A jó minőségű magyarországi borok kivitelét tiltó korabeli rendelkezéseket megkerülve ezek a világi és egyházi földbirtokosok a Magyarországról származó boraikat mint sajátot tudták értékesíteni Grácban, Karintiában, de még Salzburgban és Bajorországban is, mely kereskedelemről származó haszon jelentős szerepet játszott a török veszélyeztetés idején számos kelet-stájerországi vár megerősítésében, kiépítésében.⁴¹⁵ Ezalatt a hódoltsággal közvetlenül érintkező Rába-menti határtérségben jelentős pusztítás ment végbe, a kialakult tragikus állapotokba nyújt némi betekintés a török Kanizsáról való kivonulását követően, 1690-ben készült vármegyei felmérés.⁴¹⁶ Az összeírás az akkor körmendi

⁴⁰⁶ A 18. században még használt 1 egervári (gősfai) akó = 84,084 liter. (Lásd PRICKLER 1986. 78)

⁴⁰⁷ MNL MNL VaML XII. 1. VSZHL Jkv. 82/1565

⁴⁰⁸ MNL MNL VaML XII. 1. VSZHL Jkv. 166/1571

⁴⁰⁹ MNL MNL VaML XII. 1. VSZHL Jkv. 82/1565

⁴¹⁰ MNL MNL VaML Helytörténeti lexikon cetlianyaga. Olaszka, 22. f., amely a MNL P 45 Békássy családi levéltárra hivatkozik

⁴¹¹ ZIMÁNYI 1995: 12.

⁴¹² i.m. 11.

⁴¹³ i.m. 14.

⁴¹⁴ PRICKLER 1993: 163–165.

⁴¹⁵ Uo.

⁴¹⁶ MNL E 156 Urbaria et Conscriptioes Fasc. 29. nr. 1.

Megye	Sz. kir. város	szőlőterületéből		
		első osztályú	másodosztályú	harmadosztályú
Győr		–	1/3	2/3
Moson		–	1/2	1/2
Sopron		1/2	1/2	–
	Sopron/Ödenburg	1/2	1/2	–
	Kismarton/Eisenstadt	–	egészen	–
	Ruszt/Rust	1/2	1/2	–
Vas		–	egészen	–
	Kőszeg/Güns	1/2	1/2	–
Veszprém		–	1/3	2/3
Zala		–	1/3	2/3
	Kanizsa	–	–	egészen

33. táblázat. A Nyugat- és Közép-Dunántúl szőlővidékeinek minősítése és borainak osztályozása 1720-ban (N. KISS 1973 nyomán)

uradalom (*dominium*), másképpen „Hegyhát” [sic!] nevezetű térség településeiről is értékes adatokkal szolgál. A török hódoltság megszűnésének állapotában a Rába dél-délkeleti partján hatalmas karéjban elterülő dombságon a következő szőlőhegyek nyomai tárulkoznak fel: „Tillay” (75 kapás;⁴¹⁷ ma Nagytillaj, Vas megye), „Csőhő” (Csőhő Hegyek, 100 kapás; ma Csehi, Vas megye), „Mindszent” (Mindszent Hegy, 200 kapás; ma Csehimindszent, Vas megye), „Széplach” (100 kapás; ma Mikosszéplak, Vas megye), „Pereszték” (Peresztegy Hegyek, 200 kapás; ma Hosszúperesztég, Vas megye), „Nyőger” (Nyeőgér Hegyek, 150 kapás, ma Nyőgér, Vas megye), „Béicz” (Beicz Hegyek, 120 kapás; ma Bejczygyertyános, Vas megye), „Vasvár” mezőváros (Vasvári Hegyek, 250 kapás, ma Vasvár, Vas megye), „Gyeőr vár” (Gesztel-Hegyek, 200 kapás; ma Győrvár, Vas megye), „Gősfá” (Gős Hegyek, 300 kapás, ma Gősfá, Zala megye), „Egervár” (Egervári Hegyek, nincs adat; ma Egervár, Zala megye), „Mihaly-falu” (Mihalyfalvay Hegyek, 60 kapás; ma Petőmihályfa, Vas megye), „Ghőrsé” (Ghérk Hegyek, 100 kapás; ma Gersekarát, Vas megye). A részben megfelelő művelésű, részben évek óta elhagyott szőlőhegyek borait az összeíró rendszerint közepesnek minősítette, jónak egyedüli kivételként az egervári borokat nevezte meg.

A török hódoltság felszámolása után, a 18. század

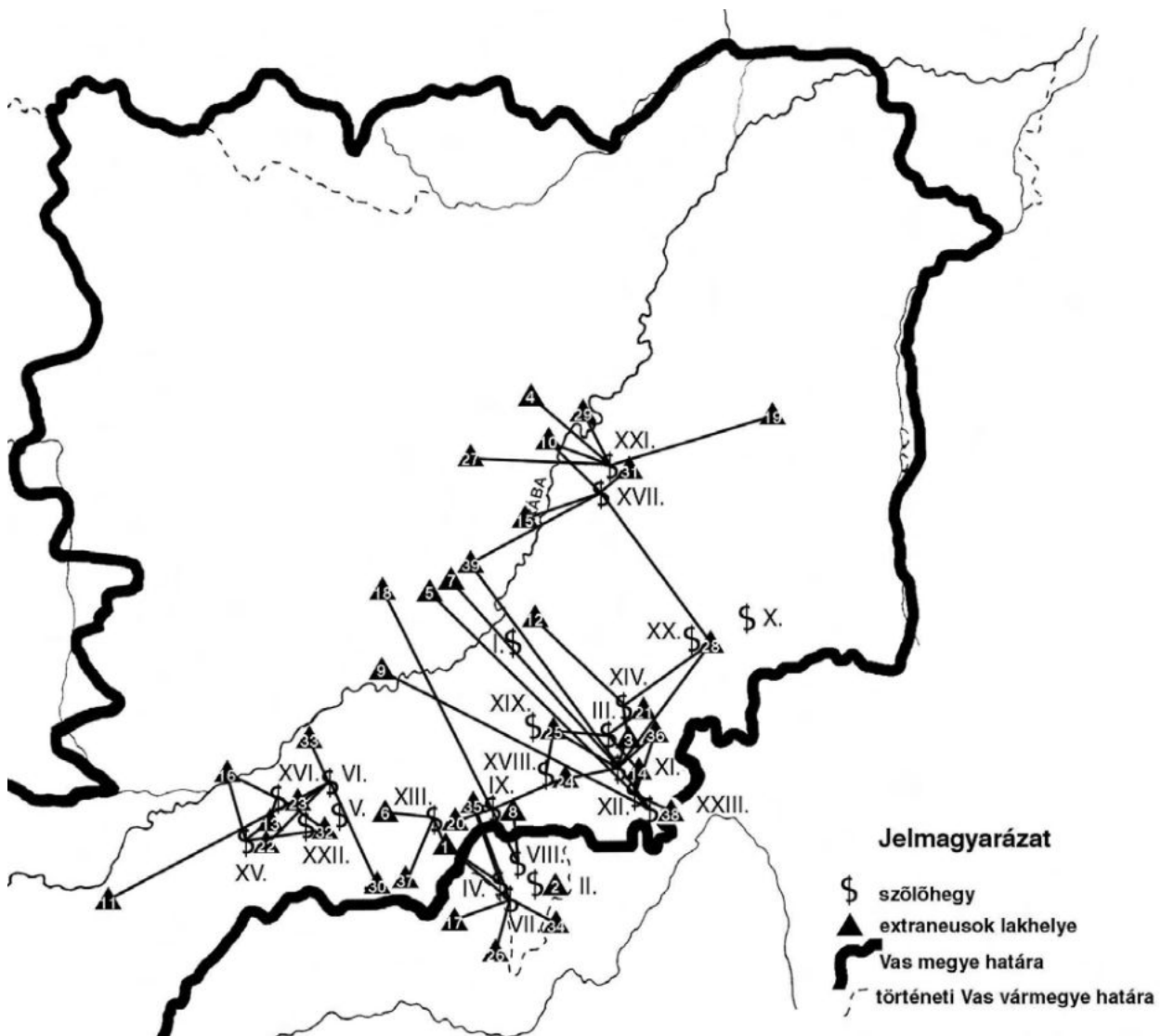
elején jobbágyok, kismemesek és polgárok részvételével jelentős szőlőtelepítési hullám indult meg a Nyugat- és Közép-Dunántúlon. A földesurak, legyenek azok régiek vagy újak, nagy lendülettel kezdtek neki uradalmaik megszervezéséhez. Mivel a bor a kor egyik legfontosabb árucikke volt, ezért amennyire csak lehetséges lehetett a szőlőhegyeket is igyekeztek fennhatóságuk alá vonni.⁴¹⁸ A Magyar Királyság szőlővidékeinek minősítését 1720-ban végezték el, amely kimutatás három osztályba sorolta a különböző szőlőtermesztő megyéket és városokat a készített borok értéke szerint. A legkiválóbb borminőséget Hegyalja és a tokaji borok képviselték. A Dunántúli kerületben fekvő Vas vármegye általános másodosztályú besorolása mellett Kőszeg szőlőit fele-fele részben első- és másodosztályúnak ítélték. A Nyugat- és Közép-Dunántúlon a történeti Vas vármegye így összességében a soproni borvidéket követően a második legjobb bortermő vidéknek számított ezzel ekkor (33. táblázat).⁴¹⁹ Az újra gondozás alá vont régi, és az újonnan telepített dél-kelet vasi szőlőhegyek térkapcsolati rendszerét jól megvilágítják az 1720-ban készült vasvármegyei adószedők összeírásai.⁴²⁰ A térképre vetített adatok a Vasi-Hegyhát korabeli kistáji munkamegosztásban betöltött szerepét is láttatni engedik (48. ábra). A dombsági szőlő

⁴¹⁷ BOGDÁN 1990: 328–340.

⁴¹⁸ ÉGETŐ 1999: 559.

⁴¹⁹ N. KISS I. 1973: 387.

⁴²⁰ MNL VaML IV. 11. a. Vas vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások, 1720 (Conscriptio Regnicolaris Comitatus Castriferrei De Anno 1720)

48. ábra. A 18. század eleji szőlőtermesztés térkapcsolati rendszere a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén (Az 1720. évi összeírás adatai alapján)

Szőlőhegygel rendelkező települések: I. Újlak (ma Alsóújlak, Vas megye); II. Boldog Asszonyfa (ma Vasboldogasszony, Zala megye); III. Csehi; IV. Dénesfa (ma Egervár, Zala megye); V. Döbörhegy; VI. Döröske; VII. Egervár oppidum. (ma Zala megye); VIII. Gősfá (ma Zala megye); IX. Győrvár; X. Hosszúfalu (ma Hosszúpereszteg, Vas megye); XI. Kisbér (ma Bérbaltavár, Vas megye); XII. Mártonfalva (eltűnt falu); XIII. Mihályfa (ma Petőmihályfa, Vas megye); XIV. Mindszent (ma Csehimindszent, Vas megye); XV. Nádasd; XVI. Nagymizdó; XVII. Nyőgér; XVIII. Olaszka (ma Olaszfa, Vas megye); XIX. Oszkó; XX. Peresztegh (ma Hosszúpereszteg, Vas megye); XXI. Sótóny; XXII. Szarvaskend; XXIII. Tilaj (ma Nagytilaj, Vas megye)

Extraneusok (vidéki birtokosok) lakhelyei: 1. Andrásfa; 2. Boldogasszonyfa (ma Vasboldogasszony, Zala megye); 3. Csehi; 4. Csénye; 5. Geregye (ma Gyanógeregye, Vas megye); 6. Gerse (ma Gersekarát, Vas megye); 7. Gutaháza (ma Rábatöttös, Vas megye); 8. Győrvár; 9. Hidvég (ma Rábahidvég, Vas megye); 10. Ikervár opp.; 11. Ivánc; 12. Kám; 13. Katafa; 14. Kis Bér (ma Bérbaltavár, Vas megye); 15. Kovácsi (ma Meggyeskovácsi, Vas megye); 16. Körmend; 17. Kutas (Zala vm.; ma Kis- vagy Nagykutas, Zala megye); 18. Szent Lőrinc (ma Sorkifalud, Vas megye); 19. Mesteri; 20. Mihályfa (ma Petőmihályfa, Vas megye); 21. Mindszent (ma Csehimindszent, Vas megye); 22. Nádasd; 23. Nagymizdó; 24. Olaszka (ma Olaszfa, Vas megye); 25. Oszkó; 26. Pályi (Zala vm.; ma Kis- vagy Nagypályi, Zala megye); 27. Pecöl; 28. Peresztegh (ma Hosszúpereszteg, Vas megye); 29. Péterfalva (ma Ikervár, Vas megye); 30. Sárhimizdó; 31. Sótóny; 32. Szarvaskend; 33. Szecsőd (ma Molnarszecsőd, Vas megye); 34. Szent Lőrinc (Zala vm., ma Zalaszentlőrinc, Zala megye); 35. Szent Péterfa (ma Hegyhátszentpéter, Vas megye); 36. Széplak (ma Mikosszéplak, Vas megye); 37. Telekes; 38. Tilaj (ma Nagytilaj, Vas megye); 39. Tötös (ma Rábatöttös, Vas megye); 40. Tüske (ismeretlen)

Település	Szőlőhegyek összes területe (kapás)		változás mértéke (%)	Átlagos szőlőbirtok területe (kapás)		Extraneus szőlők területének aránya (%)	
	1720	1785		1720	1785	1720	1785
Újlak	55 3/4	171 1/2	307	<i>Nincs adat</i>	3	0	0
Döbörhegy	33 1/2	192 1/4	574	1 1/2	5	0	4
Peresztegh	147	<i>Nincs adat</i>	<i>Nincs adat</i>	5	<i>Nincs adat</i>	0	<i>Nincs adat</i>
Felső Oszkó	100 1/2	55 1/2	55	3 1/2	1 3/4	0	5,4
Szarvaskend	26 1/4	172	655	1 1/2	3 1/2	0	5,66
Boldog Asszonyfa	53	128	241	3 1/2	2 1/3	0	0
Csehi	124	400	322	5 1/2	3 6/7	8,06	45,12
Tilaj	77 1/2	342 1/2	442	5	6 1/3	12,25	0
Gósfá	78	228	292	3 1/2	4 2/9	12,82	1,75
Mindszent	116	338	291	5 1/2	5 3/4	22,41	1,18
Olaszka	76	305 1/2	402	4	3	31,57	32,73
Győrvár	111 1/2	144 1/4	129	3	2 1/2	34,97	21,66
Nagymizdó	70 1/2	144 1/4	205	3	2 7/8	40,42	10,91
Döröske	27 1/2	228 1/2	831	1 1/2	3 7/8	45,45	24,34
Egervár oppidum	101	383 1/2	378	3	2 1/2	45,54	72,75
Nádasd	91 1/2	465	508	2 1/2	2 1/4	48,08	53,76
Mihályfa	75 1/2	437 1/2	579	2 1/2	3 5/9	49	48
Sótony	172 1/2	274 1/2	159	3	3 1/5	54,49	31,51
Mártonfalva/Baltavár	294 1/2	534	181	6	5	62,98	67,22
Nyőgér	178	267 3/4	150	4 1/2	4	71,06	39,49
Dénesfa	70	227 1/2	325	2 1/2	3 2/7	75,71	25,05
Kisbér	151	419	277	5	5 1/2	77,48	26,49

34. táblázat. Szőlőhegyek területének változása 1720 és 1785 között (Az 1720. évi összeírás és az 1785. évi hegyvamos szőlők adatai alapján)

lőhegyeket nem csak a helybeliek művelték, a Rába északi oldaláról, illetve a történeti vaszalai határvidék zalai falvaiból is átjártak erre a vidékre szőlőt művelni, bort készíteni. A 18. században a Rába vasi szakaszának délkeleti partján meghúzódó dombságon, az évszázadokig Hegyhátként emlegetett vidék környezetében tulajdonképpen egy sajátos vasi szőlőtermesztő kistáj kezdett formálódni, melyen belül a vonzáskörzeteikkel kisebb szigetszerű csoportokba, mikrotájakra rendeződtek a szőlőhegyek. Körmentől délre Nagymizdó, Döröske, Döbörhegy, Szarvaskend, Nádasd hegyei alkottak egy ilyen csoportot, a vaszalai határtérségben Győrvár, Gósfá (ma Zala megye), Boldog Asszonyfa (ma Vasvoldogasszony, Zala megye), Egervár (ma Zala megye), Dénesfa (ma Egervár, Zala megye) és Mihályfa (ma Petőmihályfa, Vas megye), hasonlóan Mindszent (ma Csehimindszent, Vas megye), Csehi, Kisbér (ma Bérbalatavár, Vas

megye), Tilaj (ma Nagytilaj, Vas megye), Mártonfalva (eltűnt falu), Olaszka (ma Olaszfa, Vas megye) és Oszkó térsége mutat hagyományosan szőlőtermesztő mikrotáját. A dombság északi peremén, Sárvártól délre fekvő Sótony és Nyőgér szőlőhegyei szintén karakteres vonzáskörzettel rendelkező bortermő helyek voltak.

A Rába árterét keleten végigkísérő fennsík szőlőhegyeinek terjeszkedését a Vasvár és Sárvár között elterülő hatalmas tölgyes *Farkas-erdő* is kárát látta. Az 1760–70-es években a Bejctől délre eső, Rábára néző part erdőtakaróját a helyi földesurak adták fel jobbágyaiknak kert- és szőlőtelepítésre, melynek következtében szőlőkké változott az egész perem Egervölgyig.⁴²¹ A Farkas-erdő Csehitől Pereszteghig (ma Hosszúpereszteg, Vas megye) tartó délkeleti szegletét szintén új szőlők és szántók övezték.⁴²² A 18. századi fejlődés mértékét jól érzékelteti az 1720-ban rögzített állapotoknak az 1785-ben készült hegy-

⁴²¹ JUHÁSZ 1938: 21.

⁴²² Uo.

vámos szőlőkkel⁴²³ való összevetése is (34. táblázat). Az átlagosan háromszorosára növekvő szőlőhegyek közül a legkiugróbb fejlődést a döröskei és szarvaskendi hegyek mutatják. Itt nyolcszoros, illetve hatszoros művelterület növekedést lehet megállapítani. Mindeközben Baltavár és Kisbér (ma Bérbaltavár, Vas megye), illetve Tilaj (ma Nagytilaj, Vas megye) környéki hegyek átlag 5–6 kapás szőlőparcellái a legnagyobbak voltak a vidéken. Az extraneus szőlőbirtokosok száma kiemelkedően magas számot mutat az egervári hegyen, ahol arányuk majd háromnegyede volt az összes szőlősgazda között, de a Baltavár és Nádasd határában fekvő szőlőhegyeken is több mint a gazdák fele vidéki volt a 18. század második felében. Készült boraikat a hegygazdák elsősorban maguk között fogyasztották, részben időszakosan árulhatták.

A pozsonyi űrmérték bevezetésének idejéből, 1785-ből származó hegyvám összeírás alapján lehet szintén valamiféle átfogó képünk a kistáj 18. század végi hegybirtokos közösségeinek számszerű méretéről. Az adatok bizonyos fokig egyszerűen összevethetőek az 1784 és 1787 közötti első magyarországi népszámlálás⁴²⁴ eredményével (35. táblázat). Ezek alapján megállapítható, hogy a kistáj falvainak több mint kétharmadában a szőlőbirtokosok aránya meghaladta az összlakosság tíz százalékát. A legmagasabb arányban Gósfá (315 falubélből 53 hegybirtokos, mellettük egy extraneus), Tilaj (316 falubélből 54 hegybirtokos, extraneus nincs), Döröske (204 falubélből 33 hegybirtokos és 26 extraneus) és Döbörhegy (258 falubélből 40 hegybirtokos és két extraneus), illetve Egervár (243 falubélből 37 hegybirtokos, további 116 extraneus) falvainak lakossága foglalkozott szőlőműveléssel és a kapcsolatos borkészítéssel. A demográfusok által használt háztartásonkénti öt fővel számolva kiderül, hogy a vizsgálat alá vont térség falvaiban vezetett korabeli gazdaságok felének, mintegy 51%-ának volt szőleje. A szőlőhegyi gazdálkodással ilyen magas arányban foglalkozó hegyháti népesség települései közül is kiemelkedik sor-

rendben Tilaj, Gósfá, Döröske, Döbörhegy, Egervár, Nagymizdó és Boldogasszonyfa, amely falvakban a háztartások háromnegyede, vagy annál is több művelt a település határában szőlőbirtokot. Ugyanakkor az egyes falvak határában lévő szőlőhegyeken a hegybirtokosok száma léptékében a kisebb falvak népességét is elérhette. Az összevetés kedvéért érdemes kiemelni, hogy amíg a kistáj legkevesebb lélekszámú faluját, Nagymákfát mindössze 134-en lakták, addig a legnépesebb szőlőhegyekkel bíró Nádasd határában lévő matzfai és némethfalusi hegyeknek összesen 207 hegybirtokosa volt. A 18. század végén száznál is több hegybirtokos adózott még a Vasvár melletti Zsidó föld és Szentmihályfalu határában lévő szőlőhegyeken (175), illetve Egervár (153), Petőmihályfa (123), Baltavár (111), Csehi (104) és Olaszka (104) hegyein.

A 19. század eleji hegyháti falusi közösségek számára a szőlőhegyek a táji környezet kiélésének lehetősége mellett valósággal presztízs értéket képviseltek a kistájon. Erre utal a gersei jobbágyok 1813-ban gróf Festetics Györgyhez intézett kérelme:

„[...] A Környékünkön lévő Helységeknek határait tekintvén majd egyet sem találunk, a melyhez hozzá tartozandó szőlő nem volna, egyedül a mi Helységünk olly szerentsétlen, hogy jól lehet határában több haszontalan dombok légyenek és mindazonáltal Öseinknek vétkes gondatlanságából történt, hogy a Nagy Méltóság hu Urasághoz mind eddig nem folyamodtak és így határjukban szőlő birtokot nem szereztek: és ez az oka, hogy midőn más helységek azon kívül, hogy szántó földjeiknek jobb minemúsége van még szőlő birtokkal is boldogéttatván mindenféle jobbágyi kötelességeiknek könnyen eleget tehetnek [...] a szomszéd Helységek után ditsekedvén jobbágyi kötelességünknek hivebb s tökéletesebb tellyesítésére törekedhessünk legmélyebb alázatossággal folyamodunk a Kegyelmes Uraságnak kegyes színe eleibe [...] számunkra a Bodonkuti diverticulumot, melyly egyéb eránt is csak egy haszonvehetetlen tartomány, Követses

⁴²³ MNL VaML IV. 1. h. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Urbéri összeírások. Hegyvámos szőlők, 1. cs. „Hegyvámos Szőlőknek és azokrul járandó adózásnak idő. És betű szerinti mutató Táblája”, 1785

⁴²⁴ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest: KSH. 1960

Település***	Földesúr*	Település Népség*	Promontórium**	Földesúr**	Helyi hegy- birtokos**	Extraneus hegy- birtokos**	Összes hegy- birtokos**	Szülővel ren- delkező helyi ház- tartások aránya (%)
Baltavár	Festetics Katalin gr.	396	Baltavári	Baltavári Uradalom	34	77	111	42,9
Csehi	Festetics Katalin gr.	523	Csehi	Baltavári Uradalom	18	18	104	54,5
				Szombathelyi Káptalan	26	14		
Csipkerek	Szombathelyi kápt.	628	Pottyi Nagy	Különböző nemesek	13	15	96	64,4
				Baltavári Uradalom	81	9		
				Különböző nemesek	-	6		
Kisbér	Festetics Katalin gr. és mások	541	Kisbéri	Különböző nemesek	8	-	76	47,1
				Zsenyei Antal	29	17		
				Baltavári Uradalom	14	8		
Mindszent	Festetics Katalin gr. és mások	624	Bükkfő Nagy Dömötör	Vasvár-Szombathelyi Káptalan	60	1	61	48
				Baltavári Uradalom	46	-		
				Tsányi Család	8	-		
Tilaj	Tsányi Márton és mások	315	Tilaji	Baltavári Uradalom	55	-	54	85,7
Boldogasszonyfa	Széchenyi Ferenc gr.	375	Boldogasszonyfai	Egervári Uradalom	19	116	55	73,3
				Egervári	18	-		
Egervár	Széchenyi Ferenc gr.	243	Egervári	Egervári család	53	1	153	76,1
Gósa	Széchenyi Ferenc gr.	316	Gósfai	Egervári Uradalom	50	19	54	83,8
Dénesfa	Festetics Katalin gr.	587	Dénesfai	Különböző nemesek	46	40	69	42,6
Sótony	Genuai közt.	573	Sótonyi-	Ikervári Uradalom	39	27	86	40,1
Nyőgér	Genuai közt.	507	Nyőgéri		15	1		
Halogy	Battyány Lajos gr.	318	Almakuti Darabos-hegyi	Körmenyi Uradalom	16	1	33	48,7
					Matzfai	53		
Nádasd	Battyány Lajos gr.	737	Némethfalusi		32	110	207	57,6

Olaszka	Szombathelyi kápt.	553	Olaszkai	Nincs feltüntetve	69	35	104	62,4
Oszkó	Festetics György gr.	861	Ebtluk		29	3	32	16,8
Kám	Rosty Ferenc és mások	545	Kámi	Rosty Ferenc	13	-	13	11,9
Beicz	Genuai közt.	450	Beiczi		50	4	54	55,5
Egenölg	Genuai közt.	443	-	Sárvári Uradalom	38	-	38	42,9
Gyertyános	Genuai közt.	130	Gyertyánosi		15	-	15	57,7
Szemenye	Genuai közt.	500	Szemenyei		61	3	64	61
Szarvaskend	Síbrík Antal és mások	317	Szarvaskendi	Síbrík László és Síbrík Antal	44	4	48	69,4
Újlak	Sennyey Antal és mások	550	Újlaki	Többféle uradalmak	57	-	57	51,8
Döröske	Festetics György gr.	204	Döröskei		33	26	59	80,8
Döbörhegy	Festetics György gr.	258	Döbörhegyi		40	2	42	77,5
Győrvár	Festetics György gr.	308	Győrvári		43	16	59	69,8
Katafa	Festetics György gr.	184	Katafai		2	2	4	5,4
Kismákfa	Festetics György gr.	173	Kismákfai	Vasvári Uradalom	6	6	12	17,3
Nagymákfa	Festetics György gr. és mások	134	Nagymákfai		14	16	30	52,2
Nagymizdó	Festetics György gr.	250	Nagymizdói		37	8	45	74
Petőmihályfa	Festetics György gr.	301	Mihályfai		40	73	123	66,4
Vasvár	Festetics György gr.	555	Vasvári		22	-	22	19,8
Zsidóföld és Szent Mihályfalva	Szombathelyi kápt.	852	Gesztenyész-hegyi Öreg Kövecses-hegyi Kis Kövecses-hegyi Ároki Gurgai Bagoli Zsidói	Vasvár-Szombathelyi Káptalan	37 13 22 7 10 18 17	16 - 2 26 - 4 3	175	72,7

35. táblázat. A hegybirtokosok száma és aránya a falvak háztartásaihoz, a háztartásonkénti öt fővel számolva, 1785-ben (*Az 1784–1787. évi népszámlálás és az **1785. évi hegyvámos szőlők adatai alapján)

agyag, és árkos volta miatt a szántásra, s vetésre alkalmatlan, Szőlőnek fely mérettetni, s mérték-helyes adózásért által adatni méltóztassék. [...]”⁴²⁵

Az 1828. évi országos összeírás megjegyzései szerint a hegyháti falvak lakosainak olyannyira „bálványuk lévén” a szőlő, hogy még a szántó-földjeik rovására is a szőlőhegyi parcellákba hordták a trágyát, és inkább azt ápolták.⁴²⁶ A szőlőművelés munkálatait ekkor az évi háromszori, de inkább kétszeri kapálás, a metszés, a kötözés, a gyomlálás, illetve néhány kivételt leszámítva a karózás és a szüretelés jelentette.⁴²⁷ Az említett összeírás és az 1832. évi kiegészítések alapján kalkulálható, egy főre jutó nyolcvankilenc és egynegyed liter bornak azonban sem a mennyisége, sem a minősége nem tette lehetővé a tájegységen kívüli borkereskedést.⁴²⁸

A hegyháti parasztgazdaságok kiegészítő üzemeként elterjedt szőlőművelésről és a vidék borairól a statisztikákból kiolvasható képet némileg tovább árnyalja a potyi puszták és a baltavári Festetics uradalmi szőlők kapcsán fennmaradt néhány korabeli adat. Ezekben az időkben ugyanis Szombathelyről is vásároltak a csehi, bükfői, potyi Alsó- és Felső-Hegyébéli „Hegy Termésbűl” mint a gróf Festetics Rudolf potyi pusztájára szolgáltatott hegyvámos és tizedborokból, melyek ára akójával 1835-ben a 2–3 forintot⁴²⁹ is elérte, szemben az 1828-ban a kistáj paraszti borai kapcsán kalkulálható egy forint 25 krajcárnyi pénzüsszeggel.⁴³⁰ Ekkortájt a potyi pusztában egy 1200 akó (egy pesti vagy pozsonyi akó = 50,8 liter), vagyis több mint 600 hektoliter bor befogadására alkalmas három osztatú, bolt-

hajtásos pincehelyiség húzódott az 1817-ben emelt tiszti épület alatt, melyet 16 öl (1 öl = 1,89 méter) hosszán és öt és fél öl szélesen építettek meg kőből, téglából, cseréptetővel.⁴³¹ A környék két uradalmi présháza közül az egyik a potyi Felső-hegyen állt, ami itt egy négy öl hosszú és két öl széles sövényfalú, zsúptetetésű kisebb épület volt. Két helyiségének első részét alkotta maga a préssel ellátott présház, illetve mögötte a környék hegybirtokosainak présházpincéihez hasonlóan a földfelszínre épített kis pincehelyiség, mely további 40 akó bor tárolását tette lehetővé.⁴³² A másik nagyobb, hat öl hosszú és három és fél öl széles uradalmi présházat a csehi hegybe építették, téglából és zsúppal fedve, padlás nélküli helyiségében egy nagy prést használtak.⁴³³ E két épületben sajtolhatták a potyi és csehi határban lévő összesen mintegy 20 hold (1 hold = 1200 négyszögöl, 1 négyszögöl = 3,5996 m²) területű allodiális, földesúri magángazdaságbeli szőlők termését. A potyi Felső- és Alsó-hegyeken több mint 347 kataszteri hold hegyvámos szőlőt is műveltek. Sőt, a Mindszenti és csehi határban lévő hegyeken is olyan szőlők sorakoztak, melyeknek nagyságát ugyan nem ismerték, azonban bizonyosan ezekről is fizették a tizedet az uraságnak.⁴³⁴ Akárcsak az említett potyi hegyvámos és tizedborok mindösszesen, úgy a baltavári uradalmi szőlők is önmagukban közel ötszáz-hatszáz akó, vagyis több mint háromszáz hektoliter⁴³⁵ bort teremtek egy átlagos évben.⁴³⁶ Az 1835. évi bort a következő évben már akójával 4 forint 30 krajcárért lehetett értékesíteni, miközben az 1836. évi termés ennél lényegesen jobb minőséget adott, tehát vélhetően

⁴²⁵ MNL P 275 Festetics család levéltára. 80. cs. 92/b. 1–2 f.

⁴²⁶ TÓTH 1977: 70.

⁴²⁷ i.m. 68–69.

⁴²⁸ i.m. 70.

⁴²⁹ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 100v f.

⁴³⁰ TÓTH i.m. uo.

⁴³¹ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 116. f.

⁴³² MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 117. f.

⁴³³ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 117. f.

⁴³⁴ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 119v. f.

⁴³⁵ A baltavári uradalomban a 18. században még az eredeti megyeszékhelyről elnevezett régi borümmértéket, a vasvári akót használták: 1 vasvári akó = 81,54 liter. Lásd PRICKLER 1986: 77.

⁴³⁶ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 9. 6. f.

ennél is drágább lehetett.⁴³⁷ Ugyanakkor, szintén mindenképpen a minőség jele, hogy 1836-ban Győrön és Pesten keresztül a Dunán is szállítottak az 1835. évi hordókból 47 és háromnegyed akóval Tolnára.⁴³⁸ Persze ha országosan általánosságban nem is, de a tájékon becses nedű helybéli értékét jól érzékelteti a csehi szőlőhegyet és bort illető rövid megjegyzés is 1864-ből: „a középhegyet nagy részint uraságok birják, nevezetes tartos, egészséges, becses bort terem, az orvosok a' fővén nyavalya orvoslására rendölik: azért legtöbbnyire boruk urak és parasztoktól keresett, hasonlít némileg a' somlaihoz.”⁴³⁹

A vidéket átszelő borkereskedelem emlékét őrzi a Borhordó-út, mely a vas–zalai határtérség egyik régi és nevezetes útja volt, amit ezen a néven emlegettek az egész környéken.⁴⁴⁰ Ez az út észak–déli irányban szelte át a Hegyhát térségét, a Farkaserdőn keresztül Kámba vezetett, majd Szombathely felé vette az irányt. A DÖMÖTÖR Sándor az 1950-es évekből származó gyűjtései szerint a helybeliek emlékezetében a szekereken boraikat inkább a zalaiak hordták erre, nem az itteniek. Azért is erre szállították a boroshordókat, mert Vasvár felé az út „Máxfá”-nál (ma Vasvár része, Vas megye) igen meredek volt, „Hídvég” (ma Rábahídvég, Vas megye) felé pedig nagyon ingoványos, süppedékes. A nagy teherrel könnyebb volt menni a Borhordó-úton, ami talán egyben valószínűleg valamiféle kitérő, a forgalmas postautaktól távol fekvő csempészút is lehetett. A 20. század első felében még biztosan jártak erre zalaiak bort árulni Vas megyébe. 1930-ban a Vasvári Újság egy zalai bortermelő

tragikus halála kapcsán bizonyos Keszthely környéki Karmacsról érkező fiatal párról számol be, akik a Szombathely melletti Nagygencs (ma Gencsapáti, Vas megye) felől már hazafelé tartva Kámban, a Márkus-féle kocsmában szálltak meg.⁴⁴¹ Egyszersmind a vidéket egy másik, nyugat–keleti hagyományos borfuvarozó útvonal is keresztezte. Ez az egykori történeti Vas vármegye nyugati sávjában fekvő, elsősorban horvát (pl. Pásztorháza/Stinatz/Stinjaki, ma Ausztria) és német falvak (pl. Vasfarkasfalva/Wolfau és Alhó/Markt Alhau, ma Ausztria) paraszti fuvarosainak a Balaton-felvidék minőségi borvidékeit célzó kereskedelmét szolgálta.⁴⁴² Egészen a 19. század végéig, de még a 20. század elején is téli kiegészítő mellékkeresetként általában gyümölcsöt, deszkát szállítottak erre, amiért búzát vagy bort vásároltak és az útközben lévő falvakban, vendéglőkben értékesítettek, illetve egészen a kelet-stájerországi falvakba vittek eladni. Miként azokat CsOMA Zsigmond felvázolta, az útvonalak a Balaton északi partja jó adottságú bortermő helyeit vagy Szombathely–Rum–Sümeg irányban közelítették meg, illetve Sümeg–Sárvár–Szombathely felé hagyták el, vagy pedig délebbi irányban, Németújvár (ma Güssing, Ausztria) felől Körmend érintésével Zalabér felé érték el ugyancsak Sümeget, majd onnan a Balaton-felvidéket és vissza ugyanígy.⁴⁴³ Utóbbi konkrétan a Hegyhát vidékén Körmend után Vasvárnak, Oszkónak, Csehinek és Baltavárnak vette az irányt, a többnapos hosszú téli utakon tudvalevőleg Oszkón és Baltaváron éjszakáztak az erre szekerezők.

⁴³⁷ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 9. 4–5. f.

⁴³⁸ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 9. 4. f.

⁴³⁹ Pesty 1864 (kézirat)

⁴⁴⁰ Dömötör S. SNA 156. (kézirat, 1951)

⁴⁴¹ Sz.n. 1930: 2.

⁴⁴² CsOMA 1983a: 183–203.

⁴⁴³ i.m. 183–195., 1. sz. térkép

Sótony, 2003

Paraszti szőlőhegyek rendje a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén

A feudalizmus kori írott hegytörvények születésének körülményei megvilágítására tanulságos példával szolgálnak a vas-zalai megyehatár térségében, a Rába délkeleti partján végig húzódó domboság hegybéli közösségeinek írásos emlékei.⁴⁴⁴ A vas megyei Hegyhátként ismert történeti-néprajzi kistáj vidékén⁴⁴⁵ a 18. században rohamos fejlődésnek induló szőlőtermesztés és a kapcsolódó borkészítés eredőjeként a szőlőhegyek és azok hegybéli közösségei a táji munkamegosztáson alapuló kapcsolatrendszerük mentén kisebb szőlőtermesztő mikrotájakat alkottak. A földesúri szolgáltatások kielégítése mellett az első sorban önellátást biztosító gyümölcsösökkel, kaszálókkal, szántókkal valamint zöldszékes kertekkel tarkított jobbágy-paraszti szőlőhegyek működésében, egymással való kapcsolatában sajátos aspektust jelentett az írott hegybéli törvények, vagy miként akkoriban említették, az artikulusok elterjedése. Ezekre a finom, nehezen feltárható társadalmi-kulturális folyamatokra derít fényt a dél-kelet vasi térség szőlőhegyeire vonatkozó huszonkét ismert hegytörvény következő strukturális és tartalmi elemzése.

Írott hegytörvények elterjedése a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén

Mindegyik forrásszöveg tulajdonképpen másolat. A 18–19. században még hatalmas erdőszéssel, azaz a Farkas-erdővel⁴⁴⁶ borított dombhát legészakibb részén, a Sárvár környékén húzódó sótony-nyőgéri hegyek törvényeit⁴⁴⁷ és a legdélibb, az egykor volt megyehatár közelében fekvő Egervár (ma Zala megye),⁴⁴⁸ illetve a karakteresen hegyhát vidéki Felső-Oszkó (ma Oszkó, Vas megye)⁴⁴⁹ hegytörvényeit leszámítva a többiről bizonyosan tudható, hogy azokat 1816-ban a vármegye utasítására jegyezték le a hegyközségek-nél lévő eredeti példányokról, mégpedig az egy-egy vasvármegyei rendtartás típuszövegének kidolgozásához.⁴⁵⁰ Az egyes szöveghelyeken tett konkrét utalások alapján a 18. századi és 19. század elején formálódó szőlőtermesztő kistájhoz kötődő hegytörvények datálással kijelölhető időhatára így 1661-től 1839-ig terjed. Ugyan a hegytörvények szöveges műfajára vonatkozó korábbi, Wellmann-féle hármas tagolás (1. autonóm hegyközségi törvények, 2. földesúri rendtartások, 3. városi statútumok) a Nyugat-Dunán-

⁴⁴⁴ A bevezetést és az írott hegytörvények elterjedését vázoló szövegrészt, valamint a kapcsolódó táblázatokat és ábrát más összefüggésben már közöltem (ILLÉS 2008: 72–86.), azonban az elemzésbe vont hegytörvényekből kinyerhető történeti-néprajzi forrásértékű adatok jobb értelmezéséhez lényegesnek tartom a megfogalmazottak újbóli publikációját ezúttal is.

⁴⁴⁵ ILLÉS 2005a: 267–299; PALÁDI-KOVÁCS 2011: 479–480; BORSOS 2011: 230–232.

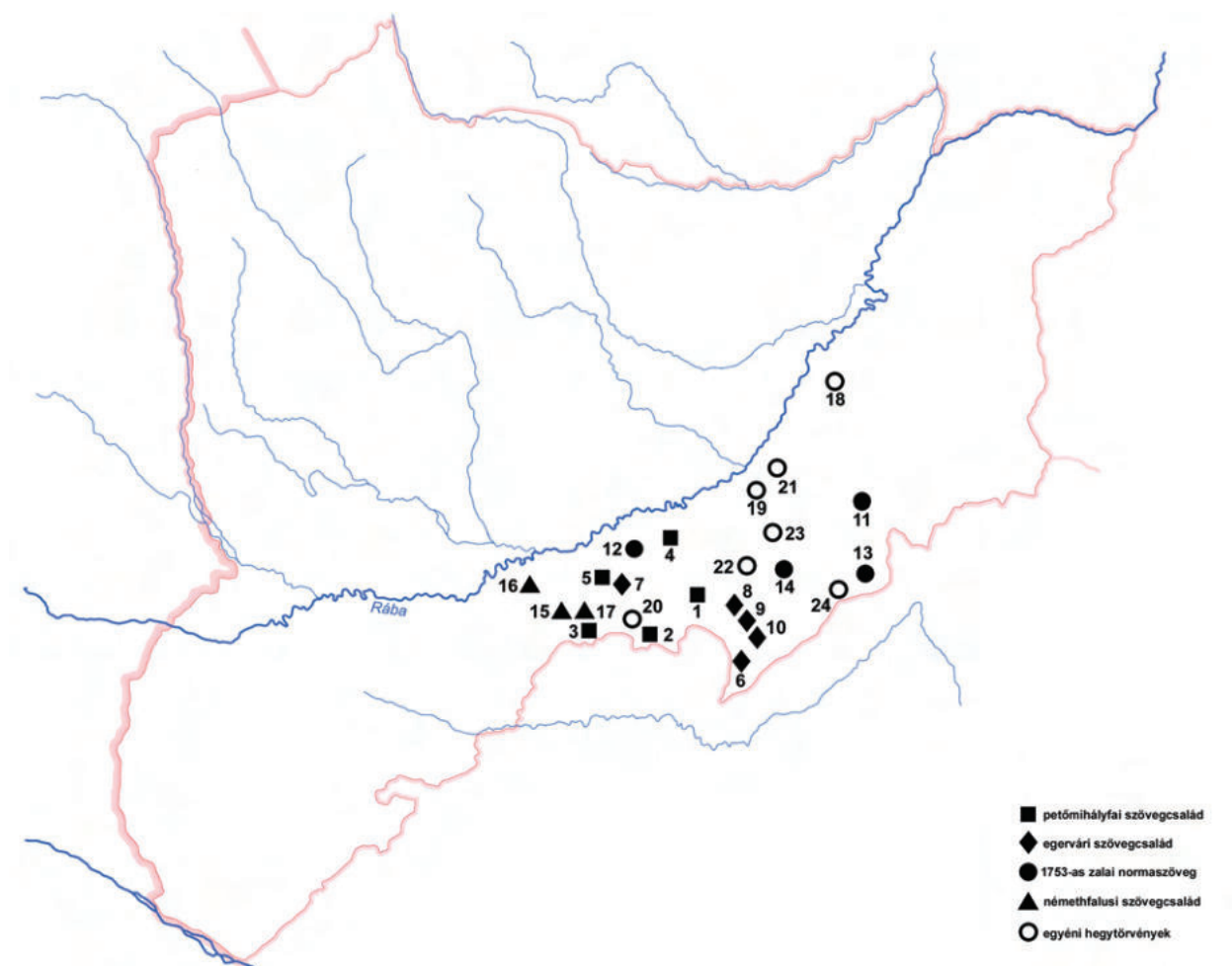
⁴⁴⁶ „A Hegyhát és Farkas-erdő vidéke a körmendi, vasvári és sárvári járásokban elterülő erdővidék, a Vasvármegye délkeleti részén lévő dombokat és előhegységeket borítja. Itt a nyír a század elején uralkodó kocsános, kocsántalan és csertölgyet és bükköt már majdnem teljesen kiszorította. Ezen fanemeken kívül előfordulnak még meglehetősen mennyiségben az akác, gyertyán és szórványosan az erdei és fekete fenyő, továbbá a nyár, fűz, szil, juhar és hárs. Éghajlata szelíd, helyenkint enyhe, meleg; *bortermő vidék* [kiemelés tőlem]. Széldöntések, valamint korai és kései fagyok csak ritkább esetekben fordulnak elő. Az egyes fanemek növése ezen a vidéken már igen változó, a talaj minősége szerint.” (SZIKLAY ÉS BOROVSZKY 1898: 429).

⁴⁴⁷ SNA 1499. Sótony-Nyőgér, 1661.

⁴⁴⁸ MNL P. 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 5. f. (Egervár, 1729).

⁴⁴⁹ Az oszkói Római Katolikus Plébániahivatal levéltára (Felső Oszkó, 1839).

⁴⁵⁰ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Baltavár, é.n. [1816]; Döröske, 1761; Győrvár, é.n. [1816]; Halastó, 1749; Halogy, 1806; Hodász, 1755; Kám, 1757; Nádasd/Matzfa, 1807; Nádasd/Némethfalú, 1790; Nagymákfa, 1776; Nagymizdó, é.n. [1816]; Petőmihályfa, 1727; Petőolaszka, é.n. [1816]; Poty, 1757; Sárfimizdó, 1739; Szarvaskend, 1740; Tilaj, é.n. [1816]; Újlak, 1709.

49. ábra. Hegytörvények szövegcsaládok szerinti elterjedése a történelmi vas megyei Hegyhát vidékén 1661–1839

túlton nehezen alkalmazható – mivel az autonóm hegyközségi törvények és a földesúri rendtartások egymástól nem könnyen elválasztható kategóriák⁴⁵¹ –, mégis a vonatkozó térségből fenn maradt szövegekre fókuszálva olyan jellegzetes törésvonalak mentén megrajzolható tipológia tárulkozik fel (36. táblázat), amelynek időben is és térben is tetten érhető tanulságai vannak (49. ábra).

A keletkezés időrendjében haladva, a legkorábbi, 1661-re datált, Sárvár környéki sótonyi és nyőgéri közös hegytörvény a többitől teljesen eltérő szerkezetet mutat. Kidolgozottságát tekintve mégis feltűnően a legalaposabb szövegváltozat a maga hetven pontban rögzített arti-

kulusával. Ettől jócskán alacsonyabb színvonalon megfogalmazott szöveg az időrendben következő legrégebbi, de már 18. század eleji forrás. Ugyanis a Vasvárt ölelő térségből fennmaradt, 1709-es datálású újlaki hegybéli rendtartás mindössze tíz pontból áll. Ebben a szövegben egyáltalán nem található földesúrral kapcsolatos rendelkezés. Itt vélhetően még egy valóban autonóm hegybéli közösség foglalhatta írásba a helyi emlékezetben őrzött korabeli szokáshagyományokat, amit a rendszabály bevezetőjében a hegy mesterek állásfoglalása is megerősíteni látszik.⁴⁵² A már 18. század közepén, 1757-ben Kámban megfogalmazott tizenöt pontból álló hegytörvény is hasonlóan önrendelkező

⁴⁵¹ ÉGETŐ 2004: 16–17.

⁴⁵² „Tekintetes Nemes Vasvármegyében, Ujj Lakon Lakozó, Pásti István, és Töke Imre, Hegy Mesterek, Egész Hegységünkkel egyetemben, Adjuk Tudtára mindenéknek, az kit illik, ezen Levelünknek rendily hogy Hegységünknek igazságo Következik az ide Alább 'megh irt mód szerint.' (MNL VaML Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulások. Újlak, 1709).

	Petőmihályfa 1727	Sárfimizdó 1739	Hodász 1755	Nagyimákfa 1776	Nagyimizdó é.n. [1816]	Egervár 1729	Szarvaskend 1740	Győrvar é.n. [1816]	Poly 1757	Döröske 1761	Baltavár é.n. [1816]	Petőolaszka é.n. [1816]	Nádasd/Némethfal 1790	Halogy 1806	Nádasd/Marza 1807	Sótony-Nyóger 1661	Újlak 1709	Halastó 1749	Kám 1757	Pácony 1787	Felső Oszkó 1839	Tilaj é.n. [1816]	Végösszeg	
Téma / Törvényt pont (egy törvényt pont több témát is érínthet)	petőmihályfai szövegcsalád					egervári szövegcsalád			Zala megyei normaszöveg (1753)				némethfalusi szövegcsalád			Egyéni hegytörvények								
1. Hegybéli helysége																								
1.1 Elöljárók megválasztása	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			1				1		17
1.2 Elöljárók kötelessége és járandóságai									1				1	1	1	1						1	1	7
1.3 Hítségző előjárók büntetése																1						1		2
1.4 Elöljárók sérthetetlensége	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1	1	2		2				1	1	29
1.5 Perek kezdeményezése									1	1	1	1				1								5
1.6 Igazságtétel									2	2	2					9								15
1.7 Hegygyűlések	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1	1	6	3	1					1	28
1.8 Beszámolási kötelezettség az előjárók felé	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	1	1						1	1			1		17
1.9 Bírágópénzek elosztása	1	1	1	1	1	1	1	1					1	1	1									11
1.10 Földesúri bíraskodás						1	1						1	1	1							1	1	7
2. Hegytörvények érvényessége																								
2.1 Hegytörvények elfogadása	1	1	1	1	1								1	1	1	1		1		1		1	1	12
2.2 Szokásjog megerősítése	1	1	1	1	1																			5
2.3 Földesúri rendelkezések									1	1	1	1												4
3. Szőlőterület																								
3.1 Szőlőtelepítés	1	1	1	1	1	1							1	1	1	1					2		13	
3.2 Öröklés		1				1	1	1	1	1	1	1				2				1		1	10	
3.3 Adásvétel	1	1	1	1	1		1	2	2	2	2	2	1	1	1	3		1				3	24	
3.4 Elhanyagolt szőlők									1	1	1	1	1	1	1	1				1	1		10	
3.5 Szőlőterület felbontása	1	1	1	1	1																		5	
3.6 Szőlőterület kimérése						1							1	1	1							1	5	
3.7 Becsú	1	1	1	1	1								1	1	1	1							10	
4. Hegyvám																								
4.1 Hegyvám megadása	1	1	1	1	1						1					4				1	2		14	
4.2 Felmért szőlő utáni első hegyvám	1	1	1	1	1																		5	
4.3 Hitelesített ürmértékek										1						1	1						3	
4.4 Borhamisítás									1	1	1	1											4	
5. Hegybéli és telki építmények																								
5.1 Gyepű	1	1	1	1	1	2	2	2	3	3	2	3	2	2	2	4	1	1			2	2	38	
5.2 Mezőgye	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			1	1		2	1	25	
5.3 Kapuk									2	2	1	1	1	1	1	1					1	11		
5.4 Utak	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1						1	1	24	
6. Vagyonvédelem																								
6.1 Szőlőhegyi gyümölcs																								
6.1.1 Gyümölcserés																								
6.1.2 Szüret						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1			1	1	14	
6.2 Éró gyümölcs őrzése	1	1	1	1	1				1	1	1	1	1	1	1	1		1			1		15	
6.3 Kártevők																								
6.3.1 Állattartás																								
6.3.2 Tolvajok	2	2	2	2	2	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	10		1	2		1	4	51	
6.3.3 Szőlő és gyümölcsfa károk	1	1	1	1	1			1			1		1	1	1	6						1	17	
6.3.4 Tűzkár									1	1	1	1	1	1	1								8	
7. Erkölcös magatartás																								
7.1 Káromkodás, szidalmazás és verekedés						1	1	1	2	2	2	2				2	1		1		1	2	18	
7.2 Paráznság										1	1		1	1	1	1			1				7	
7.3 Fegyverhasználat						1	1	1	1		1	1						1				1	8	
7.4 Munkatilalmak	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	4		2	2			1	32	
8. Szőlőmunkások																								
9. Kocsimáltatás																								
Végösszeg	26	27	26	26	26	21	22	24	35	33	37	32	27	27	27	71	10	14	14	8	23	22	578	

36. táblázat. A jobbágyfelszabadítás (1848) előtt kiadott hegytörvények tartalmi struktúrája a történeli Vas megyei Hegyhát vidékén

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				Típus	Minta
1729	6: Egervár (ma Zala megye)	<i>egervári szőlőhegy</i>	Széchenyi Zsigmond	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1740	7: Szarvaskend (ma Vas megye)	<i>szarvaskendi szőlőhegy</i>	Sibrik Ferenc	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
1753	8: Győrvar (ma Vas megye)	<i>győrvari szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
	9: Gósfá* (ma Zala megye)	<i>gósfai szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény
	10: Boldogasszonyfa** (ma Vasboldogasszony, Zala m.)	<i>boldogasszonyfai szőlőhegy</i>	Széchenyi Ignác	hegyközségi artikulus	egervári hegytörvény

37. táblázat. Az egervári hegytörvény szövegváltozatai a Vasi-Hegyháton (A * és **-gal jelölt szőlőhegyek artikulusaira csak forrásszövegben való utalás ismert)⁴⁵³

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				Típus	Minta
1727	1: Petőmihályfa (ma Vas megye)	<i>mihályfai szőlőhegy</i>	Festetics Kristóf	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1739	2: Sárfimizdó (ma Vas megye)	<i>sárfimizdai szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
1755	3: Hodász (ma Hegyhát-hodász, Vas megye)	<i>hodászi szőlőhegyek</i>	Festetics Kristóf hodászi uradalma és Nádasdi Leopold	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
1776	4: Nagymákfa (ma Vas megye)	<i>nagymákfai szőlőhegy</i>	Festetics Pál	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény
É.n.	5: Nagymizdó (ma Vas megye)	<i>nagymizdai szőlőhegy</i>	ismeretlen	hegyközségi artikulus	petőmihályfai hegytörvény

38. táblázat. A petőmihályfai hegytörvény szövegváltozatai a Vasi-Hegyháton

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				Típus	Minta
1757	11: Poty (ma Csehimindszent, Vas megye)	<i>Poty-hegy</i>	Festetics Pál és Festetics Károly baltavári uradalma	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
1761	12: Döröske (ma Vas megye)	<i>Öreg-hegy</i>	Márffy-család	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
É.n.	13: Baltavár (ma Bértavár, Vas megye)	<i>baltavári hegy</i>	baltavári Festetics uradalom	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg
É.n.	14: Petőolaszka (ma Olaszfa, Vas megye)	<i>petőolaszka szőlőhegy</i>	ismeretlen	megyei statútum	1753-as zalai normaszöveg

39. táblázat. Az 1753-ban kiadott Zala vármegyei normaszöveg szövegváltozatai a Vasi-Hegyháton

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				Típus	Minta
1790	15: Nádasd (ma Vas megye)	<i>némethfalusi szőlőhegyek</i>	körmenyi Batthyány uradalom	földesúri rendtartás	ismeretlen
1806	16: Halogy (ma Vas megye)	<i>Darabos-hegy, Almakuti szőlőhegy</i>	körmenyi Batthyány uradalom	földesúri rendtartás	némethfalusi hegytörvény
1807	17: Nádasd (ma Vas megye)	<i>matzfai szőlőhegyek</i>	körmenyi Batthyány uradalom	földesúri rendtartás	némethfalusi hegytörvény

40. táblázat. A némethfalusi hegytörvény szövegváltozatai a Vasi-Hegyháton

⁴⁵³ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. 190. cs. 18. f.

hegybéli helységre utal,⁴⁵⁴ még ha azt 1808-ban további két ponttal ki is egészítették. Konkrétan még két olyan hegytörvény ismert a kistájról, melyekben nem fedezhető fel utalás a szőlőhegy hegyvamos földesúrára, ezek a sárfimizdói (1739) és a halastói (1749) szőlőhegyi artikulusok.

A 18. század első felében, de már egyértelműen földesúri jóváhagyással vetették papírra az egervári (1729), petőmihályfai (1727) és szarvaskendi⁴⁵⁵ (1740) hegytörvényeket. Ezeket ugyan a földesúr törvényesítette, azonban a vezető testület és közösség önrendelkezését meghagyta. Tehát ez esetekben is világosan hegyközségi artikulusokról beszélhetünk.⁴⁵⁶ Ahogy majd a következőkben még szó lesz róla, az 1729-ben kiadott egervári szőlőhegyi artikulust bizonyos pontosításokkal érvényesítették Győrvár, Boldogasszonyfa és Gősa szőlőhegyein 1753-ban.⁴⁵⁷ Az 1740-ben kiadott szarvaskendi hegytörvény szövege viszont még az „eredeti” 1729-es egervári hegyközségi artikulus átírása (37. táblázat). Sőt, a petőmihályfai hegytörvényt később szintén, jól kimutathatóan alapszövegnek használták fel más környékbéli hegybéli közösségek rendjének megfogalmazásához (38. táblázat). Egészen pontosan Sárfimizdó (1739), Hodász (1755) és Nagymákfa (1776) szőlőhegyei esetében,⁴⁵⁸ mely utóbbi szöveghez nem mulasztottak el egy, ezt a tényt tisztázó konkrét megjegyzést is hozzáfűzni.

Akárcsak Nagymákfa esetében, a ma Csehimindszent határában lévő Poty szőlőhegyének földesura is a tóolnai Festetics család volt a kérdéses időszakban. Utóbbi hegytörvény nem egészen húsz évvel korábban, 1757-ben íródott, szintén a baltavári uradalomban. Azonban hiába az egy uradalomhoz tartozás ténye, a nagymákfai szövegtől eltérően a Potyi-hegyen az 1753-ban készített Zala vármegyei statútum átírt változatát érvényesítették. Sőt, a Hegyhát vidékén a zalai normaszöveg térhódításának további példái is kiolvashatóak. Ilyen az 1761-es döröskei, illetve az évszám nélkül fennmaradt baltavári hegybéli törvény, de a szinte teljes szöveghúségről árulkodó, ugyancsak datálatlan petőolaszcai szöveg is a délről szomszédos vármegyére érvényes példát vette alapul (39. táblázat).⁴⁵⁹

Még egy szövegcsalád világosan megmutatkozik a térségben, mégpedig a 18. és 19. századok fordulójáról. Ezúttal viszont egy uradalmon belül több hegyen is érvényesített földesúri rendtartásról van szó,⁴⁶⁰ mely szerint a hegybéli vezetőség az uraságnak, itt konkrétan a körmendi tiszttartójának felügyelete alá tartozott. A Nádasd határában fekvő némethfalusi szőlőhegy 1790-ben írt hegytörvényét érvényesítették aztán 1806-ban a szomszédos Halogy szőlőhegyén is, majd 1807-től a Nádasdhoz tartozó matzfa hegybéliek szintúgy ezt a rendszabályt kellett, hogy kövessék (40. táblázat).

⁴⁵⁴ „Mij Alább meg irt Tekéntetes Nemes Vass Vármegyében Kemenes alli Districtusban Kámban lakozó Hegy Mester Jó György, hegybéli esküttekkel, és egész Helységünkkel jöttünk öszve ezen mostan folyó 1734^{ik} Esztendőben helünkben vagyis határunkban az Somogy hegyen lévő Kis darab Szőlönknek rendes, és Igazságos el igazíttásának el intézésére, és Annak törvényünk szerént való megtartására, 'a mint ide alább következik; A mint is Hegy Mesterünknek Kezünket Ráadván köteleztük vagy is Obligáltuk magunkat hitünk le tétivel annak igazán való meg tartását és rendes folytatását.” (MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Kám, 1757).

⁴⁵⁵ „Mij alább megh irattak Szarvaskendi Szőlőhegynek N. Vasvármegyében lévőnek actualis Feöldes Urai adgyuk tudásokra mindeneknek a kiknek illik, hogy az megh nevezet Szőlőhegyek mindennemő rendtartási és igazsági szolgáltatásának attuk ki subscriptionk, és szokott Pöcsétünk alatt az ide aláb megh irtt punctumokat és articulussokat a' melyekben hogy az Hegymester, és Esküttek hitek, és hivatalok szerent el járjanak, és mind magok meg tarcsák, szükségképpen kívántatik, az kiki s rend szerént így keövetkeznek.” (MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Szarvaskend, 1740).

⁴⁵⁶ Vö. ÉGETŐ 2001a: 25.

⁴⁵⁷ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. III. 190. cs. 18. f.

⁴⁵⁸ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Nagymákfa, 1776.

⁴⁵⁹ A szőlőhegyek rendtartását Vas vármegyében majd csak jó száz évvel később, az 1877. évi megyei hegyközségi szabályzat egységesítette, Szombathely és Kőszeg kivételével. Lásd SÖPTEI 2004: 68.

⁴⁶⁰ Vö. ÉGETŐ 2001a: 25.

Dátum	Település	Szőlőhegy	Földesúr	Hegytörvény	
				Típus	Minta
1661	18: Sótony és Nyőgér (ma Vas megye)	sótonyi és nyőgéri szőlőhegyek	ismeretlen	azonosítatlan	ismeretlen
1709	19: Újlak (ma Vas megye)	újlaki szőlőhegy	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1749	20: Halastó (ma Vas megye)	halastai szőlőhegy	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1757	21: Kám (ma Vas megye)	Somogy-hegy	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen
1787	22: Pácsony (ma Vas megye)	Bük erdő területe	Szombathelyi Káptalan	kontraktus	ismeretlen
1839	23: Felső Oszkó (ma Oszkó, Vas megye)	Csillag-hegy	Egerváry Kristóf és Egerváry Mihály	hegyközségi artikulus	ismeretlen
É.n.	24: Tilaj (ma Nagytillaj, Vas megye)	tilaji szőlőhegy	ismeretlen	hegyközségi artikulus	ismeretlen

41. táblázat. Egyéni hegytörvények a Vasi-Hegyháton

A kistájról még fennmaradt, de évszám nélkül ismert tilaji, és a meglehetősen későn, 1839-ben készített felső-oszkói hegytörvények inkább nevezhetők egyedi hegyközségi artikulusnak (41. táblázat). Kétségtelen, hogy ezek a szövegek nem valamely megyei statútum változatlan, vagy kissé ártírt, helyben aktualizált változatai,⁴⁶¹ és a kistáj többi más szőlőhegyi szabályzatától is eltérő szerkezetűek, mégis tartalmilag és megfogalmazásukban nem tekinthetők teljesen egyéninek. A többi forrásszövegtől a legkarakteresebben a Szombathely-Vasvári Székeskáptalan által 1787-ben kiadott pácsonyi szabályzat tér el. A létesítendő szőlőhegy kapcsán elrendelt írás tartalma és struktúrája szerint is inkább tekinthető a leendő hegybeliek létrehozandó közösségével megkötött kontraktusnak, mintsem egy már működő szőlőhegyi közösség esetleg átvett hegytörvényének.

Az 1848 előtt írott hegytörvények mint történeti-néprajzi források

Hegybéli helységek

(Elöljárók megválasztása; Elöljárók kötelessége és járandóságai; Hitszegő elöljárók büntetése; Elöljárók sérthetlensége; Perek kezdeményezése; Perek intézése; Hegygyűlések; Beszámolási kötelezettség az elöljárók felé; Bírásárpénzek elosztása; Földesúri bírászkodás)

A hegybéli elöljárók megválasztását a petőmihályfai, az egervári, a némethfalusi és a zalai normaszöveget követő hegytörvények egyaránt magukba foglalták, akárcsak a felső-oszkói és a halastói rendszabályok. A felső-oszkói írást leszámítva a többi említett előírásban közös, hogy esztendőnként Szent György napra (április 24.), vagy ez időtájról írták elő a hegyközség elöljáróinak megválasztását. A szőlőhegyek ügyesbajos dolgaiban döntéshozó vezetőtestület tagjai a petőmihályfai és az egervári szövegcsaládok, illetve a halastói szöveg szerint a *hegybíró* és a szövegben meg nem nevezett számú *esküdtek* voltak. A zala megyei statútum konkrétan a *hegymester* és a *bíró*, rajtuk kívül a *főesküdtek* és a *vice hegymestert* is adó tizenkét esküdt személyében határozta meg az elöljárók körét. A hegybéli gazdák kötelesek voltak tájékoztatni földesurukat az elöljárók megválasztásáról, és ha valaki a helység akarata ellenére nem vállalta a tisztséget, azt pénzbírsággal sújthatták. A zalai törvény saját *nótáriust* is előírt a hegybéli helységek számára. A Nádasd környéki szőlőhegyek önrendelkezését csorbítva, a hegybeliek az esküdteken túl három jelöltet állíthattak a hegybíró személyének eldöntésére. Közülük végül a földesúr körmendi tisztartója volt köteles választani. A némethfalusi szövegcsalád három hegytörvénye szerint a hegybíró és az esküdtek feladata volt a szőlőhegygel kapcsolatos rendelkezések előadása, illetve az igazságszolgáltatás,

⁴⁶¹ Vö. ÉGETŐ 2004: 18.

melyről írást is adtak, ugyanakkor pénzt kaptak. A halogyi és matzfai artikulusok a *kisbíró* választását is előírták. Amennyiben a feladatot a választott személy nem vállalta volna, akkor a „*Hegység Cassája*” javára volt büntethető. Ha még ez sem lett volna elég nyomásgyakorlás, a hegytörvény alapján az illető szőlős területének becsú szerinti része is átadható volt a kisbírószágot végül viselő másik személynek. A felső-osztkői hegytörvény általánosságban csupán minden év egy „*bizonyos nap*”-jára írta elő az előljárást megválasztását. A szöveg a „*többi hegységek rende és szokása*”-ra hivatkozva írt elő választott hegy mestert és esküdteket, az előljárási megbízatás elutasítása viszont itt is pénzbüntetést helyezett kilátásba.

Jól érzékelhetően az előljárási testületek összetétele nem mutatott egységes mintát a kistájon. Az egyes feladatokra megválasztott vezetők megnevezésében megbújó lehetséges eltérések egy érdekes példáját nyújtja a baltavári artikulus. Ebben a zalai normaszöveg kiegészítéseként az előljárási és a jegyző mellett egész évre *szőlőpásztorokat* is megkövetelt a földesúr, akik egyébként „*mint némely Helyeken nevezik Hegy Mesterek*”. A sótonyi és nyőgéri hegytörvény ehhez hasonlóan az artikulusok ellenében cselekvő „*Hegy Mester, vagy Szőlő Pásztorok*” ellen fogalmazott meg pénzbéli büntetést. Az elnevezések lehetséges táji eltéréseit jól mutatja, hogy például a történeti nyugat-vasi Felső-Őrségben fekvő Alsó-örben (ma Unterwart, Burgenland) a 19. század közepén a hegybéli előljárást a „*hegymester*” és mellette a két „*hegymester szolgálja*” alkotta,⁴⁶² akiknek munkáját egy szőlőőr is segítette.⁴⁶³

A vezető testület kötelességeivel kapcsolatban a felső-osztkői szövegváltozat külön pontban rendelkezett a hitszegéseket és büntetéseket a földesúrtól elhallgató vezetőkről, akiket tizenkét forintra és az előljárástól való megfosztással büntethettek. Azonban a hegytörvényekre inkább jellemző, hogy a vezetőség védelmét, sértetlenségét igyekeztek biztosítani. A petőmi-

hályfai eredetű szövegek két külön pontban szólnak a helységet a vármegyénél megkerülő előljárási büntetéséről. Ehhez hasonló bírság fenyegette a bírót vagy esküdteket általában „*meghamisít*”-ó szőlős gazdákat, illetve az egymást meghamisító vezetőket. Ez utóbbira a némethfalusi földesúri rendtartás is felhívta a figyelmet. Az egervári szövegcsalád még az előljárási feslett nyelvű szidalmazását is megtiltotta, a győrvári hegytörvény pedig törvénytételkor magát a „*Hegy Népet*” is védelmébe helyezte, akárcsak a zalai normaszövegben foglaltak.

A Zala megyei rendtartást követő szőlőhegyeken az év első kitüntetett időszakának számított *Gyertyaszentelő Boldogasszony napjától* (február 2.) *Gyümölcsoltó Boldogasszony napig* terjedő (március 25.) majd két hónap. Ez a tél végi és tavasz eleji két hónap volt a szőlőterületek, hegyvám alá eső irtás földek, rétek körüli perügyletek tisztázásnak hagyományosan meghatározott ideje. A tradíció történeti mélységére utal, hogy az ismert 1576-ban szintén Vas megyében történt meszleni szőlőhegyi csereszereződés is Gyertyaszentelő Boldogasszony nap előtt való szerdán köttetett.⁴⁶⁴ A 18. század második felében érvényes zalai rendtartás szerint a hegybíró vagy esküdtje már nyolc nappal Gyertyaszentelő Boldogasszony előtt köteles volt „*admoneáltatni*”, azaz a per felől figyelmeztetni az érintett szőlős gazdát. A területtől való eltiltás kezdete is ekkor volt, majd tizenöt napos határidő betartásával kellett az előljárási előtt ismertetni a követelést. A 18. század második felében érvényes rendelkezés szerint a peres feleknek a helység, azaz a gazdák gyűlése előtt kellett bizonyítani az igazukat, mégpedig „*hiteles és helyes levelekkel, vagy pedig hit letételével leendő élő biznyságokkal*”. Erre a meghatározott időszakon belül szükség szerint akár több alkalommal is módjukban állt. A törvénykezések menetét a legpontosabban a sótonyi-nyőgéri hegytörvény szabályozta. Az egyik legérdekesebb kitétel a magyar nyelv használatát írta elő és megtiltotta a deák nyelven, vagyis

⁴⁶² Gaál Károly gyűjtése, SM GA-266/3. Alsóóri nemesi közösség büntetőjegyzőkönyve 1800–1851. (1840. január 15. Tisztújítás; 1844. február 10. Tisztújítás; 1872. május 2. Tisztújítás).

⁴⁶³ Gaál Károly gyűjtése, SM GA-266/3. Alsóóri nemesi közösség büntetőjegyzőkönyve 1800–1851. (1848. március 2. Tisztújítás).

⁴⁶⁴ SILL 1968: 265.

latinul való beszédet, illetve válaszadást. A perköltséget a felperes és alperes részére negyven pénzben és egy pint borban, egy pecsenyében és két tál ételben, illetve egy kenyér mennyiségben határozták meg, amit a vesztes fél köteles volt megtéríteni.

A meghirdetett hegygyűléseken, vagy miként az egervári szöveg fogalmaz, „*Hellysigh Törvény napjára*”-n minden szőlősgazdának kötelező volt részt vennie. A petőmihályfai szokás szerint a kisbíró háromszor kiáltott a hiányzóért, amennyiben az „*külső félből*” való, avagy közember volt az illető, akkor két öreg meszely bor megadására ítélték, esküdt esetében négy öreg meszely növekedett a büntetése. Halastó szőlőhegyére az utóbbi kitéltől eltekintve ugyanez vonatkozott. Szarvaskend, Győrvar és Tilaj hegyein egy évben legalább háromszor kellett hegygyűlést rendezni. Az előző két helyen a hegymester az esküdtekkal, vagy személyesen maga üzentte meg a kitűzött időpontot. A törvénytételben személyen érintett gazdát pedig legalább egy héttel a törvénykezés előtt értesíteni kellett. A zalai statútumot követő hegybéli helységeken amennyiben valakit törvényre idéztek és az nem jelent meg, akkor automatikusan a kezdeményező peres fél javára dönthettek. A baltavári kiegészítés szerint a lerótt büntetés után a földes úrnál, vagy több tulajdonos esetében a vármegyénél lehetett új ítéletet kérni.

A sótonyi és nyőgéri közös hegyeken a hegybéli törvénykezések meghirdetett ideje minden esztendőben elsősorban Gyertyaszentelő Boldogasszony napja (február 2.) délelőtt volt. A kötelezően résztvevők körét a hegymester parancsolta meg. A szőlőhegyek általános, minden szőlősgazdára vonatkozó gyűlését pedig hamvazó szerda előtt egy héttel tartották, egyik évben a sótonyi, másik évben a nyőgéri hegyen. Ezekről az alkalmaktól függetlenül igény szerint a böjti időszak minden szerda délelőttjén törvénynapot tarthattak, leszámítva hamvazószerdát. Újlakon szintén Gyertyaszentelő Boldogasszony napja volt az első hegygyűlés dátuma, amikor is, a Dunántúl más bortermő vidékeihez hasonlóan az illető szőlőben, annak vesszejét fogva

kellett a tiltást megtenni, másként az különben érvénytelen volt.⁴⁶⁵ Ugyanitt a második hegygyűlés rendes ideje már húsvét keddre esett, amikor is a mások által okozott és tapasztalt kártételeket bejelentésére kötelezték a szőlős gazdákat.

Már a szüretet követően, a vegetációs ciklus lezárultával, a szőlőhegyek életének utolsó közösségi eseménye volt a *Mindenszentek napja* (november 1.) tájékán, vagy az előírás szerint pontosan „*Lelkek Emlékezete*” napján (november 2.), illetve *Szent Mártonkor* (november 11.) megtartott utolsó hegybéli gyűlés. Ekkor minden a hegyben lakó, vagy ott gazdálkodó, nemes, polgár, illetőleg jobbágy köteles volt a hegybíró vagy a hegymester házánál az egész közösség előtt megvallani, hogy látott-e maguk közül bárkit is más gyümölcsösében, vagy szőlőjében.

Hegytörvények érvényessége

(Hegytörvények elfogadása; Szokásjog megerősítése; Földesúri rendelkezések)

A hegytörvényeket minden a hegyben lévő szőlősgazdának el kellett fogadnia, melynek hiteléről a petőmihályfai és némethfalusi szövegcsaládokban külön törvénypont gondoskodott, akárcsak Halastó, Sótony és Nyőgér esetében. Ezek szerint a rendelkezések lejegyzésének pillanatában a gazdák közösségének tagjai rendi hovatartozás nélkül, nemes és „*nemtelen kezek*” egyaránt a nevük mellett tett keresztvonással ismerték el a hegytörvényt, melynek megtartására mindkét ági leszármazottaikat, örökösüket is kötelezték. Mivel a petőmihályfai szabályzatok érvényesítése esetében már régóta működő hegyközösség törvénykezéséről volt szó, talán ezért is ennek folyását könnyen a szokásokra bízhatták, ahogy azt kilencedik pont külön, önállóan is megfogalmazza.

Az 1749-ben rögzített halastói szőlőhegyi szabályzat érvényességét rögzítő törvénypontot a hegyközösség vezetőinek eskü szövegével is kiegészítették:

„[...] hogy ha ennek az hegységnek valami Karat látnám vagy halanám vagy tapasztalnam, akár mely igye fogyot embernek dolgát igazán

⁴⁶⁵ Vö. ÉGETŐ 2001a: 43.

forgatni és folytatni tartozom, félre téven Atyafiságot adománt felelmet szeretetet haragtartást, magam Kárát vagy hasznát mindenben igazan szolgálni Kivánok [...]”⁴⁶⁶

Sárfimizdó szőlőhegyének 1739-ben leírt eredeti szabályzata az előjáró mellett a kisbíró esküjét is tartalmazza a bevezetőjében:

„[...] Én N N. Esküszöm az élő Istenre, és az Istennek Minden Szenteire, hogy ha ennek az Hegy-sennek valami kárát látнам vagy hallonom a vagy a kár mely Emberek az Hegyrül vagy hasza-tul vagy pedik akar mely Embernek dolgat réam Biznak, igazan tartozom félre téven Atyafiságot adomant félelmet mindenekben igazunk szol-gálny kivanyok Isten Engem ugy segellen.

Én N N Esküszöm az élő Istenre, és Istennek Min-dent Szentére, hogy ezen szőlőhegynek, Kis Biro Eskünek vagy Hajdui hivatalyara valasztottan ezen hivatalanban hitem és igazan el járok a reám bizott dolgokat el vigazem nem tekentem semmi némü a lopotott felre tévem Atya fiságot adomant felelmet mindenekben igazan szolgál-ok Isten engem ugy segelyen. [...]”⁴⁶⁷

A tilaji szőlőhegy rendtartása meghatározása szerint akárcsak a nemes vármegyétől és földesúrtól kiadott artikulust, úgy a pecsétet is a hegy-mesternek kellett magánál tartania.

Szőlőterület

(Szőlőtelepítés; Öröklés; Adásvétel; Elhanyagolt szőlők; Szőlőterület felbontása; Szőlőterület kimérése; Becsű)

Az erdők helyén és a parlagon fekvő területeken történő szőlőtelepítéséről a döntés és eljárás jogát külön pontban biztosította a 18. század első felében a hegybéli vezetőknek elég autonó-miát biztosító petőmihályfai artikulus. A jó fél évszázaddal korábbi datálású sótonyi és nyőgéri

szőlők hegytörvénye ugyan szintén a hegybéli előjárókra bízta ezt a feladatot, de kikötötte, hogy az csak az uraság tudtával történhet. Ezzel szemben az egervári mintára 1740-ben készített szarvaskendi szabályzatban a földesúr e tárgy-ban külön kikötötte:

„[...] Az Parlagh Szőlő föl adás a'mely jól lehet sok helyekben az helyseghnek engetetik, itt mindazonáltal manuteneállák [értsd. *fenntart-ják*] az Urak [...]”⁴⁶⁸

A 18. század végi némethfalusi földesúri rendtar-tás az irtással történő szőlőtelepítést csak az urasági tisztek jóváhagyásával, vagyis hegyvám alá vonva engedélyezte. Egy korabeli újtelepí-tésű szőlőhegy létrejöttének körülményeit pedig a legpontosabban az 1787-ben alapított pácsonyi hegyre vonatkozó szerződés második és harmadik pontja vázolja:

„[...] 2° Kötelessek lesznek a fön körüly irtt fun-dust, amidön reájuk ki fog osztani, és méretni, jó Szölyö-tökkely /: kivévén Egyedüly; és fönt hagy-ván a Pintzéknek, és más Épületeknek szüksé-gére szolgáló 10 Ölly fundust :/ a' következendő 1788^{dik} Esztendőben mind, és egészen bé ültetni, mellyet ha valyamellyik közül nem tselekednék, a vagy a' bé plántált szölejét annak rendje, s' módja szerént üdövel nem munkálná, vagy éppen veszendőben hagyná, azon Esetre tellyes szabadságunkat fönt tartjuk, az ollyatin tunya, és gondatlan Birtokosokruly a bélyi néki adott fun-dussát földes Uri hatalmunkkal minden mun-kája, s' bére meg térértese nélkülü ely venni, és azt akár magunknak tartani, akár pedig az fönt – irtt kötelességek alatt másnak által adni. Továbbá

3° Meg engedgyük azt nékik, hogy azon fönt emlétett ki irtandó erdőben találandó fáknak de-rekait Kiki maga Szölejében teendő épületére for-déthassa, Végeit mind azon által, és Ágait azon fáknak, mellyek nem Epületre valók a' mi szá-munkra tartozzik öszve vágni, és öszverakni,

⁴⁶⁶ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Halastó, 1749, 14. Art.

⁴⁶⁷ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Sárfimizdó, 1739.

⁴⁶⁸ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Szarvaskend, 1740, 16. Art.

hozzá tévén azt is, hogy mi ezen Szőlőben teendő épületekre többé soha semminémő erdeinkbűly fát ingyen nem tartozunk adni. Innénd [...]”⁴⁶⁹

A járandóságokat évente megfizető hegybirtokosok a rendszeren művelt szőlőparcelláikat tovább örökíthették. Az egervári és győrvári szőlőhegyeken, akár csak a zalai normát követő potyi, döröskei, baltavári és petőolaszkai, illetve e tekintetben a tilaji szőlőhegyen is, ez mindaddig így volt, amíg „*vér ág hal találkozik hozzá*”. A sótony-nyőgéri artikulus a „*magtalan*”, tehát fiú örökös nélkül elhunyt szőlőbirtokos után a területet mindenestül a földesúrnak ítélte. Ettől eltérően a sárfimizdói 1739-ben lejegyzett írás kimondotta a leányági öröklést is engedélyezte, ha a fiú ág meg is szakadt. Hangsúlyosan ugyanezt a szokást követte a pácsonyi hegy kontraktusa. Gersén (ma Gersekarát, Vas megye) egy 1837-ben keletkezett bizonyág levél a korabeli öröklés általános hagyományáról így számol be:

„Mi ezen Tekintetes Nemes Vas Vármegyében Gersei Helységnek hites Elöljárói ezennel hitelesen bozinyítjuk: hogy nálunk még ez ideig az a szokás volt, a' midőn valamely Jobbágnak Fia és Leánya maradot, a' Fi' maradott az Jobbágy helyben a' leány Férhez menvén az belső házhelyi és marhákbul nem osztotzkodott; hanem egy borjut és ruházatott egy Kődment s' ládát szoktak adni, ezzel kifizetvén többet ha tsak jó szándékbul nem; másképpen nem adott; hanem az Hegyi fundusbul pintze mind a' fi ugy a leány is osztozott; ez a szokás köztünk mind egy Törvényé vált. [...]”⁴⁷⁰

A testvérek közötti osztályok kiadása kapcsán a felső-oszkói hegytörvény meghagyta, hogy a szőlő felosztása csak urasági engedéllyel történhetett, és akkor is egy hold terület csak két felé, de tovább nem volt osztható.

A szőlő körüli adásvételek az egész hegy népét érintő, a hegybéli közösség működését és életét befolyásoló események voltak. Lebonyolításuk, beleértve a javak becslését és a terület felmérését is, az előljárók kiemelt jelentőségű fel-

adatát jelentette, mely munkájukért főleg pénzbeni ellenszolgáltatás járt. Például Szarvaskend szőlőhegyén a szőlő mérésre, de akár a megye igazításra kivitt hegymesternek tizenkét pénzt, a hozzá tartozó esküdtek pedig hat pénzt kellett adni. A sárfimizdói, hodászi, nagymákfai és nagymizdói artikulusok petőmihályfai mintára a felmért szőlő után következő első hegyvámot a bírák és esküdtek részére biztosította. Kám szőlőhegyén mind a szőlőt eladó, mind a vásárló birtokos egyaránt tartozott a helységnek adni négy helyi mérték szerinti icce bort, egy tál ételt és egy kenyeret. Az adásvétel folyamatának részeként a petőmihályfai hegytörvény e tekintetben azt is kikötötte, hogy rendi hovatarozás nélkül az eladó félnek kötelessége az eladandó szőlőterülettel a helység többi tagját megkínálni, elsősorban az alsó és felső szomszédokat. Az egervári és zalai szövegváltozatok szerint még a vérszerinti rokonokat is. A petőmihályfai hegytörvény rendelkezése szerint miután az adásvétel tényét senki hegybéli nem kifogásolta, a bíró azt háromszor kiáltotta meg, és ha akkor sem ellenkezett senki, megtörténhetett a bírák és esküdtek által a szőlő felvallása. A már így felvallott szőlőterületet nem lehetett önkényesen tovább bontani. A potyi hegy artikulusa meghatározása szerint az eladást követően egy év és még egy nap állt rendelkezésre a kifogások előterjesztésére. Ez a rendelkezés a döntés megszületésekor jelen nem lévő szomszédokat és a gyermekeket védte, de persze szintúgy az adott szőlőterületbe fektetett több éves munkát. A sótony-nyőgéri hegyek törvénye külön pontban büntette az adásvételt követően visszakozókat.

A zalai statútum az esetlegesen felmerülő peres ügyek lebonyolítása érdekében az adásvételek pontos, dátum és birtokos szerinti nyilvántartását írta elő, majd az elkészült felvalló levelet a hegység könyvében kellett vezetni. Tilaj hegyén a helység által kiadott bevalló leveleket a helység pecsétjével és a hegymester, illetve az esküdtek aláírásával, vagy nevük mellett tett keresztvonásokkal érvényesítették. Ezt csak az ura-

⁴⁶⁹ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Pácsony, 1787, 2. és 3. Art.

⁴⁷⁰ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 105/a 55. f.

ság vagy gondviselője aláírása és pecsétje írhatta felül. A nádasd környéki szőlőhegyeken a szőlőt kimérő, az osztályt megállapító „Hegységhegység Bírója” és a hozzá tartozó egy vagy két esküdtnak együtt voltak kötelesek megjelenni. Elvégzett munkájukról írást készítettek, melyet a törvény szerint halasztást nem tűrve a szőlőhegyi „protocolum”-ba, vagyis jegyzőkönyvbe vezettek. Rendelkezésüket igénylőkor szintén a hegység pecsétjével és aláírásukkal hitelesítve adhatták ki.

Az országos szokásjog szerint, a három évig parlagon hagyott szőlőt kétszeri felszólítás után el lehetett venni.⁴⁷¹ Az elhanyagolt, pusztára hagyott szőlőket egységesen minden tartozékukkal együtt egyszerűen a földesúrnak ítélték a kérdéssel foglalkozó hegytörvények. A zalai státutumot átvevő potyi, döröskei, petőolaszki hegyeken is így volt ez, de Baltaváron még azzal is kiegészítették a rendelkezést, hogy az egy éves mulasztás körülményeit a vármegye ítélőszéke vizsgálja ki. A Nádasd és Halogy határában lévő németfalusi, daraboshegyi, almakuti és matzfai hegységek előjárói *Szent József napjától* (március 19.) fogva hivatalosak voltak új gazdát találni az elhagyott szőlőnek. Az említett hegyháti szőlőhegyek 19. század végéről származó artikulusai szerint már a második év tavaszán elvették a gondozatlannak ítélt szőlőket. Annak számított minden olyan szőlőhegyi parcella, melyen a szükséges munkákat, mint *szőlőmetszés, kapálás, karózás és gyomlálás* (ezen a vidéken hajtásválogatás, fattyazás) bármely jogállású birtokos, úr vagy paraszt nem végzett el rendesen, illetve ha kivágta szőlőjét és nem telepített újat.⁴⁷² Az elhanyagolt területet a lejegyzett szokás szerint először a szomszédoknak kellett felkínálni, ha nekik nem kellett, akkor a helység által megbe-csült áron értékesíthette maga a helység. A sótony-nyőgéri hegyeken némileg türelmesebben, a három évig „*metztelen és kapálatlan*” hagyott, egyben a „*Krajtzáros*” dézsmát és hegyvámot

meg nem adó birtokos szőlője szállt az uraságra. A 19. század első felében Felső-Oszkó Csillag-hegyén az elhanyagolt szőlő tulajdonosát előbb a hegymesternek kellett megintenie, és ha az tizenöt napon alatt sem építette, munkálta tovább a szőlőjét, akkor a hegy földesúrnak hatalmában állt azt ingyen elvennie. A mindennapokban azonban az ország nyugati részében a 17. század második felétől fogva az urak a szőlőt egyszerűen elvették a jobbágytól, jobb esetben értékük töredékéért megváltották, ha az irtásról engedélyt nem tudott felmutatni, vagy a cenzust, azaz a földesúr területén lévő szőlőhasználat megfizetését akárcsak egy ízben is elmulasztotta a hegybirtokos szőlősgazda.⁴⁷³

Hegyvám

(Hegyvám megadása; Felmért szőlő utáni első hegyvám; Hitelesített úrmértékek; Borhamisítás)

A szőlők felmérésnek, „*kiholdolás*”-ának hagyományos 18. századi gyakorlatára a győrvári rendszabályokhoz írt melléklet jelent némi betekintést:

„[...] annak előtte ezen Tartományban is csak Nézéssel Szokták végbe vinni, és a' Szőlőket fel Hegy vámozni, Mellyet meg tsalattak: Mert kinek a' Szeme töbre Néz, kinek kevesebbre, S. Mindenkör vagy e Feldes Úr. Vagy is a' Szőlős Gazda meg Károsodhaton S. Meg is Károsodott, azért e' féle fel Szabadult Szőlőt a' Királi Mértékkel kölly igazán meg Meg mérni, Mind a Szilét, Mind a' hosszét, Ugy Tudhattya Meg Nyilván az ember mekkora légyen A' Szőlőnek fundusa, és hány pénzt vagy is veder hegyvámot Éredemel [...]”.⁴⁷⁴

Egervár 1729-ben kiadott szőlőhegyi szabályzatának melléklete szintén a királyi mérték használatát írta elő a hegyvám kivetéséhez, mely szerint egy holdnak kellett venni azt, amelynek széle tizenkettő, hossza pedig hetvenkét királyi öl (egy királyi öl = 3,126 méter).⁴⁷⁵

⁴⁷¹ ÉGETŐ 2004: 31.

⁴⁷² i.m. 33.

⁴⁷³ WELLMANN 1999: 266–267.

⁴⁷⁴ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Győrvár, é.n. [1816], Appendix

⁴⁷⁵ SRÁGLI és VÁNDOR [é. n.]: 63.

A hegyvám beszedése körül felmerülő lehetséges kérdéses helyzetek szabályozására a sótony-nyőgéri hegyeken hat külön pontot is bevezettek. Az első ilyen, hogy ha a szokott hegyvámot, vagy krajcárt valaki három esztendeig elmulasztotta fizetni, a pénzbüntetésen felül szőlője azonnal az uraságra szállt. A hegyvámot és krajcárt az uraság tisztjei szedték, akiknek a hegymesterek és hegybírák lelkiismeretesen tartoztak segédkezni, minden jutalmazás nélkül. Minden szőlősgazda a borainál volt köteles várni az akoló tiszt és az előjárók érkezését, nemkülönben saját „igaz akoló fa” tartása is a boros gazdák kötelessége volt. Ezzel szemben, az újlaki hegytörvény külön kikötötte, hogy a hegyen senki nem mérhet és tarthat mészölt és akót. A sótony-nyőgéri hegybéli törvények szerint az eltagadott bort az uraság elkobozhatta és a hegység a maga javára pénz büntetéssel élhetett. A többi hegyekre hivatkozva minden két hold szőlő után egy kappan megadását is előírták hegyvámolás idején.

A potyi, döröskei, csipkereki szőlőhegyek cikkulais kritikátlanul vették át a zalai normaszövegnek a borhamisítás ügyében előírt intézkedéseit. E szerint, pénzbüntetéssel és a károk megalégítésével sújthatták azt a boros gazdát, amelyik hegyvám szedés előtt alma vagy körtelevél keverte borát, azt adta be dézsmának, vagy csak eladni, másik hegyre vinni próbálta. A baltavári és petőolaszkai hegytörvények még a bornak vízzel való keverése tiltására is felhívták a figyelmet, nyilván nem véletlenül.

A petőmihályfai szövegcsalád szerint minden egy hold felmért szőlő után a hegyvám mennyisége egy vödör, vagyis tizenhat „öreg mészöl” bor volt. Ezt törvény a hodászi, nagymárfai és nagymizdói szabályzatok már azzal a fenntartással is kiegészítették, mely szerint ez a mennyiség a magyarországi törvények szerint változhat. A hegyvám problematikája a baltavári cikkulaisban a parlagon maradt, elhanyagolt területek sorsával összefüggésben is megmutatkozik. Itt amennyiben a hegybirtokos jó szándékán kívül, a termő bor mennyisége nem engedte a hegyvám megadását, úgy a szőlősgazda a következő évi terméséből helyrehozhatta mulasztását, esetleg pénzben válthatta meg tartozását. Ugyanezt

a rendelkezés olvasható a pácsonyi kontraktusban is. Felső-Oszkó szőlőhegye esetében a hegyvámot meg nem fizető és az uraságnak járó munkákat nem teljesítő birtokosoktól az előjárók kötelessége volt elvenni a szőlőt. A baltavári hegytörvény, megtoldva és aktualizálva a zalai statútum szövegét, egy külön pont alatt rendelkezett a hitelesített mértékek használatáról. Az cikkulais „Felséges Császárné, és Királyné Asszonyunknak”, vagyis a megfogalmazás alapján Mária Terézia (1717–1780) uralkodó főhercegnő parancsolatára hivatkozva a hegyvám és egyéb „Hegy igasságnak” szolgáltatásában az olyan pozsonyi mérték szerinti akó, icce és akófa használatát írta elő, melyet a vármegye bélyegzőjével, de legalábbis az uradalmi tiszt pecsétjével láttak el. Az akolást magát pedig a hegymester, vagy egy esküdt jelenlétében tette kötelezővé. 1785-ben a hegyvámos szőlők összeírásakor már pozsonyi mérték szerint számoltak (42. táblázat), mely egységes rendszer alapján a Hegyhát vidékének legtöbb bort termő szőlőhegyei a körmendi uradalom nádasdi szőlőhegyei voltak. Mellettük a környék kimagasló bormennyiséggel adózó szőlőhegyei voltak ekkor az egervári uradalom egervári, dénesfai és a szomszédos gősfai hegyei, illetve a baltavári uradalom csehi, csipkereki szőlői, akárcsak a több földesúrnak is hegyvámot fizető kisbéri szőlőhegyek, vagy a vasvári uradalomhoz tartozó petőmihályfai hegyek.

Hegybéli és telki építmények

(Gyepű; Mezsgye; Kapuk; Utak)

Szent György hónapjában, a fű zsendülésének időszakában, az egész országban a félszilaj jószágokat kihajtották a legelőkre, s mindaddig kinn maradtak, amíg megfelelő táplálékot találtak a maguk számára, illetve ameddig a hideg idő be nem köszöntött. Az állatok kihajtása jelentős eseménye volt a falvak lakóinak, érthető módon, a „gyepűjárás” pedig a hegységek életének egyik legfontosabb mozzanatát jelentette. A jól megépített, ép gyepű eredendő funkciója a szőlőtőkék, termőhajtások és a gyümölcsfák lábajszágok elleni védelme volt, de nem csak nyáron, hanem télen is. A 18–19. században az ál-

Település	Promontórium	Földesúr	Hegyvám mennyisége pozsonyi mérték szerint				
			Urnas (akó)	Pintas (pint)	Medias (icce)	Sextas (meszely)	Liter (kb.)
Baltavár	Baltavári	Baltavári Uradalom	10	-	926	24	1 375
Csehi	Csehi	Baltavári Uradalom	7	-	1 240	24	3 580
		Szombathelyi Káptalan	11	-	1 424	7	
		Különböző nemesek	-	-	325	-	
Csipkerek	Potyí	Baltavári Uradalom	29 $\frac{3}{4}$	-	2 018	-	3 505
	Nagy		-	-	72	-	
Kisbér	Kisbéri	Különböző nemesek	-	-	248	2	3 197
		Zsenyeyi Antal	7	-	1 662	36	
		Baltavári Uradalom	7	-	893	13	
Mindszent	Bükkfő	Vasvár-Szombathelyi Káptalan	20	-	236	-	1 375
	Nagy						
Tilaj	Tilaji	Baltavári Uradalom	8	-	1 272	13	2 051
		Tsányi Család	3	-	395	-	
Boldogasszonyfa	Boldogasszonyfai	Egervári Uradalom	31	-	734	14	1 831
Egervár	Egervári	Egervári Uradalom	37	-	2 007	19	5 026
	Egervári	Egervári család	11	-	603	5	
Gósfá	Gósfai	Egervári Uradalom	35	-	1 449	14	3 282
Dénesfa	Dénesfai	Különböző nemesek	30	-	2 600	28	3 959
Sótony	Sótonyi	Ikervári Uradalom	-	-	441	-	370
Nyóger	Nyógéri		-	-	304 $\frac{1}{2}$	-	255
Halogy	Almakuti	Körmendi Uradalom	6	235 $\frac{7}{8}$	4	2	1 632
	Darabos-hegyi		6	315 $\frac{3}{8}$	2	-	
Nádasd	Matzfai		38	1055	11	-	8 552
	Némethfalusi		25	1793	72 $\frac{3}{4}$	38	
Olaszka	Olaszkai	Nincs feltüntetve	1	-	2 003	-	1 739
Oszkó	Ebtulok		-	-	736	-	617
Kám	Kámi	Rosty Ferenc	-	-	260	-	2 181
Beicz	Beiczi	Sárvári Uradalom	-	-	949	13	801
Egervölgy	-		-	-	1 248	26	1 057
Gyertyános	Gyertyánosi		-	-	336	6	400
Szemenye	Szemenyei		-	-	1 058	32	901
Szarvaskend	Szarvaskendi	Sibrik László és Sibrik Antal	-	-	654 $\frac{1}{2}$	-	549
Újlak	Újlaki	Többféle uradalmak	-	-	336	-	281
Döröske	Döröskei	Vasvári Uradalom	13 $\frac{1}{2}$	-	1 610 $\frac{1}{2}$	-	2 146
Döbörhegy	Döbörhegyi		7	-	1 292	-	1 496
Győrvár	Győrvári		6 $\frac{1}{2}$	-	1 789 $\frac{1}{2}$	-	1 884
Katafa	Katafai		-	-	106	-	88
Kismákfa	Kismákfai		-	-	205	-	172
Nagymákfa	Nagymákfai		-	-	957	-	803
Nagymizdó	Nagymizdói		2	-	853 $\frac{1}{4}$	-	833
Petó Mihályfa	Mihályfai		16	-	2 980	-	3 442
Vasvár	Vasvári		-	-	358 $\frac{1}{2}$	-	301
Zsidó föld és Szent Mihályfalva	Geszetenyész-hegyi		Vasvár-Szombathelyi Káptalan	-	-	820 $\frac{1}{2}$	-
	Öreg Kövecses-hegyi	-		-	225 $\frac{1}{2}$	-	
	Kis Kövecses-hegyi	-		-	523	-	
	Ároki	-		-	474	-	
	Gurgai	-		-	156 $\frac{1}{2}$	-	
	Bagoli	-		-	382 $\frac{3}{4}$	-	

42. táblázat. Földesuraknak adózott hegyvám 1785-ben⁴⁷⁶ (egy pozsonyi akó = 58,88 liter, egy pozsonyi pint = 1,67 liter, egy pozsonyi icce = 0,839 liter, egy pozsonyi meszely = 0,42 liter)

⁴⁷⁶ MNL VaML IV. 1. h. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Urbéri összeírások. Hegyvámos szőlők összeírásai. Hegyvámos szőlők. 1. cs. „Hegyvámos Szőlőknek és azokról járandó adózásnak idő. És betű szerinti mutató Táblája”, 1785.

talános tilalom ellenére, feltehetően egy régebbi jogszokás emlékekeként, az ősztől tavaszig tartó szabad szőlőhegyi legeltetéskor a marhák rendszeresen átgázoltak a gyepeken, áthatolva a rajtuk lévő réseken.⁴⁷⁷ A petőmihályfai hegytörvény szerint a frissen megválasztott hegybéli előjáróság első feladata volt, hogy még Szent György tájban, a tavaszi szőlőmunkák megkezdése előtt, a gazdákkal közösen ellenőrizték a hegyet ölelő, védelmező gyepeket és azok állagáról gondoskodjanak. A hodászi írás szerint:

„[...] az Szőlős Gazdák és, és az gyepeket megjárván, ha éppen bé nem volna, vagy rosszúl volna be Csénálva, vagy hogy bótján valamelyik a' Süvegét ha bátran által dughattya, és vissza huzhattya, az olyan Szőlős gazda Négy forintra büntetessék, annál inkább pedig ha a marha és az rössön által mehet [...]”⁴⁷⁸

A rések megigazítást legkorábban a Nádasd és Halogy környéki hegyek birtokosai voltak kötelesek megtenni. Ezekben a szőlőhegyeken minden esztendőben a hegybíró az esküdtekkel már *Szent Máttyás napjára* (február 24.) gyűlést hirdtetett a gyepek közös szemrevételezésére. A gyepek megjavítására a gondatlan gazdának valamennyi időt, de tizenöt napnál nem többet hagytak. A sótony-nyőgéri artikuluszabályai szerint a közelben lévő tizenkét gazda között igazságosan felosztva kellett ellátni a gyepek szakaszok gondozását. Az egervári rendszabályok szerint, ha valakinek a hanyag módon készített gyepeken kártokozó marha tévedt a szőlőhegyre, becsú útján a „rösses emberre” terhelték az összes okozott kár megtérítését. A petőmihályfai szövegcsalád rendelkezése szerint, ha a szőlőkben károkozó disznóra találtak, miután leölték, az állat levágott fejét szégyen szemre annak a gazdának a gyepeken lévő részhez állították, ahol az állat a szőlőhegyre bejutott. A baltavári hegytörvény rendelkezése szerint a hegybí-

rók és hegyesterek folyamatos feladatát jelentette a gyepek szemrevételezése. Tizenöt nap haladékot hagytak az olyan gazdának, akit hanyagsága miatt megintettek. De a hegyestereknek nem csak a résekre kellett figyelniük, azokat a hegybirtokosokat is büntették, akik önkényesen módosították, kijebbetolták a gyepeket. Az egyes szőlőparcellák határait jelölő megyék igazítása a petőmihályfai hegytörvény előírása szerint csak a bírók és esküdtek jelenlétében volt megengedett, melyért az előjárók – a szokásra hivatkozva – egy vödör, vagyis tizenhat öreg megszely bort kaptak. A nagymizdói szöveg a „*meg hagyott fűjes megyét, vagy brázdát*”⁴⁷⁹ önkényesen felvágó, megrontó gazdákat is büntette. A zalai statútum a megyeszegés fogalmával él ez ügyben, akárcsak a tilaji artikuluszabály. A némethfalusi szövegváltozat a szőlő megye elszántásáról, elkapálásáról, illetve a megye kő, vagy bármely más határjelnek annak helyből történő elvételét említi. A mezsgyevonalat a hegybirtokosok igen pontosan számon tartották, amit jól mutat a következő már 19. századi Vasvár környéki feljegyzés is:

„[...] A berek felül a lapba egy szifa, a gyepeken küllü 1 öles kell lenni és a szőlő sarkáná a szőlő a gyepeken 3 öly, két és fél sugg és az almafáná egy megyfa gyepebe kell lenni és a kapu felü az almafa tövö a gyepe tübe van. [...]”⁴⁸⁰

A szőlőhegyen belül a *kapuk* helyének kijelölését a zalai normaszöveg egyértelműen a helység, vagyis gazdák gyűlésének együttes döntésére bízta. Ennek értelmében az a gazda, akinek szőlejeinek fejében vagy lábában kapu volt, köteles volt gondoskodni annak rendben tartásáról. A gyepeken való résekhez hasonlóan, a rosszul épített kapuk is veszélyesek voltak a szőlőhegyre betévedő állatok miatt. Ennek értelmében a sótony-nyőgéri és a felső oszkói külön pontban büntette a nyitva hagyott kapuk utána a rendetlen hegybirtokosokat. Az 1790-ben kihirdetett némethfalusi

⁴⁷⁷ ÉGETŐ 2004: 116.

⁴⁷⁸ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikuluszabályok. Hodász, 1755, 21. Art.

⁴⁷⁹ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikuluszabályok. Nagymizdó, é.n. [1816], 22. Art.

⁴⁸⁰ Az eredeti szöveghelyet idézi Novák 1928: 1–2.

hegytörvény előírta, hogy a gyepüket átszelő már meglévő utakon kívül újakat építeni már nem volt szabad, ugyanez vonatkozott a kapukra is.

A petőmihályfai eredetű szőlőhegyi artikulusok a gyepű, a mezsgye és a kapuhoz hasonlóan a hegybéli *utak* gondozását is hegybirtokosokra bízta, akiket ez ügyben a hegybéli előjárók igazítottak el. A kapukhoz hasonlóan az utak kijelölését a zalai normaszöveg is a hegybéli helységek döntésére bízta. Az egervári hegytörvény az utak helyes használatára szintén külön felhívta a birtokosok figyelmét. Az artikulusok szerint a sok ál-út igen káros volt a szőlőkre, ezért mindenkinek csak a szőlőjéhez vezető, megszokott útján volt szabad járni, és arról semmilyen irányban letérni nem lehetett, a vétkeseket a helységnek bejelentve pénzbírsággal büntették. A felső-oszkoői hegytörvény ezt a rendelkezést úgy finomította, hogy a gazdák a nekik kijelölt útvonalukról csak a hegymesterrel vagy az esküdtekkel történő megbeszélés miatt térhettek le addig, amíg a szőlőt és gyümölcsöt le nem szedték a hegyen. A győrvári vonatkozó rendszabály azonban külön kikötötte, hogy a rossz útra tévedt embereket a gazdáknak önhatalmúlag nem lehetett megtámadniuk. A tilaji hegy artikulusa szerint viszont, akinek a szőleje mellett megcsinátatlan út vezetett, annak a szőlő aljában mégis szabad volt a járás, így ha még is megtámadta volna a szőlősgazda az arra járó, akkor őt bírságotlák meg.

Vagyonvédelem

(Szőlőhegyi gyümölcs védelme: Gyümölcsérés, Szüret; Éró gyümölcs őrzése; Kártevők: Állattartás, Tolvajok, Szőlő és gyümölcsfa károk, Tűzkár)

A régi gazdák jól tudták, az augusztusi perzselő napsütéses időszakban sem a hajtások, sem a talaj bolygatása nem szolgálja a nedvesség meg-

őrzését, ami a termő szőlő mennyiségére jelentős hatással van. A délnyugat-dunántúli szőlőhegyeken *Mária Magdolna napjára* (július 22.) már végezni kellett a kapálással, a zöldmunkával, majd a 19. század végétől a növényvédelemmel is. A szőlőhegyi munkálatok csak *Szent Bertalan napja* (augusztus 22.) után, a hőség végeztével folytatódhattak a szüreti előkészületekkel.⁴⁸¹ Az éresre forduló szőlőt és általában a szőlőhegyet fokozott figyelemmel kellett óvni, ezért mindenhol *Szent Lőrinc napja* (augusztus 10.) után egy héttel volt szokásban „jó és józan” szőlőpásztorokat „föl állítani”, miként a hegyháthodászi rendszabály is megfogalmazta: „és ezek mellé minden nap szokás szerint négy négy embert hajnalutal fogva másik hajnalig kiállítani”.⁴⁸² A Halogy környéki hegyek artikulusa azt is meghatározta, hogy „ha szűkség úgy hozza magával a Szőlő birtokosok közül is sorra minden nap egy a szőlőnek Kérülésére, és őrzésére rendeltessék”.⁴⁸³ A potyi hegyen a zalai statútum értelmében külön kikötötték azt is, hogy „a’ mennyire lehet férfibúll álló Szőlő Pásztorokat tartsanak, nem is léssen szabad roz életű Aszszonyokat 12 forint büntetés alatt tartani.”⁴⁸⁴ A szőlőpásztoroknak és a szőlőőrzésben sorra került hegybirtokos gazdáknak a szolgálatauk alatt nem volt szabad elaludniuk, henyélniük, vagy miként a nádasd környéki hegyek rendtartásában szerepel, „kotsmákra leendő tsa-vargással idejét tölteni”.⁴⁸⁵ Amennyiben bármelyiket még is megtették, és rajtakapták őket, akkor a szőlőpásztort elbocsátották, a hegybirtokos szőlősgazdát pedig pénzbüntetésre kötelezték. A Nádasd és Halogy határában lévő hegyeken egyformán mindketten fél forinttal vagy tizenkét pálcaütéssel büntetődtek.

A szőlőaljakban és a szőlők fölében, kisebb mértékben pedig a szőlőderékban, avagy a szőlők között elszórva termő gyümölcsfák termé-

⁴⁸¹ HORVÁTH 1995: 363–377.

⁴⁸² MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Hodász, 1755, 18. Art.

⁴⁸³ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Halogy, 1806, 18. Art.

⁴⁸⁴ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Poty, 1757, 17. Art.

⁴⁸⁵ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Nádasd/Némethfalva, 1790, 18. Art.; Halogy, 1806, 18. Art.; Nádasd/Matzfa, 1807, 18. Art.

sére a földesúr fenntartotta magának azt a jogot, hogy a hegybírók vagy a hegymesterek által bármely szőlősparcella területéről a maga számára szedessen. A zalai statútum is meghagyta a földesúr részére, hogy az érő gyümölcsből az magának gazdálkodhat, ugyanakkor ha csak módjával is, ez vonatkozott a hegybéli előljárókra is. Azonban számukra akárcsak a szőlőpásztoroknak azt is kikötötte, hogy tilos a fákat rázni és a friss gyümölcsöt tarisznyában a házukhoz hordani. Ehhez hasonlóan a szomszédok sem járhattak át érő gyümölcsért a másik birtokára. A sótonyi és nyőgéri hegyeken az előljárók úgyszintén csak akkor szedhettek a gyümölcsfák terméséből, ha a földesúr asztala számára a várbéli tisztek azt elrendelték, akkor is a vidékiek és a „*bent valókébul*” egyenlő módon, a helység számára pedig csak az utóbbiak terméséből. A vélhetően a legtöbb problémás esetet okozó, határra hullt gyümölcsöt a két szomszéd egymás tudta nélkül nem szedhette össze, csak a hegymester vagy a szőlőpásztor beleegyezésével, illetve ha együtt osztokodtak rajta. A termő szőlőhegyi körte, alma, cseresznye, barackfákat itt el is adhatták, amikor minden fa után a vásárló félnek fél garast kellett fizetnie a hegymester számára, vagy ha elfelejtették, akkor az eladó felelősen hajthatták be az összeget. Am a szőlőhegyeken átutazók és a terhes asszonyok szabadon szedhették a szőlőhegyek gyümölcsseit, vagy felvehettek magukhoz pár gyümölcsöt és egy-két fürt szőlőt, de csak azt követően miután hármat kiáltottak hegymester vagy szőlőpásztor után.

A szarvaskendi, győrvári, felső-oszkói és tilaji hegyeken az artikulusok csak az előljáróknak történő bejelentéssel és a többi hegységébéli tudtával írták elő a szőlőszedést. Nádasd és Halogy szőlőhegyeinek rendtartása értelmében a szőlőszüret idejét az uradalom tiszttartója rendelte el, majd a birtokosok szintén az ő engedélyével szedhették a már érett szőlőket. A potyi, döröskei, baltavári és petőolaszki hegyekre érvénye-

sített zalai statútum a szőlő leszedését hasonlóan csak a hegy közös felszabadulása után engedélyezte. Hozzáteve, hogy szüretet követően bort majd csak a hegyvám, a kilenced és tized beszolgáltatása után lehetett a szőlőhegyről elvinni. Kám szőlőhegyén szüret idején a hegymester maga gyűjtötte össze a helység gazdáit, akik a „*hegyet közösen, egyenlő akarattal meg szabadítani*”⁴⁸⁶ voltak kötelesek. A sótonyi és nyőgéri hegyeken külön pont rendelkezett azokról a gazdákról, akik maguk vagy állataik révén a szedést követően más szőlőjében, karójában, „*öreg tü*” kitörésében kárt okoztak.

Akárcsak a Nyugat-Dunántúl egyéb szőlőhegyein, a Vas megyei Hegyháton is általában *Szent Györgytől* (április 24.) *Szent Márton* napjáig (november 11.), illetve a *szüretig*, tehát a vegetációs időszak alatt, tilos volt bármiféle állatot őrizni, legeltetni a gyepükön belüli területeken. A térség hegybéli szabályzatai a lehetséges kártevő állatokat általában „*marha*”-ként nevezik meg és két csoportra sorolják.⁴⁸⁷ Az értékesebb, de nagyobb kárt okozó „*öreg marhák*” alatt a tehenet, az ökröt és a lovat értették, „*kisebb marhá*”-nak pedig a juh, a kecske, a baromfi és a kutya, illetve a legtöbbet emlegetett disznó számított. Ha olyan kártevő „*sórtiles marhát*” találtak a termő szőlőben, melynek nem ismerték a gazdáját, akkor azt egyszerűen lelőhették. A nagytilaji helység szabályzata szerint a kártevő „*ha sórtvés lészen meg ölesség, az Hegy Mesternek tuttára adván avval a' régi szokás szerint osztozzanak, az oda való gondviselővel és káros emberrel, a'kinek szőlejiben megölték*”.⁴⁸⁸ Ettől az általánosnak tekinthető eljárástól eltérően a zalai statútum szerint a hegyen akkor is lelőhették, és elfogyasztásra szétoszthatták maguk között a kártevő disznót, ha azt nem sikerült a Hegymester házához hajtani, vagy ha éppen sikerült is, a „*marhás ember*” azt vissza nem akarta váltani. A szarvaskendi hegy szabályzata ugyanakkor kikötötte: a disznót „*ha pedig meg akarván ölnyi*” és közben

⁴⁸⁶ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Kám, 1757, 11. Art.

⁴⁸⁷ Vö. ÉGETŐ 2004: 103.

⁴⁸⁸ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Tilaj, é.n. [1816], 3. Art.

az a szőlőből elszaladt, akkor a szőlőn kívül már nem volt szabad leöltni, ezzel együtt a szerencsés gazda bírsága is elmaradt. A hegyen érő szőlőt és egyéb gyümölcsöket csemegéző kutyákat a szőlőpásztorok szintén leteríthették, ahogy azt a felső-osztkői artikulus egy pontja külön is meghatározta. A kártételen kapott „öreg marhák”-at viszont mindenhol a Hegymester házához kellett hajtani, aki csak pénzbüntetés megfizetése és az okozott kár becsú szerinti megtérítése fejében adhatta vissza a jószágot.

A gazdák közül többen szőlejükhez szekérbe fogott marhával jártak, állataikat megkötve és csak a maguk területén tarthatták. A nádasdi és halogyi szőlőhegy szabályzata szerint szőlőbirtokos kizárólag a hegybéli otlíte alatt, csak a szőlő lábában legeltethetett. A kámi hegyen egy-egy meszely borral büntetette a hegybéli helység azt, aki a szőlők „lábjában” őrzött marháit a tőle harmadik szomszéd földjére engedte át. Ha az állatai „Kapálásra”, vagyis veteményesre mentek rá, akkor négy meszely bort kellett megadnia az előljáróknak. A hegybéli „két szomszédok” viszont megegyezés szerint, „egymással egyet értvén” szabadon legeltethettek egymás parcelláin. Általában, ha a kezesjóságok véletlenül elszabadultak, a „szaladásképpen” okozott károkat becsú szerint kellett megtérítenie a kárvallott felé a „marhás embernek”, vagy pásztornak. Ennél jóval súlyosabb büntetés járt annak, aki szánt szándékkal engedte rá marháit valakinek a szőlőjére, az ilyen elvetemült pusztítást okozó hegybirtokost a baltavári hegyen négy forintra, ha paraszt volt tizenkét palcaütésre sújtották.

Annak megvilágítására, hogy mindez miként is alakulhatott a mindennapokban, érdekes példával szolgál a döröskei és dőbörhegyi határban fekvő Öreghegy előljáróinak 1836-ból származó folyamodványa, melyben az uradalmi tisztartó vizsgálatát kérték azért, mert Böle Boldizsár szarvaskendi, tehát itt vidéki birtokos a marháit a szüret előtt szabadon legeltetette a hegyen.⁴⁸⁹ A levélben megfogalmazottak szerint, hivatkozva az ottani szőlőhegyi artikulusokra, a vidékieknek nemhogy

szabadon kieresztve, de még megkötözve sem volna szabad a hegyen legeltetnie. A rendbontót meg is büntette a helység négy forint értékben egy akó borra, aki aztán dühében részegeskedés közben gyalázta, „cigányoz”-ta az előjáróságot. Ezek után a döröskeiek már teljesen méltatlannak találták arra a szarvaskendi gazdát, hogy a hegységükben birtokos legyen. A „vidéki” folyamodványában így védekezett az uradalmi tiszt előtt:

„[...] Minek utána minden esztendőben midőn a Hegységbe fölyszabadul a’ Marhák őrzése szabadon őriztem Marháimat; a’ mult esztendői őrzés ideiben tellyességgel az Hegység Előljárói meg engedni nem akarták; sótt meg is büntettek 4 forintokra, a melly négy forintokban egy akó Bort kintelen voltam meg fizetni, ez fájdalmasan eset mind hogy mindig szabadon őriztem a’ midőn több birtokosok marháikat a’ hegyben őriztették. [...]”⁴⁹⁰

Az ügy külön érdekessége, hogy a „Derecskei Öreg Hegy” ismert, 1761-ben lejegyzett szőlőhegyi szabályzata a vidéki birtokosokra vonatkozó állítólagos kitévelt nem tartalmazza. Végül Ollárban (ma Kemendollár, Zala megye) az uradalmi „főfiskális” bölcsen a következő ítéletet hozta:

„[...] Folyamodó Böle Boldizsár önnön elismerése szerént Minden Szentek Napján [November 1.] őrizvén a hegyben ökreit, annál fogva a’ Hegybéli Articulusok tartalma szerént jól történt 4 Forintban lett megbüntettetése [...]”⁴⁹¹

A szőlőhegyi kártevések számos esetben *tolvajlások* útján történt. A Petőmihályfa és környékén éjjel, ha szőlőben vagy gyümölcsösben lopáson kaptak valakit, azt a pénzbírság mellett az okozott kár becsú szerinti megfizetésére is kötelezték. Amennyiben nem hegybéli volt a tettes, akkor a helybéli falubíró kezére adták és a büntető helyre vitték. A győrvári artikulus szerint a tetten ért tolvajt a gazdák megfoghatták, amihez egymástól segítséget is hívhattak, ekkor aki nem segített, azt a gazdát is megbüntették. A nádasdi és halogyi szőlőhegyeken a rajta kapott kártevő-

⁴⁸⁹ MNL P 275 Festetics család levéltára. 80. cs. 91/b. 13. f.

⁴⁹⁰ MNL P 275 Festetics család levéltára. 80. cs. 91/b. 16. f.

⁴⁹¹ MNL P 275 Festetics család levéltára. 80. cs. 91/b. 16v. f.

ket szégyenszemre azonnal megfosztották ruháiktól és úgy vitték a hegybéli előljárók elé. Az egervári szabályzat értelmében, ha valamely hegybirtokos pincéjében lopott holmit, vagy valamilyen idegen edényt találtak, annak még a szőlejét is elvehették. Amennyiben a gazda tudta nélkül gyermek vagy szolga követte volna el tolvajlást, akkor nem büntették meg. A győrvári hegyen a pincetörőket egyenesen az uraságnak kellett kiadni. Baltavár szőlőhegyének szabályzata a tolvajlásokkal okozott kár függvényében a büntetéseket is szabályozta: az olyan aprólékos lopások, mint a karó, fű vagy széna eltulajdonítása esetében a bírság négy forint vagy tizenkét pálcaütés volt, pincetörésért, vagy több ízben elkövetett lopásért az uraság tömlőce, illetve akár a vármegye fogsága járt. A cselédek által elkövetett lopásokért, orgazdaságokért a gazda itt sem volt felelősségre vonható, de a szolgát rendszeren az előző kategóriák szerint büntethették. Sótony és Nyőgér szőlőhegyeinek törvénye külön pontokba szedve közli az előforduló különféle tolvajlások eseteit, ilyenek voltak a szőlő „*fartü*” (bujtás), a karó, a pincénél lévő edények, tehát a kádak és hordók, a trágya, a kútra kivitt edények, de az elhagyott eszközök, szerszámok eltulajdonlása is.

A potyi hegy törvénye a tolvajok büntetésével egy pont alatt említi a szőlőhegyen vadászókat is, akiknek fegyverét, puskáját a hegemestereknek kellett elvenniük, majd azokat az uraság tisztartójának kezére adni. A vadászat tilama egységesen mindenkire vonatkozott, beleértve a fogadott vincelléreket és szőlőpásztorokat is. Petőolaszka hegytörvénye konkrétan Szent Gergely napjától (március 12.) egészen szüretig korlátozta a vadászatot.

A szőlők és gyümölcsfák, legyenek azok fiatalok vagy régebbiek, mindenkor szigorú védelem alatt álltak. Ugyanez a szemlélet tükröződik a győrvári hegytörvényben, melyben a becsükhöz megadott értékrend alapján egy szőlőtő kitörésért egy garas, az esztendő oltvány kitörésért hat garas járt, az idősebb oltványokban okozott kárnál pedig úgy mérlegeltek:

„[...] Gyümöltsnek mi voltát Szükség tekintetben venni, Mert a' jó indulatu többet ér az Esztendősnél, és egy Porgamont vagy torsátlan körtvély tiz Korpa körtvinel is jobb azért a' fáját is többre lehet bötsülhetni [...]”⁴⁹²

A petőmihályfai szövegcsalád külön pontban szól a szomszédos terület gyümölcsfáinak szándékos megaszalásának eseteiről. Ehhez hasonlóan a szándékos vagy gondatlanságból okozott szőlőhegyi tüzesetek kapcsán kilátásba helyezett pénzbüntetések, tegyenek azok kárt akár a szőlő között, gyümölcsfákban a pincében vagy akár a gyepeken, meglehetősen elrettentők lehettek. Petőolaszka hegyén például az okozott kár becsú alapján történő megtérítésén kívül a földes úrnak a károkozó négy forint, a hegység részére pedig további két forint fránnggal, vagyis büntetéssel tartozott. A 18. század derekán a Nyugat-Dunántúlon egy szőlőkapás vagy metsző téli, vagyis magasabb napszáma tizenkét krajcár volt, ennek értelmében csak az uraságnak és a helységnek járó összeg, a maga harminc napi munkáért járó mennyiségével igazán nem számított csekélységnek.⁴⁹³

Erkölc

(*Káromkodás, szidalmazás és verekedés; Paráznság; Fegyverhasználat; Munkatilalmak*)

A szőlőhegyi rendszabályok külön figyelmet fordítottak a hegybéliek erkölcsös és békés magatartására, melynek értelmében tehát sem lopni, sem orgazdaságot elkövetni, de még *káromkodni*, veszekedni vagy akár verekedni sem volt szabad a szőlőhegyeken. A büntetések kiszabásakor a különféle rendű gazdák között amúgy jelentős különbséget tettek. A baltavári hegyen például a káromkodás szankcionálásakor a nemesekről a vármegyei tisztnek kellett „csak” jelentést tenni, ha a szidalmazó „*nemtelen*”, vagyis polgár volt, akkor az 4 forint bírságot kapott, a „*kevesebbértékű*” jobbágyokon pedig tizenkét pálcaütéssel torolták meg a rendbontást. A verekedésért rendszerint mindenhol pénzbüntetés

⁴⁹² MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Győrvár, é.n. [1816], 21. Art.

⁴⁹³ ÉGETŐ 2004: 76.

járt, a veszekedés közben kardot vagy puskát rántókat a földesúr elé vezették.

A szőlőhegyi *paráznság* ellen szintén szabályokat érvényesítettek, melyekben egyes helyeken azt is megkülönböztették, hogy házas vagy hajadon felekről volt-e szó. A döröskei hegyszabályok értelmében az előbbiért huszonnégy forint, míg az utóbbiért csak tizenkét forint büntetés járt. A hegybeli szerelmi légyottok tiltásáról a baltavári artikulásokban viszont egyenesen a következő olvasható:

„[...] Ha Paráznság a Hegyben történik akár Szabad. akár Házas Személyek Között, és allyások gonosz tettekben vagy botránkosztató. társasságokban tapasztaltatnak. és Paraszt Személyek lésznek. azonnal meg fogattatván Feldes Urasághoz Kinek Jobbádgyi vagy földén lakosok vezetessenek, érdemlet büntetésre Nézve; ha pedig ollyasba Nem tapasztaltatnak is, de mélytő gyanúsággal terhelytetnek a' botránkozás eltiltására, nézvest bé jelentessenek Feldes Uraségának, vagy holy az Nem volna Nemes vármegye Tisztének ilyen bűnösök fogásáért [...]”⁴⁹⁴

Az újlaki hegy szabályzata eleve kikötötte, hogy a szőlőhegyre *fegyvert* bevinni nem lehetett. Ebben persze inkább a vadászat elleni óvintézkedést kell látni, amit az orvvadászat kapcsán teljességgel ugyanakkor teljesen tiltani soha nem lehetett. Ezt egy 1812-ben, a csipkerekí Potyi-hegyen történt tolvajlás ügyében a földesúrhoz írt könyörgő levél is jól szemlélteti:

„[...] a' Potyi szőlő hegyen némelly vadászó vasakat találván, mellyek télen ki-voltak rakva széllal azokat öszve szedvén [...] ámbár azon vasakat nem is lopás szerint vittem-el, hanem hogy a' kié voltak azon vasak, vadat ne foghasson [...]”⁴⁹⁵

A tavasztól kezdődő szőlőmunkák végzésének idejét bizonyos *munkatiltalmak* korlátozták. A szarvaskendi artikulus megfogalmazása szerint „*Szombatanap fogadot innep lévén, az Szőlő hegyen*”. A kámi hegy írott rendszabálya „*tiltott napok*”-at fogalmaz meg az ünnepek kapcsán, benne foglalva szintén a szombati napot. A halastói, hodászi, petőmihályfai, nagymizdói, sárfimizdói és szarvaskendi hegyeken *Húsvét* (mozgó ünnep március 22. és április 25. között) *szombattól egészen Nagyboldogasszony napjáig* (augusztus 15.) tilos volt dolgozni szombat tizenkét óra után, illetve vasárnap és a többi egyház által elrendelt ünnepnapokon. A szombati munkatiltalom okát a döröskei szőlőhegy artikulusa a következő hiedelemmel magyarázta:

„[...] mint hogy leginkább égi háboruk ellen a' rigiek a' Szőlő Hegyen szombath napot dél után Sz. György naptul fogva szüretkorig meg ülleni fogatták [...]”⁴⁹⁶

Ezt erősíti meg a potyi hegy szabályzata is:

„[...] Égi háboruk ellen a' régiek a' Szőlő Hegyen szombat napot /: 113. hic secundum consuetudinem cujusvis Promontory exprimatur terminus a' quo, ad quem tota item vel media Dios:/ meg ülleni fogattak [...]”⁴⁹⁷

A szőlősgazdák viharoktól, természeti csapásoktól való erős és tartós félelme tárulkozik fel újfent a felső-oszkói Csillaghegy alapításakor, a már viszonylag későn, 1839-ben rögzített szőlőhegyi rendszabályokban is. Az artikulus úgy rendelkezett, hogy az oszkói szőlősgazdák minden esztendőben kötelesek voltak pénzt összeadni azért, hogy a felső-oszkói templomban énekes szentmisét szolgáltatassanak *Szent Kereszt megtalálásakor* („*Sz. Kereszt feltalálásakor*”, május 3.) az Úr Isten kegyelmére és arra, hogy „*a' veszedelmes égi háborúkat és veszedelmes Esőket is el távoztassa*”.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Baltavár, é.n. [1816], 8. Art.

⁴⁹⁵ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. II. 7. 92. f.

⁴⁹⁶ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Döröske, 1761, 5. Art.

⁴⁹⁷ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Poty, 1757, 5. Art.

⁴⁹⁸ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Felső-Oszkó, 1832, 22. Art.

	Petőmihályfa 1727	Sárfimizdó 1739	Hodász 1755	Nagyákfa 1776	Nagy- mizdó é.n. [1816]	Egervár 1729	Szarvas- kend 1740	Győrvar é.n. [1816]	Poty 1757	Döröske 1761
Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.)									Szőlőtől el- tiltás kez- dete	Szőlőtől eltil- tás kezdete
Szent Mátyás (február 24.)										
Szent Gergely (március 12.)										
Szent József (március 19.)										
Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.)									Szőlőtől el- tiltás vége	Szőlőtől eltil- tás vége
Hamvazószerda előtti szerda										
Húsvét szombat	Szombati munkatiltalom kezdete									
Húsvét							Szombati munkatila- lom kez- dete			
Szent György (április 24.) tájban									Elöljárók megválasztása	
Szent György (április 24.)						Szombati legeltetés tiltásának kezdete		Szombati munkatila- lom kez- dete	Legeltetés tiltásának kezdete	Szombati munkatila- lom kezdete, legeltetés til- tásának kez- dete
Szent György (április 24.) másnapja	Gyepük ellenőrzése, legeltetés tiltásának kezdete							Legeltetés tiltásának kezdete		
Pünkösöd kedd										
Szent Iván (június 24.)								Szombati munkatila- lom vége		
Szent Lőrinc (augusztus 10.) után egy héttel	Szőlőpásztorok felállítás									
Nagyasszony (augusztus 15.)	Szombati munkatiltalom vége						Szombati munkatila- lom vége			
Szent Mihály (szeptember 29.)						Szombati legeltetés tiltásának vége				
Szüret										Szombati munkatila- lom vége
Mindenszentek (november 1.) tájban						Heggyűlés Hegymester házánál			Heggyűlés Hegymester házánál	
Lelkek emlékezete (november 2.)	Heggyűlés Hegymester házánál							Heggyű- lés Hegy- mester há- zánál		
Szent Márton (november 11.) tájban										
Szent Márton (november 11.)	Legeltetés tiltásának vége					Termő szőlőben legelte- tés tiltása		Legeltetés tiltásának vége	Legeltetés tiltásának vége	

43. táblázat. Szőlőhegyi határnapok a Vas megyei Hegyhát és Farkas-erdő vidékén 1848 előtt

Baltavár é.n. [1816]	Pető- olaszka é.n. [1816]	Nádasd/Né- methfalú 1790	Halogy 1806	Nádasd /Matzfa 1807	Sótony-Nyő- gér 1661	Újlak 1709	Halastó 1749	Kám 1757	Felső Oszkó 1839	Tilaj é.n. [1816]
	Szőlőtől el- tiltás kez- detes				Helység tör- vény napja szőlőtől eltil- tás kezdete	1. hegygyű- lés, Szőlő- től eltiltás kezdete				
		Heggyűlés, gyepük rendbetétele								
Szőlőtől el- tiltás vége. Vadászati tilalom kez- dete	Vadászati tilalom kezdete									
		Elhanyagolt szőlő elvétele								
	Szőlőtől el- tiltás vége									
					Heggyűlés					
							Szombati munkatiltalom kezdete			
Elöljárók megválasztása										
Legeltetés til- tásának kez- dete						Gyepű javí- tása	Elöljárók meg- választása, Le- geltetés tiltá- sának kezdete	Legeltetés tiltásának kezdete		
							Gyepük ellen- őrzése			
						Gyepű javí- tás pótlása				
		Szőlőpásztorok felállítás			Szőlőpász- torok esküté- tele					
							Szombati munkatiltalom vége			
Szőlőtől el- tiltás kezdete. Vadászati tilalom vége	Vadászati tilalom vége							Legeltetés tiltásának vége		
Heggyűlés Hegymester házánál										
							Heggyűlés Hegymester házánál			
									Heggyű- lés Hegy- mester há- zánál	
Legeltetés tiltásának vége							Legeltetés til- tásának vége			Termő szőlőben le- geltetés til- tása

Általában az ünnepnapokon, szent misék előtt tiltották a szőlőhegyeken bármilyen gyümölcs szedését, rázását, vagy a bor szállítását. A petőmihályfai és a nagymizdói szőlőhegyen is legfeljebb csak halottat volt szabad vasárnap szekerre tenni. A tiltónapokkal összefüggésben a szőlőhegyi rendszabályokból kinyerhető adatok azt sugallják, hogy a földesurak a hegybéli helységektől bizonyos értelemben óvni is igyekeztek a gazdákat. Erre a legkarakteresebb példát nyújtja az a baltavári hegyen érvényben volt artikulusz, amely kikötötte, hogy „*dolog tévő napra*” a hegy elöljárói nem tűzhetnek ki ünnepet. Az ilyesfajta tiltás súlyosságára jól rávilágít, hogy az 1734-ben lejegyzett kámi artikulusz szövegét 1808-ban két ponttal is ki kellett egészíteni, mivel

„[...] melly sok Isten ellen való vétkek végben vitétnék, maid a részegség miatt. Üllő Innep Napokon 'a Misét el mulatják, 's mi leg nagyobb, Hegy Gyüλέsekor a midőn hirdettetik, Misét nem halgatnak, ugyan azért is [...]”⁴⁹⁹

A beiktatott tizenhatodik pont a „*'a hegyen való Részegségek miatt, vagy tsak ott lételek miatt*” az ünnepi misékről való távolmaradást négy forint pénzbírsággal büntette, melynek fele a falu templomát, másik fele a hegybéli helységet illette. A tizenhetedik szabálypont hasonlóan járt el, mégpedig konkrétan a *Pünkösdi* (mozgóün-

nep május 10. és június 13. között) és a *Szent Márton napi* misékkal kapcsolatosan, ugyanis Kámban a már idézett okokból kifolyólag a megelőző két évben igen csak kevesen vettek részt.

Határnapok

Az eredetileg szokásjogon alapuló hegybéli rendszabályok a szőlőhegyi élet ciklikusan ismétlődő, éves ritmusát szintén magukba foglalták. Miként a falusi élet egyéb vonatkozásaiban, a szőlőhegyi gazdálkodásban is fontos állomásokat, a hegybéli élet sarokköveit jelölték a különböző határnapok (**43. táblázat**). Csak a legáltalánosabbakat érintve: Gyertyaszentelő Boldogasszony napjától (február 2.) Gyümölcsoltó Boldogasszony napjáig (március 25.) tartott a hegybéli helység előtt a szőlő tulajdonlás és öröklés peres ügyeinek intézése; Szent György napja (április 24.) körül volt a gyepűk közös ellenőrzésének ideje; Szent Lőrinc nap (augusztus 10.) környékén fogadtak fel szőlőpásztorokat a szüreti időszakra; végül Szent Márton napja (november 11.) táján tartották az utolsó hegybéli gyűléseket. A hegységekben működő, némileg zárt közösségek évről-évre ilyen módon szabályozták a szőlőhegyek munkálatainak ritmusát, tisztas rendben tartását, ami – tehetjük hozzá – tulajdonképpen minden szőlősgazda és földesúr közös, jól felfogott érdeke kellett, hogy legyen.

⁴⁹⁹ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikuluszok. Kám, 1757 [1808], 16. és 17. Art.

Paraszti szőlőhegyek elfeledett táji, épített és tárgyi öröksége a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén

Az írás⁵⁰⁰ elsősorban a múlt tudományos megértését szolgáló attitűdből született, mégis, azáltal, hogy alapvetően az előző generációktól átvett, fennmaradt kulturális javak feldolgozására törekszik, óhatatlanul az örökség konstrukció problematikájába ütközik. A dolgozat ugyanis a már elveszett múltra vonatkozó emlékezetmédiúmokat használ fel és értelmez, aminek eredményeként az együttes olvasat lehetősége a jelenben mintegy szimbolikus tartalmakkal gazdagítja a bevont forrásokat. A fennmaradt emlékek, akárhogy is, korszimbólumokká válnak, melyeket összefűzik a táj, az épületek és tárgyak egykor eredeti használatára vonatkozó asszociációk, pontosabban azok mozgósításának lehetősége. Miként a tárgyakhoz fűződő jelenkori értékrendszerekről KAPITÁNY Ágnes és KAPITÁNY Gábor megfogalmazta: „*a régi tárgyak iránt nemcsak azért nagy a kereslet, mert a korral általában ritkaságértékük is növekszik, hanem amiatt a respektus miatt is, amivel az emberiség saját történelmét illetve őseit övezi, s a tárgyak – mint fentebb szó esett erről – korábbi korszakok szimbólumaivá is válhatnak.*”⁵⁰¹ Hiszen a tudományos aktualizálás gesztusa maga is a múlt különféle rétegeiből származó tárgyak, képek és (le)írások kulturális emlékezetbe való átmenekítését, a bennük rejlő és éppen ezért általuk megjeleníthető kulturális értelem tovább hagyományozását szolgálja: „*A rítusok a kulturális értelem hagyományozási és megjelenítési formáiként a kulturális emlékezet szférájába tartoznak. Ugyanez elmondható a tárgyakról is, ha nem csupán célra, hanem valamilyen értelemre is utalnak: a szimbólumok, az ikonok, a megjelenítést szolgáló emlékművek, síremlékek, temp-*

lomok, idolkok túllépi a tárgyi emlékezet horizontját, mivel az implicit idő- és identitási kitevőt explicitte teszik.”⁵⁰² Lényegében nehezen hozzáférhető, jórészt tulajdonképpen elfeledett múzeumi tárgyakban, térképekben, archív fotókban és levéltári dokumentumokban, illetve néprajzi gyűjtések kéziratosa és publikált szövegeiben rejlő információkon alapul a valamikori Vas megyei Hegyhát és Farkas-erdő vidékén volt paraszti szőlőhegyek néprajzi örökségének alábbi (re)konstrukciója. Napjaink meghatározó elképzelései szerint az örökség azonban nem csupán arra szolgál, hogy feltérképezze a javakat, hanem egyben az örökhagyó/örökös önazonosságának meghatározására, hovatovább az emlékezet és a hagyomány pótlására is képes.⁵⁰³ A fellelt forrásokból itt összeálló narratíva a hiteles örökségpotenciál feltáráshoz kínál adalékokat, és nyilván annak reményében teszi ezt, hogy majdan fontos jelentéssel bíró emlékekké alakulnak az alább bemutatottak. A paraszti szőlőhegyek gazdag társadalmi-kulturális értékeinek általános felértékelődéséhez, a helyi és regionális identitásban betöltött szerepüknek megerősödéséhez viszont igen gyökeres szemléletváltásra lenne szükség. Persze elsősorban a kortárs vidéki érdekelt (tulajdonos, használó) közösségek részéről. Lehetséges ismereteink minden töredezettsége ellenére a kistáj szőlőhegyeinek, hagyományos kultúrájának, tájhasználatának megismerése, tudatosulása a műveltség elemek önértékén túlmutatva, igazán a ma (is) hátrányos helyzetű vidék fenntartható fejlődésében játszhat jelentős szerepet. Másként fogalmazva, a térség paraszti szőlőhegyeinek örökségének tisztázása

⁵⁰⁰ A dolgozat egyes részleteit más összefüggésekben már korábban közöltem, lásd ILLÉS 2007: 21–26.

⁵⁰¹ KAPITÁNY ÉS KAPITÁNY 2005: 22.

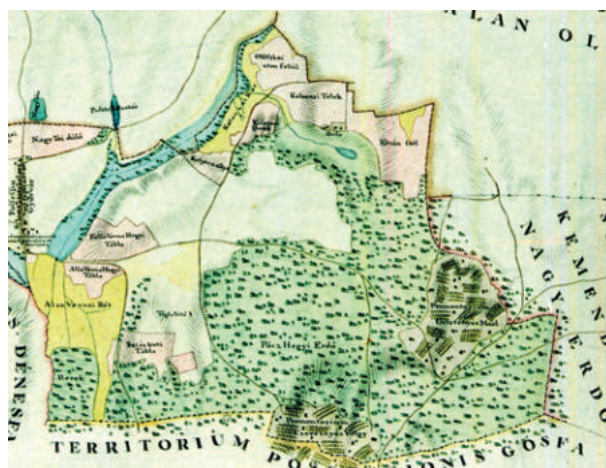
⁵⁰² ASSMANN 1999: 20.

⁵⁰³ ERDŐSI ÉS SONKOLY 2004: 12.

azért is lehet fontos, hogy a még felfedezhető hagyományos vidéki környezet és természeti erőforrások kölcsönös hasznosítása, azok életminőség javító hatásai ne csak valamiféle távoli idilli múlt emlékfoslányai maradjanak, hanem a jövő generációi számára is megélhető valósággá váljanak.

Paraszti szőlőhegyek táji és épített örökségének középkori gyökerei

Ismereteink szerint, még a mohácsi vész előtt (1526), a Közép- és Nyugat-Dunántúlon a nyugati átvétel hatása révén a korábbi víz közeli területeken megmaradt és ápolott, de gyenge minőségű ligetes, fára kúszó, lugasos szőlők háttérbe szorultak és helyettük a rendszeresebb termésű alacsony tőkeművelés terjedt el.⁵⁰⁴ A szőlő gondos védelmezésére törekvés jeleként azokon a helyeken, ahol a szőlők meghonosítása már nagyobb összefüggő foltokban megtörtént, a kerítettség nyomai is megjelentek még a 14. században.⁵⁰⁵ A történeti Vas vármegyében, akárcsak az egész Délnyugat-Dunántúlon, évszázadokig a szőlőhegy aljában meghagyott élősövényvel (pl. szeder, tüskésgalagonyabokor), illetve venyigével és egyéb vágott ágakkal, tüskével megrakott árkokkal, vagyis gyepűvel keretozve építették a régi paraszti mintájú szőlőskerteket. Ez elsősorban a kártevő marháktól és egyéb állatoktól, illetve a nem kívánatos idegenektől védelmezte a szőlőt, egyben a tájban a más hasznos területektől összetéveszthetetlenül meg is különböztette, kijelölte a sajátos jogállású szőlőhegyeket.⁵⁰⁶ A Délnyugat-Dunántúlon a falvak határában a dombvidéki erdős tájba mintegy zárványszerűen illeszkedtek az irtásterületekre épített jobbágy-paraszti szőlőhegyek (50. ábra). A falvak határában megépített, gyepükkel ölelt kisparcellás művelésű szőlőhegyek egészen a 20. század első feléig karakteresen meghatározták a Rába vasi szakasza mentén, tőle délkeleti irányban meg-

50. ábra. Győrvár határában zárványszerűen az erdőbe ékelődő „Cseresnyés Völgy” és „Geiztenyes Maal” promontóriumok a 18. század végén, a Festetics család vasvári uradalmát ábrázoló térkép részletén (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Térképtár TK. 901.)

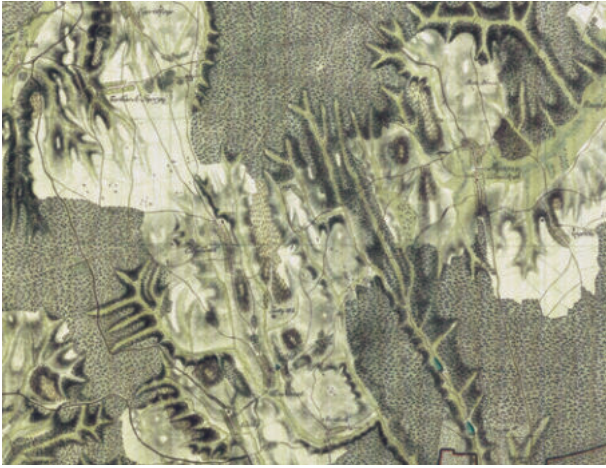
51. ábra. Szüret Nyugat-Magyarországon, a 19. század közepén (Forrás: Magyarország és a Nagyvilág, 1865, 35)

húzódó dombságon elterülő Vasi-Hegyhát tájszerkezetét is (51. ábra). A szőlőhegyekre nagyságtól függően egy, esetleg több hegykapun és egy rajta lévő kisebb ajtón keresztül lehetett csak szekéren vagy gyalogosan bejutni, ugyanitt távozni, melyeket korlátszerűen építettek és zártak. A gyümölcsfákkal, szelídgesztenyésekkel tarkított szőlőhegyek belső területét dűlőutak tagolták, melyeken a hol szabálytalanul, hol rendezettebben álló szomszédos parcellákat a széles mezsgye, illetve barázda választotta el. A hajdan gyepűtől körülölelt területen belül a szőlők

⁵⁰⁴ CSOMA 1997: 148.

⁵⁰⁵ BELÉNYESSY 1955: 16.

⁵⁰⁶ ÉGETŐ 2001b: 539.

52. ábra. A Farkas-erdő irtás területei és a szőlőhegyek a falvak határában Csehi és Perszteg (ma Hosszúpereszteg, Vas megye) környékén a 18. század végén, az első katonai adatfelvétel térképén

alját általában kaszálók, gyümölcsösök, gesztenyések, kisebb veteményesek, szántók övezték. A szőlőket a dombhátak, lejtős területek felső, napos részén művelték, óvva termésüket a talaj menti fagyoktól, a nedves, ködös levegőtől. A parcellák legalját és legtetjét rendszerint üresen hagyták. Akárcsak szerte a Dunántúlon, a szőlővel kapcsolatos munkák is többnyire a szőlőterületeken folytak, ideértve a préselést és a bortárolást is, ami egyúttal az épített szőlőhegyi hajlékok szükségességét is maga után vonta.

Magyarországon a 13–14. századi szőlőkben a pincék és présházak hiánya miatt még csak szűrő, préselő helyeket jelöltek ki, ahová aztán a préseket, majd a fedett présházat építették, fából, kőből, földből.⁵⁰⁷ Egy 16. század eleji dulakodás körülményeit tisztázó oklevél a paraszti szőlészkedés mellett már a szőlőhegyi épített hajlékok meglétét is tanúsítja a Vas megyei Hegyhát vidékén. Ugyanis 1502-ben a vasvári káptalan kérésére a vasi alispánok által helyszíni vizsgálatra kiküldött szolgabíró megállapítása szerint a dénesfalvai („*Dyenesfalwa*”, ma Egervár része, Zala megye) László szentpéterfalvai („*Zenthpeterfalwa*”, ma Hegyhátszenpéter, Vas megye) öt jobbágya az olaszka (ma Olaszfa, Vas megye) szőlőhegyen (*promonthorium*) Darvas („*Darwas*”)

János pincéjét („*cellarium*”) egy éjjel megrohanták, egy hordó („*dolium*”) borát megcsapolták és kifolyatták, szidalmazták, továbbá a pincéje felgyújtásával fenyegetőztek.⁵⁰⁸ A forrás még arról is beszámol, hogy a közeli győrvári jobbágyok Olaszkára (ma Olaszfa, Vas megye) támadva házakat törtek be és egy edény („*vas*”) bort is kifolyattak. Egy másik, hasonlóan korai, 16. századi pereskedés újfent a hegybéli hajlékok meglétét erősíti meg ezen a kistájon. Thurzó Elek országbíró és királyi helytartó 1540-ben meghagyta a vasvári káptalannak, hogy sárfői („*Sarffew*”) Sarffy Ferencet idézze ítélszéke elé, mert többek között Apáti Tutor („*Apathy Thwthor*”) Péter egyik jobbágyának pincéjébe betörtek. Az eset Halastó („*Halastho*”) területén lévő Ritkahegye („*Rythkahegye*”) promontóriumon történt.⁵⁰⁹

Mindez azt mutatja, hogy a 16. században a bor feldolgozása és tárolása már egyes hegyhát szőlőhegyeken bizonyosan a szőlősparecellákon épített présházakban történhetett. Az építkezéshez szükséges anyagot a környező erdőkből termelték ki. Mivel maguk a szőlőhegyek is erdei irtás területeken épültek, ezért a faanyagot többnyire ingyen felhasználhatták a gazdák. A török hódoltság megszűnése (1690) utáni korszakban a Rába vasi árterét dél-keleten végigkísérő fennsíkon a szőlőhegyek rohamos terjeszkedésnek indultak, melynek kárát elsősorban a Körmend, Vasvár és Sárvár alatt elterülő, hatalmas tölgyes, a Farkas-erdő látta. Például az 1760–70-es években a Bejctől délre eső, Rábára néző part erdőtakaróját a helyi földesurak adták fel jobbágyaiknak kert- és szőlőtelepítésre, melynek következtében szőlőkké változott az egész perem Egervölgyig.⁵¹⁰ A Farkas-erdő Csehitől Peresztegig (ma Hosszúpereszteg, Vas megye) tartó délkeleti szegletét szintén új szőlők és szántók övezték (52. ábra). Miként azt 1787-ben Pácsonyban a Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan is meghatározta:

„[...] Meg engedgyük azt nékik, hogy azon fönt említett ki irtandó erdőben található fák-

⁵⁰⁷ CSOMA 1997: 150.

⁵⁰⁸ KÓTA 1997: 3. reg.

⁵⁰⁹ MNL VaML XII. 1. a. VSZHL Litterae instrumentae Fasc. 95. nr. 22.

⁵¹⁰ JUHÁSZ 1938: 21.

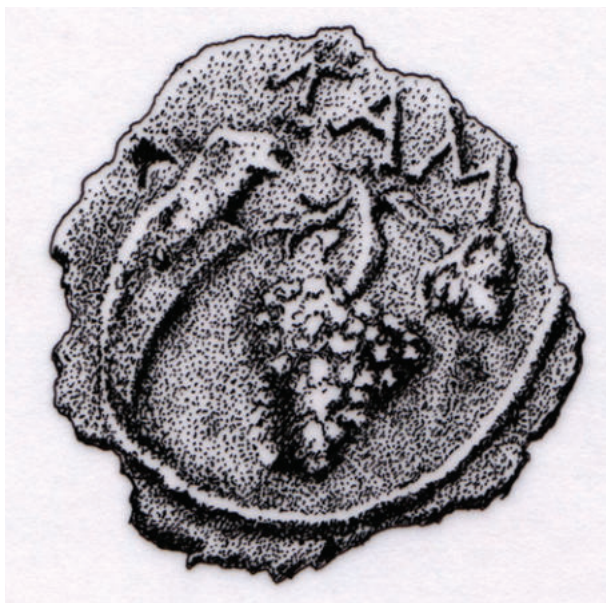
nak derekait Kiki maga Szölejében teendő épületére fordéthassa, Végeit mind azon által, és Ágait azon fáknak, mellyek nem Epületre valók a' mi számunkra tartozzik öszve vágni, és öszverakni, hozzá tévén azt is, hogy mi ezen Szölöben teendő épületekre többé soha semminémő erdeinkbűly fát ingyen nem tartozunk adni. [...]"⁵¹¹

A régi vas megyei pincék vastag talpgerendáihoz, pallóihoz, szálfáihoz a hegytetőkön erdei fenyőt, a völgyekben tölgyfát,⁵¹² a Vasi-Hegyháton néhol szelídgesztenyét is használtak.⁵¹³

A 18. századi borkultúra emlékei

Készült boraikat a 18. századi hegygazdák elsősorban maguk között fogyasztották, részben időszakosan árulhatták. A Hegyhát és Farkaserdő vidékének jobbágyi árutermelésének felvevő piacai főként Gárc, Szombathely és Kőszeg voltak.⁵¹⁴ A tájon a szőlőművelés-borkereskedés 18. századi jövedelmezőségét mutatja Illés Bog-

nár János vasvári lakos 1771-ben benyújtott felségfolyamodványa is, melyben Festetics Pál és emberi által elszenvedett sérelmekről panaszkodva kért védelmet és kártérítést.⁵¹⁵ E szerint mivel a vasváriak földesuruknak a robotot megtagadták, hiszen ilyen jobbágyszolgálatot azelőtt sem tettek, ezért nem elég, hogy az előljárókat egy éjszaka ágyukból kiverték és ötvenkét napra a szombathelyi vármegyei tömlöcbe zárták, de Festetics Pál irigységből még „az igaz szőlő hegyeket” is kivágatta csak azért, hogy szabad korcsmát a vasvári lakosok ne tarthassanak. Még ugyanebben az évben Gáspár László vasvári számtartó leltár mellett át is adta a vasvári uradalom minden ingó gazdasági értékét Schleiffer György uradalmi kasznárnak. A kulcsárság béli javak összeírása szerint az uraság pincéjében és a vasvári Gradics vendégfogadó belső és külső pincéiben, illetve a hídvégi Nádos fogadóban ekkor összesen 64 pozsonyi akó (egy pozsonyi akó = kb. 54,36 liter) sóprús óborral és 172 és fél akó fejtett óborral bírtak, melyek azonban nem csak a döröskei, petőolaszcai (ma Olaszfa, Vas

53. ábra. Szőlőmetszőkés és szőlőfürt Kám pecsétjében a 18. században (Rajz: Kiss Ernő Csaba)

54. ábra. Kánaáni szőlőfürt a „Vasvári Hegység” pecsétjében a 18. században (Rajz: Kiss Ernő Csaba)

⁵¹¹ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi Artikulusok, Pácsony, 1787

⁵¹² TÓTH 1975: 87.

⁵¹³ GAZDA 1968: 548.

⁵¹⁴ ZIMÁNYI 1995: 14, 4. térkép.

⁵¹⁵ Iványi Béla forrásgyűjtése. Helytörténeti Múzeum, Vasvár, 804.

megye), kemendi (ma Kemendollár, Zala megye) hegyvámos borokból álltak, hanem nagyrészt úgy vásárolták a belső-somogyi Berzencéről, a zalai Homokkomáromból és Hahótról, illetve Kissfaludról.⁵¹⁶ 1788-ban már királyi rendelet és a kapcsolatos vármegyei határozat értelmében szabadon választhattak az egyes helységek a bor korcsmáltatása ügyében. Az elkövetkezendő tizenkét évre érvényes nyilatkozatokat a vasvár környéki járásban Takács Ferenc vármegyei alszolgabíró 1789-ben gyűjtötte be.⁵¹⁷ A Hegyhát vidékén alapvetően földesúri kontraktus alapján kívánták folytatni a helységek a helyben termelt borok korcsmáltatását, ilyen volt Baltavár (ma Béraltavár, Vas megye), Csehi, Egervár (ma Zala megye), Boldogasszonyfa (ma Vasboldogasszony, Zala megye), Gősfá (ma Zala megye), Eger-völgye, Gerse (ma Gersekarát, Vas megye), Kám (53. ábra), Karátföldre (ma Gersekarát, Vas megye), Kisbér (ma Béraltavár, Vas megye), Nagymákfa, Nyőgér, Oloszka (ma Olaszfa, Vas megye), Petőmihályfa, Sárfa, Sótó, Szarvaskend, Szemenye, Szent Mihályfalva és Zsidóföldre (ma Vasvár, Vas megye), Szent Péterfa (ma Hegyhátszentpéter, Vas megye), Tilaj, Csipkerek (ma Csipkerek, Vas megye), Újlak (ma Alsóújlak, Vas megye) és Vasvár (54. ábra). A tájon lényegében csak Andrásfa, Széplak (ma Mikosszéplak, Vas megye), Péterfa (ma Hegyhátszentpéter, Vas megye) és Gerse (ma Gersekarát, Vas megye) nem bírt ekkor saját területein szőlőhegygel.

E kor borkultúrájának elengedhetetlen részét képezte a tradicionális borúrmértékek használata. Országszerte jellemzően a helyi ivókészlegekből és tárolóedényekből az egyes helységek sokáig maguk alakították hagyományos mértékeiket, a központi egységesítési intézkedések nehezen, lassan hatottak, amit a fejlett borkereskedelemmel bíró vidékek úrmértékei sem tud-

tak befolyásolni.⁵¹⁸ Harald PRICKLER meglátása szerint az északnyugat-pannónia térségben (a történeti Moson, Sopron, Vas, Zala, Varasd megyékben) a feudalizmus kori helyi borúrmértékek legszembetűnőbb sokrétűsége a régió központi fekvésű területén, vagyis Vas vármegyében volt tapasztalható.⁵¹⁹ Szerinte ennek legfontosabb magyarázata egészen egyszerűen maga a jelentős távolság volt az olyan jelentős hatáskorú, központi kereskedő városoktól, mint Bécs, Grác vagy Pozsony. Ugyanakkor úgy véli, hogy a korabeli borúrmértékek funkcióik mentén három részre csoportosíthatók: egyrészt azok a hegyi mértékek voltak jellemzőek, melyek a hegybirtokosok adózási kötelezettségeiben játszottak szerepet, másodsorban a pincei, raktározási, vagyis kereskedelmi mértékek, harmadsorban pedig az előzőektől külön használatos kocsmái, kimérési mértékek.⁵²⁰ A történeti Vas vármegye nagy részén a 18. század közepén is többnyire még a középkori régi magyar nagypint szerint mérhették a termelt borokat. Ez ismert volt Vasban még régi kőszegi vagy vasvári hegyipint néven is, ami napjainkban vélhetően nagyjából 2,578 literrel lenne számolható.⁵²¹ A 18. században Vasvár közvetlen környékén szintén saját helyi borúrmérték volt használatban, melyet a baltavári uradalomban (Baltavár, Csehi, Kisbér, Eseki, Poty, Dömötör, Csipkerek, Tilaj) is alkalmaztak. A vasvári akó megközelítőleg 81,54 litert, a vasvári veder 20,385 litert, a vasvári icce pedig nagyjából 1,2735 litert tartalmazott.⁵²² Vasvártól délnyugatra a 18. században Nagymákfán és Nagymizdón hegyvám idején még szintén használatos volt a nagymákfai veder, mely mérték valószínűleg azonos lehetett a 16 régi iccét (kb. 1,27 liter) tartalmazó vasvári vederrel (kb. 20,385 liter).⁵²³ A Hegyhát vidékén Prickler ismertetett számításaitól egészen eltérő arányokat mutat egy 1906-ban múzeumi tárgyként megőrzött, Telekesről fenn-

⁵¹⁶ Iványi Béla forrásgyűjtése. Helytörténeti Múzeum, Vasvár, 1026.

⁵¹⁷ MNL VaML IV. 9. II. József kori iratok. Fasc. 18. N° 193. Urbarialia 18/322 (1788)

⁵¹⁸ BOGDÁN 1987: 93.

⁵¹⁹ PRICKLER 1986: 75.

⁵²⁰ i.m. 98.

⁵²¹ i.m. 79.

⁵²² i.m. 81–82.

⁵²³ i.m. 88.

55. **ábra.** Icce és „fertályicce”. Kozmafafa (ma Olaszfa, Vas megye) és Telekes (SM.N. 59.510.1. és SM.N. 59.513.1.)

maradt ún. „fertályicce”⁵²⁴ a maga körülbelül 0,075 literes űrmértékével,⁵²⁵ akárcsak a vele együtt gyűjteménybe került és éppen négyszer annyi, tehát nagyjából 0,3 litert magába foglaló icce Kozmafáról (ma Olaszfa, Vas megye) (55. **ábra**).⁵²⁶ Elméleti számítások szerint a Hegyhátat övező Farkas-erdő vidékének déli peremén, a Sár-víz mentén a 18. században Egervárott és Gősfán egy veder űrtartalma 28,028 liter, egy akó pedig 84,084 liter lehetett.⁵²⁷ Visszatekintve a pozsonyi űrmértékek (1 pozsonyi icce = kb. 0,84 liter) 1785-ös egységes bevezetése előtti időkre, egy 1772-ben keltezett összeírásban Tilaj promontóriumán így magyarázták a hegyvám korabeli átszámítását:

„[...] Vassvári mértékkel adatik a’ mellyet Pozsonyi mértékre rendeltetvén minden öreg Icze

tészen másfél pozsonyi Iczét, Egy Vassvári vődör tészen 16. öreg Iczt, és így az öreg vődörben vagyon 24 Pozsonyi icze. [...]”⁵²⁸

A mindszei (ma Csehimindszent, Vas megye) hegybéliek pedig a hajdan volt hegyvámról 1771-ben a következőket mondták el:

„[...] az ő relatiojok szerint az régi údőkben fizettek egy egy szőlőtől egy Kenyeret, és egy Tyukot, hanem tyuk nem rigenten vették Kappanra, és ha Tyúkot adott valaki, tehát a melé egy öreg Icze bort is vettek. Ezen föllebb irtt Szőlők régi údőkben 13. darab szőlőtől állottak, ugyan azért nem többet hanem mindnyájan 13. Tyukot, és 13. Kenyeret fizetnek [...]”⁵²⁹

Présházpincék 18–20. századi épített és tárgyi öröksége

A bor felszíni faépítkezésű présház pincékben való tárolása a Dunántúl, illetve az egykori történeti Nyugat-Magyarország területén jellemző volt.⁵³⁰ Mivel tartós tárolásra alkalmatlanok voltak ezek az épületek, ezért használatuk visszaszorult az inkább belső fogyasztásra termelő paraszti szőlőtermő területekre. Ilyen volt a 20. század közepéig Vas, Zala, Somogy megye és Veszprém megye délnyugati része.⁵³¹ Ugyanakkor igen figyelemre méltó VINCE Istvánnak az a meglátása, mely szerint ez a térség egyúttal szorososan fedi a korai antik-római előzményekre utaló főfás-bálványos prések elterjedési területét.⁵³² Maguk a borsajtók és a befogadó épületek szerves együttfejlődése, egymástól függő viszonya sehol nem volt olyan erős, mint a Dunántúlnak ezen a vidékein, olyannyira, hogy a hegybéli hajlékok első-

⁵²⁴ SM. N. 59.513.1.

⁵²⁵ PRICKLER i.m. 87.

⁵²⁶ SM. N. 59.510.1.

⁵²⁷ PRICKLER i.m. uo.

⁵²⁸ MNL VaML IV. 1. h. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Urbéri összeírások. Hegyvámos szőlők 1. cs. 3. köt. 6. ir. Tilaj (1771) 157. f.

⁵²⁹ MNL VaML IV. 1. h. Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Urbéri összeírások. Hegyvámos szőlők 1. cs. 3. köt. 6. ir. Csehi (1771) 165–166. f.

⁵³⁰ CSOMA 1990: 362.

⁵³¹ BARABÁS és GILYÉN 2004: 47.

⁵³² VINCZE 1958a: 90–91.

56. *ábra.* A petőmihályfai Óreg-hegy, Tormadúló, 1977 (Fénykép: B. Dorner Mária, SNF 29448.)

rendűen a prés méreteitől meghatározott épületek voltak és csak másodsorba a bor tárolását szolgáló építmények.⁵³³ A felszíni présházpincéknek a topográfiai elhelyezkedésében általános jellemző volt, hogy a szőlőhegyeken a hegybirtokosok mindenkor a saját szőlőparcelláikon, leginkább a hegy gerincén, vagy a hegy lábánál lévő szekérutak mentén építették fel őket, hol szét-szórtan, hol egészen utcasort alkotva.⁵³⁴ Tulajdonképpen a szőlőhegyek dombháti (56. *ábra*) vagy domboldali hasznosítási formáit követve ezáltal, melyek évszázadokat átívelve többnyire mai napig meghatározóak a szőlőhegyek tájhasználatában. A dél-kelet vasi dombsági szőlőhegyek fejlődésével összhangban, a 18. századtól jellegzetes, földfelszínre épített borona, tömés és fonnott falu, zsúptetős épületeket a hegyháti szőlősgazdák „*pincé*”-nek, illetve „*hajlék*”-nak nevezték, az egyes benne lévő helyiségeket „*derék*”-nak mondták.⁵³⁵ A körülbelül négy méter széles épü-

57. *ábra.* Présházpince. Szarvaskend, Sais-hegy, 1976 (Fénykép: Bárdosi János, SNF 27695.)

letek hossza a helyiségek számától függően akár a húsz métert is elérhette (57. *ábra*). A nagyobb présházpincék sok helyen hajlított alaprajzú épületek voltak, melyek feltételezhetően a későbbi toldalék helyiségek révén fejlődtek ilyen formán. A felszín feletti boronafalu pincék korai alaptípusa vélhetően egysejtű épület volt,⁵³⁶ mely in-

⁵³³ VINCZE 1958b: 5–6.

⁵³⁴ VINCZE 1958a: 89.

⁵³⁵ GAZDA i.m. 548.

⁵³⁶ BÁRDOSI é.n.

kább lehetett egyfajta vegyes térhasználatú szőlőház vagy szőlőhegyi fészker. A 20. század elején még eredeti funkciójuk szerint jól karban tartott két, három, esetleg négy vagy öt helyiségből álló épületek ebből az alapformából fejlődtek ki. A szőlőhegyi épületek fejlődését a településmagtól való távolság és a nagyobb munkák idején az időszakos szőlőhegyen tartózkodás is befolyásolta. A hegybéli hajlék központja a prэшház volt, majd ezt egészítette ki a hozzá toldott és törvényszerűen innen is nyíló belső pince. Ezáltal létrejött a munka- és tárolóterek szétválasztása. Konyhát, szobát igény szerint a prэшház mellé építettek, belső vagy külső nyílással. A derékszögben elhelyezett nyitott oldalú szín vagy istálló pedig a pince mellé került. Utóbbit ugyan elsősorban ősszel takarmánytároló helyként használták, de a kezestartású számosállatok etetésére, éjszakáztatására jászolt is építettek bele.⁵³⁷

TÓTH János a nyugati végek (Muramellék, Göcsej, Ság-hegy) prэшházpincéiben a legrégebbi házépítési mód reliktumait látta, szerinte: „*Lényegében hasonlíthatjuk a nyári szálláshoz – tüzelősólakhoz –, csak míg ez az állattenyésztők, amaz a szőlőtermelők nyári szállása. Falszerkezete: a favázas-sövényfal vagy boronafal a legrégebbi hajlék falazási módját példázza, tetőszéke és tüzelőberendezése az ősi sáttető és tűzhelyépítés hagyományát őrizte meg.*”⁵³⁸ Érdemes megjegyezni, az Őrségben nyári szállás célját szolgáló egysejtű, rövid oldali bejárattal épített, tornácos szerszámokkamrák a szántóföldeken is előfordulhattak eredeti használatukban még a 20. század első felében is.⁵³⁹ TÓTH J. szerint miként a régi lakóházakban a konyha a központ, úgy a pincékben a prэшház. Az egysejtű pince még önmagában osztatlan, egyszerre prэшház, pince és konyha, a ház pedig munkahely, tűzhely és hálólhely. Ahogy először a bortároló pince vált le, úgy a konyháról a kamra, mely utóbbi különálló épület is volt

(kástu). Később a konyhából vált ki a szoba, a pince mellé hasonlóan szoba került. Végül, amíg a házhoz téli, úgy a pincéhez nyári istálló csatalkozott.⁵⁴⁰ Később TÓTH J. a göcseji szőlőhegyi pincék kapcsán jelentette ki, hogy ez a „*legigénytelenebb házalak: a nyári szállás kezdetleges alakja. Fejlődésében a ház fejlődése tanulmányozható.*”⁵⁴¹ Erre reflektálva KECSKÉS Péter ugyan megerősíti, hogy egyes szerkezeti elemek a szőlőhegyi prэшházpincékben a hegybéli gazdálkodás következményeként tovább megmaradtak, de a beltelki lakóház és kültelki feldolgozó és tároló funkciójú gazdasági építményeket nem tartja összevonható kategóriáknak. Ennek okát egyrészt abban látja, hogy szerinte a nagyméretű bálványos prэшház a nyílt tüzelésű sarokpadkával, szikrafogóval nem analógiája a füstös konyhának, másrészt a szőlőhegyi építményekben a beltelki konyhai kemencék hiányoznak. Ugyanakkor alaprajzi szempontból míg a lakóházak helyiségei külön bejáratúak, addig a 18–19. századi prэшházpincék a hosszú oldali prэшházbejáratot követően belülről járhatóak át.⁵⁴²

Tájolásuk szerint a prэшházak hosszanti oldalán lévő bejáratot a déli, délkeleti oldalra tették. Ez a külső ajtó rendszerint a talpgerenda melletti tönkbe eresztett facsapon forgott, melynek ajtólapja három tölgyfadeszkából állt, amit a belső oldalán faszegekkel megerősített vízszintes futó hevederek tartottak össze. A belső bortároló kamra ajtaja még robusztusabb, erősebb szerkezetű volt, a zárszerkezete is általában eltérő. Mivel ez az ajtó őrizte a gazda számára legértékesebbet, a bort, ezért ide olyan ajtót igyekeztek beépíteni, ami nagy biztonsággal védett a pince-törők ellen. Ez volt az ősi eredetű „*kölykes*” fázár,⁵⁴³ mely nagyszerű ácsmunkát a helybéli gazdák Petőmihályfa környékén még „*dugaszos*”, „*makkos*”, vagy „*billegető*” zárnak is nevezték.⁵⁴⁴

⁵³⁷ GAZDA i.m. 552.

⁵³⁸ TÓTH 1940: 20–21.

⁵³⁹ TÓTH 1939: 222–225.

⁵⁴⁰ TÓTH 1940: 22.

⁵⁴¹ TÓTH 1965: 19.

⁵⁴² KECSKÉS 1992: 168.

⁵⁴³ AUMÜLLER 1975: 279–306.

⁵⁴⁴ GAZDA i.m. 548–549.

58. ábra. Főfás prés. Sárfizmidó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc, SNF 867.)

A kölykes zár lényegében egy fatuskó, aminek a kivájt üregében elmozdítható kis fahasábok, a „kutyakölkek” vannak. Ezek rögzítették a fatuskón keresztül átvezetett, illetve az ajtót elzáró reteszt. A zárat magába foglaló reteszt az ajtó száfájába, vagy a szárfa mellé helyezett, padlásig érő, az egyik gerendához támaszkodó oszlopfába, a „tomfá”-ba rögzítették. Mivel a kölykes fazár egész szerkezete az ajtó belső oldalán volt, ezért kívülről belőle semmi nem volt látható. A zárhoz illő kulcsot a szárfa melletti falrészén vésett lyukon keresztül, benyúlva kellett használni. A kölykes vagy makkos fazárak nem csak ezen a kistájon voltak ismertek, hanem szerte a Délnyugat-Dunántúlon, így az Őrség, illetve a zalai Gőcsey szőlőhegyein csakúgy, mint a mai Dél-Burgenland szőlőhegyi présházpincéiben is. A tomfás fazár pedig Közép-

Európa szerte elterjedt volt egykoron.⁵⁴⁵ Ezeket a későbbiekben az úgynevezett „srófós” és „ollós” vaszárak váltották fel.⁵⁴⁶ A srófós zár szintén középkori hagyaték, melynek lényege az „egy ajtón belüli keresztvas, amit az ajtó egyik oldalán ún. csuklós pánt, a másik oldalán a keresztvasba vágott menetbe csavarodó sróf (a tulajdonképpeni zár) segítségével rögzítenek. A keresztvassal rögzített ajtót nehezebb feltörni.”⁵⁴⁷

A boronapincék belső, központi terét jelentő présház akár egyharmadát is elfoglalta a nagyméretű, régi „főfás” típusú, vagy miként a Hegyháton a petőmihályfai hegyen nevezték, „bábás” vagy „bókoló” prés,⁵⁴⁸ melynek méretei miatt a helyiség rendszerint födémennyezet nélkül épült (58. ábra). Szüretkor a prés medencéjében zsákokban tiporták meg a szőlőt, majd a desz-

⁵⁴⁵ AUMÜLLER i.m. 289.

⁵⁴⁶ GAZDA i.m. 551.

⁵⁴⁷ LUKÁCS 2005: 45.

⁵⁴⁸ GAZDA i.m. 552.

59. ábra. Félkézmerítő, „káforka”. Vas megye (SM.N. 59.756.1.)

60. ábra. Kobaktölcsér. Nagymizdó (SM.N. 59.526.1.)

61. ábra. Bronzhúzó. Déneslak (ma Lakhegy, Zala megye) (SM. N. 60.195.10.)

kákból összeállított „katroc”-ba öntötték, és a „rigók”, illetve a „bávány” segítségével préselték ki teljesen. A faprés után a szőlő „törkőj” olyan kemény lett, hogy fejszével is alig lehetett vágni, ugyanakkor nagyon könnyű is volt.⁵⁴⁹ A présmedence kifolyója alatt általában csöbörben gyűjtötték a mustot, amibe kétfülű kosarat is tettek, hogy a héjat ne engedjék a szőlő tiszta levébe. A sajtárból a „káforka” (félkézmerítő) használatával (59. ábra) merték át az értékes szőlőlevet a „mustmerő sajtár”-ba, majd a kis favályú, a „borválló” (tőtike) segítségével öntötték bele a mustot a hordókba.⁵⁵⁰ A must forrásakor a hordót nem zárták le, hanem többnyire valamilyen „kotyogó”-t használtak. Ez lehetett olyan középen átfúrt fadugó is, melynek lukas részébe egyszerűen faágot tettek. Később ezt inkább hajlított üvegcsővel helyettesítették, a végével pohár vízbe állítva, hogy az erjedéskor keletkező gázok eltávozhassanak mialatt a must a levegővel nem tudott érint-

kezni. Egyes boros gazdák mindössze csak egy almát vagy egy levágott tetejű „kobakhőbér”-t (60. ábra) helyeztek a hordónyílásba, hogy „azon habozzon ki”.⁵⁵¹ A hordók szekérről történő legörgetésére használt „korcsola”, vagyis gerenda, hasonlóan a hordók megjavításához szükséges „abréncsoló” és a borszivárgás ellen hordótömítésre használt „gyékényező vas” (61. ábra), avagy „fenékkerítő”, „fenék vonyó” is fontos eszközei voltak a régi szőlősgazdának.⁵⁵² Később a nagyméretű kádak, illetve a fa és szőlőmorzsolók is a présházban várták a munkát. Az időben való szüretelés és a darálás utáni „kotlatás”, tehát a törkölyön való erjesztés nagyban befolyásolta a bor ízét.⁵⁵³ A kisajtolt szőlő friss törkölyéhez víz hozzáadásával, majd három-négy nap múltán annak újra sajtolásával készítették a csigerborokat, melyek fanyar ízzel nyári melegben kiváló szomjoltó italként szolgáltak a szegény falusi népesség számára.⁵⁵⁴ A régi hegyháti borokat

⁵⁴⁹ Uo.

⁵⁵⁰ Uo.

⁵⁵¹ Király I. SNA 1118. (kézirat, 1978)

⁵⁵² MNL P 275 Festetics család levéltára. 80. cs. 90/a 105. f.

⁵⁵³ Dömötör S. SNA 192. (kézirat, 1952)

⁵⁵⁴ Király K. SNA 1525. (kézirat, 1985)

egyébként is csak januárban egyszer fejtették, majd a rövid fahordós érlelést követően a következő szüretig el is fogyasztották, legfeljebb maguk között árulták. Az önellátó jobbágy-kisparaszti szőlészkedés és borászkodás nem kalkulált a bor többéves tárolásával, ellentétben az olyan bortermő vidékekkel, ahol a lakosság fő termelési ága, a megélhetés legfőbb forrását a bor jelentette.⁵⁵⁵ A darálók és a vasprések is csak a 20. század közepétől terjedtek el ezen a vidéken, de azok közel sem préseltek úgy, mint a régi, bárdolt faprések.⁵⁵⁶

A régi présházak egyik sarkában álló sározott tűzpadkán, vagy azon belül, a földön tüzeltek. A padka nemcsak szikrafogóként szolgált, ülőhelynek is megfelelt. A felcsapódó szikrák ellen a tüzelőtér feletti részt lepadlásolták, a füst csak a nyitott ajtón, a szellőzőnyílásokon vagy a padlástéren keresztül jutott a szabadba. A szőlőhegyi hajlékok fejlődését különféle egyéni megoldások tovább is színezték. Például az oszkói Újhegyen (Ebtulok) egy présházba szabadkérményes tüzelőteret helyeztek, a szomszédos Csillag-hegyen pedig egy teljesen fedett földemmel ellátott présházpincét a tetőszerkezetén külső padlásfeljáróval építettek, ami a szénatárolásban jelentett fontos segítséget.⁵⁵⁷

A présház munkateréből nyíló, különálló belső pince funkciója elsősorban a bortárolás volt. A boros, pálinkás és ecetes hordók a bejáratú ajtóval szemközt és oldalt, a fallal párhuzamosan elhelyezett „*gántárfá*”-kon (ászkofa) álltak, tetejükön „*hőbér*”-rel (lopó), a már említett „*borválló*”-val, kádakkal. A szőlőhegyi tartózkodásokhoz gerendára függesztett polcon tartották a sót, a kenyeret, a szalonnát, kosarakban gyümölcsöt, diót, illetve egyéb apró szerszámokat. De ebben a helyiségben volt a helye a felagatott szőlőnek is.⁵⁵⁸ Néhol a parcellák végében, kaszálókon lévő gyümölcsösökben ősszel lesze-

dett pogácsaalmát, cigányalmát is télire a borospincében burogatták a földre halomba,⁵⁵⁹ de volt hol „*alma tartó cserény*”-t⁵⁶⁰ is használtak. A borospince szellőzését a falba vágott szűk szellőzőlyukak szolgálták, amiket télen rongyokkal tömködtek be a fagy ellen. A szőlőhegyi tartózkodáshoz, időszakos kint lakáshoz szükséges élelemről, illetve más, a hegyen tradicionális módon tárolt, de az inventáriumokból jellemzően kimaradó egyéb apróságokról tudósít egy 1772 márciusában készült összeírás, mely a Potty-hegyen fölvert három csipkerekeli hegybirtokos pincéjéből ellopott holmikat foglalta össze:

„[...]”¹ Takács János Pincéjéből vett el azon alkalomatossággal egy keszkenő *bab*, egy *nagy főző fazék*, egy fél *sajt* és fél *kenyér*, egy *nagy övegben 5. icze törköl pálinka*, egy *szerkerceze*, egy *kapacs*, egy *kapa*, egy 7 *funtos háj*, egy *meszölös öveg*, és két *övegpohár*, az borából pedig mit vettek ki nem tudja, de 8 *akós hordonak* sok híjját találta. Ibidem kész *hébér*.² Vajda Joseff pincéjéből elvittek. Egy egész *szalonnát* 4.unyi vastagságot mindennemű húzával, egy egész *hájjot* mint egy 8. fontosat. Ibidem fél *hájj* volt 3 font. 2 *icze mézet*, egy *sajtot* mintegy 2 fontosat, egy *kenyeret*. Nagy *fejszét*, egy *puskat* mely megért volna hat foréntot. Ahoz valo 8 garas ára *töltést*. Egy *Sz. Mihali korsot*, egy *hébért* elvittek, egy ottan el törtek. *Vajat*, *dohánt* is mint egy 10 fontosat. ³Hannich Mátyás pincéjéből vett el egy *kenyér*, egy font *dohán*, és egy *öveget* földhöz ütöttek. [...]”⁵⁶¹

A 18. századi összeírásban említett „*szentmihályi korsó*”, vagy hasonlóan a „*jobbágyi kőkorsó*”, KRESZ Mária szerint Vas megye legrégebbi edényei közé sorolható (62. *ábra*). A mai Burgenlandhoz tartozó Felső-Őrség vidékén fekvő Jobbágyi (ma Jabing, Ausztria) és Nagyszentmihály (ma Grosspetersdorf, Ausztria) magyar fazekasmesterei készítették a durva felületű, keskeny kancsócská-

⁵⁵⁵ GAZDA i.m. 546.

⁵⁵⁶ Dömötör S. SNA 192. (kézirat, 1952)

⁵⁵⁷ ZÁGORHIDI Cz. 2000: 90–99.

⁵⁵⁸ GAZDA i.m. 546.

⁵⁵⁹ Király I. SNA 1119. (kézirat, 1978)

⁵⁶⁰ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 105/a 174. f.

⁵⁶¹ MNL P 278 Festetics család levéltára. 13. cs. 48. f.

62. ábra. Boroskancsó, „szentmihályi korsó”. Hely nélkül (SM.N. 58.61.1.)

63. ábra. Boroskancsó, „vászonkorsó”. Petőmihályfa (SM.N. 58.174.1.)

64. ábra. Csutora. Csehi (SM.N. 58.499.1.1-2.)

65. ábra. Csutora. Nagymákfa (SM.N. 58.513.1.1-2.)

66. ábra. Kézi hordócska. Döbörhegy (SM.N. 59.753.1.)

kat, melyek ivásra történő használatukban elterjedtek voltak szerte Vas és Zala megyékben egészen a Balatonig.⁵⁶² A Vasvárhoz közeli Nagymákfa szőlőhegyén a szőlőkapásoknak is az egyliteres kőkorsókban, a „szenmihálkorsókban” adták a bort, úgy, hogy minden két munkás kapott egyet.⁵⁶³ Az Őrségben szintén ismerték, mint „szentmihályi iccés kőkorsó”.⁵⁶⁴ Hasonlóan kedveltek voltak a vasi, de még a somlyai pincékben is a jáki fazekasok szemcsés máztalan bokályai, azaz cserépkorsói, melyeket a borosgazdák még az 1930-as években is használtak.⁵⁶⁵ A petőmihályfai szőlőhegyen, de szerte a Délnyugat-Dunántúlon a 19. században is használatos, napi bormennyiséget tároló „vászonkorsót” – régies nevén „pokállo”⁵⁶⁶ vagy „domokoskorsó”, a közeli, ma zalai Gősfán „pannakorsó” – szintén a környéken jáki fazekasoktól szereztek be edényben mért gabonáért.⁵⁶⁷ Egy ilyen vászonkorsót gyűjtött MOZSOLICS Amália a petőmihályfai szőlőhegyen a szombathelyi múzeum néprajzi gyűjteménye részére 1944-ben (**63. ábra**).⁵⁶⁸

VAJKAI Aurél a Veszprém megye déli részén a 20. század első felében is még élő paraszti mintájú szőlőművelés és bortermelés kapcsán szintúgy említi a régi vászonkorsókat (kőkorsók), melyeket szerinte nagy kocsikon horvátok hordták arra, és funkciója szerint a hébérből közvetlenül ebbe eresztették a bort.⁵⁶⁹ A tárgyféleséget a Csersegtomaj (Zala megye) hegyközség pincéinek berendezése kapcsán is megemlíti, minthogy „*benne a bor nem peshedt meg*”.⁵⁷⁰ Balaton-melléken a századfordulón JANKÓ János a vászon, vagyis piszkos fehér korsót szintén a horvát áruoktól eredeztette, melyben mikor bort melegítettek még azt paprikával is ízesítették, hogy az úgy hevítse a pinceszerezőket mint a pálinka.⁵⁷¹ Hasonlóan szerte a Közép-Dunántúlon elterjedtek voltak egykor a híres veszprémi egy fából kivájt és esztergált facsutorák,⁵⁷² melyeket nem csak a gazdák használtak, de a szőlőben dolgozó munkásokat is ilyen ivóedényekből itatták (**64. ábra**). Akárcsak más borvidékeken a facsutorákat bőrrátéttel díszíthették, bőrkantárral kezesebbé téve (**65. ábra**). A kis mennyiségű bor szállításának hagyományos eszközeiként használták szintén a kis kézi hordócskákat is (**66., 67. ábra**), melyek fogantyúval ellátott, vasabroncsos, dongás faedények voltak.⁵⁷³

A felszíni szőlőgazdasági építmények a borkészítés, a bortárolás és a vele összefüggő borkezelés helyszínei voltak elsősorban. A külső hőmérsékletingadozások ellen a tető héjazatához rozsalmából kötött zsúpot használtak, melynek igen kedvező a hőszigetelése. A szőlőhegyi épületeket körbe, főként a végfalaknál és az oldala-

⁵⁶² KRESZ 1996: 239.

⁵⁶³ Király I. SNA 1118. (kézirat, 1978)

⁵⁶⁴ KARDOS 1943: 175.

⁵⁶⁵ FÁBIÁN 1934: 21.

⁵⁶⁶ DÖMÖTÖR 1985: 39.

⁵⁶⁷ HORVÁTH 2009: 81.

⁵⁶⁸ SM. N. 58.174.1.

⁵⁶⁹ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 187.

⁵⁷⁰ VAJKAI 1999a: 26.

⁵⁷¹ JANKÓ 1902: 272.

⁵⁷² ÉBNER 1932: 81–83.

⁵⁷³ NAGY 2009: 79–93.

67. ábra. Kézi hordócska használata, hegyremenők. Páka (Zala megye), 1914 (Fénykép: Gönczi Ferenc, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Történeti Fotótár 94.3.209.)

kon széles ereszekkel építették, ami az esőtől és a széltől védte a falazatot, illetve a szőlőhegyi kaszálók itt tárolt szénáját.⁵⁷⁴ A kezesjóságok tarmánya a pinchelyiség szigetelését, állandó hőmérsékleten való tartását is segítette, óvta a bort fagy ellen. A hegybéli hajlékokat igyekeztek a köréjük ültetett gyümölcsfákkal is megvédeni, melyek lombozata nyáron árnyékot adott, télen áteresztette a meleg napfényt, és egész évben a szél erejét gyengítette. A hegybéli gyümölcsfákat az adásvételekhez vagy az örökség megállapításához szükséges becsük, vagyis a falu és hegybéli helység elöljárósága által hitelesített összeírások is vagyonként kezelték. Egy ilyen részletes leltárt készítettek Felső-Oszkón (ma Oszkó, Vas megye) 1839-ben Varga István hagyatékáról,⁵⁷⁵

akinek a szőlőhegyben prësházás borona pincéjét akkor 160 forintra becsülték, a benne lévő „óvitt” prést 32 forintra, egy 6 2/4 akós boros hordót öt forintra, egy más öt akós boros hordót négy forintra, három másik rossz boroshordót két forintra és egy tiszta sajtárt 30 krajcárra. A szőlőhegyi telekhez tartozó összeírt gyümölcsfák pedig a következők voltak: egy „tüskés körtvélfá” hat forint, egy „só körtvélfá” három forint, három termő „oltvány” hét forint, egy elszáradt almafa egy forint 15 krajcár, két rossz „oltvány” két forint, egy oltott „tseresnyafa” három forint, egy kis „piros alma” oltvány két forint, egy „fehér pogátsalmafa” négy forint, egy „tüskés körtvélfá” három forint 30 krajcár, egy „fehér pogátsalmafa” öt forint, egy nagy termő jó „sózófa” tíz forint, egy „tsákány körtvélfá” négy forint, két jó „oltvány almafa” öt forint, kilenc „növendék szilvafák” öt forint. A telekhez tartozó fél hold szőlőt kaszálójával együtt pedig 450 forintra becsülték.

Ugyan a vagyonösszeírásokban soha nem említik, de a 19. század végén – ha nem jóval korábban – már elterjedtek az érő gyümölcs őrzését segítő, szőlők között póznára felállított szélkerekes kereplők, vagyis madárijesztők. Szerte az ország bortermő vidékein, szőlőtermő területein, szintúgy a Hegyhát környékén⁵⁷⁶ használták a nagy méretű, kifeszített nyeles zászlóhoz hasonló kézi bordás kereplőket is, vélhetően akárcsak a római katolikusok nagybőjtjén csatogtatott kalapácsos kereplőket, mely utóbbiak vadriasztásra, madarak ellen készített változata volt tulajdonképpen a szélkereplő.⁵⁷⁷

A tárgy korabeli közismertségét mutatja a Hegyhát vidékén egy 1906-ban Telekesről a szombathelyi múzeum néprajzi gyűjteményébe begyarapított tárgy (**68. ábra**). Ehhez igen hasonló eszközt írt le a Veszprém megye déli részében VAJKAI Aurél 1938-ban.⁵⁷⁸ A telekesi múzeumi tárgyat Szombathelyen KÁRPÁTI Kelemen mint „tyukijesztő”⁵⁷⁹ jegyezte be kéziratos múzeumi

⁵⁷⁴ GAZDA i.m. 548.

⁵⁷⁵ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 102/a 76–77. f.

⁵⁷⁶ Király K. SNA. 1525. (kézirat, 1985)

⁵⁷⁷ MÓD és SIMON 2002: 81–83.

⁵⁷⁸ VAJKAI-WAGENHUBER 1938: 44–46.

⁵⁷⁹ SM.N. 60.71.1.

68. ábra. Kereplő, „tyúkijesztő”. Telekes (SM.N. 60.71.1.)

Növendéki Naplójába. A Felsőörsön (Veszprém megye) a 19. század második felében készült szerkezetet VAJKAI kölykes kereplőként nevezi meg a szélkerék („pörgetőlevél”) által megforgatott tengelyre mozgékonyan erősített fadarabok, kalapácsok („kölykek”) után, melyek egy verődeszkához csapódva adtak kereplő hangot. A szélirány követésére a kereplő hátuljára gazcsomót, illetve deszkalapot szerelhetek,⁵⁸⁰ mely azonban hiányzik az említett múzeumi darabról, akárcsak a szélkerék vitorláí. Egy másik, szintén a Savaria Múzeumban őrzött, de sajnos a lelőhely szempontjából adatolatlan múzeumi tárgy kapcsán jegyezte le DÖMÖTÖR Sándor azt a megfigyelését, mely szerint 1950 nyarán még számos ilyen kereplő működött az Örségben, pontosabban Óriszentpéteren (Vas megye) és Szalafőn (Vas megye): „Éles és messzehangzó hangja alkalmas arra, hogy az asztag vagy a gyümölcs felé szálló madarakat elriassza. Magam is nem egyszer megriadtam hangjától, mikor váratlanul, a szél hatására mozgásba jött és megszólalt. Ahol a ház közelében erdőség van, többet is szerelnek fel a kert területén, még a búza és kukoricaföldek végére is.”⁵⁸¹ A Lend-

69. ábra. Széna halomba rakása. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor, SNF. 1802)

va-vidék magyarok lakta térségében is, akárcsak szerte észak-kelet Szlovéniában, az 1920–30-as években már bizonyosan használták vadriasztásra a 3–4 méter magas oszlopokra szerelt kalapácsos kereplőket, azonban a szőlősgazdák körében használatuk igazán csak a második világháború után terjedt el, majd az eszköz a közelmúltban a szüreti időszak ünnepi alkalmainak szimbolikus kelléke is vált.⁵⁸²

A szőlő- és borgazdálkodást kiegészítő hegybéli veteményesek, káposztásföldek, a gyümölcsös kaszálók⁵⁸³ gondozásához (69. ábra), a zöldség- és gyümölcstermés feldolgozásához, tárolásához szükséges egyéb szerszámok is a présházban pihentek. Ezek voltak többek között a rövidcsapos alacsony tőkeművelést szolgáló szőlőmetsző kések, melyek a hosszú nyéllel, megnyúlt, keskeny pengével és baltával az általános

⁵⁸⁰ VAJKAI-WAGENHUBER i.m. uo.

⁵⁸¹ SM.N. 60.154.1. és a tárgyhoz tartozó géppel írt tárgyleíró karton, autográf aláírással (Dömötör Sándor, 1951. május 10.)

⁵⁸² MÓD ÉS SIMON 2002: 83–88.

⁵⁸³ MNL P 275 Festetics család levéltára. 102/a. cs. 43. f.

70. *ábra.* Baltás húzva metszőkés. Petőmihályfa (SM.N. 60.179.1.)

71. *ábra.* Nyeseólló. Hely nélkül (SM.N. 60.386.1.)

72. *ábra.* Gesztenyetörő sulyok. Csehi (SM.N. 59.1203.1.)

formajegyeiket tekintve a VINCZE István által megállapított ún. vasi-zalai-somogyi elterjedtségű „zalavidéki típus”-hoz tartoztak (70. *ábra*).⁵⁸⁴ Aztán az olló vagy a 19. század végén megjelenő, átmeneti fejlődést mutató késes metszőolló (71. *ábra*),⁵⁸⁵ a kétágú és széles vagy hegyes kapák, az ásó, a lapát, a favilla, a gereblye, illetve a trágyahordáshoz és egyéb szállításhoz használt „trág” (saroglya), később a permetezéskor is használt ág- vagy cirokseprű, a szekerce, a fejsze, a kasza, a káposztás kád vagy a gyümölcstartó fonott kas.⁵⁸⁶ Vagy akár a szerte Vas megyében az őszi gesztenyeéreskor az erdei gyűjtögetéshez használt gesztenyetörő sulyok (72., 73. *ábra*).⁵⁸⁷ A szőlőhegyek gyakran a paraszti méhészkedés területeiként is hasznosultak, a 20. század második felében a még eredeti használatukban álló ódon présházpincék végében több helyütt szintén ott állt a „méheállás”.⁵⁸⁸

A szőlőhegyi gazdaságok műveléséhez, a hegybéli kintartózkodáshoz berendezett 19. század közepi présház pincék tradicionális paraszti eszközkészletének, egyszerű bútorzatának érzékletes példáját mutatja az 1833-ban Nagymizdó szőlőhegyén, Pap András hagyatékának osztozkodásakor készített jegyzőkönyv.⁵⁸⁹ Az első hajlék nélküli három köz szőlőjét 200 forintra becsülték, a második két köz szőlőt 150 forintra, a harmadik helyen lévő nyolc köz szőlőt a hozzá tartozó szántófölddel „fölyivel 's allyával” 300 forintra. Ez utóbbihoz tartozó pince és présház 40 forintot ért, a benne lévő prés pedig éppen felét, 20 forintra becsülték, amit a három örökös szabad használatára közösen meghagytak, árát háromfelé osztották. Itt két mustfolyató kád egyenként ért 45 krajcárt. Boros hordók: egy viselt hét és fél akós boroshordót négy forintra, egy öt akós jó boroshordót öt forintra, egy két és negyed akós jó boroshordót két forint 30 krajcárra, egy másik két akós boroshordót két fo-

⁵⁸⁴ VINCZE 1959: 78., 8. és 9. *ábra*

⁵⁸⁵ CSOMA 1983b: 51–66.

⁵⁸⁶ GAZDA i.m. 552.

⁵⁸⁷ SM. N. 59.1203.1.

⁵⁸⁸ Bárdosi J. és B. Dorner M. SNA 1047. (kézirat, 1976)

⁵⁸⁹ MNL P 275 Festetics család levéltára. 81. cs. 100. 22. f.

rintra, egy egyakós boroshordót egy forintra, egy három és fél akós viselt boroshordót három forint 30 krajcárra, egy háromakós legrosszabb „ó boros hordót” egy forint 30 krajcárra, egy harmadfélakós boroshordót két forint 30 krajcárra, egy kétakós boroshordót két forintra, ismét egy kétakós boroshordót két forintra értékelték. Eceteshordók: egy ötakós „fent álló ecetes hordót” öt forintra, egy másik „fent álló” két és fél akós eceteshordót két forintra becsültek. A pincében lévő polcot vagy „tályost” 15 krajcárra becsülték, de volt még itt egy hat forintot érő kis „gyalog szék” is. A présházban egy rozzant asztal egy hosszú és kicsi székkal ért 45 krajcárt. Három metszőkést egyenként 15 krajcárra becsültek. Ugyanitt egy jobb „bor vállut” 12 krajcárra, egy másik romlott „bor vállut” pedig négy krajcárra, továbbá egy jó csapot 15 krajcárra, egy must hordó kis saj-

tárt 12 krajcárra becsültek. Az összeírásban szerepelt öt almatörő sulyok is 15 krajcár értékben, de még másik kettő is ért hat krajcárt.

Utóbbiak a borectekészítés eszközei voltak. Az almát a sulykokkal előbb megtörték, hordóba tették és ott pár napig állni hagyták, ahol kellően megsavankásodott. Pár nap elteltével kipréselték és a leszűrt levét eceteshordóba tették. Az Őrségben KARDOS László a 20. század közepén még élő hagyományként figyelhette meg ennek gyakorlatát,⁵⁹⁰ akárcsak DÖMÖTÖR Sándor a hegyháti Nagymizdó szőlőhegyén, ahol az almafacsarást négy-öt tagú társas munkában végezték a még használt hatalmas tölgyfából vagy gesztenyefából faragott rigós préseken.⁵⁹¹ Tehát az almát, akár a szőlőt, a szőlőhegyeken a présházhoz tartozó melencében is törhették sulykokkal, amit majd favillával vagy lapáttal a garatba téve

73. ábra. Gyümölcszárítás. Sárfimizdó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc, SNF 875.)

⁵⁹⁰ KARDOS 1943: 156–157.

⁵⁹¹ Dömötör S. SNA 83. (kézirat, 1950)

74. ábra. Almatörés vascsavaros sajtó melencéjében. Sárfimizdó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc, SNF 881.)

tovább facsartak (74. ábra). A Délnyugat-Dunántúlon a garatos, vagyis törkölyös ládával, a már említett „katroc”-cal épített főfás prések nagy alapterületű melencéinek évszázadokig változatlan megőrzésében éppen a széles körben elterjedt gyümölcsborok (alma, körte) és gyümölcsecet készítése járult hozzá.⁵⁹² Egyes helyeken viszont kis gyümölcspréseket használtak erre a célra.⁵⁹³ Nem csak nemes gyümölcsből, hanem vadalmából, vadkörteből, de még törkölyből is lehetett ecetet készíteni. Ekkor a törkölyre vizet öntöttek, s 10–20 napig rajtahagyták, mikor a törköly kellően megszívta magát kipréselték és mustját az eceteshordóba töltötték, melyben az

tovább savanyodott.⁵⁹⁴ A tört gyümölcsből esetleg gyümölcsbor is készülhetett, melyet a borhoz hasonlóan kezeltek, a seprőről fejtettek.⁵⁹⁵ A visszamaradt borseprűből a „söprű főző vas fazék”⁵⁹⁶ segítségével pálinkát is készíthettek.

A kényelmet helyenként konyha,⁵⁹⁷ ha szükség volt, külön szoba is szolgált. Szarvaskenden a Király- és Sais-hegyen egyes 19. század közepén vagy első felében épített pincék füstökonyhájában tüzelőpadkás kis sárkemence állt (75., 76. ábra), ahol alkalmilag főztek, bort melegítettek, gyümölcsöt aszaltak, ritkábban húst füstöltek.⁵⁹⁸ A hosszúperesztegi szőlőhegy néhány présházá-

⁵⁹² VINCZE 1958b: 4.

⁵⁹³ KARDOS i.m. 156.

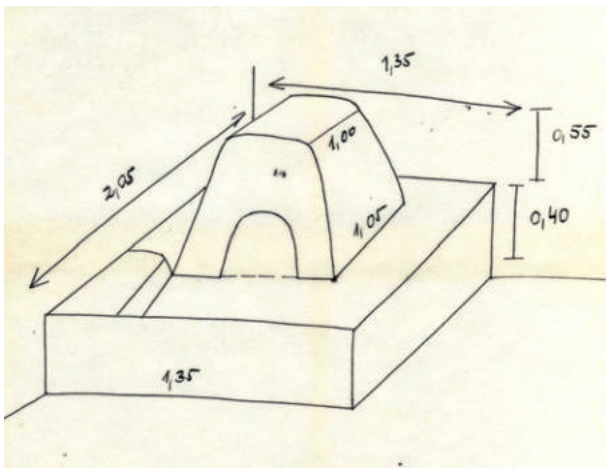
⁵⁹⁴ Uo.

⁵⁹⁵ i.m. 176–177.

⁵⁹⁶ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 102/2 85. f.

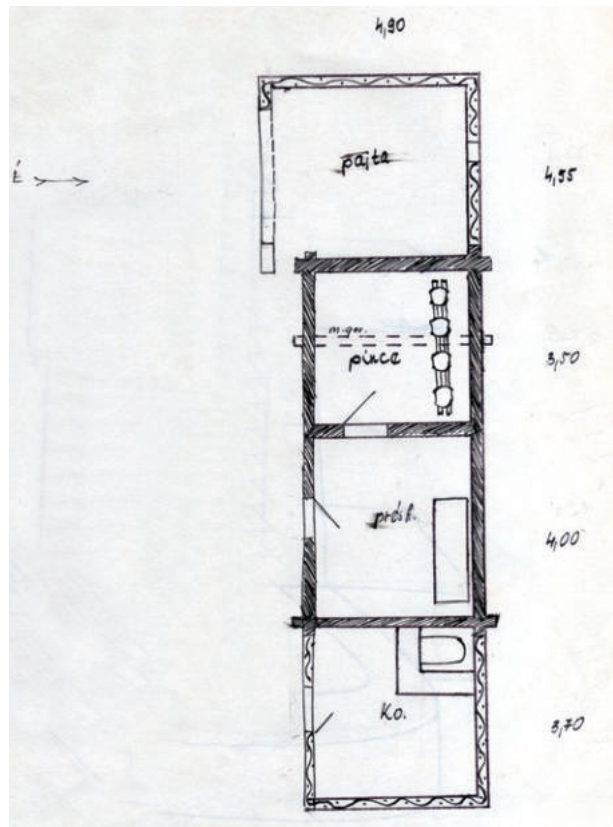
⁵⁹⁷ MNL P 275 Festetics család levéltára. 82. cs. 105/a 54. f.

⁵⁹⁸ Bárdosi J. és B. Dorner M. SNA 1047. (kézirat, 1976)

75. ábra. Sárkemence a pince füstöskonyhájában. Szarvaskend, Király-hegy (Rajz: Bárdosi János, SNA 1047.)

ban 1977-ben még szintén dokumentálható volt néhány olyan sarokba épített tüzelőpadka, melyek fölé ilyen hasonló szikrafogó födémet építettek.⁵⁹⁹ Az alacsony „búboskemence” használatban volt az oszkói szőlőhegy néhány pincéjében is, ahol az kupás cserépből készült.⁶⁰⁰ Présházakba, esetleg a présház mellé a pincével ellentétes oldalra épített szobák sarkába készítettek kis búbos kemencéket a zalai Göcsej szőlőhegyein is.⁶⁰¹ A Vasi-Hegyháton, Nagytilaj szőlőhegyén egy présházpincében konyhát a régi szoba kettéválasztásával építettek, úgy, hogy a csikótűzhelyt – máshol a cserépkályhát – a szobába tették, füstjét pedig a füstöskonyhába vezették. Itt még a régi füstös kemence szintén megtalálható volt.⁶⁰² Ilyen tüzelés mellett a füst csak azon a lyukon tudott távozni, amin a füstös kemencéé. Ha a szél visszaverte, a faluban azt hitték, hogy ég a pince. Aki tehette régi, megörökölt présházpincéjébe később téglakéményt épített. A szobák berendezése szintén csak a legszükségesebb tárgyakra szorítkozott, melyek a falusi lakóházból kiiregedett, elnyútt, de még használható régi bútorokból állt: sarokpad, ácsolt asztal, háttas székek, tálaló polc, szalmával font egyszerű faágy, benne pokróccal letakart

76. ábra. Présház, pajta, füstöskonyhás pince alaprajza. Szarvaskend, Király-hegy. (Rajz: Bárdosi János, SNA 1047)

szalmával volt a szerény berendezés. Ha nagyobb munkában elfáradtak, ide lefeküdhetek, ki pokróccal, ki szűrrel vagy nagykabáttal takaróztak.⁶⁰³ Néhol gyalupad is volt, amivel a gazdák télen dolgozhattak, szerszámokat, székeket, bútorokat faraghattak. Szobát építettek külön bejárattal is, a helyiségnek minden esetben kis vasrácsos ablaka volt. A szőlőhegyek hajlékai több helyen végeredményben lakóházas pincékké alakultak.

Más délnyugat-dunántúli vidékek szőlőhegyein a lakóházas pincék felhalmozódása valódi lakótelepülések kialakulásához vezetett, például így jött létre a Balaton környéki Vonyarcvashegy, Gyenesdiás vagy Cserszegtomaj.⁶⁰⁴ A szőlőhe-

⁵⁹⁹ Bárdosi J. és B. Dorner M. SNA 1096. (kézirat, 1977)

⁶⁰⁰ Király K. SNA. 1525. (kézirat, 1985)

⁶⁰¹ TÓTH 1965: 19.

⁶⁰² Dömötör S. SNA 192. (kézirat, 1952)

⁶⁰³ Király I. SNA 1119. (kézirat, 1978)

⁶⁰⁴ TÓTH 1975: 87.

gyek falvakká átalakulását persze az is elősegítette, hogy a falvak szegény sorsú lakói gyakran huzamosan többet törődtek a szőlőhegygel, mint az anyatelepüléssel. A Vasi-Hegyháttal délről szomszédos zalai Göcsejben Dobronhegy még neve szerint is szőlőhegytelepülés, akárcsak Bazita és Szenterszébet-hegy.⁶⁰⁵ A Hegyhát vidékén egy feltételezés szerint Daraboshegy alakult szőlőhegyből faluvá a 19. század utolsó negyede tájékán, ám úgy gondoljuk, hogy az itteni szőlőhegy alatt meghúzódó Daraboshegy-puszta szerveződött faluközösséggé.⁶⁰⁶ Tény, hogy az 1870-es népszámlálás idején még nem létezett a falu, és megelőzőleg a körmendi uradalomhoz tartozó Halogy határában fekvő Darabos-hegyi és Almakuti hegyvamos szőlőhegyek hegyközségi artikulust, földesúri rendtartást kaptak 1806-ban.⁶⁰⁷ Érdekes módon az elmúlt kétszáz évben Sárfimizdó szőlőhegye csak ideiglenesen vált lakótelepüléssé. Miután a 19. század elején egy tűzvészben elpusztult, lakosai a

szőlőhegyre menekültek, ahol a helyi emlékezet szerint még iskolát is berendeztek maguknak az egyik szőlőhegyi hajlékban.⁶⁰⁸ A Vasi-Hegyháton az említett lakóházas hajlított pince a Döbörhegy határában fekvő Gyertyánoshegyről ismert, ami vélhetően más hegyeken is eléggé gyakori lehetett.⁶⁰⁹ A szőlőhegyi szórványtelepülések fejlődésében két változat egyidejű alakulása figyelhető meg a 18–19. században. Az egyik esetben csak településkezdemények jöttek létre, míg a másik változatban a szőlőhegy helyén az önálló faluvá fejlődés történt meg. Utóbbi példái a Nyugat-Dunántúlon lényegesen jobban feltártak. Ugyanakkor úgy tűnik a Nyugat- és Közép-, de a Dél-Dunántúli szőlőhegyek általában, akárcsak a Vas megyei Hegyhát és Farkaserdő-vidékén, inkább megrekedtek tartozéktelepülés-korszakukban.⁶¹⁰ Vagyis a szőlőbéli telephelyet, munkateret csak időszakosan használták és így csak a hosszabb-rövidebb kinn tartózkodás feltételeit teremtették meg.

⁶⁰⁵ TÓTH 1965: 15.

⁶⁰⁶ KOCSIS 2007: 152–153.

⁶⁰⁷ MNL VaML IV. 8. Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulusok. Halogy, 1806.

⁶⁰⁸ Tuboly I. SNA 46. (kézirat, 1947)

⁶⁰⁹ BÁRDOSI i.m.

⁶¹⁰ BÁRTH 1996: 215–216.

A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj

A „hegyhát” mint földrajzi köznévi és a vele kapcsolatos tájnév kialakulása

A földrajzi tulajdonságot kifejező tájnevek és a tájszemlélet kérdéseit először KÁDÁR László tárgyalta 1941-ben, mely összefoglalásban a szerző nem mulasztotta el megemlíteni a tájalkotó tényezők közül a *domborzatra* vonatkozó elnevezéseket is; így a Göcsej, a Hegyhát, illetve az Ormányság kistáji neveket.⁶¹¹ A „Hegyhát” kétszeresen is érdekes ezekben a vonatkozásokban, ugyanis a nevét alkotó szóösszetétel mindkét tagja domborzati tényezőre utal, hiszen a „hegy” is meg a „hát” is magaslatot jelent.

Vas megye földrajzi közneveinek értelmezését 1982-ben bocsátották közlésre BÁRDOSI János irányító közreműködésével. A nagyszabású, a megye földrajzi neveit a teljesség igényével összegyűjtő kutatás eredményeként, a kutatópontokon gyűjtött információk alapján, a „hegyhát” fogalmát mint *'dülő lejtős része'* sikerült meghatározni.⁶¹² Két településen jegyezték le a még élő köznyelvi elnevezést. Az egyik a Hosszúperesztegen lévő „Hégyhát”, mely területet az 1857–1860-as első kataszteri térképen „Hegyháti”, illetve a második kataszteri térképen lévő „Sótonyuti dülő” alapján is azonosítani lehetett.⁶¹³ A másik régről fennmaradt kifejezés a Velemér-völgyi Gödörházán lévő „Hégyháti erdő” volt, mely az első kataszteri térképen mint „Hegyháti”, PESTY Frigyes 1864-es összeírás-

sában és a második kataszteri térképen pedig „Hegyhát”-ként szerepelt.⁶¹⁴ Lényegében egy dombos, vízmosásos erdőt, egykori szántót értve a megnevezés alatt. Zala megye 1964-ben közzétett földrajzi neveiben több mint félszáz esetben találhatóak a falvak határában „hegyhát” elnevezésű területek, melyek főként dombos részeket, szántókat, illetve szőlőhegyeket neveznek meg.⁶¹⁵

A történeti források tanúbizonysága szerint a dombháttal, dombtetővel rokon értelmű térszinformanevek a 13–15. században a „hát”, egyes helyeken „bérc”, a legkritkább esetben pedig a „tető” voltak.⁶¹⁶ A 17. században, egy 1662-ben tett vizitáció során, Gyarmaton [ma Rábagyarmat, Vas megye] a már szóösszetételként szereplő „hegyhát” mint egyszerű dülőnevet jegyezték le. A gyarmati evangélikus paróchia földjeinek felsorolásakor említik a következőket: „Az *heg'háton* vagy *on Szjtoroban... Jugera 4*”.⁶¹⁷ A hely tulajdonképpen ma is azonosítható, Rábagyarmat közelében, a Rábára eső fennsíkon található a *Szétoru dülő*.⁶¹⁸ Ebben a forrásban a „hegyhát” világos módon nem tájnévként jelenik meg, hanem a szűkebb környékre, annak meghatározó, jellegzetes domborzati tulajdonságaira, a lapos dombtetőre utal.

Vas megye területéről még a 16. századból ismert az első olyan forrás, melyben a környékre jellemző felszíni térforma általánosításával létrejött tájnév már minden kétséget kizáróan, valóban megragadható. Az Ivánc közeli „*Pucaföldi-*

⁶¹¹ KÁDÁR 1941; lásd még KÓSA és FILEP 1983 [1975]; KÓSA 1998a [1987]: 22–36; KÓSA 1998b: 55–77; KEMÉNYFI 2004: 263–268.

⁶¹² Vmfn 34.

⁶¹³ Vmfn 99/66. 272.

⁶¹⁴ Vmfn 157/27 412.; Pesty 1864. (kézirat)

⁶¹⁵ Zmfn

⁶¹⁶ „unum berch seu haat” (1351), „ad cujusdam montis verticem wlgo hath vovatum” (1418/1433), „in dorso seu tergo eiusdem collis haath” (1545) OklSz 354–355.

⁶¹⁷ OEL Musaj Gergely püspök egyházlátogatása 1662-ben.

⁶¹⁸ Vmfn 141/94. 272–273.

dűlő” kapcsán, 1568-ban, a következő írott szöveges magyarázat maradt fenn:

„[...] *az több heghaton walo falwkhoz walo wolt [...]*”.⁶¹⁹

A vasvári káptalan tanúkihallgatási jegyzőkönyvében, a peres felek által meglehetősen természetességgel használt megjelölés a Rába és a Zala közötti alacsony, széles fennsíkra vonatkozott. Tehát az irat tanúsága szerint a forrásban szóba eső terület az ivánciak, maráciak és nádasdiak határához tartozott. Egy 1598. augusztus 25-én kelt iratjegyzék egyik tétele így szól:

„[...] *Az Köwer, Galfy, és Nadasdyak közöt walo Concordia Az heghaty Joszagroll [...]*”.⁶²⁰

A szövegben a fent nevezett nemes familiáknak Nádasd környéki, azaz a hegyhádi birtokairól van szó. A forrásokból kinyerhető információk alapján egy olyan kép kezd kibontakozni, mely szerint a Rábától délre, keleti irányba fekvő, ma is vasi területeken, az egykori Nádasdy birtokok helyén a 16. században már valóban létezett a „Hegyhát” táji csoport elnevezése, mely a későbbiek során is fennmaradt.

A 17. század első felében is ugyanebben az értelemben találjuk meg a fogalmat. Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak a tiszttartókkal 1640 körül folytatott levelezésében ez olvasható:

„[...] *Az szeres hajduk dolgát is, kik az Hegyháton laknak, törökös földön, abban is különb intézés kívántatik, mert így ez szerint nem javalljuk. [...]*”⁶²¹

Maguk a „szeres hajduk” a Vasvártól Iváncig tartó térségben, a Rábától délre fekvő dombvidék falvaiban lakó, tizedekbe szervezett fegyveres parasztok lehetettek. Mivel a hódoltsági területeken, vagyis „törökös földön” éltek, a saját falvaikban teljesítettek szolgálatot, ugyanis ekkor a Rába folyó képezte a határt a magyar és török fennhatóság között. A két Rába parti magyar végvár, Körmend és Csákány [ma Csákánydoroszló, Vas megye] voltak a katonai központok.⁶²² Amint az jól kiolvasható a szövegből, a „Hegyhát” földrajzi viszonyainak ismerete szervesen beépült Batthyány Ádám honvédelmi elgondolásaiba, sőt, magában a végvári rendszer megszervezésében is érvényesült.⁶²³

A „Hegyhát” és annak dél-délnyugati peremvidékén élő, már fentebb említett „szeres hajduk” összefüggéseihez újabb adatokat kínál a PESTY Frigyes nevéhez fűződő, 1864-ben Magyarország földrajzi elnevezéseinek felmérésére szervezett, országos kérdőíves gyűjtés. A tárgyalt mikro térségben, Iváncától keletre fekvő két falu „Halogy-Daraboshegy” [ma Halogy és Daraboshegy, Vas megye] leírása szerint a 19. század elejéig szolgálatot teljesítő egykori gypévédő, háttárbiztosító itteni „örök” leszármazottai sokáig meglehetősen mobilizálhatók voltak.⁶²⁴ Az Őrség és a „Hegyhát” peremvidékén elhelyezkedő két település konkrét táji besorolása vélhetően a helyben érvényes gyakorlaton alapult. A szöveg világosan megkülönbözteti a „Hegyhát” Rába ártere felé húzódó domboldalainak a láppal kapcsolatban álló, észak-nyugati részét, és a domb-ság már túlsó, déli részét.⁶²⁵ Magának a domb-

⁶¹⁹ MNL MNL VaML XII. 1. a. A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Jegyzőkönyvek, Metales Fasc. 2. n. 17.

⁶²⁰ MNL P 285 Sallér család levéltára. Fasc. 89. n. 44. „Az minemő Leveleket Nadasdy Pall uram Batiam az kezembe Adot die. 25. Aug: Anno. 1598 [...]”.

⁶²¹ MNL P 1322 A herceg Batthyány család levéltára. Körmendi Központi Igazgatóság, Tiszttartókkal folytatott levelezés. 151. sz. (keltezetlen).

⁶²² A 17. századi Batthyány-uradalom Rába-menti katonai központjaival, illetve Csákány és Körmend környéki őrhelyekről bővebben lásd: GELLÉN 2000.

⁶²³ „[...] Az Őrség, éspedig: Kápolnás falu, Bayán háza, Kotormányszegh, Hodos, Kaparnak, Szolafey, Szent Péter, Ispánk, Fölső Rákos, Szata, Senyeháza. [...] Körmend városhoz Szecsőd, a Hollósok és Hídvég tartoztak három telepített horvát faluval: Horvátnádálja, Berkifalu, Harasztifalu. Az 1630-as években a hódoltsági területen fekvő Győrvár, Boldogasszonyfalva, Szentiván, rövid ideig Nádasd, Nagymákfa, Szarvaskend, Tarrodfalva és Németszecsőd egy része tartozott ide [...]” (GELLÉN 2000: 232).

⁶²⁴ PESTY 1864, kézirat, pontos oldaszámok sajnos a továbbiakban sem adhatóak meg.

⁶²⁵ „[...] A Halogy-Darabos-hegy község Vas megyében tartozik a’ csákányi szolgabírói járáshoz. Áll Halogy és Daraboshegy falukból [...] Halogy vas megyei Hegyhát alatt éjszak-nyugat felé egy lapban fekszik, melynek réjtjét a’ csákányi határból jövő Rába folyó mossa, Daraboshegy pedig fekszik Hegyhát déli részén, Halogytól egynegyed óra távolságban. [...]” (Pesty 1864, kézirat).

ságnak a nevét, ugyanebben az összeírásban találjuk meg a már Vasvár környéki Szemenye vonatkozásában:

„[...] az alsó kemenesi szolgabíró járásban a *farkas erdő* nyugati részén fekszik, hajdan az úgynevezett *Hegyháti* helységek csoportozatához tartozott. – *Hegyhátnak* neveztetik vas megye azon vidéke, mely a gyöngyos [sic!] és rábamenti róna déli és keleti részén egy hosszú magaslattal emelkedik [...]”⁶²⁶

Az eddig tárgyalt történeti kistáj és a vonatkozó földrajzi egység (Felső- és Alsó-Kemeneshát) elnevezése ezen a ponton egyrészt szintézisbe kerül, másrészt az eddigiekben felmerült, a „hajdan úgynevezett Hegyháti helységek” által lefedett dombosági terület újra megmutatkozik. A 16. században a Nádasdy rokonsághoz tartozó falvak csoportjai és a tőlük főképp a Rába délkeleti oldala mentén észak-északkelet irányban formálódó térség mint a „Hegyhát” központi magjának feltételezése egy újabb, két évszázaddal később keletkezett leírásban is megerősítést nyer.

PESTY Frigyesnek az eddigiekben már többször hivatkozott jelentős munkájában más támpontokat is találhatunk ehhez az érveléshez. A falvak földrajzi neveinek összegyűjtésekor az egyes falvak leírói fontosnak érezték az adott települések kistáji kötődéseit is megemlíteni.⁶²⁷ A „Hegyháti” falvak *kistáji identitása* (mi-tudat) és az öndefiníálás szempontjából minden bizonnyal hiányos adatszolgáltatás még is csak árulkodik valamiféle korabeli kistájról. A Halogytól Szemenyéig terjedő területen, a Rábától délkeleti irányban húzódó dombvonulatok mentén rajzolódik ki újra a Vasi-Hegyhát központinak elgondolható körzete, ami persze nem zárja ki a 19. század második felében a környező más települések lakóinak ehhez a kistájhoz történő, csak éppen nem dokumentált önbesorolását. Nem lehet mellé-

kes az sem, hogy a megfogalmazásokban, a „*környék és táj hegyhát név alatt ismertetik*” formula a mai *Oszkó, Gósfá, Hegyháthodász és Pácsony* falvak esetében feltűnő módon megismétlődik. Akárhogy is készültek az összeírások, az eddigiek értelmében mindez nem kérdőjelezi meg a tartalom hitelességét. Külön figyelmet érdemelnek azok a falvak is, melyek nevükben „*hegyháti*” vagy „*hegyhát*” jelöléssel éltek Pesty Frigyes kéziratban helységnévgyűjteményében: „*Hegyháti Hodász*” [ma Hegyháthodász, Vas megye], „*Hegyhát Morács*” [ma Felsőmarác, Vas megye], „*Hegyhát-Saál*” [ma Hegyhátsál, Vas megye], „*Hegyhát Szent Márton*” [ma Hegyhátszentmárton, Vas megye], „*Hegyhát Szt. Péterfa*” [ma Hegyhátszentpéter, Vas megye]. Ezek a falvak nagyjából az Ivánc körüli falvaktól, pontosabban Hegyhátszentmártontól a Vasvár nyugat-délnyugati körzetéig húzódó térségre terelik a figyelmet ismét. Felső-Oszkó [ma Oszkó, Vas megye] és a Farkas-erdő határával kapcsolatban egy 1720-ban keletkezett, és nemrég közlésben is megjelent tanúkihallgatási jegyzőkönyv részlete a 18. század eleji lokális tájszemléletről árulkodik:

„[...] fölső oszkói falutól nem messze vagyton azon *Farkas erdeje* mellett az *Hegyháton* egy bizonyos út, az ki Ujlakra és Csehi *szőlőhegy* felé megyen, másként pedig Borhordó utnak hínak [...]”⁶²⁸

A „Hegyhát” mellett említett Farkas-erdő a történeti Vas vármegye sokáig egyik legjelentősebb uradalmi erdeje volt, a Vasvár és Sárvár közötti falvak életmódját, ember és táj szerves kapcsolatát évszázadokig jelentősen meghatározta. Az erdőségről és a szomszédos területekről BÉL Mátyás a 18. században rövid ismertetéssel is szolgált.⁶²⁹ A Vas megyei Farkas-erdő 17–18. századi „erdőtörténelmének” a mai napig legteljesebb és legszínvonalasabb ismertetését JUHÁSZ Lajos adta 1938-ban.⁶³⁰ A kortárs botanikai és geográ-

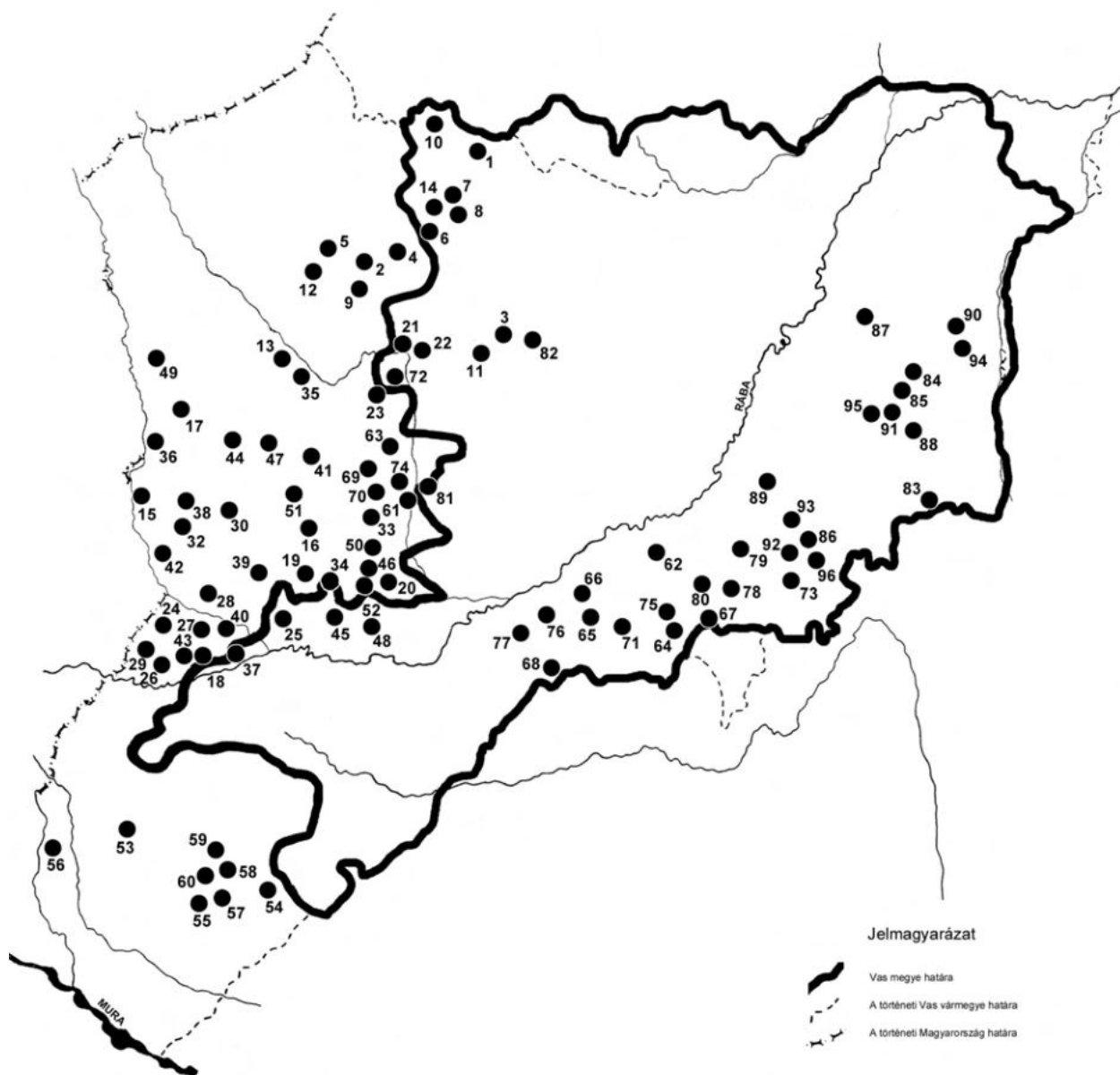
⁶²⁶ PESTY 1864 (kézirat).

⁶²⁷ *Alsó-Oszkó* [ma Oszkó, Vas megye]; *Dénesfa* [ma Lakhegy, Zala megye]; *Felső-Oszkó* [ma Oszkó, Vas megye]; *Gósfá*; *Halogy-Daraboshegy* [ma Halogy és Daraboshegy, Vas megye]; *Hegyhát Hodász* [ma Hegyháthodász, Vas megye]; *Nádasd*; *Katafa*; *Pátson* [ma Pácsony, Vas megye]; *Szemenye*.

⁶²⁸ MNL P 623 Széchenyi család levéltára. 195. cs.; lásd még ZÁGORHIDI Cz. 2002: 163. – kiemelések tőlem.

⁶²⁹ BÉL 1976: 114–115.

⁶³⁰ JUHÁSZ 1938.

77. ábra. A történelmi Vas vármegye szőlő- és bortermő települései a 19. század elején (FÉNYES 1836 alapján)

Kőszegi Járás: 1. Kőszeg (Güns); 2. Új hodász (Neu Hadisz) [ma Markt Neuhodis, Ausztria]; 3. Olad [ma Szombat-hely]; 4. Rohonc (Rechnicz) [ma Rechnitz, Ausztria]; 5. Bándoly (Weiden) [ma Weiden bei Rechnitz, Ausztria]; 6. Bozsók (Poschendorf) [ma Bozsok]; 7. Czák (Zackenbach) [ma Cák]; 8. Doroszló [ma Kőszegdoroszló]; 9. Inczéd (Dürnbach) [ma Dürnbach im Burgenland, Ausztria]; 10. Liebing [ma Mannersdorf an der Rabnitz, Ausztria]; 11. Ondód [ma Torony]; 12. Polanez [ma Weiden bei Rechnitz, Ausztria]; 13. Ujfalu (Jobbágyi) [ma Rohrbach an der Teich, Ausztria]; 14. Velem

Németújvári Járás: 15. Hidegkút (Kaltenbrunn) [ma Deutsch Kaltenbrunn, Ausztria]; 16. Német Újvár (Güssing) [Güssing, Ausztria]; 17. Szent Elek (Stegersbach) [ma Stegersbach, Ausztria]; 18. Badafalva (Veicselbaum) [ma Weichselbaum, Ausztria]; 19. Borosgödör (Inzenhof) [ma Inzenhof, Ausztria]; 20. Büks (Alsó és Felső) [ma Deutsch Bieling, Ausztria]; 21. Csatár (Alsó) [ma Felsőcsatár]; 22. Csatár (Felső) [ma Felsőcsatár]; 23. Cseke (Schwäkä) [ma Eisenberg an der Pinka, Ausztria]; 24. Ercsén (Alsó és Felső) [ma Henndorf im Burgenland, Ausztria]; 25. Füzes (Rába) [ma Szentgotthárd]; 26. Gyanafalva (Jänersdorf) [ma Jennersdorf, Ausztria]; 27. Horvátfalva [ma Kroboteck, Ausztria]; 28. Körtvélyes (Eltendorf) [ma Eltendorf, Ausztria]; 29. Kristyán [ma Grieselstein, Ausztria]; 30. Kukmér [ma Kukmirn, Ausztria]; 31. Langczal [nem azonosított (Lelkes, 1998)]; 32. Linibach [ma Limbach im Burgenland, Ausztria]; 33. Lipócz (Steinfurth) [ma Steinfurth, Ausztria]; 34. Medves (Nagy) [ma Grossmürbisch, Ausztria]; 35. Miske (Pinka) [ma Mischendorf, Ausztria]; 36. Nádkút (Rohr Brunn) [ma Rohrbrunn, Ausztria]; 37. Nagy-

falva (Magersdorf) [ma Mogersdorf, Ausztria]; 38. Neusiedl [ma Neusiedl bei Güssing, Ausztria]; 39. Neustift [ma Neustift bei Güssing, Ausztria]; 40. Olaszfalva (Wallendorf) [ma Wallendorf, Ausztria]; 41. Punicz [ma Punitz, Ausztria]; 42. Radafalva [ma Rudersdorf, Ausztria]; 43. Ráks [ma Rax, Ausztria]; 44. Rauchwarth [ma Rauchwart im Burgenland, Ausztria]; 45. Rönök (Alsó) [ma Rönök]; 46. Szent-Kút [ma Heiligenbrunn, Ausztria]; 47. Szent Mihály (Puszt) [ma Sankt Michael im Burgenland, Ausztria]; 48. Szent Mihály (Rába) [ma Vasszentmihály]; 49. Stinacz [ma Stinatz, Ausztria]; 50. Strem [ma Strem, Ausztria]; 51. Tobaj [ma Tobaj, Ausztria]; 52. Zsamánd (Német) [ma Reinersdorf, Ausztria]

Tótsági Járás: 53. Lendva (Felső) [ma Grad, Szlovénia]; 54. Berkaháza [ma Berkovci pri Prosenjakovchi, Szlovénia]; 55. Bokrács [ma Bokračci, Szlovénia]; 56. Füxlincz [ma Fikšinci, Szlovénia]; 57. Kancsócs [ma Kančevci, Szlovénia]; 58. Keresztúr (Tót) [ma Križevci, Szlovénia]; 59. Kustanócz [ma Kuštanovci, Szlovénia]; 60. Kúkecs [ma Kukeč, Szlovénia]

Körmendi Járás: 61. Kertes (Gaas) [ma Gaas, Ausztria]; 62. Vasvár (Eisenburg); 63. Abdalócz (Edicz) [ma Edlitz im Burgenland, Ausztria]; 64. Andrásfa; 65. Döbörhegy; 66. Döröske; 67. Győrvár; 68. Hodász (Hegyhát) [ma Hegyháthodász]; 69. Hásos (Horváth és Német) [ma Kroatisch Ehrendorf, Ausztria]; 70. Hásos (Horváth és Német) [ma Kroatisch Ehrendorf, Ausztria]; 71. Karátfölde [ma Gersekarát]; 72. Keresztes (Német) [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Vaskeresztes]; 73. Kisbér [ma Bérbaltavár]; 74. Kolom [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Kulm im Burgenland, Ausztria]; 75. Mihályfa (Pető) [ma Petőmihályfa]; 76. Mizdó (Nagy) [ma Nagymizdó]; 77. Nádasd; 78. Oloszka [ma Olaszfa]; 79. Oszkó; 80. Pácson [ma Pácsony]; 81. Szent Péterfalva (Prostrum) [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Szentpéterfa]

Szombathelyi Járás: 82. Szombathely

Kemenesallyai Járás: 83. Keléd; 84. Kocsk (Kis) [ma Köcsk]; 85. Kocsk (Nagy) [ma Köcsk]; 86. Mindszent [ma Csehimindszent]; 87. Sitke (Nagy) [Sitke]; 88. Somló (Kis) [ma Kissomlyó]; 89. Szemenye; 90. Ság [ma Alsóság]; 91. Borgátha [ma Borgáta]; 92. Csehi; 93. Csipkerék [ma Csipkerek]; 94. Izsákfalva; 95. Káld; 96. Széplak [ma Mikosszéplak]

fusi gyakorlattól eltérően az írás az erdei táj és az emberi beavatkozás változásainak kapcsolatát helyezte érdeklődésének homlokterébe. Az erdőség leírásaiban feltűnő, hogy az azt körülölelő falvak említésekor, számos esetben szőlőhegyekről szóló utalások vannak.⁶³¹

Ha megfordítjuk eddigi nézőpontunkat, akkor észrevehetjük, hogy a Farkas-erdőre nagy-szerű látvány kínálkozott például a Csehi szőlőhegyről is, mely felemelő élményt nem mulasztották el belefogalmazni a PESTY Frigyes kérdéseire adott válaszokba sem.⁶³²

A FÉNYES Elek által 1836-ban összeállított Vas vármegye „statistikai és geographiai” leírása térségek szerint osztályozza a vasi bortermő helyeket. Sorrendben a kőszegi, a monyorókeréki, a langczali, a „tótsági” után az ötödik helyen tár-

gyalja a „[...] hegyháti, a’ körmend járás déli részén [...] vasvári, oszkói, nádasdi [...]” szőlőhegyeken termelt, helyben legjobb borokat; ma meglepő, de ezután következtek nála a „kemenesallyai” területek.⁶³³ A FÉNYES által összeállított írásban az egyes települések leírása kiterjedt a szőlő- és bortermő helyek számbavételére is, ha csak megjegyzések szintjén is. Ezeknek a településeknek a térképre vetítésekor (77. ábra) az derül ki, hogy a 19. század első felében a Nádasdtól (77) Szemenyéig (89) húzódó „Hegyháti” szőlőhegyek meglepő módon, csakugyan kirajzolnak egy, az eddigiekben megfogalmazottakkal lényegi kapcsolatban lévő, önálló vasi szőlőtermesztő kistájat. Ezek a termőterületek magukat a szerencsés fekvésű domboldalakat, dombtetőket hasznosították.

⁶³¹ JUHÁSZ 1938: 3–4.

⁶³² „[...] Csehi hegy: Ez a falu nyugati kertaljai düllő végiben, a falutól mintegy 1000 lépésnyire, déltől nyári nyugatnak nyulik: áll 3 részből: u.m. belső döbri közép és alsó hegyből [...] Egyébként igen gyönyörkeltő kilátást nyújt Ság. Kis és nagy Somlyó bakony farkaserdőségekre ugy zala hegyeire Sümeg Tátika váraira [...]”. (PESTY 1864, kézirat).

⁶³³ FÉNYES 1991 [1836]: 9–10.

A „hegyhát” népi tájnév szórványos emlékei az uradalmi, az egyházi és a megyei igazgatásban

Miként a következőkben olvasható, a Vasi-Hegyhát elnevezése, pontosabban a „Hegyhát” népi tájnév történeti hátterének a felderítésekor, a különféle, a megyei szint alatt lévő kisebb igazgatási egységek időben változó nevei is tanulságosak lehetnek. Számos alkalommal a hagyományos földrajzi, táji szemlélet emlékeit tükrözik, hasonlóan, miként az a tájnévi értékű történeti megyenevek esetében (pl. *Bihar, Szatmár, Gömör, Nógrád*) is megragadható.⁶³⁴ Hosszú ideig, viszonylag állandó közigazgatási funkcióban a megyén belül is lehettek *tájnévi értékű járások* vagy más igazgatási egységek, melyek egy-egy jellegzetes földrajzi tájból szerveződhetek. Véltetően az igazgatási egységek a tájban élők összetartozástudatát, kapcsolatrendszerét még inkább erősítették.⁶³⁵ Ezek az adatok arra világítanak rá, hogy egyes tájnevek valójában milyen mély gyökerű, jelentős történeti előzményeket képviselnek mind a mai napig. Továbbá nem megkerülhetetlenek azok a tények sem, melyek szerint a tájnevek – mint korábbi példánk is bizonyítani látszik – egyáltalán nem voltak örökéletűek⁶³⁶ és főképp nem a végsőkig változatlan régiókat képviseltek a történelem folyamán. A magyar tájnévadásban JUHÁSZ Dezső a „Hegyhát”

kifejezést három területtel, járással kapcsolatban említi. Ezek a Baranya északi részén, a Borsod nyugati felében, illetve a Rába és a Zala között fekvő dombvidékek.⁶³⁷ Ez utóbbiról, a Hegyhát *districtus*-ról, 1707-ből közöl adatot.

A *Gersei Pethő* család különféle birtokjogi irataiban először 1587-ben, majd a 16–17. században több helyen olvasható a „*hegyháti districtus*”,⁶³⁸ vagyis egy kerület megnevezése.⁶³⁹ Ez utóbbi írott források értelmében a Sárfimizdótól Oszkóig húzódó területen, a családdhoz és rokonságához tartozó birtokokra vonatkozott az elnevezés. Persze ez nem jelenti azt, hogy maga a Hegyhát ne jelölhetett volna egy akár nagyságrenddel is nagyobb területet.

A Vasvár megyéjéből létrehozott Vas vármegye a különféle várbirtokok eladományozásával, az egykori várelemek elenyészésével a 14. századra nemesi megyévé alakult.⁶⁴⁰ A több évszázados előzményeknek megfelelően a 16. században a vármegyei szint alatt közvetlenül lévő közigazgatási egységek a járások voltak, melyekre a fellelhető írásos forrásokban sokáig egyszerűen a szolgabíró nevével hivatkoztak. Vas vármegye legkorábbi fennmaradt, 1554. évi nemesi összeírása az egytelkes nemeseket ölelte fel.⁶⁴¹ A nevet a közlésben „*Ispán Ambrus szolgabíró járása*”, (benne például Korrathffelde [Karát föld, ma Gerskarát, Vas megye], Telekes és Saal [Sál, ma Hegyhátsál, Vas megye]); „*Senye Bernát szolgabíró járása*”, „*Gyármán András szolgabíró járása*” (benne többek között Beych [Bejc, ma Bejcgyer-

⁶³⁴ KÓSA és FILEP 1983 [1975]: 48–49.

⁶³⁵ PALÁDI-KOVÁCS 2003c: 65.

⁶³⁶ KÓSA és FILEP 1983 [1975]: 47–48.

⁶³⁷ JUHÁSZ 1988: 50.

⁶³⁸ „[...] in possessionibus districtus Hegyhát, ut pote Szent Péterfalva, Mihalfalva, Petőfalva, Gerse, Nagymizdo [...]” azaz: „[...] a Hegyháti kerület/járási falvaiban, úgy mint Szentpéterfalván. Mihályfalván, Petőfalván, Gersén, Nagymizdón [...]” (1587) – MNL P 235 Gersei Pethő család levéltára. Comitatus Castri Ferrei nr. 296.; További adatok ugyan innen: „[...] universa bona Districtus Hegyhát [...]” – „[...] minden hegyháti kerületben lévő jószágá [...]” (/1696/ nr. 356.); „[...] pro universis bonis Hegyhatiensibus [...]” – „[...] minden hegyháti jószágáért [...]” (/1697/ nr. 356b.); „[...] az Gorgo Malomrol Sarvizen Hegyháton levőről [...]” (/1702/ nr. 372.); „[...] supplicatio jobbagionum Hegyhatiensium et Farkas Erdejensium [...]” – „[...] hegyháti és Farkas-erdejei jobbagyok folyamodványa [...]” (/1715/ nr. 401.).

⁶³⁹ A „Hegyhát” elnevezést mint igazgatási egység történetében különös helyet foglal el egy 1868-ban a Vas Megyei Lapok hasábjain B. Gy. monogrammal közölt és 1515-re keltezett hamisított oklevél, melyben a következő olvasható „[...] kimenő Korrát földi és nemes uraimék requisitiojukra, a véghe, hogy tennének közöttök Istenes és állandós határokat és megye csinálásokat. Mel helek is ugyan vannak ezen tekintetes nemes Vas vármegyében *Hegyháti Districtusban* [...]”.

⁶⁴⁰ KRISTÓ 1988: 272–283.

⁶⁴¹ BAÁN 1940.

tyános, Vas megye], Byr [Kis-Bér, ma Bérbaltavár, Vas megye], Thylay [Kis-Nagy Tilaj [ma Nagytilaj, Vas megye], Kozmafalva [Kozmafa, ma Olaszfa, Vas megye]] és „Gyaky Máté szolgabíró járása” alá besorolva olvashatjuk.

A 16. századra vonatkozóan egy akkor is már több évszázados jogról szóló korai írásos emlékként említi BEDY Vince *Fejérvény István* nyitrai püspök, előbb tizenhét éven át győri őrkanonok és *Matéssy István* váci püspök, huszonhat éve győri kanonok 1589-ben keletkezett nyilatkozatát.⁶⁴² A hivatkozás szerint a püspök tizedéből mindig *quartát* kapott a káptalan *Mosonkés, Locsmándkés, Szombathelykés, Árokközkés, Rábaközkés, Vaszarkés, Tornatapolcakés* faluiból, továbbá Kismarton- és Fraknóvárához tartozó földekről, Mannersdorf és Götzendorf falvaitól, melyeket zálogként akkor Ausztria bírt. A győri székeskáptalanak is jelentékeny jövedelmét jelentette a püspök tizedéből kihasított *quarta*, vagyis negyed. A tizedet megfizető falvakat, birtokokat kerületekre osztották fel, melyeket *kés*-nek neveztek a latin *cultellus* kifejezés után. A győri székeskáptalanhoz tartozó dézsmafizető kerületek felsorolása a Vasvár környéki területekkel kapcsolatban is számos érdekességet mutat, egészen pontosan a következő késeket szervezték: *Győr-Komáromkés, Sopronkés, Mosonkés, Rábaközkés, Locsmándkés, Szombathelykés, Árokközkés, Lékekés* vagy *Felkés, Őrségkés, Olaszkakés, Vaszarkés, Tornatapolcakés, Belmurakés*. Az *Árokközkés* települései a 17. században Szombathelytől Zalaegerszegig húzódó szabálytalan sávban húzódtak végig.⁶⁴³ A *kés* a nevét a történeti Vas vármegyéhez tartozó, ma zalai Egervár közelében fekvő egykori *Árokköz*, vagy *Árokközszentpéterfalva* faluból nyerte. Az elpusztult falu és határa Szentpéterfa, tehát a mai Hegyhátszentpéter területébe olvadt be. Maga az „*árokköz*” kifejezés nyilvánvalóan a falu határában napjainkig romjaiban álló

jelentős méretű árok- és sáncmaradékra, az ún. *római sánkra*, vagy *Vasvári sánkra* utal, ami valószínűleg egy földtöltésű és ácsolt faszerkezetű, a 12. században épített védmű maradványa.⁶⁴⁴ A fentebb említett Olaszkakést a kötet az „*Olaszka-közkés-Olajköz-Hegyhát-Tótság*” címszó alatt fejti ki bővebben.⁶⁴⁵ Ezek szerint a tizedszedőkerületnek a települései Vas vármegye később Németújvári, Vasvári, Muraszombati, Körmendi és Szentgotthárdi járásainak a területeihez tartoztak,⁶⁴⁶ mely helységek napjainkban Dél-Burgenland, Szlovénia és Délnyugat-Vas megye részei. Ez a *kés*, miként a címszó is utal rá, különféle elnevezéseket kapott a történelem folyamán. BEDY szerint az olajfizetés után a kerület egyik részét, sőt többször az egész kerületet *Olajköz*-nek nevezték. Az elnevezés a 17. századra azonban eltűnt, és a kerületet a 17. század második felében már *Hegyhát* névvel illették, majd később a *Tótság* elnevezéssel jelölték.⁶⁴⁷ Kiss Gábor, TÓTH Endre és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs közös kutatásainak eredményei BEDY V. összefoglalásának meglehetősen óvatos olvasására intenek.⁶⁴⁸ Ami ebben a vizsgálódásban érdekes, az egyrészt az, hogy az általuk megfogalmazottak értelmében is a középkorból *Belmura, Őrség, Olaszka, Árokköz, Szombathely* és *Felkés* tizedkerületek ismertek Vas megyéből. Másrészt a „*Hegyhát*” térségével kapcsolatban a következőket írják: „[...] A 16. században *Árokköz-kés* és *Szombathely-kés* a megye központi területeit foglalta magában. Az előbbi a várostól délre – Vasvárig és Körmendig – elterülő részt, az utóbbi az északit Sopron megye határáig. [...] A középkorban a tizedkerületek még nagyobbak lehettek, azonban idővel az egyes világi uradalmak kiváltak belőlük, melyek tizedét többnyire a földbirtokos bérelte a püspöktől. [...]”⁶⁴⁹

A török Kanizsáról való kivonulását követően, 1690-ben készült vármegyei felmérésben a körmendi uradalmat (*dominium*) másként „*Hegyhát*”

⁶⁴² BEDY 1938: 231.

⁶⁴³ i.m. 225–226.

⁶⁴⁴ ZÁGORHIDI CZ. i.m. 30.

⁶⁴⁵ BEDY i.m. 242–244.

⁶⁴⁶ i.m. 242.

⁶⁴⁷ i.m. 243.

⁶⁴⁸ Kiss et al. 1998.

⁶⁴⁹ i.m. 212.

elnevezéssel illették.⁶⁵⁰ Ehhez tartozott: *Iváncz* (ma Ivánc, Vas megye), *Maracz* (ma Hegyhátmárc, Vas megye), *Himfa* (ma Halogy része, Vas megye), *Nádasd* (ma Vas megye), *Saall* (ma Hegyhátsál, Vas megye), *Szent Jakab* (ma Hegyhátszentjakab, Vas megye), *Szócze* (ma Szőce, Vas megye), *Mizdo* (ma Sárhimizdó, Vas megye), *Szarvaskender* (ma Szarvaskend, Vas megye), *Dereskő* (ma Döröske, Vas megye), *Magyerosd* (ma Órimgyarósd, Vas megye), *Hodasz* (ma Hegyháthodás, Vas megye), *Vaspőr* (ma Vaspör, Zala megye), *Csetár* (ma Csatár, Zala megye), *Bük* (ma Ozmánbük, Zala megye), *Kavas* (ma Kávás, Zala megye), *Szalapatka* (ma Zalalövő, Zala megye). Az 1696. évből ismert nemesi összeírás sem a taksafizetőkre, sem a portalistákra nem terjedt ki, hanem a két kategória egyikébe sem tartozó nemeseket ölelte fel.⁶⁵¹ A Vas vármegyei járásokra történő hivatkozások között itt bukkan fel először egy kistáji egységre utaló elnevezés. Mégpedig a „Series Nobilium ex *Kemenesallya*”, vagyis a kemenesaljai nemesek listája összefüggésében. A többi járás megnevezésében a 16. századból már ismert formát fedezhetjük fel, tehát az „In Processus Domini *Joannis Szobotin*”, vagyis Szobotin János Úr járásában, a „Processus Domini *Lipics*”, vagyis Lipics Úr járásában, a „In Processu Domini *Francisi Babos*”, vagyis Babos Ferenc Úr járásában (ahol példának okáért „Dienesfa” [ma Lakhegy, Zala megye], „Korádfölde” [ma Gersekarát, Vas megye], „Andrásfa”, „Egervár”, „Thelekes” [ma Telekes, Vas megye] nemesei éltek) elnevezéseket.

A 17. század végi egyházi igazgatás már szintén használta a „Hegyhát” fogalmát esperesi kerület elnevezéseként. KAZÓ István vasvári prépost 1697–1698. években tett egyházlátogatásai írásos összefoglalásában a „districtus *Hegyhát* et *Őrség*” kifejezés is megtalálható.⁶⁵² Az egyházi hatóság terület meghatározása szerint a Hegyhát határa északon a Rába, délen Zala vármegye

határa, keleten Vasvár vonala, nyugaton „*Egyházas Rákos*” (ma Kisrákos, Vas megye) község és ennek vonala.⁶⁵³ Érdekes látni, hogy az egyházi igazgatás már ekkor ilyen néven beépíti a két szomszédos kistáj nevét az adminisztrációjába, de ugyanez érvényes a „*Tótság*”,⁶⁵⁴ az „*Őrség*” és a „*Kemenesallya*” esetében is.⁶⁵⁵ A fogalmak a 19. században is megmaradtak az egyházi igazgatásban. A Kenedics-féle 1807-es egyházmegyei térkép a Nemetújvári Főesperességben („*In Archi Diaconatu Németh Ujváriensi*”) a *Tótsági* Kerületet („*Districtus Tótságiensis*”), a Sárvári Főesperességben („*In Archi Diaconatu Sárváriensi*”) a *Kemenesaljai-felső* („*Districtus Superior Kemenesallaiensis*”) és -alsó („*Districtus Inferior Kemenesallaiensis*”) kerületeket, illetve az *Őrségi* Főesperességben („*In Archi Diaconatu Eörsegiensi*”) az *Őrségi* Kerületet („*Districtus Eörsegiensis*”) és *Hegyháti* Kerületet („*Districtus Hegyhátiensis*”) is ábrázolta.⁶⁵⁶

Az 1754. évi általános nemesi összeírás nyújtja az első teljes képet Vas vármegye nemesiségéről, a forrásközlés szerint négy járást találunk ekkor, ezek *Niczky János* járása, *Egerváry Antal* járása, *Balogh Ádám* járása (benne például „Kám”, „Kozmafa”, Kisbér [ma Bérbaltavár, Vas megye], Bejc [ma Bejcgertyános, Vas megye], továbbá *Sallér István* járása.⁶⁵⁷ A taksás nemesek, illetve armalisták leírásakor ez utóbbiban fedezhető fel a „*Hegyhát* és *Őrség* kerület”. Mindenképpen feltűnő, hogy a két szomszédos, eltérő történeti gyökerű, mégis néprajzi szempontból rokonítható történeti kistáj egymástól elválasztva, de a központ-vidék dichotómiában mint vidékek egymással összefüggésben, egyenrangúan szerepeltek.

A 18. század végén, pontosabban 1790-ben, gróf Festetics György támogatásával kiadott Vas vármegye térképen már hat járás olvasható, melyek megegyeznek a II. József idején lebonyolított 1785. évi népszámlálás szerinti tagolással: „I.

⁶⁵⁰ MNL E 156 Urbarium et Conscriptioes 29/1

⁶⁵¹ SCHNEIDER 1943.

⁶⁵² SZPL Kazó-féle canonica visitatio. Bevezetés, XI.

⁶⁵³ SZPL Kazó-féle canonica visitatio. Bevezetés, XIII.

⁶⁵⁴ SZPL Kazó-féle canonica visitatio. Bevezetés, IX.

⁶⁵⁵ SZPL Kazó-féle canonica visitatio. Bevezetés, XIII.

⁶⁵⁶ KENEDICH 1999.

⁶⁵⁷ SCHNEIDER 1939.

Kőszegi Járás”; „II. Német-Újvári Járás”; „III. Tótsági Járás”; IV. „Körmöndi Járás”; „V. Szombathelyi Járás”; „VI. Keményes-allyai Járás”.⁶⁵⁸ Amint az a felsorolásból kitűnik, az abszolutizmus kori bürokratizmus tovább éltette a sok évszázados, hagyományos, meglehetősen szívósnak mutatkozó tájszemlélet reliktumait. A „kemenesalja” mellett a „tótság” fogalma is megmaradt, ez utóbbi név eredete nyilvánvalóan a Vas vármegye délnyugati szegletében élő többségi szlovén-vend népességre vezethető vissza.⁶⁵⁹ Észrevehető, hogy ez az elnevezés, mint a központ nézőpontjából eredően erős egyszerűsítést mutató utalásban, egyben elnyomta a más, ebben a járásban létező kisebb vidékek névhasználatát is. Ne felejtjük, ezen a járáson belül fekszik a „Hegyhát”-tól délnyugati irányban elterülő domboságon, a magyar nyelvhatár peremvidéke közvetlen szomszédságában az *Órség* is, melynek első átfogó leírását nyújtotta nem sokkal később, 1818-ban NEMES-NÉPI ZAKÁL György.⁶⁶⁰

Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása újra a teljesség igényével készült, ebben a vármegye hat igazgatási kerülete lényegében megegyezik az 1785. évi népszámlálás során megtalálható járással.⁶⁶¹ A kerületek azonban további járássokra tagolódtak, melyek közül három kerületen belül azok elnevezéseiben a fő- vagy az alszolgabíró nevei mellett már az adott járásközpont, vagy annak korabeli kistáji kötődésére utaló, mintegy szinonimák is feltűntek. A „Szombathelyi kerület” három járása az „*Iványi Sámuel* alszolgabíró járása”, mely egyben a „*Gyöngyösmelléki járás*”, „*Radó Lajos* alszolgabíró járása” egyben a „*Répcemelléki járás*”, „*Gáál János* főszolgabíró járása” pedig egyben a „Szombathelyi járás”. Ehhez hasonló elvet követ a „Kőszegi kerület”, melyen belül „*Laky Antal* szolgabíró járása” más néven a „Németszentmihályi járás”, „*Tóth Sándor* szolgabíró járása” másként a „*Rohonci járás*” és „*Szluha Márton* alszolgabíró já-

rása” a „Kőszegi járás”. A „Körmendi kerület” egészen érdekessé válik ezekben a viszonylatokban. Az előzőekben látott mintára „*Tóth Lajos* főszolgabíró járása” mellett a „*Pornói járás*” megnevezés, „*Zarka Sándor* alszolgabíró járása” mellett pedig a „Körmendi járás” olvasható. Itt a harmadik, „*Balogh László* szolgabíró járása” már a „*Hegyháti járás*” párhuzamos használatáról tanúskodik.

Lényegében ez az önálló igazgatási egységre vonatkozó, nyilvánvalóan a más térségektől való megkülönböztetés jegyében fogant földrajzi megalapozottságú, tradicionális szemléletű, a 19. század elején használatos elnevezés bizonyos szinten erős kapcsolatban van a „Hegyhát” történetileg behatárolható, mégis lazán értelmezhető, korabeli központi térségével. Ez az időszak egyben, mikor az elkészült, a korabeli tudományosság szintjén íródott összeírásokban a „Hegyháti-” előtag a tájban élő települések neveiben először megjelent. Elterjedtsége körülbelül ezt a szűkebb területet érintette újfent. Az 1808-ban kiadott *Lipszky-Repertórium*ban szerepel „*Hegyháti-Hodász*”,⁶⁶² majd az 1828-ban öszszefoglalt, az adók egyenletes kivetéséhez készült országos összeírásban olvasható a „*Szentpéterfa in Hegyhát*” megnevezés, tehát a Hegyháton lévő Szentpéterfa megkülönböztetés.⁶⁶³ FÉNYES Elek 1836-ban, csupán egy évvel az 1835. évi nemesi összeírást követően rögzített, Vas vármegyét bemutató művében további számos információt közöl, többek között a településnevek terén is. Járási beosztását végig lapozva a következő kép tárul fel: „I. A' Körmöndi Járás”; „II. A Német Újvári Járás”; „III. Tótsági Járás”; „IV. A' Kőszegi Járás”; „V. A' Szombathelyi Járás”; „VI. A' Keményesallyai Járás”. Tehát itt a „*kemenesalja*” és a „*tótság*” esetében nem jelölt járási székhelyt az elnevezés, az előzményeket látva, tulajdonképpen kijelenthető, hogy következetesen és hagyományos módon tette ezt. Konkrét települések

⁶⁵⁸ KOVACSICS 1993: 449.

⁶⁵⁹ Vö. KÓSA és FILEP 1983 [1975]: 42–43.

⁶⁶⁰ NEMES-NÉPI ZAKÁL 2002 [1818].

⁶⁶¹ SCHNEIDER 1937.

⁶⁶² LELKES 1998: 254.

⁶⁶³ MNL MNL VaML IV. 11. a. Vasvármegye adószedőinek iratai. Országos összeírások 1828. Szentpéterfa.

szintjén „Hegyhát-” előtaggal, a fentebb látott „Hadász (Hegyhát)”-t, és újabban pedig „Saál (Hegyhát)”-t találhatjuk meg a rövid, lényegre törő, sok esetben néhány szavas leírásokban, mindkettőt a Körmenti járás területén. A településnevekben majd csak a 19. század végén, a 20. század elején, a korabeli historizáló, de legfőképpen a modern közigazgatás igényének jegyében terjedt tovább a „Hegyhát-” megkülönböztető előtag hivatalos használata. Időrendben a következőképpen: *Hegyhátszenmárton* (1895); *Hegyhátszentjakab* (1907); *Hegyhátszentpéter* (1907); *Hegyhátgyertyános* (1907) [ma Bejcggyertyános, Vas megye], *Hegyhátkisbér* (1907) [ma Bérbaltavár, Vas megye].⁶⁶⁴

Még a 19. század közepére visszatérve, az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követően az 1851-es pátenst Magyarországot öt közigazgatási kerületre osztotta, melynek eredményeként Vas vármegye a soproni kerülethez tartozott, majd a megye közigazgatását 1853-ban osztrák mintára szervezték át.⁶⁶⁵ A Vas vármegyei (Eisenburger Komitat) községek 1863-ban közölt közigazgatási beosztása szerint huszonnégy járást hoztak létre.⁶⁶⁶ Ezek sorába illeszkedett a „Körment-hegyháti járás” (Körment-Hegyháti Bezirk), aminek az elnevezése egyszerre hordoz egy vélhetően a „Hegyhát” népessége számára is fontos regionális központot, jelentős települést – mind e mellett létezett ugyanekkor egy kizárólag „Körmenti járás (Körmenter Bezirk)” is –, és egyben egy, a környező területektől eltérő, a közigazgatás átláthatóságának a kedvéért karakteresen megkülönböztetni is kívánt vidéket.

A Bach-korszak bukása után újra a régi közigazgatási beosztás került elő. Az első hivatalos, 1873. évi helységnévtár szerint a vármegye ekkor tíz járásra tagozódott: „1. Szombathelyi járás (Steinamanger Bezirk)”; „2. Kőszegi járás (Günser Bezirk)”; „3. Sárvári járás (Sárvári Bezirk)”; „4. Kis-

cellői járás (Klein-Zeller Bezirk)”; „5. Vasvári járás (Eisenburger Bezirk)”; „6. Felső-őri járás (Oberwarther Bezirk)”; „7. Körmenti járás (Körmenter Bezirk)”; „8. Muraszombati járás (Olsnitzer Bezirk)”; „9. Szentgotthárdi járás (Skt.-Gottharder Bezirk)”; „10. Németújvári járás (Güssinger Bezirk)”.⁶⁶⁷ A járasok elnevezésében ebben az időszakban már egyszerűen a járásközpontok neveit követték, a „hegyháti” térség falvai ekkor kerültek Vasvár neve alatt egységbe. A nemesi vármegye és a rendi társadalom területigazgatását az 1876. évi törvény számolta fel, illetve vezette be a polgári közigazgatást. Az 1883. évi 15. törvény már azt is előírta, hogy járásbíróóságok illetékességi területével és székhelyével megegyezően kell kijelölniük a megyéknek és a belügyminiszternek a közigazgatási járasokat.⁶⁶⁸ Ezt az időszakot átívelően, már az ismert járás elnevezéseket olvashatjuk le, csak más sorrendben, GÖNCZY Pál 1885-ben megjelent térképéről is.⁶⁶⁹ A Trianon előtt készült, KOGUTOWICZ Manó által tervezett és rajzolt, 1905-ben megjelentetett Vas vármegye térképen szintén ez utóbbi járasok fedezhetők fel.⁶⁷⁰

1921 után Vas vármegyében már nem történtek konkrét táji utalások a különböző szintű közigazgatási egységek elnevezésében. A vármegyei községek 1922-ben készült hivatalos közigazgatási beosztásában, az egykori „Körment-hegyháti járás” örökösét, a Rába vonalát jócskán átlépve, attól észak-északnyugatra is kiterjedve szervezték át.

Vas vármegyében a járasok esetében, a járási székhely nevének használatától eltérve, földrajzi egységet előtérbe helyező megnevezést az 1944-ben rögzített közigazgatási beosztás használt. A Kőszegi városától elvonatkoztató „Írottkői járás” elnevezést az 1950-es közigazgatási reform igazította „Kőszegi járás”-ra, jó érzékelhetően az egységes szempontrendszer elvét követve.⁶⁷¹

⁶⁶⁴ KOVACSICS 1993.

⁶⁶⁵ KOVACSICS 1993: 22.

⁶⁶⁶ i.m. 431–433.

⁶⁶⁷ i.m. 434–436.

⁶⁶⁸ PALÁDI-KOVÁCS 2004.

⁶⁶⁹ GÖNCZY 1885.

⁶⁷⁰ KOGUTOWICZ 1905.

⁶⁷¹ KOVACSICS 1993.

A vasi „Hegyhát” az etnográfiai kutatások és irodalom tükrében

Az 1898-ban megjelent, Magyarország vármegyéit és városait bemutató sorozat Vas vármegyét leíró kötete a „*Vasvármegye népe*” fejezet-cím alatt számos néprajzi forrásértékű megállapítást tartalmaz, melyek a Vasi-Hegyhát vonatkozásában is adatokat közölnek. A jellegzetes vasi népviseletek leírásakor a „*Hegyhát*”-at a „*Kemenes déli részén*” meghatározva, néhány soros jellemzést is kínál az összefoglaló munka.⁶⁷² Csúppán a kistáj történeti térbeli vonatkozásait szem előtt tartva, jól kivehető, hogy a Vasi-Hegyhát történeti-néprajzi kistájként megközelíthető térségében a korábbi adatokhoz képest szemléleti bővülés érzékelhető. Tulajdonképpen Mikoszszeplak, de legfőképpen Bögöte ebbe a táji csoportba való sorolása jelenthet újdonságot.

A Vasi-Hegyhát első néprajzi szemléletű, korának tudományos igényességére törekvő feldolgozása NAGY József nevéhez fűződik a 19. és 20. századok fordulójáról.⁶⁷³ Kezdetben az *Ethnographia* oldalain közölt két rövidebb leírást a Vasi-Hegyhátról, „*Regöls*”⁶⁷⁴ és „*Hegyhátvidéki hangutánzók, mondák és babonák*” címen.⁶⁷⁵ Két évvel később, már a Néprajzi Értesítőben megjelent írásában, az általa itt „*Hegyhát-vidék*” elnevezéssel illetett kistáj népi építkezéséről szólva a dolgozat első bekezdését a táji csoport pontosított körülhatárolásának szentelte:

„[...]A Hegyhát-vidék Vas megye körmendi és vasvári járásban fekszik a Rába-folyó síkságától délkeletre, kisebb völgyekkel gyéren megszakított alacsony fennsíkon. Községei, melyek 4-5 körjegyzőség és ugyanannyi plébániához tartoznak, a következők: Nádasd, Daraboshegy, Hegyhát-Marác [ma Felsőmarác, Vas], Szőcze [ma

Szőce, Vas], Hegyhát-Saál [ma Hegyhátsál, Vas], Hegyhát-Hadász [ma Hegyháthodász, Vas], Nagy-Mizdó [ma Nagymizdó, Vas], Katafa, Szarvaskend, Döröske, Döbörhegy, Gelse [ma Gersekarát, Vas], Karátföld [ma Gersekarát, Vas], Telekes, Sárfi-Mizdó [ma Sárfigizdó, Vas], Külső- és Belső-Halastó [ma Halastó, Vas], Halogy is ide számítható, bár geográfice már inkább a Rába Síkságához tartozik; népének viselete és szokásai, valamint Marácze is, inkább az úgynevezett „Őrség” vidékével egyezik, mely vidék amattól délnyugatra húzódik és néprajzilag lényeges különbséget tüntet föl. Ide tartozik néhány község a vasvári járásból is. [...]”⁶⁷⁶

Lényegében ez a kistáji meghatározás nagyon jól párhuzamba állítható mindazokkal az eredményekkel, melyeket előzőleg a „hegyhát” földrajzi köznév és kistáji elnevezés fejlődéstörténete kapcsán sikerült kinyerni. A szellemieken túl, az anyagi kultúra területén a „Hegyhát” és az „Őrség” népi építkezésében rejlő párhuzamokat később TÓTH János dolgozta fel, sőt, ő Vas megye középső és nyugati, illetve Göcsej és Hetés egy részét, ide sorolva a Vasi-Hegyhátat (itt értsd Vas megye délkeleti, fentebb bemutatott szegletét) is, tulajdonképpen egyetlen egységben látta.⁶⁷⁷ Még 1938-ban jelent meg TÓTH J. „*Így épít a vasi nép*” című, Vas megye népi építkezését összefoglaló tanulmányorozatának első része.⁶⁷⁸ Ebben a vasi település típusok megállapításakor kapcsolatosan a megye jellegzetes kistájainak rövid összefoglalását is elvégezte, a Hegyhátról a következőket írta:

„[...] A Zala és Rába közötti fennsíkon, a *Hegyháton* az első települők a keleti területet vették birtokukba. Az erdős fennsík csak később népesedett be. E vidék települései abban különböznek az őrségi települési alaktól, hogy a dombte-

⁶⁷² SZIKLAY és BOROVSKY 1898: 369, 371. – kiemelések tőlem.

⁶⁷³ NAGY József életművéről lásd DÖMÖTÖR 1979.

⁶⁷⁴ NAGY 1891.

⁶⁷⁵ Itt jegyzi meg lábjegyzetében: „[...] Vas megye körmendi járásában Hegyhátnak nevezik a Rába síkságától keletre levő dombos vidéket. [...]” (NAGY 1892).

⁶⁷⁶ NAGY 1900a: 81.

⁶⁷⁷ TÓTH 1975; A Magyar Néprajzi Atlasz adatainak végrehajtott számítógépes kluszteranalízis eredményei szerint az Őrség, a Göcsej és Hetés egyetlen kulturális régiót alkot, a feldolgozásról bővebben lásd BORSOS 2001: 51–78.

⁶⁷⁸ TÓTH 1938: 56–71.

tőn – fennsíkon – épültek ki, bár szerte település itt is akad. A völgyekben csupán a nemesi birtokok falvai települtek. [...]”⁶⁷⁹

NAGY J. a települések általános leírásakor, kortárs megfigyelései alapján fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a községek határa többnyire egy tagban álló rét, legelő, továbbá „erdő- és szőlőhegyből” állt. Röviden a szőlőhegyi mindennapok, jeles alkalmak jellegzetességeit is leírta.⁶⁸⁰ Egy másik szöveghelyen, a szőlőhegyek életével kapcsolatban konkrétan így fogalmazott:

„[...] Minden falunak meg van az ő kisebb-nagyobb szőlőhegye a határ dombos-lejtős részében (a sík részt egyéb terményekre használják, azért sík terület nincsen szőlővel beültetve). [...]”⁶⁸¹

A „határ dombos-lejtős részében” való megfogalmazás teljesen megegyezik a „hegyhát” földrajzi köznévnél az előzőekben kifejtett értelmezésével, meglátása a táji elnevezés eredete vizsgálatakor felmerült történeti szőlőtermesztő kistáj gondolatával is egybehangzik.

Még a 20. század első felében, 1936-ban jelent meg KOGUTOWICZ Károly Dunántúl és a Kisalföld kistájjait bemutató munkája.⁶⁸² Az összefoglaló mű a földrajzi és történeti-néprajzi táji egységeket nem választja el világosan. A „Vasi-Hegyhát”-at az Őrség folytatásaként, a Zala és a Rába között 60 kilométernél is hosszabb, hatalmas karéj alakú kavicstakaróként rögzíti. Az éghajlat, a talaj és növénytakaró alapján élesen megkülönböztette a dél felől Vasvárig terjedő, Alpokaljára jellemző területet, illetve a tőle északra „pannon pusztai növényiségi kerülthez” sorolt térséget. A domboldalról nem mulasztotta el megjegyezni az írás,

hogy azok szőlőművelésre és gyümölcsstermesztésre igen alkalmasak.⁶⁸³

Nem sokkal később, 1938-ban VISKI Károly szövegzele az ismert etnikai csoportok összefoglalásakor, hogy ezek a csoportok nem tudományos vizsgálatok eredményei, ugyanis ilyen határkereső tanulmányok addig nem készültek.⁶⁸⁴ Miként arra FÉL Edit rámutatott, a csoportokat Viski mégsem annyira etnikai bélyegeken alapján, hanem inkább történeti, földrajzi kialakulásukban, helyenként életformákat kiemelő módon sorolta fel.⁶⁸⁵ FÉL Edit hivatkozott írásában éppen a Vasi-Hegyhátat emelte ki példaként, érdemes a már ott idézett szövegrészt ezen a helyen is közölni:

„[...] Hegyhát: a Zala-Rába közén, az Őrség és Kemenesalja között, Vas megyében; részben fenyvesalji jellegű, mint az Őrség, részben bükkövezeti, mint a Kemenesalja, ez utóbbival együtt korábban főleg legeltető terület. Hozzácsatlakozik a Hegyhát északi részével azonos földrajzi viszonyokkal jelentkező, térszínben is vele rokon, de jobb életlehetőségű Kemenesalja. [...]”⁶⁸⁶

A 20. század közepén, a vasvári származású MOZSOLICS Amália publikálta rövid leírását a vasvári búcsúról 1943-ban, majd 1963-ban a „Hegyháti hagyományok” című dolgozata is közlésre került, amit valójában még 1946-ban zárt le.⁶⁸⁷ A utóbb közölt, főként folklórral és a népi hitvilággal kapcsolatos, illetve egyéb kisebb gyűjtéseit Vasváron, Gersekaráton, Petőmihályfán és Oszkón végezte. A gyűjtőterületről a Vasi-Hegyhát kistáji meghatározásakor meglehetősen szűkszavúsággal, érzékelhető bizonytalansággal nyilatkozott.⁶⁸⁸

DÖMÖTÖR Sándor 1957-ben tette közzé Győr-vár népességét bemutató tanulmányát, ami a

⁶⁷⁹ i.m. 60.

⁶⁸⁰ NAGY 1900a: 81.

⁶⁸¹ NAGY 1900b: 137.

⁶⁸² KOGUTOWICZ [II. köt.] 1936: 211–214.

⁶⁸³ KOGUTOWICZ [II. köt.] 1936: 214.

⁶⁸⁴ VISKI 1938: 1.

⁶⁸⁵ FÉL 2001: 352.

⁶⁸⁶ VISKI 1938: 4.

⁶⁸⁷ MOZSOLICS 1996: 121–128.

⁶⁸⁸ [...] A néhány hegyháti község, ahol gyűjtöttem, valóban nem körülhatárolható néprajzi egység, hisz a Hegyhát (Vas vm. Vasvári járás) sokkal nagyobb, és maguk a hegyhátiak sem tudják felsorolni, hogy hány község is tartozik hozzá [...]” (MOZSOLICS i.m. 111.)

Vasi-Hegyhát rövid összefoglaló leírását is tartalmazza.⁶⁸⁹ Megállapítása szerint a Hegyhát földrajzi és néprajzi (etnikai) szempontból Vas megye legérdekesebb tájegysége. Magát a térséget az Őrség folytatásaként, a Zala és a Rába között húzódó hatalmas, vízmosásokkal és szakadékok által szabdalta, erdős fennsíkkal azonosítja. Állítása szerint népessége csak a 19. századtól, a mezőgazdasági technika fejlődésével vett komoly lendületet. A 18. században a tájék negyvenöt százalékát erdő borította, de az uradalmi és paraszti fakitermelés, a nagyméretű erdei legeltetés következtében a 20. század közepén már csak húsz százalékra becsülte az erdők területét. A kistájon élők gazdálkodását a következő képen jellemezte:

„[...] A hegyháti domboldalakon szőlőt és gyümölcsöket lehetne termelni, azonban mindkét mezőgazdasági termelési ág gyakorlata igen kezdetleges, bár nagy múltjuk van. Híresek a Hegyhát hizlalt állatai, szarvasmarhái, sertései, messze környékén keresettek a hegyháti termények. Főként mezőgazdasági munkából élnek a hegyháti emberek, jelentős ipari üzeme alig van a Hegyhátnak. Az egyenetlen felszín minden kis zegzugát kihasználják, bevetik, beültetik, legeltetik. A modern módszerek lassan hódítanak. [...]”⁶⁹⁰

1975-ben, FILEP Antal az előzőekben felvázoltak értelmében a legpontosabb térbeli és településtörténeti tömör meghatározását adta a Vasi-Hegyhátnak, melyben az „*újabbban jeles állattartó körzet*”-ként való jellemzés ugyan egybevág a DÖMÖTÖR Sándor által megfogalmazottakkal, azonban a megállapítás időben és térben is nehezen értelmezhető, valószínűleg egyes uradalmi gazdaságokra (pl. a Festeticsek baltavári uradalma) utalhat mindkét szöveg.

„[...] Az Őrség területéhez kapcsolódva a Rába és a Zala folyók között Sárvár térségéig, a Kemenesaljaiig terjedő dombvidék Vas és részben Zala megye területén. Kavicsos, teraszos jellegű, helyenként

völgyekkel tagolt dombhát. Egykor zárt erdőterület volt, aminek emlékét a középkor óta ismert, ma is fennálló *Farkaserdő* őrzi. Települése a honfoglalás korában megindult. Egykori gyepű közeli helyzetét az ún. *vörös sáncok* maradványai is jelzik. Lakossága magyar, római katolikusok és evangélikusok. Számos kismanes községe volt. *Egykor jelentősebb szőlőművelése az önellátásra szüllyedt.* Gyümölcsöseiben jelentékenyebb mennyiségű gesztenyefa élt. Újabbban jeles állattartó körzet. Területén, Vasvárt nem számítva, nagyobb központi funkciókat betöltő település nem jött létre, Sárvár és Körmen szomszédságában ellátta a területet is. Miután viszonylag békésen fejlődött, népfeltele más vasi vidékekkel együtt kisebb-nagyobb rajokban részt vett a 18. sz. folyamán az ország népességi kiegyenlítésében [...]”⁶⁹¹

Vas megye kistájainak beosztását 1979-ben TÓTH Kálmánné rajzolta meg kéziratos szakdolgozatában, melyben az 1828-as, a porták megigazítására szolgáló országos összeírást dolgozta fel a Vasi-Hegyhát településeire vonatkozóan.⁶⁹² A megye kistájairól a következő felsorolást adta: *Vasi-Dombság, Vendvidék, Őrség, Vasi-Völgység, Vasi Síkság, Cser, Kemenesalja, Vasi Hegyhát, Rába Völgye.* A térképen jelölt területek egymásba érve, a teljesség igényével osztják fel Vas megyét. Ebben a felfogásban a földrajzi személet mindent megnevezni kívánó művi igényessége rendkívül szembeötlő. A Vasi-Hegyhát tájegység településeinek meghatározásában BÁRDOSI János és BARBALICS Imre agrártörténész, illetve HORVÁTH Ernő paleobotanikus volt a segítségére. A szöveg megjegyzi, hogy a végső pontosítás Vas megye Tanácsa Mezőgazdasági Osztály „*Hegyhát program*” – *melioráció* című terve elkészültével történik majd meg, tehát egy afféle előtanulmányként értékelhető ez a dolgozat.⁶⁹³ A 19. század elejére vonatkozóan az írás ötvenegy helységet tulajdonított a Vasi-Hegyhát részének, mely meglehetősen tág meghatározásban, a szerző állítása szerint, a nép-

⁶⁸⁹ DÖMÖTÖR 1957: 4–6.

⁶⁹⁰ DÖMÖTÖR 1957: 6.

⁶⁹¹ KÓSA és FILEP 1983 [1975]: 115. – kiemelések tőlem.

⁶⁹² Tóth K. VHM 313. (kézirat, 1979)

⁶⁹³ A Vasi-Hegyhát fogalmát végül Vas Megye Tanácsa a 16/1986/IX.19./ számú határozatában véglegesítette.

rajz, a természeti viszonyok, a gazdálkodás módját együtt kezelték. Az írás ezekre a szempontokra alapozott érvelést egyik kistáj esetében sem közölt, nyilván a szerző a szaktekintélyek szóbeli véleményére hagyatkozhatott. A Vasi-Hegyhát települései a következők ebben a felfogásban:

Alsó-Oszkó [ma Oszkó, Vas megye], Andrásfa, Bejcz [ma Bejcgertyános, Vas megye], Boldogasszonyfa [ma Vasboldogasszony, Zala megye], Bögöte, Csehi, Csipkerek, Dénesfa [ma Lakhegy, Zala megye], Döbörhegy, Döröske, Egervár, Egervölgye, Felső-Oszkó [ma Oszkó, Vas megye], Gérce, Gerse, Gősfá, Gyetyános [ma Bejcgertyános, Vas megye], Győrvár, Halastó, Halogy, Hegyháthodász, Hegyhátmarác [ma Felsőmarác, Vas megye], Hegyhátsál, Hosszúfalu, Hosszúperesztég, Iváncz [ma Ivánc, Vas megye], Káld, Kám, Kátafa, Kisbér [ma Bélbaltavár, Vas megye], Kismákfa [ma Vasvár, Vas megye], Mindszent [ma Csehimindszent, Vas megye], Nádasd, Nagymákfa, Nagymizdó, Nyőgér, Olaszka, Pácsony, Petőmihályfa, Sárfimizdó, Sótóny, Szarvaskend, Szemenye, Szent Jakab [ma Hegyhátszentjakab, Vas megye], Szent-Márton [ma Hegyhátszentmárton, Vas megye]; Szent-Péterfa [ma Hegyhátszentpéterfa, Vas megye], Széplak, Szőce, Tilaj [ma Nagytillaj, Vas megye], Újlak és Vasvár.

A népi műveltség átfogó térbeli szemléletét megragadó fogalomkészlet tisztázását ANDRÁSFALY Bertalan a *Néprajzi csoport, kistáj és régió* című tanulmányában kísérelte meg.⁶⁹⁴ Ebben az írásban, három fő, egymással is összefüggő terminust vizsgált: 1. néprajzi vagy etnikai csoport;⁶⁹⁵

2. etnokulturális csoport; 3. táji csoport. Ezek szerint a néprajzi csoportot történetileg igazolható, sajátos *mi-tudat* különböztette meg a többitől, vagy ha ilyen nem volt a mások, a környezetük különítette el őket. Az etnokulturális csoportok tudományos absztrakciók, történeti vizsgálódások eredményei, nem valós csoportok. ANDRÁSFALY Bertalan az etnokulturális csoportok felismerésében a *mi-tudat* meglétét nem zárja ki.⁶⁹⁶ FARAGÓ Tamás a néprajzi csoport és az etnokulturális csoport fogalmait egyenesen szinonimaként kezeli, érvelése szerint a néprajzi csoportok megállapításához ugyanis elengedhetetlen a tudományos vizsgálat, másfelől ezekben a mit-tudat nyomai is valószínűsíthetőek lesznek.⁶⁹⁷

Vas megye falvainak önmeghatározását, tehát az empirikusan megragadható *mi-tudat* feltárását SZABÓ Irén egy 1989-ben született dolgozata érintette.⁶⁹⁸ A feldolgozás a BARABÁS Jenő neve által fémjelzett Délnyugat-Dunántúl mikrotájainak kérdőíves felméréséhez kapcsolódott. A tisztázni kívánt fő kutatási problematika a vizsgált megyéket is magába foglaló *kulturális mezozóna*⁶⁹⁹ falvainak kapcsolatrendszere volt, ami egyben Vas és Zala megye területén átnyúlva Veszprém és Somogy megyék, illetve Szlovénia és Ausztria határmenti térségeit is jelentette. A kistáji *mi-tudat* feldolgozását Vas megye délnyugati részén a Vendvidék, az Őrség és a „vasi Hegyhát” együttes vizsgálata jelentette. A válaszok szerint a Vasi-Hegyháthoz csupán tizenegy falu sorolta magát, azon belül három kisebb, szorosabb egység, azaz mikrotáj alakult ki.⁷⁰⁰ Az egyik falucsoportot a *Hegyháthodász–Hegyhátsál–Kátafa–Nagy-*

⁶⁹⁴ ANDRÁSFALY 1980: 39–57.

⁶⁹⁵ Néprajzi csoport: „[...] a népnek olyan egysége, mely kulturálisan nagyjából egynemű, tagjai valamilyen közösséget alkotnak, kapcsolat van köztük, tehát „közlekednek”, „kommunikálnak” egymással [...] tagjaik egy műveltségűek, egy értékerendűek. [...]” Létezését feltáró bizonyítékok: 1. a nyelvjárás azonossága; 2. az összeházasodás köre, vagyis a néprészlet endogámiája; 3. a viselet azonossága; 4. a szokások azonossága; 5. mi-tudat; 6. életmód, foglalkozásbeli hasonlóság; 7. „a néprészlet kiegyenlítődéését, biológiai értelemben vett vérkeringését, vérkeveredését szolgáló intézmények” pl. leányvásárok, népszokások, ünnepek, társasmunkák, szórakozások. (ANDRÁSFALY 1980: 48–50.)

⁶⁹⁶ ZENTAI János a házassági kapcsolatok községenkénti részletezésével, a községekben előforduló *endogámia és exogámia aránya* segítségével vizsgálta az Ormánság vitatott területeinek határát (ZENTAI 1966). GRÁFIK Imre a Szentendre-sziget vizsgálata során a szociálpszichológiai megalapozottságú *mezőelmélet* felhasználását kísérelte meg (GRÁFIK 1979).

⁶⁹⁷ FARAGÓ 1999: 18–19.

⁶⁹⁸ SZABÓ 1989: 37–41.

⁶⁹⁹ „[...] Mezőzóna. Közepes nagyságú terület több kulturális jelenség megfigyelésével. [...]” (BARABÁS 1980: 34).

⁷⁰⁰ SZABÓ i.m. 40–41.

mizdó–Szarvakend–Döröske–Halastó falvak együttese alkotja. Mindez a vallási megosztottság ellenére is így volt rögzíthető. Hegyháthodász és Szarvaskend lakói „kálvinisták”, „kálomisták”, Hegyhátsálé pedig „páplisták”. A településeknek Hegyhátsál kivételével Szarvaskenden van a fátemplomuk. SZABÓ Irén megfogalmazásában a második csoport öt nemesi faluból áll: *Telekes–Gersekarát–Kutas (Zala megye)–Lakhegy (Zala megye)–Andrásfa*. A harmadik csoportot *Petőmihályfa–Hegyhátszenpéter–Győrvár* egykor paraszti státusú falvai alkotják. A korábbiakban tárgyaltak értelmében a „Hegyhát”-hoz tartozó falvakat, tehát a Nádasdtól délnyugatra fekvő településeket, a szerző az elemzésében az Őrséggel kapcsolatban említi. Külön figyelmet érdemel az Őrség ilyen jellegű „gyarapodásában”, hogy a felmérés tanúsága szerint a két kistáj peremvidékén található települések közül az ivánciak fogalmi szerint Viszák, Órimagyarósd és Hegyhátszentjakab vidékiek az ún. „bevalusiak”, vagyis megkülönböztetik őket az Őrség többi településétől.⁷⁰¹ Nem szabad megfeledkezni mindeközben arról, hogy a kérdőívre adott válaszok a már a modernizációtól jócskán áthatott társadalmi-kulturális környezetben élőktől származtak, az eredmények relevanciája a történeti időtávlatokban nem belátható.

Vas megye közép- és kistájjait legutóbb GRÁFIK Imre tekintette át röviden, írása hangsúlyozza, hogy azok határai nem élesek, némely szakaszokon összemosódnak, a népi kultúra területi tagolódása nem minden esetben esik egybe a táji tagolódással, de nagy vonalakban követi azt.⁷⁰² A megyénél tágabb kitekintésben pedig PALÁDI-KOVÁCS Attila foglalta össze az elmúlt száz évben a dunántúli tájak néprajzi tagoltságára vonatkozó elképzeléseket, tájfeldrajzi megközelítéseket, melyek magukba foglalják a Vasi-Hegyhát területét is.⁷⁰³

A Vasi-Hegyhát szőlőtermesztő kistáj

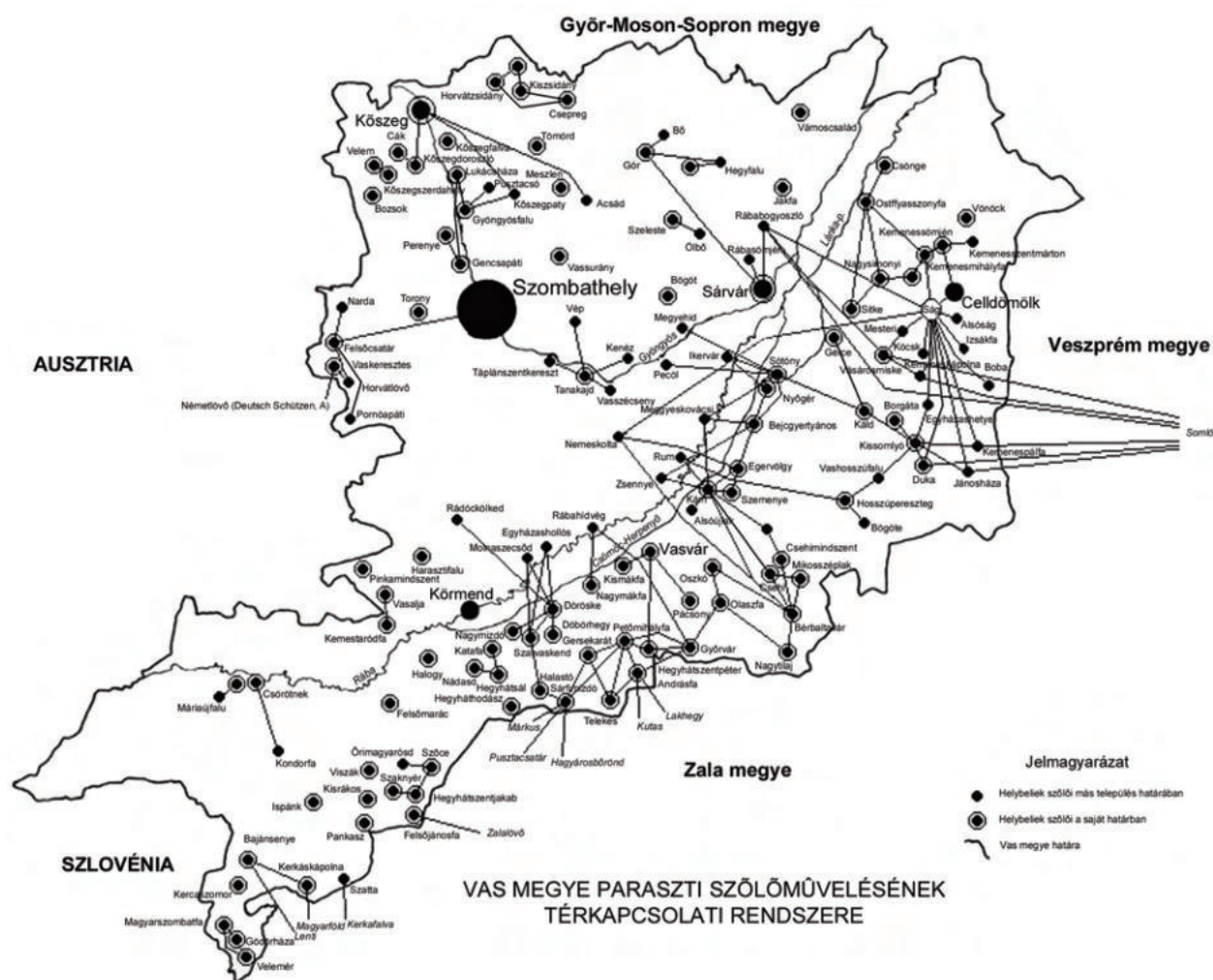
Feltűnő módon, szinte visszatérő jelleggel, az egykori uradalmi és paraszti szőlőhegyek nyomai tárulkoznak fel megkerülhetetlenül a Vasi-Hegyháton.⁷⁰⁴ Nyilvánvaló, hogy az itt vizsgálat alá vont történeti-néprajzi kistáj határainak elemzésében elmulaszthatatlannak tűnik Vas megye paraszti szőlőtermesztésének *térkapcsolati rendszerét* is röviden áttekinteni. A már hivatkozott, Barabás Jenő kezdeményezésében és irányításával, 1985-ben kezdődött kutatás során a kérdések egy fontos része a *külső kapcsolatok* és a *történeti tudat* összefüggéseit szondázta. Ennek a témakörnek a részét képezte az a kérdés is, mely azt tudakolta, hogy a helybelieknek mely más falvak határában volt szőlőjük, egyáltalán a saját határban volt-e szőlőhegy, illetve, hogy érkeztek-e erre külbirtokosok más falvakból. A feltett kérdésekre adott válaszokból nyert összesítő térkép (**78. ábra**) igazán tanulságos a vasi szőlőtermesztő vidékek történeti összefüggéseiben. A kérdésekre adott válaszok feldolgozásában kihagytam azokat, melyek nyilvánvalóan a 20. század második felének hatásait tükrözték, például a Badacsonyban való szőlészkedést. Ezt a döntést az indokolja, hogy a kérdezés során egy faluban általában csupán egyetlen válaszadó közléseit jegyezték fel, így ezek a válaszok, akár csak maradványként a balatoni zártkertek hasznosításának példájánál, egyszerűen nem adhatják vissza a kortárs valós tendenciákat. A kérdés ugyanis elnagyolt módon, általánosságban irányult a múltra, ennek következtében a válaszok érvényessége időben pontosan nem behatárolható. Nyilván az 1980-as években már az egyéni emlékezet belekalkulálta a közelmúltat is. Csupán feltételezhetjük, hogy a válaszokból nyert térkapcsolati háló nagyjából a két vi-

⁷⁰¹ SZABÓ 1989: 39.

⁷⁰² „Vasi hegyhát. A Kemeneshát középső szakasza; enyhén tagolt kavicsstakarós hátság, melyet kelet felé fokozatosan vastagodó vályog, helyenként pedig lösz fed, néhol felszínre kerülő homokréteggel.” (GRÁFIK 1996: 18–19. – kiemelés tőlem.)

⁷⁰³ PALÁDI-KOVÁCS 2003a.

⁷⁰⁴ A közép- és nyugat-dunántúli hegytörvények feldolgozása a Vasi-Hegyhát paraszti szőlőhegyeire vonatkozó számos adatot közöl, a témakör legújabb történeti néprajzi elemzéseként lásd ÉGETŐ 2004.

78. ábra. Vas megye paraszti szőlőművelésének térkapcsolati rendszere

lágháború közötti kapcsolatokat tükrözi, hiszen az adatközlők emlékezete és helyismerete is idáig terjedhetett.

Magának a hálónak és a benne kialakult csomópontoknak a relevanciája is kritikus olvasatot kíván, azonban minden megfogalmazott kételesen túl, a kirajzolódó kistérségek megfelelően tendenciózusnak mutatkoznak. A térkapcsolati térkép szerint a legnagyobb, legfeltűnőbb hálózattal a Ság-hegy birt, illetve a hozzá kapcsolódó kisebb centrumként mutatkozó Kissomlyó, melyek együtt a már Veszprém megyei Somló-hegy vonzáskörzetébe illeszkedtek. Lényegében ez a kapcsolatrendszer alátámasztja a Somló borvidéknek már az 1893-as bortörvényben megfogalmazott, a Ság-hegy kapcsán Vas megyei vonatkozású területi egységét,⁷⁰⁵ de leginkább az

1998-tól ide csatolt Ság–Kissomlyó körzet hagyományos létjogosultságát. A megye más térségeiből ugyancsak ismerős lehet a szintén 1893-ban meghatározott Ruszt–Sopron–Pozsonyi-borvidékhez kötődő Kőszeg, valamint a Kőszegi-hegység környékén, tőle északi dombságokon fekvő Peresznye–Horvátzsidány–Kiszsidány–Csepreg, illetve délen a Felsőcsatár–Vaskeresztes falvak szőlőhegyei között kialakult szőlőtermesztő mikrotájak. A Rábától dél-délkeleti-keleti irányban fekvő Vasi-Hegyhát szőlőhegyei is jelentős méretű szőlőtermesztő térséggé, karakteres kistájja állnak össze ebben a léptékben. A „Hegyháti” gyümölcsösökkel tarkított paraszti művelésű szőlőhegyek kapcsolatrendszere Vas megye délkeleti, egyben Zala megye észak részét érintő kistérségek táji munkamegosztásában a domb-

⁷⁰⁵ Lásd A Bortörvény (1893: XXIII. t. cz.) ismertetése. A földművelésügyi m. kir. minister kiadványai 9. szám. Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1898.

sági hegyhátak fontos szerepére, további vizsgálatának szükségességére hívja fel a figyelmet. Érdekes észrevenni, hogy a Rába nyugati partján lévő, szőlőhegygel nem rendelkező falvak népessége is átkelt a folyón szőlőtermelés céljából. Akár más kistájak esetében, vélhetően a szervezőerőt nem elsősorban a társadalmi-kulturális kapcsolatok, hanem a gazdasági munkamegosztás szolgáltatta.⁷⁰⁶ Ez utóbbi lényegi tulajdonságának tartja Andrásfalvy Bertalan a kistáji munkamegosztást, itt érdemes idézni is gondolatát: „[...] A sajátos természeti adottságokhoz hozzájárul az adott lehetőség legjobb kihasználásának módja, termelési kultúrája, szakértelme gyakorlata. Ez a kettő együtt, a természeti adottság és az ahhoz alkalmazott sajátos kultúra egy-egy falunak, népcsoportnak kijelölte a helyét egy kistáji munkamegosztásban. [...]”⁷⁰⁷ A Vasi-Hegyhát táji csoport alapját, illetve keretét a térbeliség, a földrajzi határokhoz igazodó vidék jelöli ki.

A Vasi-Hegyhát mélyebb, belső tagolódást is mutat. Ilyen *Nádasd–Katafa–Hegyhátsál* térsége, akárcsak a *Nagyimzdó–Szarvaskend–Döröske–Döbörhegy* mikrotáj, ahol feltűnő Döröskének ezekben a viszonylatokban megmutatkozó centrális pozíciója. Egy újabb karakteres, tendenciózus mikrotájat tárnak fel a *Halastó–Sárfimizdó–Gersekarát–Telekes–Petőmihályfa–Hegyhátszentpéter–Andrásfa–Győrvár* alkotta kapcsolatok. A Vasvár környéki falvak laza szövésű hálójával szembeérvehető *Nagytilaj–Bérbaltavár–Csehi–Csehimindszent–Mikosszéplak* csoportja is. Itt a központi Bérbaltavár, akárcsak a már említett Döröske, a Rábától nyugatra fekvő falvak számára is jelentőséggel bírt. Ez utóbbi térségek bekapcsolódtak a *Kám–Szemenye–Egervölgy* vidékébe, majd tovább, az északra fekvő *Bejcgertyános–Nyőgér–Sótony* szőlőhegyeinek életébe, melyek a Rábán túli területekkel igazán szerves összefüggéseket mutatnak. Jól láthatóan az Őrség peremvidékén fekvő falvak is némileg egy laza, belső kistérséget alkottak, ide véve *Szóce*, *Felsőjánosfa* és *Hegyhátszentjakab*, illetve a környező falvak szőlőhegyeit. Sőt, a Belső-Őrség, másként a Veleméri-

völgy falvai, *Velemér–Gödörháza–Magyarszombatfa* szőlőhegyei is egy sajátos mikrotájat jelölnek ki a paraszti szőlőművelés térkapcsolatában.

A falvak persze jórészt térben egymás közelében fekszenek, éppen ezért ezek a viszonylatok nem túl meglepőek. Igazán a mikrotájak szerveződésének jelentősége abban áll, hogy ezekre a vidékekre a szőlőhegyekkel nem feltétlenül rendelkező, esetleg jelentősebb távolságban fekvő falvak, városok lakói is eljártak szőlészkedni, borászkodni. A hálók akármilyen sűrűszövésűnek mutatkoznak is, még sem adnak teljesen átfogó, valós mélységű képet. Még a 20. század első felére sem. Például feltűnő Körmeny kimaradása a kirajzolódó térkapcsolati rendszerből, miközben teljesen nyilvánvaló, helyben ma is köztudott tény, hogy régóta jelentős kapcsolatokat áptak a város polgárai a Nádasd környéki szőlőhegyekkel.

A térkapcsolati háló minden hibájának ellenére önmagában megmutatja, hogy a mikrotájak a Rába délkeleti oldalán végig húzódó dombságon (Felső- és Alsó Kemeneshát) egy sajátos átfogó térséggé állnak össze. A Felsőmarác-tól Kámig, majd Sótonyig fekvő, földrajzilag is elkülönülő falvak jelentősen kötődnek a paraszti szőlőtermesztéshez, lényegében a Vasi-Hegyhát történeti kistáj településeinek mindegyike érintett ebben a tevékenységben. A térkép tanúsága szerint Daraboshegy nem rendelkezik szőlőhegygel, pedig II. József katonai térképe egy gyeppel védett szőlőhegyként ábrázolja és PESTY földrajzi összeírása szintén utal a meglévő helyi szőlőkre.⁷⁰⁸ Miként az a térkapcsolatokból helyesen megmutatkozik, csupán Hegyhátszentpéternek nem volt jelentős, a saját igazgatási területén belül húzódó szőlőhegye a vizsgált időszakban, ugyanis a szomszédos Petőmihályfa határában lévő hegy miatt erre nem volt szükség. Mindezek a tények összességében kijelölik a *Vasi-Hegyhát szőlőtermesztő kistájhoz* tartozó falvak történetileg igazolható, Vas megye határain belül érvényes, egyedi tömbjét. Tehát a Rába délkeleti oldalán húzódó dombsághoz kötődő 35

⁷⁰⁶ ANDRÁSFALVY 1980: 19.

⁷⁰⁷ i.m. 52.

⁷⁰⁸ MNL MNL VaML, II. József katonai térképe; Pesty Frigyes 1864 (kézirát)

mai falu és egy város jelenti ezt a térséget: *Felsőmarác, Halogy, Daraboshegy, Nádasd, Katafa, Hegyhátsál, Hegyháthodász, Halastó, Sárfimizdó, Nagymizdó, Szarvaskend, Döröske, Döbörhegy, Gersekarát, Petőmihályfa, Hegyhátszentpéter, Telekes, Andrásfa, Győrvár, Oszkó, Pácsony, Olaszfa, Béraltavár, Nagytilaj, Csipkerek, Csehi, Csehimindszent, Mikosszéplak, Alsóújlak, Kám, Szemenye, Egervölgy, Bejcgertyános, Nyőgér, Sótóny és Vasvár* (binnen az egykor különálló Kismákfa és Nagymákfa is). A vázolt dél-kelet Vas megyei szőlőhegyeknek és településeknek az észak-zalai területtel való kapcsolata, elsősorban az egykor volt történeti Vasvármegyéhez tartozó települések esetében, azonban még továbbra is kérdéses.

Tovább bővítve nézőpontunkat, a vasi paraszti szőlőhegyek térkapcsolati rendszerének hálózata és a fentebb említett FÉNYES Elek statisztikájára alapozott két térkép összevetése alapján úgy tűnik, hogy a Vasi-Hegyhát egyben egy átfogó délnyugat-dunántúli szőlőtermesztő *kulturális régió* részeként is elgondolható, a fogalomnak abban az értelmében, ahogy PALÁDI-KOVÁCS Attila azt leírta: „[...] *kulturális régió*nak azt a földrajzilag körülhatárolható nagytájat nevezem, amelyen a kultúrának egy történetileg viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezettől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki. A kulturális régiók egymással érintkező, összefüggő rendszerbe foglalhatók, s bár egymást nem fedik, éles határok sem vonhatók közöttük. [...]”⁷⁰⁹ Ez a kulturális régió elképzelhetően azonos a VINCZE István álláspontja szerint a történetileg kialakult, földrajzilag is elkülönülő négy táji termelési típus közül az elsővel, vagyis az antik (kelta-római) hagyományokra épülő paraszti szőlőművelés területével (Vas, Zala, Veszprém és Somogy megye egy részén).⁷¹⁰ Vas megyében a

Rábától nyugatra fekvő területek azonban már a második típushoz, a 14. századra a betelepült német lakosság által kialakított városi, polgári szőlőkultúrához köthetőek inkább. Ezeknek a kulturális régióknak, illetve a Rábától nyugatra és keletre eső szőlőtermesztő tájnak a feltérképezése és a belső kapcsolatrendszerek tisztázása a jövő feladatai közé tartozik.

ANDRÁSFALVY Bertalan fentebb már idézett tanulmányában a térszerveződés kérdése összekapcsolódik a modernizáció problémáival.⁷¹¹ Vagyis a modernitásban a tradicionális térbeli különbségeket, a hagyományos táji csoporttagolódást felváltja a *régió*, ami a központ, tehát a város egy-egy „kulturális körzetét” jelenti. A Vasi-Hegyhát esetében tulajdonképpen ilyen *kisrégió* szervező, az egyedi jelleget és önállóságot (térségi identitás) fejlesztő intézményes erőként lép fel a *Vasi-Hegyhát* Területfejlesztési Önkormányzati Társulás. Az országos tendenciáknak megfelelően az 1990. évi rendszerváltást követően az erősen hierarchizált, szintekre tagolt, integrált modellt követő magyar közigazgatási hagyománnyal szakítva az elemi települések „magányossá” váltak,⁷¹² a társulás a kialakult „üres teret” igyekszik kitölteni. A Vasvár központtal 1996-ban szervezett és a környező, jellegzetes történeti-néprajzi kistájról elnevezett társulás tagjai lényegében megegyeznek a Vasvári kistérség településeivel.⁷¹³ A megyehatáron, a megyeszékhelytől (Szombathely) távol fekvő, illetve a településfejlesztési, központi funkcióját nehezen ellátó város (Vasvár) körül formálódó terület Magyarország egyik tipikus *belső periferiára* szorult kistérsége.⁷¹⁴ A politikailag legitimált egység igyekszik a tradíciók szerint, társadalmilag elfogadott terekhez idomulni, hiszen ezektől is függ belső legitimitása,

⁷⁰⁹ PALÁDI-KOVÁCS 2003b: 15.

⁷¹⁰ VINCZE 1971: 314.

⁷¹¹ ANDRÁSFALVY 1980.

⁷¹² ENYEDI – HORVÁTH 2002: 374–377.

⁷¹³ „[...] h.) kistérség: a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján behatárolható területi egység, egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége. [...]” (1996. évi 21. törvény 5. §.). A Vasvári Kistérség jelenlegi települései: Alsóújlak, Andrásfa, Béraltavár, Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Egervölgy, Gersekarát, Győrvár, Hegyhátszentpéter, Kám, Mikosszéplak, Nagytilaj, Olaszfa, Oszkó, Pácsony, Petőmihályfa, Püspökmolnári, Rábahídvég, Sárfimizdó, Szemenye, Telekes és Vasvár.

⁷¹⁴ BARANYI 2004.

elfogadottsága.⁷¹⁵ Azonban a kistáj neve kénytelen módon egyrészt átvándorol a Rába északi partjára is, másrészt beszűkíti a fogalom jelentését a kistérség 23 településére.

A szőlőhegyek elválaszthatatlanok ennek a történeti-néprajzi kistájnak a hagyományos ar-

culatától. Azonban legalább olyan mulékonyak akárcsak a hegyeken, erdőben, szőlők között elvadultan, vagy a kertekbe ültetett, egykor gondozott szelíd gesztenyések, melyek nyomait Dömötör Sándor egy fél évszázaddal korábban még falvak szerint tudta csoportosítani.⁷¹⁶

⁷¹⁵ PAP 2004.

⁷¹⁶ „[...] A gesztenye és szőlő küzdelme nem valami új jelenség. Periódikusan voltak mindkettőnek egymás felett diadalmas időszakai, azonban ezek a gesztenye fokozatosan erősödő gyérülését csak késleltették, de nem tartóztatták fel. [...] Vasvári járás: Bérbaltavár (hegyen), Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Gutatöttös, Győrvár, Karátföld, Kismákfa, Nagytillaj, Nemeskolta (parkban 1 fa), Oszkó, Petőmihályfa, Rábahidvég, Telekes, Vasboldogasszony, Vasvár [...]” (Dömötör S. SNA 253. [kézirat, é.n.]).

SUMMARY

Landscape sustaining wine-growing communities

Ethnographical, historical and sociocultural anthropological writings on Órség, Vasi-Hegyhát/Kemeneshát and Kemenesalja micro regions

Objectives and questions of the research

Among the many characteristic community forms having a great past in the traditions of Hungarian rural society, the writings aim to introduce the alteration analysis and primarily the region forming activities of *farming communities*, or well-known as *hegyközség* [wine-growing communities], which were established by wine-growing peasants. The performed research approached the subject in various time segments and specifically from a social-cultural point of view is small regions lying in the southeastern part of County Vas in the southwest Transdanubian region of the country.

The reasons for my choice of research field are motivated by the following considerations:

1. The chosen region formed an organic part of the central and western Transdanubian region (*Veszprém, Vas, Zala, Somogy*) in the age of feudalism which, according to the pertaining ethnographical papers by Melinda ÉGETŐ, is kept count of as a characteristic region of the *vineyard communities* which were run restrained because of the local landowner's authority in the 17th and 18th century but somehow all along could keep running autonomously.

2. The analysis of the small regional local communities which form an inner periphery and have been examined only to a little extent and within that the analysis of the serf-peasant and then the post-rural plant farming related to vineyards, and within *small regional* and *micro regional* (Barabás) framework the complex unfolding description of the relation networks to vine-

yards near the villages that change in time and era by era contributes to a more profound future cognition of the regional segmentation of our grape- and wine-growing culture.

3. As a result of the alteration analysis, the compiling narrative offers additives to the exploration of an authentic *heritage potential*, which could be obtained from the small region village communities and the rural vineyards taken care by them, in the evident hope of becoming artefacts with high significance once in the future because of what it introduced. That is to say, the results of the research may not solely help the elaboration of the procedures applicable in further researches and closer analyses, but they may also expressly inspire regional developments on different levels.

Essentially, in the foreground of the interest of the research there stood the historically changing run of the vineyard farming communities related to the local communities of Central and Western Transdanubia, and their connection and relation with regional usage and also the demand to understand the mutual effects. Mainly, through the specific examples examined in different temporal and spatial segments of the traditional village communities as region conserving communities.

The following questions and hypotheses helped to reveal the coherences:

1. The historical-ethnographical heritage of a region may be interesting in understanding the sociocultural coherences of the peripheral regional community and the present rural communities. The research outcomes may provide help and some kind of a starting point to reveal

the social-cultural procedures happening in the *small regions* and also to orientation in problematic areas. First of all, I found it important to reveal and clarify the historical and ethnical existence and formation of the small region frames.

2. The culture lands of the once peasant vineyards, which were basically farmed with manual work and mixed farming may be approached as *social products* rooting from *region historical* and *land use* procedures connected to history-spanning serf-peasant, then post-peasant pattern vineyard farming. To be able to understand these coherences, I reckon that it is inevitable to examine vineyard land use jointly with the terminally altering spatial social and economic changes, the broader historical and agrihistorical, ethnic and cultural anthropological interactions.

3. Beyond understanding the dynamic interactions between the ongoing changes of wine-growing communities and vineyard usage an interesting question to be answered. Is it possible for the vineyard community gatherings, that is the *small worlds*, which formed part of the traditional regional culture in the 17th and 18th century feudalism to sustain a history-spanning continuity and a living tradition? At the same time, in what kind of local and social coherences and along what reflections did vineyards, which operate thanks to the cooperation of the somewhat always self-possessive farming community members, as a *place and anthropological space* (Augé) evolve in the era of feudalism and then in the peasant civilization, and after that in the socialist modern and post-socialist present social and cultural realities, cultural relations? I reckon that if you want to answer these questions, you may get closer by taking a look at the case studies approaching the everyday life standard and their cultural partial phenomena of a single small region and its environs in the southwestern Transdanubian region and its micro regions and certain vineyard lands.

4. Beyond the communities related to vineyards and their traditional organization frames, highlighting work culture and lifestyle patterns that are itemized everyday through social-economic procedures helps to get a better under-

standing of the real existence, running and development of wine-growing communities. All this is even rather more interesting and illuminating in the light of the fact that the examined region consists of such typical southwestern Transdanubian local grape and fruit growing regions, which mostly fail to belong to the acknowledged historical vineyards beyond the level of self-sufficiency, that is, do not produce quality wine with product manufacturing and trading purposes.

Methods of material collecting and processing, used resource types

The theoretical and practical approach to the answering of the questions was fundamentally based on the community forms related to peasant vineyards, which change with time, their operation, their prevailing region shaping activities and humane and sociological interpretation of their products. Along the possibilities offered by available, obtainable and various but primarily historical and social-ethnical natured data and resource groups, my aim was not to compile a sort of event history, but to carry out analyses based on contemporary historical microsurveys concerning everyday life in as many time segments as possible and to highlight them through or against the coherences among wider regional, social and economic procedures. As far as possible, starting even from the depth analysis of the actual ordinary events and situations.

The course of material collection and my method were developed by my experiments carried out to solve the problems caused by partial results of the research procedure and its parallel inefficiencies. The starting point and the essential inspirational source was the field work carried out between July 2000 and March 2001 and the related research experiences observed by me. By this time, during field work and specialized literature research based on local society interviews, participant observations and photo documentations, I encountered the unavoidable

problem that the understanding of the coherences between the contemporary cultural-social procedures of the rural world and their cultural land image cannot ignore, after a critical point, the cognition of the complex social-cultural phenomena in longer historical procedures. Finally, the birth of the writings was supported by an attitude which is both humane-historical and sociological-anthropological to synchron phenomena, has contemporary historical interest, and approaches with a need of reconsideration. This attitude ended up in a process flow chart and change analysis of diachronic relations between social realities of different eras which are relatively well-circumscribable and related to a particular region. Leastwise, I had in view to aim at approaching the emerging principal possibilities of all this.

The fundamental historical resource collection and data exploration related to the region which is less concerned by ethnical and other humane or sociological researches took years and led to the recognition that the birth of the complete script was largely determined by a so-called 'retrospective' attitude which served the understanding of the scientific past of the small region. Essentially, the ethnic and regional heritage (re)construction of old peasant vineyards is based on the information lying and unfoldable from the hard to obtain, virtually mostly forgotten archive documents which offer primary resources (mainly *The Archives of County Vas, Archives of Szombathely and Hungarian National Archives, Budapest*), the manuscripts of ethnic collections (mainly *Savaria Museum Ethnographical Database, Szombathely*), the scripts, maps, archive photographs of published studies (mainly *Savaria Museum Ethnographical Photograph Collection, Szombathely*) and museum displays (*Savaria Museum Ethnographical and Historical Archives, Szombathely*). Not only because of the valuable data, but among the ethnographical works touching upon hungarian historical viti- and viniculture and its regional relations, the works of János JANKÓ, Ferenc GÖNCZI, Aurél VAJKAI, István VINCZE, Melinda ÉGETŐ and Zsigmond CSOMA had a significant influence on my script in recognizing

the possible limitations of the narrative compiled of the interpretations pertaining to historical materials and in continuously reconsidering the problems.

Peasant vineyards in the context of variable land use

Birth of peasant vineyards

As per evidence of certified resources from the Arpad Age, the wine-growing culture of the hills around *Vasvár*, the centre of the medieval *Vasvármegye* (County Vas) has been evidently continuous from the 13th century until now. During the first decades of the 17th century, River *Rába* made up the territorial borders of Turkish thralldom, while a remarkable destruction was going on in the bordering region along *Rába*, which directly touches the thralldom. After the Turkish thralldom was wound up at the beginning of the 18th century a significant grape-planting boom started in Western and Central Transdanubia with the participation of serfs, noblemen and citizens, which made this small region a part of a general tendency process. In the 18th century, on the hill running along the southeastern bank of the County Vas section of the River *Rába*, in the environs of the region mentioned as *Hegyhát* for centuries, in the territory of *Farkas Woods*, virtually, the relation network of a unique wine-growing small region began to take shape, where vineyards developed by making smaller island-like groups or microregions with their catchment area. To the south of *Körmend*, the hills of *Nagymizdó*, *Döröske*, *Döbörhegy*, *Szarvaskend* and *Nádasd* made up a group like that, and in the *Vas-Zala* bordering region: *Győrvár*, *Gősfá* (now *Zala county*), *Boldog Aszszonyfa* (now *Vasvoldogasszony, Zala county*), *Egervár* (now *Zala county*), *Dénesfa* (now *Egervár, Zala county*) and *Mihályfa* (now *Petőmihályfa, Vas county*), also *Mindszent* (now *Csehimindszent, Vas county*), *Csehi, Kisbér* (now *Bérbalatavár, Vas county*), *Tilaj* (now *Nagytilaj, Vas county*), *Mártonfalva* (lost village), *Olaszka* (now *Olaszfa, Vas county*) and the region of *Oszkó* show a tradition-

ally wine-growing microregional characteristic. On the northern rim of the hill, the vineyards of *Sótony* and *Nyőgér* lying south of *Sárvár* used to be serf-peasant wine-growing places with characteristic catchment area, as well. Also, in *Őrség* micro region, located around *Őriszentpéter*, marginal and local vineyards provided the needs of families and small businesses as part of traditional peasant culture in harmony with the landscape.

The forgotten landscape and built heritage of peasant vineyards

The birth and all-time conservation of serf-peasant vineyards are the results of and depend on region forming activities of the farming of local communities, which were set up in the interest of hill wine and fruit growing. Since the wine-growing communities, which came to existence by virtue of the medieval legal stand of the wine-growing areas, operated for centuries in spite of the changing social and political circumstances in some kind of an institutionalized form or in a form void of institutionalization, and the variety of vineyard landowners and peasant community culture which passes down the traditions even today and the world of tradition formed a unique landscape structure. In fact the continuously transforming and renewing local community culture endured until recent past, or until these days in certain places, at the same time leaving permanent traces in its region forming activity.

It has an importance because a rather radical viewpoint change would be necessary for the general revaluation of the rich, but largely forgotten *social and cultural values* of peasant vineyards and strengthening their role played in local and regional identity. Of course primarily on the part of the interested (owner, user) contemporary country communities. Despite all the fragmentation of our possible knowledge, the cognition and the analytical introduction of vineyards, traditional culture and land use of a small region, beyond the self-value of civilization elements, may truly play a significant role in the maintainable development of the currently still

disadvantageous region. In other words, clarifying the intangible cultural (ethnic) heritage of the peasant, then post-peasant vineyards of the region may be important mainly because the mutual utilization of the still discoverable traditional country environs and natural resources and their life standard enhancing effects should not only live on as ever-fading memory fragments and cited 'mythologies' of a kind of distant idyllic past in the local *communicative and cultural memory* (Assmann), but a real actuality also for future generations.

Landscape structure relations of transforming vineyard farming

The revealing description of the agrihistorical processes in coherence with the land use of the vineyards demonstrates well how the hill vineyards which were farmed in small parcels became and remained typical features of the traditional region characters of Southwestern Transdanubia (Southern *Vas*, *Zala*, Western *Somogy*) until recent past. Through the examples of the wine and fruit growing land situated along the *Vas-Zala* internal periphery, primarily the vineyards of *Vasi-Hegyhat* – particularly the once existed *Baltavár* (now *Bérbaltavár*, *Vas county*), *Felső-Oszkó* (now *Oszkó*, *Vas county*) and *Petőmihályfa* (*Vas county*) my aim was to highlight those region historical and land use processes related to hill farming, which significantly shaped the traditional image of peasant vineyards in Southwestern Transdanubia mainly in the first part of the 20th century. The hillside and the hilltop forms described in *Zala* are also observable here in the utilization of the isolated territories mostly far from settlements and bounded by hedges. The various land utilization (vineyards, orchard meadows, plough and pasture lands, meadows and vegetable gardens) of the ligamental parcels of the hill owners could shape a zonal and mosaic landscape structure adapting to local geographical facilities. Regarding their build-up, the shape which recalls street arrangement and follows the standard road network could also come to existence together with the

diffused characteristic. The utilization of the small parcels so characteristic of the serf-peasant vineyards, their condition between the two world wars and also the transformation due to external influences can be easily perceived from the microanalysis results of the 1929 data re-sourcing.

The *phylloxera* disease spreading in Hungary in the 1870s and 1890s did not give a chance for the birth of market-oriented quality wine growing on this small region, but it had an effect on the local landowner population who had to reconsider hill farming. Then at the beginning of the 1920s, even *Vasi-Hegyhat* could not hide from the effects of the cruel economic depression. The traditional cost of living sources of the *Hegyhat* population who lived mainly on agriculture, still had to rely on agriculture further on for lack of other occupational, primarily industrial facilities or branches. Along landscape and ecological facilities, the small region population saw chances of finding a way out in fruit growing which served self-sufficiency better and could be much easier to sell. The vineyards remained important and useful places of ex-peasant land use of the *Hegyhat* settlements in the first part of the 20th century but also of the post-peasant land use in the *Kádár* Age, as well, thanks to fruit growing, beside wine-growing. The deep drilling samples carried out on the three ridge vineyards, the borders of *Baltavár*, *Oszkó*, *Petőmihályfa*, and the analysis of the archives resources about the running of the Hill Village Council of County and *Vas* and *Sopron* before 1849 draw attention to the fact that for a long time peasant vineyards those days not only played an important role in wine-growing but also in county and regional fruitgrowing.

The vineyards and the neighbouring wine-growing areas, which are lying on the border of the small region villages and were farmed by means of a little chemization and mechanization totally stood away from the collectivization in the socialist modernisation, except *Bérbaltavár*, but despite this, at the beginning they never lost their economic importance. Moreover, the orchards which considerably influence

the image of peasant vineyards also contributed to the birth of garden plots as a fundamental circumstance and later on they determined hill farming. The small region parcels as well as other scattered wine-growing areas, including them in croft territories which supplemented large-scale farming or were re-qualified as garden plots became characteristic places of the shrink of family labour unions. These unions were organized on basis of inherited peasant lifestyle samples and moral considerations, that is manual work, work in itself, the idea of self-sufficiency and having more than one income source, the family as an income-earning and possession cumulating unit etc. Furthermore, in the special legal, political and social situation and as a result of these, in consequence of the disappearance of the historical peasantry, not a real peasant, but so-called post-peasant wine-growing and viticultural traditions and land use came to existence. That is to say, vineyards in the *Vasi-Hegyhat/Kemeneshat* region hiding in the peripheral border area of *Vas-Zala*, which provide a few resort facilities, further conserved the previously self-sufficient and farming traditions which were then not real peasant traditions, but rather peasant-like or post-peasant traditions and became post-peasant vineyards from peasant vineyards.

The models of farming are based on old peasant land use, that is the principle of 'having more income sources', which was born in the peasant and manorial periods, then self-sufficiency, plus the leftover-land principled growing and marketing, plant growing which satisfies the feeding of animals meant for family consumption and the natural satisfaction of households. These models were able to live further restrained on the croft, in part-time farming, although they were not strong enough, so the subsequent generations could not carry them on to their present. As the result of social processes that we went through in the past two decades of post-socialism, these villages did not remain residence for the majority depending on agriculture, but a remarkable number of families living in the country are somehow still connected to

agriculture (e.g. letting out land, animal raising, seasonal jobs and moonlighting etc.), in which there lies an opportunity in a form of a supplementary farm where they can grow grapes and fruits, look after the garden plot and the croft as a pensioner, or beside a full-time job. Consequently, for the local village population of *Vasi-Hegyhat*, the still existing vineyards mean one of the last linking possibilities with the natural and traditional facilities of agrifarming in their relation network towards the land.

Birth and development of wine-growing communities

From 'Helység' to 'Hegyközség' [wine-growing communities]

The vineyard owners who lived within the confines of feudalism made up self-organizing or autonomous communities for the neat care of manually grown grapes and in defence of properties of the vineyard. There could also be even more localities or communities on major or more interconnected Transdanubian vineyards. Primarily, they ensured their continuity and settled joint matters concerning the life of the vineyard in hill gatherings, that is through the ritual and integrative function of meetings obligatory for all vineyard owners. As it can be seen on many occasions in the sketches by Melinda ÉGETŐ, the unwritten law which was confirmed in unwritten and written forms determined the rights and obligations of the community and those of vineyard owning individuals, their moral attitude, and virtually the rules of co-habitation on a feudal vineyard, reinforcing the grounds of the hill community for itself. The law of vineyard may be conceived as a sort of social contract of communities who came to existence in the interest of wine-growing and conserving the vineyard.

Apart from the vineyard owner community, the vineyard population which grew with permanent residents during Feudalism could assume variable proportions on every land or

manor. There is a case study which describes the world of *Kemenesalja* vineyards in the first part of the 19th century, which is a direct northern neighbour of *Vasi-Hegyhat* and *Farkas Woods*. This case study shows that they lived their lives far from the village community, on the periphery, but also on the vineyard commonage belonging to the village community and in a controlled way through village magistrates. It is due to the fact that moving onto a vineyard had an important historical tradition and common practice in spite of county prohibitions and sanctions disposed in the winegrowing community law of Transdanubia. The resource analysis of the dissertation points out that those vineyard residents who were admitted to the noble village *Kemenesmihályfa* and its environs, mostly consisted of shepherds and their wives who were outsiders to the village community but were hired in the country. A special liminality characterized their community, and as a *liminal personae*, being TURNER's 'threshold people', they slipped out of and flowed through the ordinary networks of conventional classification, which controlled the normal 'ground for social life' in the village community. Also, the case study competently pinpoints the fact that the discipline sustaining skills and possibilities of hill village community magistrates seemed to be rather poor when dealing with problematic cases of vineyard residents.

The written relics of the wine-growing communities in the region of the county border *Vas* and *Zala* and those of the hills lying along the southeastern bank of the River *Rába* provide illuminating examples when highlighting the birth of written vineyard community law and its social circumstances. As a result of a sudden boom in wine-growing and the related vinification in the 18th century on the land known as *Hegyhat* in County *Vas*, the vineyards and their wine-growing communities became minor wine-growing microregions along the network which was based on their division of land labour. The birth and spread of the written wine-growing community law can be demonstrated as a peculiar aspect of these processes. The

structural and content analysis (based on structural analysis) of the twenty-two wine-growing community laws, which pertain to the vineyards of the southeastern region of *Vas*, sheds light on these fine social and cultural processes which are hard to obtain. The vineyard community laws related to the wine-growing small region which came to existence in the 18th and also at the beginning of the 19th century have a time limitation from 1661 to 1839, which can be marked by dating. Three script families with different origins can be clearly detected (from *Petőmihályfa*, *Egervár* and *Némethfalu*) and the spread of the County *Zala* norm script in the southeastern part of County *Vas* can be separated as the fourth script family. Apart from these, we can find individual wine-growing community laws which cannot be fitted into any of the examined scripts related to the environs of the small region. The birth of script families certainly has a substantive coherence with the functioning of lordships and their lords who put down the scripts in writing, but the exploration and depth analysis of this would overstep the confines of the writing.

The real formation history and life of the vineyard articulus of *Egervár* can be reconstructed to some degree and it exemplifies well the circumstances around the introduction of the wine-growing community laws and the relations and conflicts between the vineyard landholders and the lord in the 18th century. The case study based on the pertaining resource analysis proves that the processes leading to local unwritten laws, the written wine-growing community articuli, the lord bylaws, the decree and county regulations all evolved along viewpoints which alter region by region in Southwestern Transdanubia. In the southeastern area of the historic County *Vas* which is adjacent to County *Zala*, that is in the *Hegyhát* region, these large-scale changes in the lives of wine-growing communities can be most characteristically related to the running of *Festetics*, *Batthyány* and *Széchenyi* manors. It may serve as an edifying micro-historical happening that the restrictions against autonomy of hill villages could also lead to revolts in the vineyard community which came to existence by their

own traditionally unwritten laws. On the other hand, contrasts between the expectations of the lord and the real needs of hill villagers, which are noticeable in resources, highlight the real validity of the written wine-growing community laws in real everyday life limited by viewpoints of both parties.

Wine-growing community organisations 1848–1949

In spite of legal regulations of the half-century following serf liberization, more and more critical loss took place in the value of the vineyards in the region which pertained to the fact that the vineyard farming communities, which largely stuck on a self-sufficiency level, evolved further and kept their traditions in their special closed worlds for the forthcoming landlord generations. It is not an incidental circumstance that the first national wine-growing community law legislated in 1894 is followed by two other laws, in 1929 and 1938, though the information gained from contemporary ethnical interpretations and archive resources point to the fact that the vineyard farming of local and micro regional importance of the villages, which lived not primarily on wine-growing, did not depend on these national legal agreements. On one hand, the broad social background of problems obviously was made up of *traditionality* (László KÓSA) which moderated Hungarian peasant civilization. On the other hand, the relevant resources and contemporary ethnographical interpretations point to the fact that practical operation as an economic interest group in wine-growing community self-organizations which are vitalized by tradition became more and more overshadowed. However, all these classical TAYLOR's 'survival' phenomena, which survived in the feudalist custom world of vineyard farming communities, made it possible for the realization and empathy of cultural sense and social tradition in vineyard residency to live on. That is to say, the legal wine-growing community organizations of serf-peasant vineyards from 1894 did not develop into grape monoculture but subsisted as somewhat

genuine wine-growing communities. They subsisted more and more emphatically as *memory communities* through ceremonial evocation (e.g. tradition of hedge trampling) of the inherited custom world and were organized around unique folk cultural memories in *Hegyhát* and *Órség* small regions. Not all peasants who farmed the same vineyard were definitely members of these farming communities living in traditions. Essentially, peasant vineyards extended their fixed functions as workspaces which ensured possible financial advantages of peasant work and overstepped the confines of wine-growing community institutional frames which became more and more open. These vineyards could preserve their prominent local role even in the first part of the 20th century partly as scenes of setting up entertainment, enculturation and sense of identity. It was characteristic of the 1930s and 1940s that wine-growing peasants were reluctant of the wine-growing community institution, which were set up according to modern forms, even on such vineyards where it would have been obligatory. Even so, later the ethnographical collections of decades after World War II (Sándor DÖMÖTÖR, János BÁRDOSI) could record the re-lived 'mythologies' of this period preceding phylloxera disease and the Assmannian 'memories becoming rituals' of old wine-growing communities from peasants of the small region vineyard.

Wine-growing communities from 1949 until today

The governmental decree in 1949 wound up wine-growing community councils and vineyard but virtually, in spite of this fact, the closed communities of peasant vineyards, which did not need any legal formalities, did not cease informally along the strong identity forming power of peasant tradition in supplementary farming and social traditions connected to them. It happened so even when their social and economic limitations greatly changed in the 1950s and 1960s during the socialist modernization and formed a unique post-peasant wine-growing

and viticulture, in which the small community and family-like character still remained a very important component.

In my opinion, in the period after the change of regime in 1989, instead of wine-growing, which followed small production strategy based on family labour organizations, the emphasis was shifted towards individual out-of-passion hobby wine-growing where beyond farming occupations, an important requirement appeared for amusement related to the spot on the small land. Community relations confined to the time of amusement on these vineyards get into a close connection with the time spent on work, as a matter of fact they motivate it, therefore the two activity levels continuously invigorate one another. Consequently, such a vineyard makes up a unique locality as well as another social and cultural environment having individual internal coherences compared to the world of villages. The common factors which connect and level the neighbourhood, the personal and community levels are the joint wine drinking, the experience of social entertainment, the confidential discourses around actual situations and conditions, information swapping and mutual attention. Since grape- and wine growing is not a farming constraint, it is the affection to the very place that essentially nourishes the possibility for the fulfilment of self-motivated peasant-like diligence which had been carried by the older generation. By this, the vineyard is not simply a scene designated for grape and wine drawing, but a shelter which satisfies the ancient need of wanting to belong to a safe community which is based on private and cozy communion.

In the *Kádár* era, but also after the 1989–1990 change of regime, the continuity of vineyard farming communities can be seized in operating as memory communities. The festivity of 'hedge trampling' of the vineyards in *Sótony* around *Sárvár* is a good example for this. The occasion, which evokes the local hill government organization in a ceremonized way, visualizes a formally nonexistent imaginary 'wine-growing community'. Yet, the community based on vineyard identity, that is the circle of vineyard own-

ers devoted to local traditions, reinforces itself in this festivity year by year through the mnemotechnics of cultural memory. All of this was unconventionally reinforced by the activity of the *hegybíró* [vine-judge] who had been actively organizing it for decades, the regional (county) politics, which stretched over different regimes and shifted tradition on the level of cultural representation then also the publicity surrounding it. Fruit-, grape- and wine-growing connected to village border vineyards did not mean a considerable and potential source of income which could have been calculated on long term neither in Sótöny nor in the other research spot, Oszkó. However, even in the first part of the 20th century, several relictum region components could stay in their original use through competence related to local traditions and work culture. In spite of the social, economic and political situation, which deeply and largely transformed, the character of joint farming, managing and safeguarding organizations which after

all operated legally in the first part of the 20th century, surprisingly, has a transposed influence on the lives of both vineyards even today. In Sótöny, the custom survival of the one-time 'wine-growing community' organization may help the articulation of regional grape- and wine growing culture. The conscious and civil community developing presence which protects value and interest and which developed in direction of the vineyard then passed on the level of memory community: is of key importance regarding the course of local community socialization in Oszkó. For lack of conditions of market-oriented economic attitude, the action fields of vineyards play an outstanding role in community organizing frames, transposedly in the formation of the local civil society as well as in the protection of environmental values. The need for a local small community co-operation, which is based on mutuality and correlation, beside the relations of leisure activities, gives a starting point for the realization of local developments.

Rövidítések jegyzéke

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

MNL VaML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely

OEL = Országos Evangélikus Levéltár, Budapest

OkISz = Magyar Oklevél-Szótár

SM. GKA. = Savaria Múzeum Gaál Károly Archívuma, Szombathely

SM.N. = Savaria Múzeum Néprajzi Gyűjtemény, Szombathely

SNA = Savaria Múzeum Néprajzi Adattár, Szombathely

SNF = Savaria Múzeum Néprajzi Fotótár, Szombathely

SZPL = Szombathelyi Püspöki Levéltár, Szombathely

Vmfn = Vas megye földrajzi nevei [BALOGH 1982]

Zmfn = Zala megye földrajzi nevei [PAPP és VÉGH 1964]

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok

Azonos címmel megjelent: *Ethnographia* 2013(124)/2:222–247.

Gyepűtiprók, hegypásztorok nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton

Azonos címmel megjelent: SCHWARZ Gy., SZARVAS Zs. és SZILÁGYI M. (szerk.) (2005): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* – Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 345–361.

Parasztiból utóparaszti szőlőhegyek

Azonos címmel megjelent: *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 2011(34)/1: 267–285.

Hagyományos szőlőművelés és gyümölcstermesztés az Őrségben

Megjelent: *Hagyományos szőlőművelés és gyümölcstermesztés.* In: BARTHA D. (szerk.) (2016): *Az Őrségi Nemzeti Park. II. kötet.* – Óriszentpéter, Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság, pp. 597–627.

Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében – különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra

Azonos címmel megjelent: *Zalai Múzeum* 2009(18): 139–158.

A bűnös hegy. Szőlőhegyi lakosok üldözése a Kemenesalján a 19. század első felében

Azonos címmel megjelent: *Vasi Szemle* 2009(63)/6: 681–691.

Mindennapok és konfliktusok: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a 18. században

Azonos címmel megjelent tanulmány részlete: *Hegytörvények keletkezéstörténete: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a XVIII. században.* *Belvedere Meridionale* 2008(20)/5–6:72–86.

A hegyháti paraszti szőlőhegyek kialakulása

A dolgozatban olvasható eredmények részben megjelentek: „Régi szőlőhegyek, hegybéli közösségek a Vasi-Hegyháton” *Életünk* 2007(45)/10: 14–38.

Paraszti szőlőhegyek rendje a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén

Azonos címmel megjelent: *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 2012(35): 253–277.

Paraszti szőlőhegyek elfeledett táji, épített és tárgyi öröksége a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén

Azonos címmel megjelent: *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 33(2010): 237–256.

A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj

Azonos címmel megjelent: *Ethnographia* 2005(116)/3:267–299.

Közgyűjteményi források

Könyvtári térképtári források

Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest

ST. 66. A petőmihályfai szőlőhegy zártkertjeinek ideiglenes nyilvántartási térképe 1966-ban
TK. 901. A Festetics család vasvári uradalma a XVIII. század végén

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

A herceg Batthyány család levéltára. Körmendi Központi Igazgatóság
Batthyány levéltár. Kérvények
Festetics család levéltára
Gersei Pethő család levéltára
Sallér család levéltára
Széchenyi család levéltára
Urbaria et Conscriptioes (1690)

Római Katolikus Plébániahivatal, Oszkó

Felső Oszkó, 1839

Szombathelyi Püspöki Levéltár, Szombathely

Batthyány-féle canonica visitatio (1756)
Kazó-féle canonica visitatio

Országos Evangélikus Levéltár, Budapest

Musaj Gergely püspök egyházlátogatása 1662-ben

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely

A nagyrákosi Fölnagy család iratai
A szentgotthárdi apátság gazdasági iratai
A Szombathelyi Törvényszék iratai. Polgári Perek. Urbéri Törvényszék iratai
A Vas vármegyei Gazdasági Egyesület iratai
A Vasvári járás főszolgabírójának iratai. Közigazgatási iratok
A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Jegyzőkönyvek
Conscriptio Regnicolaris Comitatus Castriferrei (1828, 1829)
Conscriptio Regnicolaris Comitatus Castriferrei (1720, 1728)
Dr. Hegedűs Ferenc irathagyatéka
Hegyközségi iratok
Hegyvámos szőlők
Helytörténeti lexikon cédulaanyaga
II. József kori iratok. Urbalialia
Kerkáskápolnai hegyközség iratai

Leírása Őr=szent Péter adóközségben létező dűlőknek és mezőknek (1864)
Urbéri Pörök
Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai
Vas megye első kataszteri felmérése térképei (1856–1860)
Vas megye Tanácsa Végrehajtóbizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok
Vas megyei közgyűlés iratai
Vas vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások
Vas vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok
Vas vármegye bizottmányának iratai
Vas vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye
Vas vármegye első katonai térképei (1784–1785)
Vas vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye
Vas vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok
Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok
Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Urbéri összeírások. Hegyvámos szőlők összeírásai
Vas vármegye szőlőhegyi rendtartás kidolgozására kiküldött bizottság iratai. Hegyközségi artikulások

Múzeumi adattári források

Helytörténeti Múzeum, Vasvár

VHM 313. Tóth Kálmánné: Vasi Hegyhát 1828. Kézirat. 1979

Savaria Múzeum, Szombathely, Néprajzi Adattár

SNA 46. Tuboly Imre: Sárhimizdó. Kézirat. 1947

SNA 83. Dömötör Sándor: Néprajzi feljegyzések Vas megyében. III. Település, gazdálkodás, folklore. (Sárhimizdó és környéke). Kézirat. 1950

SNA 156. V. Dömötör Sándor: Néprajzi feljegyzések Vas megyében. Kézirat. 1951

SNA 192. Dömötör Sándor: Vas megyei gyűjtés. Kézirat. 1952

SNA 221. IV. Dömötör Sándor: Néprajzi gyűjtés 1953-ban. Vasvár és környéke. Gazdálkodás. Kézirat. 1953

SNA 251. Dömötör Sándor: Petőmihályfa. Kézirat. 1955

SNA 253. Dömötör Sándor: Gesztenyetermelés Vas megyében. Kézirat. É.n.

SNA 273. Dömötör Sándor: Vegyes gyűjtés. Kézirat. 1957

SNA 276. 30. Kérdőív Magyarország helységeinek néprajzi felderítéséhez. Olaszfa. 2-104/1952. sz. Kézirat. 1952

SNA 292. Bárdosi János: Petőmihályfai szőlőhegy. Kézirat. 1959

SNA 320. Bárdosi János: Sótonyi szőlőhegy. Kézirat. 1961

SNA 513. Nógrádi Géza: Népi műemléki felmérés. Oszkó. Stencilszám: 824/63. Kézirat. 1963

SNA 515. Bárdosi János: A szőlő- és bortermelés múltjáról. Kézirat. É.n.

SNA 810. Avas Kálmánné: Az őrségi parasztság élete az 1870-es évektől napjainkig. Kézirat. 1971

SNA 943. Avas Kálmánné: Pálinkáskunyhó. Kézirat. 1974

SNA 1040. Avas Kálmánné: Mesélnek a gyepük mellett. Kézirat. 1976

SNA 1047. Bárdosi János – B. Dorner Mária: Szarvaskendi szőlőhegyi pincék felmérése. Kézirat. 1976

SNA 1096. Bárdosi János – B. Dorner Mária: Hosszúperesztegi szőlőhegyi pincék felmérése. Kézirat. 1977.

SNA 1118. Király Imréné: A nagymákfai szőlőhegy története. Kézirat. 1978

- SNA 1119. Király Imréné: Présházak és pincék Nagymáxfán. Kézirat. 1978
 SNA 1169. Avas Kálmánné: Népi táplálkozás az Őrségben. Kézirat. 1979
 SNA 1265. Avas Kálmánné: Őrségi mindenes gyűjtemény. Kézirat. 1981
 SNA 1309/a–b. Avas Kálmánné: Népi növény- és kertkultúra az Őrségben. Kézirat. 1982
 SNA 1399. Avas Kálmánné: Az Őrségi emberek mindennapi élete régen és ma. Kézirat. 1984
 SNA 1499. „Sotonyi és Nyőgéri Szőlő Hegyeknek Articulussai”. Kézirat. É.n.
 SNA 1525. Király Katalin: Az oszkói szőlőhegy története. Kézirat. 1985
 SNA 1831. Nagy Gyula: A nagytilaji szőlőhegy. Kézirat. É.n.
 SNA 2269. Bárdosi János: Hegyközségek (Kisbarát, Nagybarát, Ravazd-Ménfő). Kézirat. 1957

Savaria Múzeum, Szombathely, Gaál Károly Archívum

SM GA-266/3. Alsóőri nemesi közösség büntetőjegyzőkönyve 1800–1851

Múzeumi fotótári források

Savaria Múzeum, Szombathely, Néprajzi Fotótár

- SNF 460. Zsuppfedelű ház eleje. Csákánydoroszló, 1934 (Fénykép: Csaba József)
 SNF 881. Almatörés vascsavaros sajtó melencéjében. Sárfimizdó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc)
 SNF 867. Főfás prés. Sárfimizdó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc)
 SNF 875. Gyümölcszárítás. Sárfimizdó, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc)
 SNF 1235. Cseresznyeszedés. Őriszentpéter, Keserű-szer, 1950 (Fénykép: Lehmayer Ferenc)
 SNF 1703. Parasztkocsi fonott kassal. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1706. Új szőlő telepítése. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1716. Kapálásba menő gazdák. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1738. Szüret (néprajzi gyűjtés). Szalafő, 1953 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1802. Széna halomba rakása. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1811. Szőlőkötözés. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1814. A permetlé betöltése. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1816. Permetezés. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 1854. Szőlőkapálás. Petőmihályfa, 1955 (Fénykép: Dömötör Sándor)
 SNF 3236. Pince. Petőmihályfa, 1959 (Fénykép: Bárdosi János)
 SNF 12935. Pince. Kemenessömjén, 1966 (Fénykép: Bárdosi János)
 SNF 27695. Présházpince. Szarvaskend, Sais-hegy, 1976 (Fénykép: Bárdosi János)
 SNF 29448. A petőmihályfai Őreg-hegy, Tormadúló, 1977 (Fénykép: B. Dorner Mária)

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Történeti Fotótár

- 94.3.209. Hegyremenők. Páka, 1914 (Fénykép: Gönczi Ferenc)

Statisztikai források

- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest, 1897
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Budapest, 1938
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Budán, 1865
- Magyarország szőlészeti statisztikája, 1860–1973. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1875
- Szőlőültetvények Magyarországon 2001. Településsoros adatok. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2002a
2001. évi népszámlálás. 6. területi adatok. 6. 18. Vas megye. II. kötet. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2002b

Egyéb források

- Bajánsenyei szőlőhegyi protocollum. Magántulajdon.
- Óriszentpéteri szőlőhegyi protocollum. Óriszentpéteri Református Egyházközség könyvtára, 377. ltsz.

Irodalom

- A. GERGELY A. (1990): Kontinuitás és változás. – In: A. GERGELY A., CSÉFALVAY Z. & LICHTENSTEIN J. (szerk.): *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban.* (Életmód és tradíció 5.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja, pp. 17–69.
- AMBRUS L. (2002a): Jelentés a hegyről. – In: AMBRUS L.: *Lugas.* Budapest, Kortárs Kiadó, pp. 98–114.
- AMBRUS L. (2002b): Röpirat a Kíssomlyó-hegy ügyében. – In: AMBRUS L.: *Lugas.* Budapest, Kortárs Kiadó, pp. 115–128.
- AUMÜLLER St. (1975): Makkos fazarak Burgenlandban. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 5–6: 279–306.
- ANDRÁSFALVY B. (1962): Formen des albanischen Weinbaues. – *Acta Ethnographica* 11: 293–373.
- ANDRÁSFALVY B. (1980): Néprajzi csoport, kistáj és régió. – *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 11–12: 39–57.
- ANDRÁSFALVY B. (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. – *Ethnographia* 89: 231–243.
- ANDRÁSFALVY B. (2001): Gyümölcskultúra. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz.* II. kötet. Gazdálkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 493–527.
- ANDRÁSFALVY B. (2002): A kadarka-kultúra Magyarországon. – In: BENYÁK Z. & BENYÁK F. (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, Hermész Kör, pp. 147–158.
- ANTAL L. & SZELE F. (1975): A hegyháti tájegység helyzete és fejlesztésének lehetősége. – *Vasi Szemle* 29(2): 161–172.
- APPADURAI A. (2001): A lokalitás teremtése. – *Regio* 12(3): 3–31.
- ASSMANN J. (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* – Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 313 pp.
- B. Gy. (monogrammal) (1868): Megyénk Múltjából. – *Vas Megyei Lapok* 12 (márc. 18.)
- BAÁN K. (1940): *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. Birtokosok és egytelkes nemesek.* Magyar Családtörténeti Szemle V–X. – Veszprém, Egyházmegyei Ny., 28 pp.
- BABOS L. (1943): *A Sárvárvidéki körjegyzőség története. Csénye, Kissitke, Nagysitke és Rábasömjén községek monográfiája.* – Szombathely, A Dunántúli Szemle kiadása, 288 pp.
- BALI J. (2000): Parasztok, farmerek vagy agrárvállalkozók? A vidéki társadalom és gazdaság lokális tapasztalatai a rendszerváltás után. – In: KUTI K. & RÁSKY B. (szerk.): *Azonosságok és különbségek. Mai néprajzi kutatások Ausztriában és Magyarországon.* Budapest, Osztrák Kelet- és Délekelet-Európa Intézet Budapesti Kirendeltsége – MTA Néprajzi Kutatóintézete, pp. 85–111.
- BALI J. (2005a): *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 265 pp.
- BALI J. (2005b): Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. – *Ethnographia* 116(2): 153–182.
- BALOGH L. (szerk.) (1982): *Vas megye földrajzi nevei.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 839 pp.
- BARABÁS J. (1963): *Kartográfiai módszer a néprajzban.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 189 pp.
- BARABÁS J. (1980): *A népi kultúra zonális struktúrája. Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 7. – Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, pp. 23–35.
- BARABÁS J. (1989): A délnyugat-dunántúli mikrorégiók kutatásáról. – In: BARABÁS J. (szerk.): *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon.* Néprajzi Tanulmányok. Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tan széke, pp. 3–8.
- BARABÁS J. & GILYÉN N. (2004): *Magyar népi építészet.* – Budapest, Mezőgazda Kiadó, 191 pp.
- BARANYI B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről. – *Tér és Társadalom* 18(2): 1–21.
- BÁRDOSI J. [é.n.]: *Cák. Pincesor.* Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 141. – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, [o.n.]

- BÁRTH J. (1996): *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományai.* – Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 302 pp.
- BEDY V. (1938): *A győri székeskáptalan története.* – Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 564 pp.
- BELÉNYESSY M. (1955): Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. – *Néprajzi Értesítő* **37**: 11–30.
- BÉL M. (1976): Vas vármegye leírása. – *Vasi Szemle* **30**(1): 108–125.
- BENCZIK Gy. (2002): *Ivánca.* – Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht., 199 pp.
- BENCZIK GY, BILKEI I., HOZJAN, A., KAPILLER I., KUZMIČ, F., MOLNÁR A. & MUKICSNÉ KOZÁR M.. (2008): *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény 1. kötet. 871–1849.* – Szombathely–Zalaegerszeg, Vas Megyei Levéltár – Zala Megyei Levéltár, 408 pp.
- BICZÓ G. (2001): Egy búcsú metamorfózisai: a vasvári búcsújárás történeti antropológiai elemzése. – In: GRÁFIK I. (szerk.): *Tradíció és regionalizmus. Néprajzi örökség, helyi hagyományok és térségi kapcsolatok Nyugat-Dunántúlon.* Szombathely, Genius Savariensis Alapítvány, pp. 53–79.
- BODA L. & ORBÁN R. (szerk.) (2000): *A Vasi-Hegyhát. Kalauz turistáknak és természetbarátoknak.* – Szombathely, B.K.L. Kiadó, 184 pp.
- BODÓ J. (2000): A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében. – In: BODÓ J. (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* Csíkszereda, KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Kiadó, pp. 161–183.
- BOGDÁN I. (1987): *Régi magyar mértékek.* – Budapest, Gondolat, 127 pp.
- BOGDÁN I. (1990): *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 633 pp.
- BORSOS B. (2001): Cultural Regions of the Hungarian-Speaking Territory as Defines by the Computer. – *Acta Ethnologica Danubiana* **2–3**: 51–78.
- BORSOS B. (2011): *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II.* – Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 563, 354 pp.
- CSAPÓ T. (1996): Vas megye hosszútávú területfejlesztési koncepciója. – In: CSAPÓ T. (szerk.): *Vas megye társadalmi-gazdasági fejlődése a rendszerváltástól napjainkig.* Szombathely, MTA RKK – Vas Megyei Önkormányzata, pp. 399–415.
- CSAPÓ T., KOCSIS ZS., LADOS M., RECHNITZER J. & SZÖRINYÉNÉ KUKORELLI I. (1991): *Az innovációfogadás feltételei Vas megye hátrányos helyzetű mikrotérségeiben. Regionális esettanulmány.* – Szombathely, Vas Megye Elmaradott Térségi Önkormányzatainak Szövetsége, 159 pp.
- CSEPREGI & ZILAI (1955): *Szőlőfajtáink. Ampelográfia.* – Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 386 pp.
- CSOMA Zs. (1983a): Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez. – *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1982*: 183–203.
- CSOMA Zs. (1983b): Késes metszőollók Magyarországon. – *Ethnographia* **94**(1): 51–66.
- CSOMA Zs. (1990): Az archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken. – *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*: 361–402.
- CSOMA Zs. (1994–1995): *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.* – CENTRÁL – EURÓPA Alapítványi Könyvek 3. Debrecen–Budapest, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Centrál Európa Alapítvány, 487 pp.
- CSOMA Zs. (1997): A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. – In: FÜLEKY Gy. (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát medencében.* A Gödöllőn 1996. június 24–26-án megtartott tudományos konferencia kiadványa. Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, pp. 127–160.
- CSOMA Zs. (2006): Hagyomány a jövő, az utóparaszti szőlő-bortermelésben? – In: CSOMA Zs. (szerk.): *Bortörténeti breviárium. Magyar borföldrajz kicsiknek, nagyoknak, kelettől nyugatig, északról délig.* Budapest, Agroinform, 44–64.

- CSOMA Zs. (2011): A magyarországi hegyközségek 20. századi megszüntetése és újjászervezése. – *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* **38**: 195–204.
- CSOMA Zs. & NOVÁK F. (2009): *Zalakaros szőleje és bora az Alpok és a Balaton között. Történeti-néprajzi, agrár- és helytörténeti monográfia egy zalai falu szőlő-borkultúrájáról kelet-nyugat és észak-dél között.* – Zalakaros, Zalakaros Város Önkormányzata, 212 pp.
- CSURGÓ B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. – In: KOVÁCH I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon.* – Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA Politikatudományi Intézete, pp. 45–66.
- CROS KÁRPÁTI Zs., GUBICZA Cs. & ÓNODI G. (2004): *Kertségek és kertművelők. Urbanizáció vagy vidékfejlesztés?* – Budapest, Mezőgazda Kiadó, 183 pp.
- DÁVID J. (1970): Az oszkói tanulság. – *Vas Népe* **221**: 2–3.
- DÓKA L. (2010): Aszalás az önfenntartó gazdaságban. – In: LÁZÁR P. (szerk.): *Első zalai gyümölcsészkönyv. Tájban az ember.* Pókaszeptek, Göcsej Természetvédelmi Alapítvány, pp. 107–130.
- DÖMÖTÖR S. (1957): Győrvár földje és népe. – *Savaria Múzeum Közleményei* **2**: 3–22.
- DÖMÖTÖR S. (1961): Gesztenyetermelés Vas megyében. – *Néprajzi Közlemények* **6**(1): 16–89.
- DÖMÖTÖR S. (1979): A Hegyhát hajdani etnográfusa (Nagy József). – *Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője* **7–9**: 217–227.
- DÖMÖTÖR S. (1985): Adatgyűjtés Hegyhátszenpéteren. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* **10**(1–2): 39–45.
- ÉBNER S. (1932): A veszprémi csutorás mesterség. – *Néprajzi Értesítő* **24**: 81–83.
- ENYEDI Gy. & HORVÁTH Gy. (2002): *Táj, település, régió. Magyar Tudománytár 2.* – Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 510 pp.
- ERDŐSI P. & SONKOLY G. (2004): Bevezetés. – In: SONKOLY G. & ERDŐSI P. (szerk.): *A kulturális örökség.* – Budapest, L'Harmattan Kiadó, pp. 7–20.
- ÉGETŐ M. (1993): *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 265 pp.
- ÉGETŐ M. (1994): Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században. – In: KISBÁN E. (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás. Tanulmányok.* – Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, pp. 35–42.
- ÉGETŐ M. (1999): Írott és íratlan törvény nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. – In: BENEDEK K. & CSONKA-TAKÁCS E. (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 555–572. pp.
- ÉGETŐ M. (2001a) [1985]: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* – Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 244 pp.
- ÉGETŐ M. (2001b): Szőlőművelés és borászat. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 527–593.
- ÉGETŐ M. (2004): *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846.* Documentatio Ethnographica **21**. – Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet, 139 pp.
- ÉGETŐ M. (2009): „...Gyertya Szentelő Boldog Asszony napján és nem más napon, fogja vesszejét és azon napon vigye az hegy-mester asztalára...” A szőlővessző mint jogi szimbólum. – In: MEZEY B. & NAGY J.T. (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, pp. 166–171.
- ÉGETŐ M. (szerk.) (2002): *Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). Szőlőhegyek történetének forrásai II.* – Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 335 pp.
- ÉGETŐ M. (2011): *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy vármegyéből (1732–1847). Szőlőhegyek történetének forrásai V.* – Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó – Somogy Megyei Levéltár, 314 pp.

- FÁBIÁN Gy. (1934): *A jáki gerencserek*. – Szombathely, Vas megyei Múzeumok Barátainak Egyesülete, 48 pp.
- FARAGÓ T. (1999): *Tér és idő – család és történelem*. – Miskolc, Bíbor Kiadó, 388 pp.
- FARKAS F. (1891): Vasvármegye közönségének a vasvári járási filoxéra-veszélyről. – *Vasvármegye* 3(46): 7–8.
- FEYÉR P. (1970): *A szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 407 pp.
- FÉL E. (1940): A társaságban végzett munkák Martoson. – *Néprajzi Értesítő* 32: 361–381.
- FÉL E. (2001): A magyar népi társadalom életének kutatása. – In: HOFER T. (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, pp. 323–369.
- FÉNYES E. (1836): *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Első kötet*. – Pesten, Trattner-Károlyi Nyomtatása. 532 pp.
- FÉL E. (1991) [1836]: *Vas vármegye mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1836*. – Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 90 pp. (Vas megyei levéltári füzetek 4.)
- FERENCZ K. (2004) [1986]: Paraszti múlt Petőmihályfa községben. – In: ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. (szerk.): *Hegyháti örökségtár. Helytörténeti dolgozatok a Vasi-Hegyhátról*. Vasvár, Vasi-Hegyhát Területfejlesztési Önkormányzati Társulás, pp. 75–83.
- FILEP A. (2002): Szőlőhegyi településtörténet. – In: BENYÁK Z. & BENYÁK F. (szerk.): *Borok és korok. Be-pillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, Hermész Kör, pp. 169–182.
- GALAMBOSTELEKI (1868): Hegyhát és vidéke Vas megyében. – *Vas Megyei Lapok* 2(19): 1.
- GAZDA A. (1968): Petőmihályfa szőlőhegyi pincéiről. – *Vasi Szemle* 22(4): 543–556.
- GÁYER Gy. (1936): *Gödörháza. Egy elhagyott falu néprajza*. – A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Tudományos Közleményei. A Földrajz és Történettudományok köréből. II. köt. 2. füzet, Szeged, Az Egyetem Barátainak Egyesülete, 162 pp.
- GELLÉN Zsolt (2000): A Rába védelmében. – In: R. VÁRKONYI Á. (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest, Osiris, pp. 232–254.
- GÉBER J. (2009): Határhasználati változások Ménfőcsanakon. – In: ANDRÁSFALVY B. & VARGYAS G. (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásainak következtében*. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, pp. 273–291.
- GÖNCZI F. (1910): Szőlőhegyi mulatozások Zalában. – *Uránia*, pp. 161–166.
- GÖNCZI F. (1914): *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. – Kaposvár, Nyomtatott Szabó Lipót Könyvnyomdájában, 689 pp. [Hasonmás kiadás. 1996 – Zalaegerszeg, Városi Művelődési Központ]
- GÖNCZY P. (1885): *Vasvármegye Térképe*. – Budapest, Posner Károly Lajos térképészeti intézet, 1 térkl.
- GULÁCSI Zs. (1990): A gyümölcs és felhasználásának hagyományos módjai Bődén. – In: HÁLA J. & HORVÁTH Gy. (szerk.): *Néprajzi dolgozatok Bödéről. Liber Memorialis Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára*. – Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, pp. 91–107.
- GUNST P. (1970): *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 449 pp.
- GRÁFIK I. (1979): Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdései. – *Ethnographia* 90: 500–509.
- GRÁFIK I. (1996): Vas megye – történelem, táj és ember. – In: GRÁFIK I. (szerk.): *Vas megye népművészete*. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 9–28.
- GRÁFIK I. (2008): „Nyugat-Európából Közép-Európába.” Egy dunántúli (Vas megyei) példa. – *Vasi Szemle* 62(6): 802–812.
- GYARMATI K. (2005): Kisparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. – *Tájökológiai Lapok* 3(1): 51–62.
- GYÁNI G. (2010): Identitás, emlékezés, lokalitás. – In: GYÁNI G. (szerk.): *Az elveszíthető múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, pp. 103–116.

- HAJDÚ-MOHAROS J. & HEVESI A. (2002): A kárpát-pannon térség tájtagolódása. – In: KARÁTSZON D. (szerk.): *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Budapest, Magyar Könyvklub, 555 pp.
- HANN Ch. & DUNN E. (eds.) (1996): *Civil society. Challenging western models*. – London – New York, Routledge, 256 pp.
- HOLUB J. (1960): A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. – *A Göcseji Múzeum Közleményei* **12**: 181–202.
- HORVÁTH Gy. (1995): A délnyugat-dunántúli szőlőhegyek szakrális építményeinek gazdasági- és kultúrtörténeti vonatkozásai. – In: CSERI M. (szerk.): *Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szentendre – Szombathely, Szentdendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Szombathelyi Savaria Múzeum, pp. 363–377.
- HORVÁTH F. (1978): *Sárvár monográfiája*. – Szombathely, Sárvár Város Tanácsa, 787 pp.
- HORVÁTH S. (2009): Kancsó. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **32**(1): 81.
- HORVÁTH S. (2001): Hagyomány – turizmus – regionalizmus. – In: GRÁFIK I. (szerk.): *Tradíció és regionalizmus. Néprajzi örökség, helyi hagyományok és térségi kapcsolatok Nyugat-Dunántúlon*. Szombathely, Genius Savariensis Alapítvány, 81–94. pp.
- HOSSZÚ F. (szerk.) (1988): *Új Magyar Tájszótár*. Második kötet. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1175 pp.
- ILLÉS P. (2002): Megjegyzések a paraszti kultúra mint örökség helyzetéről. Az osztkői szőlőhegy jelenlegi állapota kapcsán. – *Vasi Szemle* **56**(2): 235–252.
- ILLÉS P. (2005a): A Vasi-Hegyhát, egy történeti-néprajzi kistáj. – *Ethnographia* **116**(3): 267–299.
- ILLÉS P. (2005b): Gyepútiprók, hegypásztorok nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton. – In: SCHWARZ Gy., SZARVAS Zs. & SZILÁGYI M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 345–361.
- ILLÉS P. (2007): Régi szőlőhegyek, hegybéli közösségek a Vasi-Hegyháton. – *Életünk* **45**(10): 14–38.
- ILLÉS P. (2008): Hegytörvények keletkezéstörténete: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a XVIII. században. – *Belvedere Meridionale* **20**(5–6): 72–86.
- ILLÉS P. (2009): Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében – különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra. – *Zalai Múzeum* **18**: 139–158.
- ILLÉS P. (2010): *Tájfenntartó közösségek. Paraszti szőlőhegyek változásvizsgálata a Vasi-Hegyhát vidékén*. – Doktori értekezés, kézirat. Szombathely–Budapest, ELTE, Történelemtudományok Doktori Iskola, Európai Etnológia program, 293 pp.
- ILLÉS P. (2011): Paraszti utóparaszti szőlőhegyek. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **34**(1): 267–285.
- ILLÉS P. (2012): Paraszti szőlőhegyek rendje a Hegyhát és Farkas-erdő vidékén. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **35**: 253–277.
- ILLÉS P. (2013): Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. – *Ethnographia* **124**(2): 222–247.
- ILYÉS Z. (2004): Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és –olvasó aktivitása Gyimesben. – In: BICZÓ G. (szerk.): *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, pp. 189–212.
- JÓZSA M. (1994): Vas megye kertészeti termesztése és lehetőségei. – In: VÉGVÁRI I. (szerk.): *Vas megye mezőgazdaságának jövőképe*. Szombathely, Vas Megyei Közgyűlés, pp. 35–41.
- JUHÁSZ D. (1988): *A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 109 pp.
- JUHÁSZ J. (1980): *A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban*. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 119 pp.
- JUHÁSZ L. (1938): *A Vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században*. – Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda [Különlenyomat a Századok 1937. évi Pótfüzetéből], 23 pp.
- KAPITÁNY Á. & KAPITÁNY G. (2005): *Tárgyak szimbolikája*. – Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 246 pp.

- KARDOS L. (1943): *Az Őrség népi táplálkozása. Tanulmányok az Őrség monográfiájához I.* – Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 267 pp.
- KÁDÁR L. (1941): *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei.* – Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet, 24 pp. (Magyar Táj és Népismeret Könyvtára 3.)
- KECSKÉS P. (1992): Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. – *Ház és Ember* 8: 167–203.
- KELETI K. (1875): *Magyarország szőlészeti statisztikája, 1860–1873.* – Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 402 pp.
- KEMÉNYFI R. (2004): *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban.* – Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 351 pp.
- KENEDICH Á. (1999): Josephus Kenedics, Vas vármegye hites geometrája. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 3: 52–57.
- KISS G., TÓTH E. & ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. (1998): *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 295 pp.
- KOCSIS Z. (2007): Vas megye aprófalvai. – In: CSAPÓ T. & KOCSIS Zs. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon.* Szombathely, Savaria University Press, pp. 145–154.
- KOGUTOWICZ K. (1936): *Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képen.* II. kötet. – Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, 352 pp.
- KOGUTOWICZ M. (1905): *Vas-vármegye térképe.* – Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Részvény-Társaság, 1 térkl.
- KONDOROSI F. (1988): *Civil társadalom Magyarországon.* – Budapest, Politika és Kultúra Alapítvány, 175 pp.
- KOVACSICS J. (1993): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 4. Vas megye.* – Budapest, KSH – MTA, 455 pp.
- KOVÁCH I. (2003): A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. – *Századvég* 2(28): 41–66.
- KOVÁCS Gy. (2010): A Göcsej gyümölcsészeti hagyománya. – In: LÁZÁR P. (szerk.): *Első zalai gyümölcsész-könyv. Tájban az ember.* Pókaszeptek, Göcsej Természetvédelmi Alapítvány, pp. 77–96.
- KOVÁCS K. (1985): A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszentő Példája alapján. – *Ethnographia* 96(2–3): 329–336.
- KOVÁCS T. (1991): A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. – *Tér és Társadalom* 5(1): 41–53.
- KÓS K. (1972): Kalákák és egyéb munkaformák a régi Bodonkúton. – In: KÓS K. (szerk.): *Népelet és néphagyomány. Tíz tanulmány.* Bukarest, Kriterion, pp. 81–96.
- KÓSA L. (1998a) [1987]: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* – Budapest, Planétás Kiadó, 456 pp.
- KÓSA L. (1998b): „*Ki népei vagytok?*” *Magyar néprajz.* – Budapest, Planétás, 246 pp.
- KÓSA L. (2003): Parasztság – polgárosodás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. – In: KÓSA L. (szerk.): *Nemesek, polgárok, parasztok.* Budapest, Osiris Kiadó, 340–360 pp.
- KÓSA L. & FILEP A. (1983) [1975]: *A magyar nép táji- történeti tagolódása.* – Budapest, Akadémiai Kiadó, 230 pp.
- KÖSTLIN K. (1996): „Heimat” als Identitätsfabrik. – *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 99: 321–338.
- KRESZ M. (1996): Gerencserek a nyugati határvidéken. – In: GRÁFIK I. (szerk.): *Vas megye népművészete.* Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 228–243.
- KRISTÓ Gy. (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* – Budapest, Magvető, 641 pp.
- KÓTA P. (1997): *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526.* Vas megyei levéltári füzetek 8. Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. – Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 319 pp.
- LANTOS T. (2010): Az alkalmazkodó gyümölcsészet alapvonásai. – In: LÁZÁR P. (szerk.): *Első zalai gyümölcsész-könyv. Tájban az ember.* Pókaszeptek, Göcsej Természetvédelmi Alapítvány, pp. 9–76.
- LELKES Gy. (szerk.) (1998): *Magyar helységnév-azonosító szótár.* – Budapest, Talma Könyvkiadó, 904 pp.

- LUKÁCS L. (2005): A Velencei-tó környékének szőlőkultúrája és borpincéi / Weinkultur und Weinkeller am Velencer See. – In: LUKÁCS L., AMBRUS L. & L. SIMON L. (szerk.): *Édes szőlő, tüzes bor. A Velencei-tó környékének szőlő- és borkultúrája / Süsse Weintraube, Feuriger Wein. Die Trauben- und Weinkultur der Gegend um den Velencer See.* Budapest–Pázmánd, Ráció Kiadó – Velencei-tó Környékéért Alapítvány, 9–165. pp.
- MÁRKUS I. (1996): *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével.* – Budapest, Dinasztia, 211 pp.
- MOZSOLICS A. (1996): „Való igaz volt...”. *Hegyháti Tanulmányok I. kötet.* – Vasvár, Vasvári Helytörténeti Múzeum – Panniculus Régiségtani Egylet, 128 pp.
- MÓD L. & SIMON A. (1999): Az avasi magyarság szőlőkultúrája. – *Ethnographia* **110**: 415–456.
- MÓD L. & SIMON A. (2002): *A hajtástól az újborig. A szőlő és bor ünnepei a Lendva-vidéken.* – Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 159 pp.
- NAGY J. (1891): Regölés. – *Ethnographia* **2**: 398.
- NAGY J. (1892): Hegyhátvidéki hangutánzóok, mondák és babonák. – *Ethnographia* **3**: 64–73.
- NAGY J. (1900a): A Hegyhát-vidék építkezése. – *Néprajzi Értesítő* **1**: 81–96.
- NAGY J. (1900b): A Hegyhát vidék néprajzához. – *Néprajzi Értesítő* **1**: 120–126, 132–140.
- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején II. – *Agrártörténeti Szemle* **45**(3–4): 379–476.
- NAGY Z. (1999): Egy történeti kistáj, az Órség néprajzi határainak vizsgálata. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* **22**(4): 145–180.
- NAGY Z. (2009): A Képes Krónika és a veleméri templom XIV. századi faedény-ábrázolásainak értelmezése – *Vasi Szemle* **63**(1): 79–93.
- NAGYVÁTHY J. (1984) [1821]: *Magyar practicus termesztő.* – Budapest, Magyar Könyvterjesztő Vállalat, 234 pp. (Reprint kiadás)
- NEMES-NÉPI ZAKÁL Gy. (2002) [1818]: *Eőrséghnek Leírása ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai ezeknek szokásai, nyelvszokása.* – H.n., Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság, 90 pp. (Reprint kiadás)
- NÉMETH L. (1965): *Vas megye szőlőtermesztése.* – Szombathely, Vas Megye Tanácsa V.B. Mezőgazdasági Osztálya, 38 pp.
- N. KISS I. (1973): Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. – *Agrártörténeti Szemle* **15**(3–4): 383–390.
- NOVÁK B. (1928): Emlékek a régi jó időkől. – *Vasvári Újság* **3**(19): 1–2.
- NOVÁK Z. (1938): Gyümölcstermelésünk megszervezése. – *Vasvári Újság* **13**(1): 1.
- OLÁH L. (2002): Szőlőtermelésünk sorsa 1945-től. – In: BENYÁK Z. & BENYÁK F. (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, Hermész Kör, pp. 267–274.
- Ö. KOVÁCS J. (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* – Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 574 pp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1997): Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban. – In: CSOMA Zs. (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára.* Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, pp. 169–175.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2000): A „pásztorrend”. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 117–137.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2003a): A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága. – In: FRISNYÁK S. & TÓTH J. (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza – Pécs, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanácsék – PTE Földrajzi Intézete, pp. 17–28.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2003b): A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.): *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 7–20.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2003c): A magyar nép tagolódása. (Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása.) Recenzió. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.): *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 62–66.

- PALÁDI-KOVÁCS A. (2004): Kistáj, járás, kistérség. – In: Bárth D. & Laczkó J. (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárth János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 624 pp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2007): Azok az ötvenes évek falun. – *Ethnographia* **118**(2–3): 219–225.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2011): Vasi-Hegyhát. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar néprajz I. Táj, nép. Történelem I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 479–480
- PAP N. (2004): A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a 21. század első évtizedében. – *Tér és Társadalom* **18**(2): 23–36.
- PAPP L. & VÉGH J. (szerk.) (1964): *Zala megye földrajzi nevei*. – Zalaegerszeg, Zala Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, 737 pp.
- PÁVEL Á. (1936): A hodosi hegyvám. – *Vasi Szemle* **3**(2): 211–212.
- PESTY F. (1864): *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Vas megye*. – Kézirat.
- PESTHY P. (1947): A hegyközségi törvény a hegyközségi élet. – *Magyar Bor és Gyümölcs* **2**(12): 2.
- PINTÉR J. (1990): A szőlőterület alakulása Magyarországon a XIX. század végétől a II. világháborúig. – *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*: 137–153.
- PIRÓTH I. (1998): Rés a hagyományon. A falusi társadalom szabadidő-felhasználásának problémái. – In: FEJŐS Z. (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum, pp. 29–38.
- POLGÁR T. (2011): Somogy vármegye megyei szőlőhegyi rendszabásai a 18–19. században. – In: ÉGETŐ M. (szerk.): *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy vármegyéből (1732–1847). Szőlőhegyek történetének forrásai V.* Budapest, L'Harmattan Kiadó – Somogy Megyei Levéltár, pp. 39–54.
- PRCIKLER H. (1986): Vas megye régi borűrmértékei az északnyugat-pannóniai mértékrendszer keretében. – In: Kiss M. (szerk.): *Vas megye múltjából*. Levéltári Évkönyv. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, pp. 74–106.
- PRCIKLER H. (1993): Vas megye szőlőhegyei – nemzetközi találkozások színhelyei. – In: TILCSIK Gy. (szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek. Előadások Vas megye történetéről 2.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár – Szignatúra Nyomda és Kiadó kft., pp. 161–170.
- RÁ CZ J. (1997): *Kétszáz magyar szőlőnév*. – Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 143 pp.
- RENDEK L., KOCSONDI J. & NÉMETH J. (1992): A háztáji gazdaságok vizsgálatának eredményei Vas megyében az 1960-as évek első felében. – *Vasi Szemle* **46**(3): 389–408.
- SÁRKÁNY M. (1983): Parasztság és termelési viszonyok. – *Népi Kultúra – Népi Társadalom* **12**: 21–37.
- SCHNEIDER M. (1937): *Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása*. – Szombathely, Pannónia Ny., 102 pp.
- SCHNEIDER M. (1939): *Vas vármegye 1754. évi nemesi összeírása*. – Szombathely, Vasvármegye Ny., 95 pp.
- SCHNEIDER M. (1943): *Vas vármegye 1696. évi nemesi összeírása*. – Szombathely, [s.n.], 24 pp.
- SCHWARZ Gy. (2002): A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. – In: SZILÁGYI M. (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 35–63.
- SELIGMAN A.B. (1997): *A civil társadalom eszméje*. – Budapest, Kávé Kiadó, 235 pp.
- SILL F. (1968): Meszlen hegyközség szervezete és tevékenysége 1576-ban. – *Vasi Szemle* **22**(2): 260–267.
- SIMON A. (2007): A település, a népi építészet és a gazdálkodás néhány vonása a dél-zalai szőlőhegyeken. – *Zalai Múzeum* **16**: 71–84.
- SIMON A. (2011): A szőlőbirtokosok szervezetei a Nagykanizsa környéki szőlőhegyeken. – *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* **38**: 99–109.
- SIMON A. (2012): *Hagyomány, újítás, minőség. A szőlőfeldolgozás-mustnyerés technológiája. A dél-zalai példa*. – Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 243 pp.
- SIMON V. (2005): „Míntha egy szigeten élnék...” Egy somogyi aprófalú mentalitástörténete 1920–2004. – *Anthropolis* **2**(1–2): 168–178.

- SIMON V. & SZŐKE A. (2007): „Kinek az, minek az...” Migrációs folyamatok hatásai egy somogyi aprófaluban. – In: SZARVAS Zs. (szerk.): *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira a mai Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, pp. 143–192. (Documentatio Ethnographica 22.)
- SOLYMOSSI L. (1996): A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon. – *Történelmi Szemle* 38(1): 1–43.
- SÖPTEI I. (2004): A Ság-hegy hegyközségei a 18–19. században. – In: MAYER L. & TILCSIK Gy. (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről IV*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, pp. 59–70.
- SÖPTEI I. (szerk.) (2002): *Sárvár története*. – Sárvár, Önkormányzat, 548 pp.
- SURÁNYI D. (2003): Trianon és a két világháború közötti kertészeti termelés összefüggései. – In: NAGYNÉ FEHÉR I. (szerk.): *II. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia*. II. kötet. Kecskemét, Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, pp. 13–17.
- SURÁNYI D. (2005): A gyümölcsfaiskolák tájformáló szerepe a régi Magyarországon. – *Tájökológiai Lapok* 3(1): 1–17.
- STAHL F. (1974): Az Őrség jogállása. I. rész. – *Vasi Szemle* 28(2): 218–236.
- SURÁNYI D. (2005): A gyümölcsfaiskolák tájformáló szerepe a régi Magyarországon. – *Tájökológiai Lapok* 3(1): 1–17.
- SÜTŐ L.L. (2002): Sírjelből magyarságszimbólum. – In: A. GERGELY A. (szerk.): *A nemzet antropológiája*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, pp. 277–286.
- SRÁGLI L. & VÁNDOR L. [é. n.]: *Egervár*. – Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht., 200 pp.
- SZABÓ I. (1989): Délnyugat Vas megye falvainak önmeghatározásáról. – In: BARABÁS J. (szerk.): *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon. Néprajzi Tanulmányok*. Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tan széke, pp. 37–41.
- SZABÓ L. (1968): Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. – In: KAPOSVÁRI Gy. (szerk.): *A Damjanich János Múzeum Közleményei*. 15–18: 167 pp., Szolnok, [s.n.]
- SZABÓ P. (1977): Az idő és a munka kapcsolatának változásai egy lengyel faluban. – *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 10: 73–101.
- SZABÓ P. (1978): Az időgazdálkodás átalakulása. – In: BODROGI T. (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy Észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 277–294.
- SZAMOTA I. & ZOLNAI Gy. (szerk.) (1902–1906): *Magyar Oklevél-Szótár*. – Budapest, Hornyánszky Viktor, XXXI pp.
- SZARVAS Zs. (2007): Útkeresés a magyar vidéken 1990–2005. Alsópáhok példája. – In: SZARVAS Zs. (szerk.): *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira a mai Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, pp. 193–229. (Documentatio Ethnographica 22.)
- SZARVAS Zs. (2008): Objects and identities. – In: KORIKIAKANGAS P., LAPPI T.-R. & NISKANEN H. (eds.): *Touching Things. Ethnological Aspects of Modern Material Culture*. Studia Fennica Ethnologica 11. Helsinki, pp. 162–169.
- SZENDREY Á. (1938): A népi társasmunkák és összejöveteleik. – *Ethnographia* 49: 273–286.
- SZÉLES Gy. (1970a): A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895–1960. – *Vasi Szemle* 24(2): 178–203.
- SZÉLES Gy. (1970b): A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895–1960. III. rész. – *Vasi Szemle* 24(4): 522–544.
- SZÉLES Gy. (1972): A hegyháti termelőszövetkezetek működésének mezőgazdasági értékelése 1960–1968. – *Vasi Szemle* 26(3): 321–343.
- SZIJÁRTÓ Zs. (2008): *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. – Budapest, Gondolat Kiadó, 314 pp.

- SZIKLAY J. & BOROVSKY S. (szerk.) (1898): *Magyarország vármegyei és városai. Vas vármegye.* – Budapest, „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 622 pp.
- SZILÁGYI M. (2000): Törvények, szokásjog, jogszokás. – In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 693–759.
- SZILÁGYI M. (2009a) [2005]: Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetősége. – In: SZILÁGYI M. (szerk.): *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 147–154.
- SZILÁGYI M. (2009b) [2005]: Bevezetés az utóparaszti hagyományok értelmezéséhez. – In: SZILÁGYI M. (szerk.): *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 155–162.
- SZ.N. (1930): Egy zalai bortermelő tragikus halála Kámban. – *Vasvári Újság* 5(51): 2.
- TAKÁCS L. (2003): Egy dunántúli hegyközség településtörténete. – In: PÓCS É. (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan 70. születésnapjára. Studia Ethnologica Hungarica IV.* Budapest, L'Harmattan, pp. 57–80.
- TANAI P. (2009): A nyalkai határ kiélésének vizsgálata kéziratos történeti és mai térképes dokumentumok egybevetése révén. – In: ANDRÁSFALVY B. & VARGYAS G. (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásainak következtében.* Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, pp. 237–272.
- TÓTH J. (1939): Így épít a vasi nép. V. Gazdasági épületek. – *Vasi Szemle* 6(4): 222–225.
- TÓTH J. (1940): *Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken.* – Szombathely, Martineum Könyvny., 42 pp.
- TÓTH J. (1965): *Göcsej népi építészet.* – Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 155 pp.
- TÓTH J. (1975): *Az Őrség népi építészet.* – Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 155 pp.
- TÓTH K. (1977): Parasztagazdaságok a Hegyháton a XIX. század első harmadában. – In: T. MÉREY K. (szerk.): *MTA PAB-VEAB Értesítője. A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848.* Pécs, MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, pp. 67–74.
- TÖMBÖLY J. (1939): *Vas vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján.* – Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Kvk. és ny., 47 pp.
- TURNER V. (2002): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra.* – Budapest, Osiris Kiadó, pp. 108–110.
- TYLOR E.B. (1997) [1871]: A primitív kultúra. – In: BOHANNAN P. & GLAZER M. (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, Panem kft., pp. 108–127.
- URRY John (1990): Társadalmi viszonyok, tér és idő. – *Tér és Társadalom* 4(3–4): 125–145.
- VAJKAI A. (1999a) [1939]: Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. – In: VAJKAI Zs. (szerk.): *A magyar nép életmódja.* Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, pp. 11–62.
- VAJKAI A. (1999b) [1948]: Élet a cserszegtomaji házban. – In: VAJKAI A. (szerk.): *A magyar nép életmódja.* Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, pp. 147–177.
- VAJKAI A. (1999c) [1958]: A hegyközségek kialakulásának kérdése. – In: VAJKAI A. (szerk.): *A magyar nép életmódja.* Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, pp. 178–190.
- VAJKAI A. (1999d) [1967] Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja. – In: VAJKAI A. (szerk.): *A magyar nép életmódja.* Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, pp. 191–213.
- VAJKAI-WAGENHUBER A. (1938): A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. – *Néprajzi Értesítő* 30(1): 1–48.
- VAJKAI-WAGENHUBER A. (1938): A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. – *Néprajzi Értesítő* 30(2–4): 172–204.
- VAKARCS K. (1939): *A Szentgotthárd-Muraszombati járás ismertetése.* – Szombathely, Vasvármegye Nyomdavidall., 251 pp.
- VALUCH T. (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* – Budapest, Osiris Kiadó, 389 pp.

- VÁLYI A. (1799): *Magyar országnak leírása*. Harmadik kötet. – Budán, A' Királyi Universitásnak betűivel, 688 pp. [2003 Magyar országnak leírása III. Első hasonmás kiadás. – Somorja, MÉRY RATIO]
- VINCZE I. (1958a): Magyar borpincék. – *Néprajzi Értesítő* **40**: 83–104.
- VINCZE I. (1958b): Magyar borsajtók. – *Ethnographia* **49**(1): 1–28.
- VINCZE I. (1959): Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok. – *Néprajzi Értesítő* **39**: 71–101.
- VINCZE I. (1971): Történeti-néprajzi vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra történetében. – *Népi Kultúra – Népi Társadalom* **5–6**: 310–314.
- VISKI K. (1938): *Etnikai csoportok, vidékek. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I.* – Budapest, MTA, 25 pp.
- VÖRÖS O. (1978): A történelmi Órség földrajzi neveinek művelődéstörténeti vallomásai. – *Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* **1**: 149–155.
- WELLMANN I. (1999): Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. – In: CSIKI T. & RÉMIÁS T. (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalmotörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, pp. 240–317. (Officina Musei 9.)
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. (2002): *Oszkó*. – Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht., 182 pp.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY Cs. (2000): *Az oszkói szőlőhegy pincéi. Hegyháti Tanulmányok. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok a Vasi-Hegyhátról II.* kötet. – Oszkó, Hegypásztor Kör – Vasvári Helytörténeti Múzeum – Panniculus Régiségtani Egylet, 127 pp.
- ZENTAI J. (1966): Adatok Ormánság néprajzi határainak megállapításához. – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* **77**–128.
- ZENTAI J. (1978): Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. – *Ethnographia* **89**: 519–567.
- ZIMÁNYI V. (1995): A nyugat-dunántúli és a horvátországi nagybirtok és parasztsága a 16–17. században. – In: CSERI M. (szerk.): *Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szentendre – Szombathely, pp. 5–18.

